

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАБАРШЫСЫ
«ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕРИЯСЫ

ИЗВЕСТИЯ
КАЗАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»

BULLETIN
OF ABLAI KHAN KAZAKH UNIVERSITY OF
INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

SERIES “PHILOLOGICAL SCIENCES”

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

4 (75) 2024

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

4 (75) 2024

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2024

© “Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті” Акционерлік қоғамының, “Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж.

Бас редактор

Қурманбаева Д.Т., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>

Жауапты редактор

Кәрібаева Б.Е., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>

Редакция алқасының мүшелері

Құнанбаева С.С., филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>

Загидуллина А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932>

Мизамхан Б.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-5581-7147>

Сәтенова С.К., филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

Дүйсекова К.К., филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348>

Темірболат А.Б., филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0009-0004-2946-2046>

Мирзоева Л.Ю., филология ғылымдарының докторы, профессор, СДУ Университеті, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

Орлова Н.В., филология ғылымдарының докторы, профессор, Ф.М. Достоевский атындағы ОмМУ, Омск, Ресей <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=7102251366>

Карасик В.И., филология ғылымдарының докторы, профессор, А.С. Пушкин атындағы орыс тілі мемлекеттік институты, Мәскеу, Ресей <https://orcid.org/0000-0001-8306-5317>

Энгберг Ян, PhD, профессор, Орхусс университеті, Орхус, Дания <https://orcid.org/0000-0003-0660-7260>

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина, Калифорния, АҚШ <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., жетекші маман, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

© Научный журнал “Хабаршысы-Известия” КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Филологические науки” Акционерного общества “Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана” зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет №674, 18.05.1999г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

Курманбаева Д.Т., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>

Ответственный редактор

Карибаева Б.Е., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>

Члены редакционной коллегии

Кунанбаева С.С., доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>

Загидуллина А.А., доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932>

Мизамхан Б., кандидат филологических наук, доцент КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-5581-7147>

Сатенова С.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Гумилева, Астана, Казахстан <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

Дуйсекова К.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Гумилева, Астана, Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348>

Темирболат А.Б., доктор филологических наук, профессор, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0009-0004-2946-2046>

Мирзоева Л.Ю., доктор филологических наук, профессор, Университет СДУ, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

Орлова Н.В., доктор филологических наук, профессор, ОмГУ им. Ф.М. Достоевского, Омск, Россия <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=7102251366>

Карасик В.И., доктор филологических наук, профессор, Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина, Москва, Россия <https://orcid.org/0000-0001-8306-5317>

Энгберг Ян, PhD, профессор, Орхусский университет, Орхус, Дания <https://orcid.org/0000-0003-0660-7260>

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина, Калифорния, США <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

Выпускающий редактор

Амангожаева Е.Б., ведущий специалист КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

© Scientific Journal “Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages”. Series “Philological Sciences” of JSC “Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages” is registered in the Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Editor-in-Chief

Kurmanbayeva D.T., PhD, KazUIR & WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>

Executive Editor

Karibayeva B.E., PhD, KazUIR & WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>

Editorial board members

Kunanbayeva S.S., Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the RK, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>

Zagidullina A.A., Doctor of Philological Sciences, Professor, KazUIR & WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932>

Mizamkhan B., Candidate of Philological Sciences, KazUIR & WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-5581-7147>

Satenova S.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

Duysekova K.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348>

Temirbolat A.B., Doctor of Philological Sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0009-0004-2946-2046>

Mirzoyeva L.Yu., Doctor of Philological Sciences, Professor, SDU University, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

Orlova N.V., Doctor of Philological Sciences, Professor, Dostoevsky Omsk State University, Omsk, Russia <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=7102251366>

Karasik V.I., Doctor of Philological Sciences, Professor, Pushkin State Russian Language Institute, Moscow, Russia <https://orcid.org/0000-0001-8306-5317>

Jan Engberg, PhD, Professor, Aarhus University, Aarhus, Denmark <https://orcid.org/0000-0003-0660-7260>

Anna Oldfield, PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., leading specialist of KazUIR & WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan

МАЗМУНЫ. СОДЕРЖАНИЕ. CONTENTS.

1 Бөлім.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 1.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Part 1.

CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Abdygaliyeva N.N., Smagulova G.N., Baissydyk I.B. Linguocultural features of speech etiquette in Kazakh and English (gender specific words)	12-27
Абдығалиева Н.Н., Смағұлова Г.Н., Байсыдық И.Б. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сөйлеу этикетінің лингвомәдени ерекшеліктері (гендерлік сөздердің болмысы)	12-27
Абдығалиева Н.Н., Смағұлова Г.Н., Байсыдық И.Б. Лингвокультурные особенности речевого этикета на казахском и английском языках (слова с гендерной спецификой)	12-27
An Lan. Research on Confucianism reflected in Chinese marriage proverbs	27-44
Ань Лань. Қытайлық неке туралы мақал-мәтелдерде көрсетілген конфуцийшілдікті зерттеу	27-44
Ань Лань. Исследование конфуцианства, отраженного в китайских пословицах о браке	27-44
Асенова А.Х., Салқынбай А.Б., Сөйлемез О. Бір негізді ортақ түбірлердің семантизациясы (қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдері негізінде)	44-58
Асенова А.Х., Салқынбай А. Б., Сөйлемез О. Семантизация одноосновных общих корней (на основе казахского, каракалпакского, ногайского языков)	44-58
Assenova A.Kh., Salkynbay A. B., Soylemez O. Semantization of single-base common roots (based on Kazakh, Karakalpak, Nogai languages)	44-58
Аухадиева З.Ж., Есенова Э.М., Кекилбаева Ж.Е. Нурпеисова Г.М. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі түртүс атауларының денотативті және құрылымдық сипаты	58-74
Аухадиева З.Ж., Есенова Э.М., Кекилбаева Ж.Е., Нурпеисова Г.М. Денотативная и структурная характеристика цветообозначений в английском и казахском языках	58-74
Aukhadieva Zh., Esenova E.M., Kekilbaeva J.E., Nurpeisova G.M. Denotative and structural characteristics of color designation in English and Kazakh languages	58-74

Жылкыбекұлы Б. , Дәуітұлы Т., Турсынали Ж., Джелдыбаева Р.Б. Ұйқас және ойды тақпақтап бейнелеу тәсілі	74-92
Жылкыбекулы Б., Даутұлы Т., Турсынали Ж., Джелдыбаева Р.Б. Способы выражения мыслей и рифмы в стихах	74-92
Zhylkybekuly B., Dautuly T., Tursunali Zh., Jeldybaeva R.B. Ways of expressing thoughts and rhymes in poetry	74-92
Искендир А.А., Аманжолова Д.Б., Шаймерденова Н.Ж., Мусабекова У.Е. Turco-Slavica в аспекте корпусной лингвистики	92-106
Искендир А. А., Аманжолова Д.Б., Шаймерденова Н.Ж., Мусабекова У.Е. Turco-Slavica корпустық лингвистика аспектісінде	92-106
Iskendir A.A., Amanzholova J.B., Shaimerdenova N.Zh., Musabekova U.E. Turco-Slavica in the aspect of corpus linguistics	92-106
Кикбаева А.Т., Баяндина С.Ж., Черноземова Е.Н. Особенности бикультурной личности: роль личных имён в контексте интегративно-миграционных процессов Казахстана	106-122
Кикбаева А. Т., Баяндина С. Ж., Черноземова Е. Н. Қосмәдениетті тұлғаның ерекшеліктері: Қазақстанның интегративті-көші-қон процестері контекстіндегі жеке есімдердің рөлі	106-122
Kikbayeva A.T., Bayandina S.ZH., Chernozemova E.N. Features of a bicultural personality: the role of personal names in the context of integrative migration processes in Kazakhstan.....	106-122
Kazbekova M.K., Sultanbekova S.A. Pragmatic strategies of virtual discourse	122-132
Казбекова М.К., Султанбекова С.А. Виртуалды дискурстың прагматикалық стратегиялары	122-132
Казбекова М.К., Султанбекова С.А. Прагматические стратегии виртуального дискурса	122-132
Кембаева А.Т., Жұбай О.С. «Қазақ халқы» концептісінің когнитивтік моделі (Ш. Мұртаза шығармашылығы бойынша)	132-150
Кембаева А. Т., Жубай О.С. Когнитивная модель концепта «казахский народ» (по творчеству Ш. Муртазы)	132-150
Kembayeva A.T., Zhubai O.S. Cognitive model of the concept 'Kazakh people' (based on the works of Sh. Murtaza)	132-150

Меттибаева С.А., Досымбекова Р. Инвективті лексика тілдік агрессияны білдіру құралы ретінде (Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе» романы негізінде)	150-165
Меттибаева С.А., Досымбекова Р. Инвективная лексика как средство выражения языковой агрессии (на материале романа Ш. Муртазы «Қызыл жебе»)	150-165
Mettibayeva S.A., Dossymbekova R. Invective Vocabulary as a means of expressing linguistic aggression (based on the novel by Sh. Murtaza «Kyzyl zhebe»)	150-165
Nauryzbayev Zh.A., Seidenova S.D. Metaphorical conceptualization of the unity (based on the nation addresses of the president of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev)	165-186
Наурызбаев Ж.А., Сейденова С.Д. Бірліктің метафоралық концептуализациясы (Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың халыққа жолдауларының мазмұны негізінде)	165-186
Наурызбаев Ж.А., Сейденова С.Д. Метафорическая концептуализация единства (на материале посланий народу президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева).....	165-186
Нурмаганбетова А.А., Монгилёва Н.В. Особенности использования коммуникативной стратегии порицания в политическом интервью	187-199
Нурмаганбетова А.А., Монгилева Н.В. Саяси сұхбат тағы айыптау коммуникативті стратегиясын қолдану ерекшеліктері	187-199
Nurmaganbetova A.A., Mongileva N.V. Features of using the communicative strategy of censure in a political interview	187-199
Рахимова Д.Б., Садыков Т.С. Қазақ және қырғыз тілдеріндегі туыстық атаулардың тілдік-мәдени көрінісі және ерекшеліктері	199-213
Рахимова Д.Б., Садыков Т.С. Языковое и культурное отражение и особенности терминов родства в казахском и кыргызском языках	199-213
Rakhimova D. B., Sadykov T. S. Linguistic and cultural reflection and peculiarities of the use of kinship terms in the Kazakh and Kyrgyz languages	199-213
Сабыр М.Б., Раманова А.А., Кусаинова Д.Ж., Ахметов Т.Р. Наименования продуктов питания в письменных памятниках средневековья и их лингвокультурное поле в казахском языке	213-226

Сабыр М.Б., Раманова А.А., Кусаинова Д.Ж., Ахметов Т.Р. Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі азық-түлік атаулары және олардың қазақ тіліндегі лингвомәдени өрісі	213-226
Сабыр М.Б., Раманова А.А., Кусаинова Д.Ж., Ахметов Т.Р. Names of food products in written monuments of the Middle Ages and their linguocultural field in the Kazakh language	213-226
Satenova S.K., Mizamkhan B., Akizhanova D.M. Ethnolinguistic nature of linguistic units related to jewellery art.....	227-238
Сәтенова С.К., Мизамхан Б., Акижанова Д.М. Зергерлік өнерге қатысты тілдік бірліктердің этнолингвистикалық мәні	227-238
Сатенова С.К., Мизамхан Б., Акижанова Д.М. Этнолингвистическая сущность языковых единиц, связанных с ювелирным искусством	227-238
Суrowa Д.С. Семантический анализ единицы (на примере понятия «честь»)	239-254
Суrowa Д.С. Бірліктің семантикалық талдауы («абырой» түсінігінің үлгі-нұсқасында)	239-254
Surova D.S. Semantic analysis of a unit (on the example of the concept «honor»)	239-254
Taizhanov U., Pyassova N. Axiological features of the national language	254-270
Тайжанов У.О., Ильясова Н.А. Ұлттық тілдің аксиологиялық ерекшеліктері	254-270
Тайжанов У.О., Ильясова Н.А. Аксиологические особенности национального языка	254-270
Шалшыкбаева Г.О., Бактиярова Р.М. Кәсіби дискурс аясындағы сөз әрекетінің ерекшеліктері	270-289
Шалшыкбаева Г.О., Бактиярова Р.М. Речевые особенности профессионального дискурса	270-289
Shalshykbaeva G.O., Baktiyarova R.M. Speech features of professional discourse	270-289
Шоқым Г.Т., Буранкулова Э.Т., Мұратбек Б.Қ. «Қыз» гендерлік концептісінің этномәдени ерекшеліктері (қазақ, башқұрт, татар тілдері материалдары негізінде)	289-304
Шоқым Г.Т., Буранкулова Э.Т., Мұратбек Б.К. Этнокультурные особенности гендерного концепта «кыз» (на материале казахского, башкирского, татарского языков)	289-304
Shokym G.T., Burankulova E. T., Muratbek B.K. Ethnocultural features of the gender concept «kuz» (based on the Kazakh, Bashkir, Tatar languages)	289-304

- Yerekhanova F.T., Zhusubalina Zh.M., Nurekeshova G.R., Zhorabekova A.N.** About comparative analysis of phraseological expressions between Kazakh and English languages304-321
- Ереханова Ф.Т., Жусубалина Ж.М., Нурекешова Г.Р., Жорабекова А.Н.** Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық өрнектердің салыстырмалы талдауы туралы304-321
- Ереханова Ф.Т., Жусубалина Ж.М., Нурекешова Г.Р., Жорабекова А.Н.** О сравнительном анализе фразеологических выражений между казахским и английским языками304-321
- Zhumagulova B.S., Ismailova F.E., Yershay G.K.** Secondary interpretation of factual knowledge in the literary and regional work "Thames: Sacred River" by Peter Ackroyd321-336
- Жумагулова Б.С., Исмаилова Ф.Е., Ершай Г.Қ.** Питер Акройдтың "Thames: Sacred River" әдеби-елтану шығармасындағы фактіге негізделген білімдерді екінші реттік интерпретациялау321-336
- Жумагулова Б.С., Исмаилова Ф.Е., Ершай Г.Қ.** Вторичная интерпретация фактического знания в литературно-страноведческом произведении "Thames: Sacred River" Питера Акройда321-336

2 Бөлім.

**АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ
ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР**

Раздел 2.

**ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И
ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА**

Part 2.

RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

- Аккалиева А.Ф., Амалбекова М.Б., Джартыбаева А.Ш.** Репрезентация исторической правды в художественном переводе (на основе переводов произведений на английский/казахский языки)337-351
- Аққалиева А.Ф., Амалбекова М.Б., Джартыбаева А.Ш.** Әдеби аудармадағы тарихи шындықтың бейнеленуі (әдеби шығармалардың ағылшын/қазақ тілдеріне аудармалар негізінде)337-351
- Akkaliyeva A.F., Amalbekova M.B., Jartybayeva A.Sh.** Representation of historical truth in literary translation (based on translations of literary works into English/Kazakh)337-351

Габдкаримова Г.С., Оспанова Г.Т., Рысбаева Г.К. Абай өлеңдерінің аудармадағы метроритмикалық құрылымының сәйкестігі	351-366
Габдкаримова Г.С., Оспанова Г.Т., Рысбаева Г.К. Соответствие метроритмических структуры стихов Абая Кунанбаева в переводе	351-366
Gabdkarimova G.S., Ospanova G.T. Rysbayeva G.K. Correspondence of the metrorhythmic structure of Abai Kunanbaev's poems in translation	351-366
Цао Мэнди, Казыбек Г.К. Исследование переводческих ошибок и несоответствий в переводе художественного произведения с русского языка на китайский	367-382
Цао Мэнди, Казыбек Г.К. Шығарманың орыс тілінен қытай тіліне аудармасындағы аударма қателері мен сәйелсіздіктерін зерттеу	367-382
Caο Mengdi, Kazыbek G.K. Research of translation errors and inconsistencies in the translation of an artwork from Russian into Chinese	367-382

3 Бөлім.

ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 3.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Part 3.

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Малгаждарова Д.А., Кенжетаетаева Г.К. Преподавание грамматики иностранного языка через коммуникативный игровой проект «Aengime»	383-399
Малгаждарова Д.А., Кенжетаетаева Г.К. «Aengime» коммуникативтік ойын жобасы арқылы шет тілі грамматикасын оқыту	383-399
Malgazhdarova D.A., Kenzhetaeva G.K. Teaching foreign language grammar through the communicative game-based «Aengime» among students	383-399
Hartman Douglas K. On the effective and ethical use of AI in academic writing	399-409
Хартман Дуглас К. Академиялық жазу барысында ЖИ-ДІ тиімді әрі этикалық түрде қолдану жайында	399-409
Хартман Дуглас К. Об эффективном и этичном использовании ИИ в академическом письме	399-409

4 Бөлім.

ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Раздел 4.

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Part 4.

LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

Әмірбаева Ш.М., Қонаев Д.А., Пірәлі Г.Ж. М. Әуезов пен Д. Раджаби шығармалары: әдеби байланыс, жалпы мәдени мұра	410-425
Амирбаева Ш.М., Кунаев Д.А., Пирали Г.Ж. Произведения М. Ауэзова и Д. Раджаби: литературная коммуникация, общекультурное наследие	410-425
Amirbaeva Sh.M., Kunaev D.A., Piralı G.Zh. The works of M. Auezov and D. Rajabi: literary communication and cross-cultural heritage	410-425
Vaimussina Z.B., Roziyeva D.S., Zhaparkulova K.Zh., Khoshayeva G.B. The concept of freedom in the dystopian works by D.Glukhovsky "Metro" and "The Post"	425-440
Баймусина З. Б., Розиева Д. С., Жапарқұлова К.Ж., Хошаева Г.Б. Д. Глуховскийдің "Метро" және "Пост" Дистопиялық шығармаларындағы "бостандық" концепті	425-440
Баймусина З.Б., Розиева Д.С., Жапарқұлова К.Ж., Хошаева Г.Б. Концепт "свобода" в антиутопических произведениях Д.Глуховского "Метро" и "Пост"	425-440
Досова А.Т., Сегизбаева К.К. Қабдеш Жұмаділов шығармаларының көркемдікерекшеліктері	441-452
Досова А.Т., Сегизбаева К.К. Художественные особенности произведений Кабдеша Жумадилова	441-452
Dossova A.T., Segizbayeva K.K. Artistic features of Kabdesh Zhumadilov's works	441-452
Mursal A., Dzhumabekova A.A., Ermekova A.B. Literary features of Kajikumar Shabdanuly's prose style	453-471
Мурсал А., Джумабекова А.А., Еркекова А.Б. Қажықұмар Шабданұлы прозасының көркемдік әдеби стилі	453-471
Мурсал А., Джумабекова А.А., Еркекова А.Б. Художественно-литературный стиль прозы Кажигумара Шабданулы	453-471

**1 БӨЛІМ.
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 1.
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
PART 1.
CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH**

UDC 81'271

IRSTI 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.001>

**LINGUOCULTURAL FEATURES OF SPEECH ETIQUETTE
IN KAZAKH AND ENGLISH (GENDER SPECIFIC WORDS)**

*Abdygaliyeva N.N.¹, Smagulova G.N.², Baissydyk I.B.³

^{*1,2} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The aim of the present paper is to study the speech etiquette in the Kazakh and English languages from the lingual-cultural viewpoint. A comparative study of gender relations in the linguocultural aspect is one of the promising areas of modern linguistics. Despite the universality of the concepts of “masculinity” and “femininity,” gender relations have a certain national specificity, which is revealed during their comparative analysis. Linguistic and cultural analysis of gender relations in the Kazakh and English languages reveals significant overlap, however, a comparative analysis allows us to judge the differences caused by ethnocultural traditions and the national specifics of the language. The relevance of the study is determined by the lack of comparative works of Kazakh and English speech etiquette. The findings of this study will contribute to theoretical research and practical development in the sphere of intercultural communication. The research is based on some gender studies, normative acts regulating gender linguistic issues, data from statistical studies, explanatory and etymological dictionaries. The sampling method was used for the selection of language material. The methods of analysis and synthesis of theoretical and actual material were applied for data collection. The analysis showed that gender differences in the linguistic culture of Kazakh and English people have a bright national and cultural colour. On the basis of the material collected and analyzed as the main groups of gender related words such words as male and female names of Turkic-speaking

peoples, kinship terminology, names containing the word "ul" (English: son) and feminitives in Kazakh culture were identified.

The theoretical significance of this study is determined by the development of a linguoculturological direction in comparative studies in relation to the gender related words.

The practical significance of the work is that the results obtained can be used in theoretical courses in cultural linguistics, cognitive linguistics, and comparative typology of the Kazakh and English languages.

Keywords: intercultural communication, interethnic communication, speech etiquette, Kazakh linguistic culture, English linguistic culture, gender representation, feminitives, gender related words

Introduction

Currently, there is an intensive development of human society towards establishing and expanding contacts with other countries. This process covers various spheres of human activity, political, economic situations, as well as new communication opportunities associated with scientific-technological progress. The question of existing similarities and differences in interacting cultures becomes relevant, since communicants of different cultures can use the same basic concepts, but put completely different meanings into them. The main goal of any communication is to establish mutual understanding, but its result is not always positive, therefore, in order to achieve mutual recognition and correctly interpret the information received, it is necessary to learn to identify the cultural characteristics of people. In this regard, it is advisable to study the customs and traditions, similarities and differences in the communicative behavior of other linguistic cultures, in other words, to develop the ability for intercultural communication.

In the modern world, when studying the problems of intercultural communication, issues related to the cultural characteristics of these people and the specifics of their speech etiquette are important. This is because knowledge of the peculiarities of national etiquette traditions contributes to better mutual understanding in interethnic communication. Speech etiquette is becoming one of the most significant components of language learning, as well as the most important factor in intercultural communication. Speech etiquette is the rules and principles that help people communicate effectively. It is easier for a person who follows them to get acquainted, get along with others, avoid and resolve conflicts. Etiquette is a law that defines the duties that must be performed and the boundaries that must not be crossed.

Speech etiquette is an important element of any national culture. Despite the fact that some elements of etiquette are common to most modern cultures, a number of its means are a reflection of national cultures and the characteristics of the development of countries. In this work, we analyzed

speech etiquette in Kazakh and English linguistic cultures using the example of the forms of gender categories.

The concept of gender in general is considered as a biological structure that reflects the feminist or masculine status of women and men due to the physio-anatomical differences. However, the gender is also recognized as a broad category that not only refers to the sexual division between men and women, but also their clothing style, speech culture, and behavior patterns [1].

The relevance of this topic is due to the opportunity to trace what role gender plays in certain cultures. We analyzed the specialized literature related to this topic.

Literature review

Specific features of the communicative behavior of men and women are determined by the social system and national culture. Our speech is influenced by factors such as gender, age and social status. The science of sociolinguistics studies these factors. This branch of linguistics appeared in the 20th century. The theme of this article is gender linguistics as one of its areas. It became popular at the end of the last century. Despite the fact that gender linguistics has recently appeared, this direction has become quite popular and relevant due to trends in society.

With more than 20 years of experience in implementing gender-inclusive approaches through the adopted Gender Equality Strategy and updated gender policy, Kazakhstan demonstrates its commitment to promoting gender equality. Kazakhstan is in the process of integrating gender equality into laws, politics, economics and other areas, while the measures taken will be the key to achieving the overall goals of socio-economic development.

Despite the fact that the topic of gender is not new in Kazakhstan and in cultural life in general, it nevertheless does not cease to be relevant. The issue of gender equality is still on the agenda. Moreover, it can be said that gender studies are a new field for the academic field. Since gaining independence in late 1991, Kazakhstan has become a member of many international organizations and has adopted many laws and policies to promote equality among citizens. In the field of gender equality, the country has signed a number of important international treaties, the National Commission for Women and Family Affairs is working, a gender equality strategy, a concept of family and gender policy, etc. have been adopted. At the same time, the number of civil society organizations defending women's rights and fighting gender inequality is growing [2, p. 26].

However, despite the efforts of the political authorities and civil society organizations to create gender equality, the situation in the country is not improving. In 2021, Kazakhstan ranked 80th in the world rankings

(The Gender Gap Index rankings) for gender equality [3, p.8]. This is often discussed in our country in the media and civil society.

Equality of citizens, including gender equality, is enshrined in Article 14 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan. Now, specialized programs, legal and political frameworks have been developed and implemented in the Republic of Kazakhstan, and international documents aimed at ensuring rights, legal support, and promoting gender equality have been ratified.

The terms *sex* and *gender* are often used interchangeably. However, according to WHO definition, they have different meanings. Human *sex* is a set of biological characteristics in humans. It is primarily concerned with physical and physiological characteristics, including chromosome complement, gene expression, hormone levels and function, and reproductive/sexual anatomy.

Gender is usually categorized as female or male. Gender is the socially constructed roles, behaviors, expressions, and identities of people who differ in gender. Gender influences how people perceive themselves and each other, how they interact, and the distribution of power and resources in society. There are significant differences in how individuals and groups understand and express gender through the roles they perform, the expectations placed on them, relationships with others, and the complex ways in which gender is institutionalized in society.

Thus, sex refers to a person's physical characteristics that were assigned at birth, while gender includes a person's personality, self-expression, and social roles.

When considering speech differences between the sexes, it is customary to use the concept of "gender", since it is much broader than the concept of sex. According to Vakhtin, "it includes a complex of social, cultural and psychological phenomena associated with gender." [4, p.87].

One of the first works concerning gender linguistics was O. Jespersen's monograph "The language". It contains the chapter "The woman", but the chapter "The man" is missing, because the female language is considered marked, and the male language corresponds to the literary norm.

The wide use of the concept of gender instead of the word woman is recognized in Portugal context [5, p. 222].

More recent publications highlight the problem of making more visible the contribution of women to the academic world (e.g. the use of given names in bibliographies, the use of male and female pronouns). However, it did not have desired effect as it turned to be confusing [6, p. 69].

The study on five countries (India, Kenya, Niger, Nigeria, and Uganda) with gender and non-gender indigenous language patterns shows that they are similar within countries. As women's participation as labor force as well as in education is low, it influences the gender native language [7].

Menegatti and Rubini assert that status and power in society are obviously represented in language in favor of men, then “feminine terms are usually derived from corresponding masculine forms” [8, p.536]. The discrimination against women based on language is expressed not only in speech behavior, where a man is always the leading partner in the dialogue, but also in the use of masculine words to designate women (author, passenger, doctor), the use of masculine pronouns in a generalized sense (everyone, they), etc. Lillis et al. studied the significance of gender for writing and specifically academic writing in sociolinguistic and discourse studies [9, p. 29]. They consider it important because of insignificant number of the women academics and the lowest proportion of women researchers. Karlsson S. claims that the relation between language and gender is expressed through the speech behavior of the man or woman [10, p.1]. Such areas of research as masculinization and feminization of text production have appeared in linguistics in recent years. The interest generated in this phenomenon undoubtedly contributes to the increase in publications on gender linguistics. Masculinization is the process by which a change in women’s speech behavior towards a masculine style of communication occurs. Feminization, on the contrary, is expressed in the formation of feminine forms from masculine words. Male speech behavior is traditionally considered more categorical, as it is characterized by high egocentricity and the presence of tactics of direct influence on the communication partner, on the public. It is believed that men consistently express their thoughts, since the facts in the narration of men are arranged in a logical chain, which leads to the formulation of a conclusion. Men’s speech is dominated by professional jargon and terms; it quickly absorbs new linguistic phenomena. In everyday speech, one can trace the use of obscene invective, including as introductory words, and constructions denoting actions and processes. Unlike men, women’s speech is more metaphorical and expressive, since women’s speech behavior is less categorical in potential and direct conflict situations, since women in general tend to maintain cooperative relationships with a communication partner. Girls are more impressed by polite words such as “thank you” and “please”. They also tend to avoid using obscene language. It is worth noting that the trend of masculinization of speech is observed quite noticeably in the field of business communication, since it is there that there is an urgent need to effectively convey thoughts to the audience.

Materials and methods

The research conducted is an action research, which included various types of materials and data collection methods. Based on the socio-linguistic principle that every social group has its own language, eloquent language is the language of intellectuals. Blessing affects the human mind in a special

form, but its main meaning is understood as a result of thinking. It appears as a result of spiritual digestion of the truth of the benefactor, which is taken from his own experience, life events, but does not require proof. In addition to expressing a compact and concise thought, a blessing is a thorough, figurative thought summarized in a short word, each of its points is used as a separate saying.

The object of the study is the types of language and speech variations determined by the gender of speakers in Kazakh and English linguistic cultures. The study uses the principles of the theory of intercultural communication as a methodological basis in order to summarize the differences in terms of the gender specific words from two linguistic cultures in Kazakh - English intercultural communication. The research is based on some gender studies research in psychology, linguistics, and anthropology. The research was conducted based on English-language and Kazakh-language articles, normative acts regulating gender linguistic issues in Great Britain and Kazakhstan, data from statistical studies, interpretative and etymological dictionaries. At the stage of selection of language material, the continuous sampling method was used. The study of language processes is carried out within the sociolinguistic approach. The method of analysis and synthesis of theoretical material, the method of analysis of actual material should also be considered as research methods. The results of the study can prevent the misunderstanding in intercultural communication.

Results and discussion

Intercultural pragmatic errors are possible in intercultural communication: the speaker violates communication standards and social conventions, ignores the identity and status of the listener, and undermines the specific cultural values of the target language, which can lead to communication failures.

In the description of the male name, the names are given with different lexemes depending on his age, position in the family, social position, family ties (Table 1).

Further, we consider Kazakh and English *kinship terminology*. According to the ancient custom of Kazakh people, a man has three types of relatives: relatives by father (туған жұрты (1)), relatives by mother (нағашы жұрты (2)), relatives by wife (қайын жұрты (3)). There is also *ата жұрты* that the relatives from father's side of the family are.

Table 1. The male names in Kazakh and English

<i>№</i>	<i>Kazakh</i>	<i>English</i>
	<i>Ер адам</i>	<i>man</i>
	<i>ұл</i>	<i>son</i>
	<i>іні</i>	<i>younger brother</i>

	<i>аға</i>	<i>older brother</i>
	<i>Ер бала</i>	<i>boy</i>
	<i>бозбала</i>	<i>teenager</i>
	<i>жігіт</i>	<i>young man</i>
	<i>ер</i>	<i>man</i>
	<i>еркек</i>	<i>man</i>
	<i>Күйеу жігіт</i>	<i>groom</i>
	<i>Отағасы</i>	<i>family head</i>
	<i>әке</i>	<i>father</i>
	<i>Ата</i>	<i>grandfather</i>
	<i>баба</i>	<i>forefathers</i>
	<i>ақсақал</i>	<i>elderly person</i>
	<i>Қария</i>	<i>elderly person</i>
	<i>шал</i>	<i>old man</i>
	<i>ағатай (informal)</i>	<i>father's younger brother</i>
	<i>құда</i>	<i>daughter-in-law's or son-in-law's father</i>
	<i>Құда бала</i>	<i>the younger brothers of the married couple</i>
	<i>Қайын ата</i>	<i>the wife's or husband's father</i>
	<i>Қайын аға</i>	<i>the wife's or husband's elder brother</i>
	<i>Қайын іні</i>	<i>the wife's or husband's younger brother</i>
	<i>Өгей әке</i>	<i>stepfather</i>
	<i>Нағашы</i>	<i>a relative of the mother</i>

In the Kazakh language, language units that describe a woman are called girl, wife, mother, grandmother, old woman, daughter-in-law according to their age.

Table 2. The female names in Kazakh and English

№	Kazakh	English
	<i>әйел</i>	<i>women</i>
	<i>Қыз, қыз бала</i>	<i>girl</i>
	<i>әпке</i>	<i>sister</i>
	<i>қарындас</i>	<i>younger sister to a boy</i>
	<i>сіңілі</i>	<i>younger sister to a girl</i>
	<i>бойжеткен</i>	<i>teenager girl</i>
	<i>келіншек</i>	<i>wife</i>
	<i>келін</i>	<i>daughter-in-law</i>
	<i>абысын</i>	<i>the wife of a brother</i>
	<i>жұбайы</i>	<i>spouse</i>
	<i>ана</i>	<i>mother</i>
	<i>шеше</i>	<i>mother</i>
	<i>әже</i>	<i>grandmother</i>

	<i>жеңге</i>	<i>sister-in-law</i>
	<i>анатай (informal)</i>	<i>the younger sister of the father</i>
	<i>құдағи</i>	<i>daughter-in-law's or son-in-law's mother</i>
	<i>құдаша</i>	<i>the sisters of the married couple.</i>
	<i>Қайын әпке</i>	<i>the wife's or husband's mother</i>
	<i>Қайын ана</i>	<i>the wife's or husband's elder sister</i>
	<i>Қайын сіңілі</i>	<i>the wife's or husband's younger sister</i>
	<i>Қайын бике</i>	<i>the sisters of the husband</i>
	<i>балдыз</i>	1) <i>wife's younger sister</i> 2) <i>younger brother or other younger relative of the wife</i>
	<i>Өгей шеше</i>	<i>stepmother</i>

The methods of gender representation in the English language are [11]:

- 1) the use of a separate lexical unit that reflects the gender of the identified person in its meaning (father, mother, boy, girl, son, daughter);
- 2) use of the formants: man/woman, male/female, boy/girl;
- 3) the use of gender-marked suffixes -ette, -ess, -ine, -trix and complex lexemes with the stem she-/he-;
- 4) addresses Mr./Mrs./Miss/Ms.

In compound words formed by combining the roots of words one of the roots is a gender marker, i.e. it contains clearly masculine or feminine words:

Table 3. The male names in Kazakh and English

<i>№</i>	<i>English</i>	<i>Kazakh</i>
	<i>salesman — saleswoman</i>	<i>сатушы</i>
	<i>schoolboy — schoolgirl</i>	<i>оқушы</i>
	<i>landlord — landlady</i>	<i>басшы</i>
	<i>manservant — maidservant</i>	<i>қызметші</i>
	<i>headmaster — headmistress</i>	<i>бастық</i>

Table 4. The male names in Kazakh and English

<i>№</i>	<i>English</i>	<i>Kazakh</i>
	<i>waiter - waitress</i>	<i>даяшы</i>
	<i>director - directrix</i>	<i>басшы</i>
	<i>hero - heroine</i>	<i>қаһарман</i>
	<i>poet - poetess</i>	<i>ақын</i>
	<i>lion - lioness</i>	<i>арыстан</i>

Gender manifestations in Turkic anthroponymy are clearly traced in the peculiarities and structure of male and female names of Turkic-speaking peoples. The fact that male names were more common in literature and historical records than female names indicates the dominance of masculinity at that time.

Researchers who considered language issues in Kazakh language education within the framework of gender linguistics are B. Hasanuly, G. Mamaeva, K. Zhanataev, G. Shokym, M. Eshimov, A. Baigutova.

A boy occupies a special place in a Kazakh (Turkic) family. Only the son's name enters the genealogy, because it is considered that he continues the family. According to the genealogical law, the family of a man who does not have a son, but only daughters, is cut off from the genealogical tree. Therefore, if 3-4 girls were born in a row in a family, the tradition of giving names containing the word "ul" (English: son) was preserved so that the next child would be a boy: Ulzhalgas (English: a boy will be born), Ultusun (English: a boy will be born), Uldana (English: the boy is wise), Ulbosyn (English: let it be a boy). According to statistics for 2019, the name "Ulbosyn (English: let it be a boy) and its various semantic variants are found 75,400 times. We can observe gender inequality issues through names found in folklore and myths, the level of thinking of the people and their attitude towards women and men. The problem of gender in Turkic culture existed from early times. In a family where only girls were born, the names Ulbosyn (English: let it be a boy), Ulzhalgas (English: a boy will be born) were popular.

Studies of gender-equal language include two fundamental concepts: gender neutralization and feminization. Neutralization aims to replace gender-biased terms with gender-unmarked ones, for example, "police officer", while feminization tends to use feminines or both - both feminine and masculine - forms to increase the importance of referents, for example, "policeman and police-woman" [12, p. 2-3].

For example, Xuan Khyong, et al. took the nickname as an object of research in their article, which raises gender issues and problems in anthroponymy. During the study, the author found that gender-neutral nicknames are very popular among young people. This tendency is especially widespread, mainly among English-speaking users of the Internet [13]. The study of *feminities*, that is, words of the feminine gender, alternative or paired, traditionally applied to all people, concepts of the masculine gender [14, p.301-302], can be considered one of the pressing problems within the framework of gender linguistics of the 21st century.

Researchers note that now the use of feminines is of an unsystematic, irregular nature: the language norm goes through a difficult process of formation, when there is occasional use of lexeme-neologisms, which to varying degrees either "take root" in the language or not [15].

Currently, the activity of women in various spheres of public life has increased. In this regard, recently there has been interest in words that designate female persons by professional, social, religious affiliation and place of residence. Such words are called feminines. The dictionary refers

us to the following definition of this concept: "Feminitives or feminatives (from the Latin femina - woman) are feminine nouns that denote women, formed from cognate masculine nouns denoting men, and are paired with him" [15]. Typically, feminatives denote professions, social affiliation and place of residence.

And in English, the category *gender* is used for pronouns and names of living beings. That is, forming a feminine word for English people is not as difficult as it is in Kazakh. In English, feminization of the word occurs through the addition of affixes such as *-ess*, *-ette*, *-ine*, *-rix*, for example, actress and usherette. Feminization of lexical changes is also a topical issue of gender linguistics, as it describes a linguistic specificity that reflects nominations associated with the naming of a woman.

Table 5. Feminitives in the English language

<i>№</i>	<i>Affixes</i>	<i>Masculine words</i>	<i>Feminitives</i>
	<i>- ess</i>	<i>actor</i>	<i>actress</i>
		<i>author</i>	<i>authoress</i>
		<i>waiter</i>	<i>waitress</i>
		<i>poet</i>	<i>poetess</i>
	<i>-ine</i>	<i>hero</i>	<i>heroine</i>
	<i>- ette</i>	<i>astronaut</i>	<i>astronette</i>
		<i>cosmonaut</i>	<i>cosmonette</i>
		<i>usher</i>	<i>usherette</i>
		<i>astronaut</i>	<i>astronette</i>
	<i>-rix</i>	<i>progenitor</i>	<i>progenitrix</i>
		<i>administrator</i>	<i>administratrix</i>

There is no gender category in the Kazakh language. The peculiarity of the Kazakh language is that there are few, but there are, feminine words. Feminitive words indicate that a certain profession, social status is related to a woman. Since the root of those words is masculine, suffixes can be added to indicate that it is feminized (for example, in Kazakh the word *citizen* is *азамат* (masculine word) and *азаматша* (feminine word). Generally, feminine words are formed depending on the peculiarities of each language. In Kazakh they are formed using woman's names: *төраға* (English: chairman) *төрайым* (English: chairwoman).

In Kazakh gender can be expressed also by adding a word naming a woman or a man: e.g. *нағашы* is an uncle, a relative of the mother: *нағашы аға* (an uncle), *нағашы жеңге* (sister-in-law), *нағашы ана* (elder sister), *нағашы қарындас* (younger sister).

The lack of equal representation of women in language, leads to the need to introduce feminism in speech and writing in order to deconstruct the

idea of gender roles in society through language representation and rethink the contribution of women to the development of humanity.

The analyzed units of gender specific words in Kazakh are presented in Figure 1.

Gender specific words in Kazakh

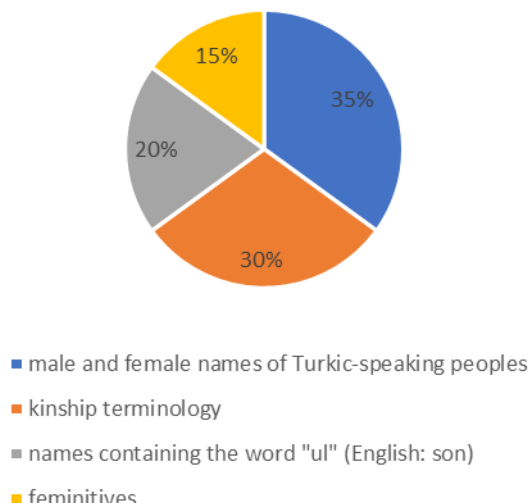

Figure 1 – Gender specific words in Kazakh

Thus, we have revealed the content and structure of the gender specific words in Kazakh and English that is essential for speech etiquette. We look at gender differences from a linguistic perspective. The analysis showed that gender differences in the linguistic culture of Kazakh and English people have a bright national and cultural color.

Conclusion

Speech etiquette in general and its formulas in particular are one of the highly discussed problems of modern linguistics. In linguistics, many studies have been conducted on the specifics of speech etiquette formulas in specific languages (Russian, Portugal, India, Kenya, Niger, Nigeria, Uganda etc.), and the peculiarities of their use. This article contributes to the study of speech etiquette in Kazakh and English culture.

Thus, gender issues remain one of the important areas of modern linguistics. An interesting aspect of this problem is the representation of the gender specific words. In the article, the gender specific words in Kazakh and English culture were analyzed on the basis of male and female names.

As there is no gender category in the Kazakh language, a few feminine

words can be tracked. On the basis of the material collected and analyzed through the comprehensive research, the main groups of gender related words such as male and female names of Turkic-speaking peoples, kinship terminology, names containing the word "ul" (English: son) and feminines in Kazakh culture were clarified.

The study revealed that the gender representation in English culture is given through the use of words reflecting the gender, the use of gender-marked suffixes -ette, -ess, -ine, -trix, complex lexemes with the stem she/he-, and addresses Mr./Mrs./Miss/Ms.

References

[1] Jumataeva A.N. Abay poéziyasındaǵı genderlik diskurs [Gender discourse in Abay's poetry] // BULLETIN of Ablai Khan KazUIRandWL. Series «Philological Sciences». – 2023. – №3 – 498 p. <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/712/323> [in Kaz].

[2] Gender and Kazakh society / Collection of articles. – Almaty: Publishing house "DeLuxe Printery", 2022. – 300 p.

[3] Crotti Robert, Pal Kusum Kali, Ratcheva Vesselina & Zahidi Saadia. Global Gender Gap Report // World Economic Forum. – Geneva, 2021. – 87p.

[4] Vakhtin N.B., Golovko E.V. Sociolingvistika i sociologiya yazyka [Sociolinguistics and sociology of language]. – Saint Petersburg: Publishing Center "Humanitarian Academy". Publishing House of the European University in Saint Petersburg, 2004. – 336 p. [in Rus.]

[5] Ferreira E. Women's gender and feminist studies in Portugal: Researchers' resilience vs. institutional resistance // Gender, Place & Culture. – 2019. – №26 (9). – 323p.

[6] Pamela J., Owen O. Gendered Language. CGD Working Paper 500. – Washington, DC: Center for Global Development, 2019. <https://www.cgdev.org/publication/gendered-language>

[7] Saguy Abigail C., Juliet A. Williams. A little word that means a lot: A Reassessment of Singular They in a New Era of Gender Politics // Gender & Society. – 2021. – №36 (1). – 31p.

[8] Menegatti M., Rubini, M. Gender Bias and Sexism in Language // Oxford Research Encyclopedia of Communication. – 2017. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.470>

[9] Lillis Theresa, Jenny McMullan and Jackie Tuck. Gender and academic writing // Special Issue of Journal of English for Academic Purposes. – 2017. – № 32. – 97p.

[10] Karlsson S. Gender Related Differences in Language Use: The Thesis of Lulea University. – 2007. – 40 p.

[11] Novokreschennykh E. V. Nejtralizacziya genera v sovremennom anglijskom yazyke. Mnozhestvennost' interpretacij: verifikacziya

gumanitarnogo znaniya [Neutralization of gender in modern English. Multiplicity of interpretations: Verification of Humanitarian Knowledge]. – Moscow, 2017. – 232 s. [in Rus.]

[12] Sczesny S. Gender stereotypes have changed: A cross-temporal meta-analysis of U.S. public opinion polls from 1946 to 2018 // *American Psychologist*. – 2020. – №75(3). – 346 p.

[13] Xuan Khyong, Chuong Thi, Kiseleva A. Peculiarities of the formation of nicknames and the use of gender-neutral nicknames by young people on virtual communication platforms // *Philological sciences. Theory and practice*. – Tambov: Gramota, 2017. – №. 7(73). – 170p.

[14] Pervak V.A. Feminitivy v russkom yazyke: Lingvistika lingvodidaktika, lingvokul'turologiya: aktual'nye voprosy i perspektivy razvitiya [Feminitives in the Russian language in linguistics, linguodidactics, cultural linguistics: topical issues and development prospects] // *Materials of the IV International Scientific and Practical Conference*. – Minsk, 2020. – 593 s. [in Rus.]

[15] Tella D. M., Miti F., Ardito R.B., Adenzato M. Social cognition and sex: Are men and women really different? // *Personality and Individual Differences*. – 2020. – Volume 162. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110045>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0191886920302348>)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ГЕНДЕРЛІК СӨЗДЕРДІҢ БОЛМЫСЫ)

* Абдығалиева Н.Н.¹, Смағұлова Г.Н.², Байсыдық И.Б.³

^{*1,2} – Эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы, Қазақстан

³ – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл жұмыстың мақсаты – қазақ және ағылшын тілдеріндегі сөйлеу этикетін тілдік-мәдени тұрғыдан зерттеу. Гендерлік қатынастарды лингвомәдени аспектіде салыстырмалы түрде зерттеу қазіргі тіл білімінің келешегі зор бағыттарының бірі болып табылады. «Еркектік» және «әйелдік» ұғымдарының әмбебаптығына қарамастан, гендерлік қатынастардың белгілі бір ұлттық ерекшелігі бар, ол оларды салыстырмалы талдау барысында ашылады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гендерлік қатынастарды лингвистикалық және мәдени талдау айтарлықтай сәйкестіктерді көрсетеді, алайда салыстырмалы талдау этномәдени дәстүрлер мен тілдің ұлттық ерекшеліктерінен туындаған айырмашылықтарды бағалауға мүмкіндік береді. Зерттеудің өзектілігі қазақ және ағылшын тіліндегі сөйлеу этикетінің салыстырмалы

жұмыстарының жоқтығымен анықталады. Бұл зерттеудің нәтижелері мәдениетаралық коммуникация саласындағы теориялық зерттеулер мен практикалық дамуға ықпал етеді. Зерттеу кейбір гендерлік зерделеулерге, гендерлік лингвистикалық мәселелерді реттейтін нормативтік актілерге, статистикалық зерттеулердің деректеріне, түсіндірме және этимологиялық сөздіктерге негізделген. Тілдік материалды таңдау үшін іріктеу әдісі қолданылды. Деректерді жинау үшін теориялық және өзекті материалды талдау және синтездеу әдістері қолданылды. Талдау көрсеткендей, қазақ және ағылшын халықтарының тіл мәдениетіндегі гендерлік айырмашылықтар жарқын ұлттық-мәдени бояуға ие. Жинақталған материалдар негізінде түркі тілдес халықтардың ерлер мен әйелдердің аттары, туыстық терминологиясы, құрамында «ұл» (ағыл. son) сөзі бар атаулар және қазақ мәдениетіндегі феминитивтер сияқты сөздердің негізгі топтары ретінде жынысқа қатысты сөздер жинақталып талданғаны анықталды.

Бұл зерттеудің теориялық маңыздылығы жынысқа қатысты сөздерге қатысты салыстырмалы зерттеулерде лингвомәдениеттану бағытының дамуымен айқындалады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы – алынған нәтижелерді мәдени лингвистика, когнитивтік лингвистика және қазақ және ағылшын тілдерінің салыстырмалы типологиясы бойынша теориялық курстарда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: мәдениетаралық коммуникация, ұлтаралық қарым-қатынас, сөйлеу этикеті, қазақ тіл мәдениеті, ағылшын тіл мәдениеті, гендерлік өкілдік, феминитивтер, жынысқа қатысты сөздер

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА НА КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ (СЛОВА С ГЕНДЕРНОЙ СПЕЦИФИКОЙ)

* Абдығалиева Н.Н.¹, Смагулова Г.Н.², Байсыдық И.Б.³

^{*1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

³ Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация. Целью настоящей статьи является изучение речевого этикета в казахском и английском языках с лингвокультурологической точки зрения. Сопоставительное исследование гендерных отношений в лингвокультурологическом аспекте является одним из перспективных направлений современного языкознания. Несмотря на универсальность понятий «мужественность» и «женственность», гендерные отношения обладают определенной национальной спецификой, которая выявляется

в ходе их сравнительного анализа. Лингвокультурологический анализ гендерных отношений в казахском и английском языках выявляет значительное совпадение, однако сопоставительный анализ позволяет судить о различиях, вызванных этнокультурными традициями и национальной спецификой языка. Актуальность исследования определяется недостаточностью сопоставительных работ по казахскому и английскому речевому этикету. Результаты данного исследования будут способствовать теоретическим исследованиям и практическим разработкам в сфере межкультурной коммуникации. Исследование основано на ряде гендерных исследований, нормативных актах, регулирующих гендерно-языковые вопросы, данных статистических исследований, толковых и этимологических словарей. Для отбора языкового материала использовался выборочный метод. Для сбора данных применялись методы анализа и синтеза теоретического и фактического материала. Анализ показал, что гендерные различия в языковой культуре казахов и англичан имеют яркую национально-культурную окраску. На основе собранного материала и проанализированы в качестве основных групп родственных слов такие слова, как мужские и женские имена тюркоязычных народов, терминология родства, имена, содержащие слово «ұл» (англ. son) и были идентифицированы феминитивы в казахской культуре.

Теоретическая значимость данного исследования определяется развитием лингвокультурологического направления в сопоставительных исследованиях в отношении родственных слов.

Практическая значимость работы заключается в том, что полученные результаты могут быть использованы в теоретических курсах по лингвокультурологии, когнитивной лингвистике, сравнительной типологии казахского и английского языков.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, межэтническое общение, речевой этикет, казахская лингвокультура, английская лингвокультура, гендерная репрезентация, феминитивы, гендерно-обусловленные слова

Received: June 23, 2024

Information about authors:

Abdygalieva Nazym Nurzhanovna – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: myworld.kzt@mail.ru, orcid: 0000-0001-5591-8271.

Smagulova Guldarkhan Nurgaziyevna – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: smagulova.g@mail.ru, orcid: 0000-0002-4582-2281

Baissydyk Indira Bolatbekkyzy – Doctor of Philosophy (PhD), senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: i.baissydyk@gmail.com orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>

Авторлар туралы мәлімет:

Абдығалиева Назым Нуржановна – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: myworld.kzt@mail.ru, orcid: 0000-0001-5591-8271.

Смағұлова Гүлдархан Нұрғазықызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: smagulova.g@mail.ru, orcid: 0000-0002-4582-2281

Байсыдық Индира Болатбекқызы – философия докторы (PhD), аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: i.baissydyk@gmail.com orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>

Информация об авторах:

Абдығалиева Назым Нуржановна – PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, e-mail: myworld.kzt@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5591-8271.

Смагулова Гульдархан Нургазиевна – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, e-mail: smagulova.g@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4582-2281

Байсыдық Индира Болатбекована – доктор философии (PhD), старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: i.baissydyk@gmail.com orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>

UDC 811.581

IRSTI 16.00.00

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.002>

**RESEARCH ON CONFUCIANISM REFLECTED IN CHINESE
MARRIAGE PROVERBS**

***An Lan¹**

¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This research delves into the significant social institution of marriage in Chinese culture, as encapsulated by traditional Chinese proverbs. Chinese proverbs, passed down from generation to generation, reflect the

cultural, moral, and philosophical traditions that have shaped Chinese society for centuries. One of the most notable traditions in China was Confucianism, which had a significant impact on Chinese thought and behavior for over two millennia. Chinese marriage proverbs were often colloquial phrases created by folklore and widely circulated; they were vivid, expressive and sometimes humorous, reflecting Chinese views and attitudes towards marriage. They often contained wisdom and experience that could guide or advise people on how to deal with marriage, and also reflected the phenomenon of marriage in real life.

Literature and qualitative analysis were used to study Chinese marriage proverbs. We find that Chinese marriage proverbs reflect the fact that the Chinese people attach great importance to marriage and advocate early marriages, emphasize the character of the spouse, believe that the husband and wife have different responsibilities and duties, and advocate harmonious and stable marriages. The aim was to reveal the influence of Confucianism on Chinese marriage proverbs and the shaping of Chinese concepts of marriage by researching marriage proverbs and analyzing the philosophical principles embedded in them. This study is important for gaining a better understanding of the concept of marriage in Chinese society and how Confucianism influences other aspects of Chinese society. We have tried to provide a new perspective on the formation and evolution of the concept of marriage in Chinese society, and this study can serve as a reference for constructing a corpus of proverbs and contribute to cross-cultural studies comparing the differences in marriage concepts between China and the West.

Keywords: marriage, Chinese proverbs, linguistic phenomenon, Confucianism, values and beliefs, cultural, philosophical traditions, thought and behavior

Introduction

When examining “Confucianism Reflected in Chinese Marriage Proverbs,” we need to consider that language is not only a tool for communication but also a reflection of culture and way of thinking. This is the core idea of the Sapir-Whorf hypothesis, or linguistic relativity. This theory suggests that the language we use influences the way we think and our worldview.

This theory can help us understand how Chinese marriage proverbs reflect Chinese cultural traditions and Confucianism. Confucianism emphasizes morality, benevolence, etiquette, and family values, which are the foundations of Chinese society. Chinese marriage proverbs reflect these concepts in everyday life. By analyzing these proverbs, we can see how Confucianism has shaped Chinese concepts and expectations of marriage.

At the same time, we need to consider the perspectives of linguistic

sociology and linguistic culture. Linguistic sociology studies the relationship between language and society, while linguistic culture studies the relationship between language and culture. Both fields can help us understand how proverbs reflect China's social and cultural environment.

Overall, by combining linguistic theory and Confucianism, we can gain a deeper understanding of the culture and values reflected in Chinese marriage proverbs.

Chinese marriage proverbs usually consist of a few words or short sentences, which are simple and clear, easy to remember and spread, and contain profound philosophies and wisdom, and can accurately reflect people's perceptions and opinions about marriage, as well as having certain guiding meanings.

Chinese marriage proverbs often use vivid and imaginative metaphors or descriptions that allow people to feel the meaning more intuitively and cover a variety of topics and contents, including love, fidelity, responsibility, family, traditional culture, etc. Each proverb has its own unique meaning and connotation.

As an important part of traditional Chinese culture, Chinese marriage proverbs have profound ideological connotations and unique artistic values, and through them, people can better understand and experience the traditional culture of the Chinese nation and the philosophical thinking and concepts of marriage that they contain.

Confucianism is an important component of traditional Chinese culture and one of the most important schools of thought in Chinese history. Originating in the Spring and Autumn period and the Warring States period, Confucianism was developed and expanded by Confucius and his disciples. The Confucian writings of the pre-Qin period are considered classics by the ruling class since the Han Dynasty. Confucian values have long served as the ideology of the ruling class, exerting influence on Chinese society for two millennia. These values have permeated the minds of the people and had a profound impact on their thinking. Proverbs that reflect Confucian values are well-suited to the needs of society and the people's mentality. They are widely circulated in secular society and fully reflect the values of Confucian culture.

Confucianism emphasizes personal cultivation and moral standards, stressing the importance of individual moral self-discipline and a sense of responsibility. It believes that human growth and development need to be achieved through education and standards. At the same time, Confucianism also attaches great importance to social order and harmony, proposing concepts such as "仁ren" (humaneness) and "礼li" (rites and rituals), emphasizing the interaction and relationships between people, and believing that the interests of individuals should be consistent with the interests of society. It also emphasizes the moral responsibilities of gentlemen and social moral norms.

In Confucianism, family relationships are regarded as the foundation of social relations. Confucius believed that the family is the primary place for an individual to learn and practice morality and an important part of becoming a qualified member of society. In family relationships, the relationship between husband and wife is the most core and important one, because Confucianism regards the relationship between husband and wife as the foundation of family harmony and social harmony. Confucianism emphasizes that couples should respect, understand, tolerate, and trust each other, while jointly facing the various challenges and difficulties of family life, to build a harmonious, stable, and happy family together.

Methods and materials

This paper mainly adopts the qualitative analysis method and literature review method, collects the necessary proverbs by searching the authoritative proverb dictionary, classifies and analyses these proverbs, and dialectically analyses them with the current relevant literature to draw relevant conclusions.

Data Collection and Categorisation:

This study's primary data source is the <Chinese Proverbs Dictionary>, a comprehensive collection of Chinese proverbs. We collected 80 marriage-related proverbs from the dictionary, which serve as the basis for our analysis. After collecting the proverbs, we organized them into a spreadsheet for further analysis. The proverbs were categorized based on the Confucian values they reflect, such as family harmony, loyalty, and respect for tradition. This involved closely reading each proverb and understanding its underlying meaning in the context of Confucian thought.

The data analysis process is as follows:

The proverbs were categorized and analyzed using a qualitative approach. We also referred to the work of Confucian scholars, particularly those who have examined the influence of Confucianism on Chinese ethics, morality, and social norms. This analysis aimed to identify the key Confucian values reflected in these proverbs and explore how these values have shaped Chinese attitudes toward marriage and family. The historical and cultural context of the proverbs was also taken into consideration to better understand their significance in Confucian thought.

The findings of our analysis were interpreted and their implications for understanding the role of Confucian thought in Chinese marriage proverbs were discussed. The text discusses the prominent Confucian values found in Chinese marriage proverbs and how they have influenced Chinese marriage customs and beliefs over time.

The conclusion summarizes the key findings of the study and highlights the main Confucian values reflected in the proverbs. By following this research methodology, we aim to provide a comprehensive understanding

of the Confucian values embedded in Chinese marriage proverbs and their influence on Chinese marriage customs and beliefs.

The study of Chinese proverbs has a long history in Chinese scholarship, with scholars examining their linguistic, cultural, and historical significance. In recent years, there has been an increasing interest in the philosophical underpinnings of Chinese proverbs, particularly with regard to the influence of Confucianism.

Several studies have explored the influence of Confucianism on Chinese proverbs, including those related to marriage and family.

For example, in their study of Chinese family proverbs, Li Lifang believes that proverbs, as a typical carrier of social and popular culture, exist in large numbers in social life and have a wide range of influence. Most of Chinese proverbs and aphorisms are deeply influenced by Confucianism, and with their unique, orderly, rhythmic and rhyming forms of language and words, as well as their profound social influence, great advocacy power and tenacious vitality, they have subtly influenced the mentality construction, personality building and value orientation of the public. It is a living form of traditional Chinese culture, a concentrated expression of Confucianism and a channel of folklore transmission, and plays an important role in social life to this day [1, p.22].

Shao Juan analyzes and discusses the selection criteria of men and women in traditional Chinese culture and the reasons for their formation from the perspectives of sociolinguistics and cultural linguistics [2, p.5].

Tan Junlei points out that Chinese proverbs embody complex and diverse concepts of marriage, and that these concepts of marriage are mainly influenced by Confucian culture [3, p.32].

The article "Confucian view of marriage" focuses on Confucian views on marriage, such as the belief that marriage is the union of two surnames, a manifestation of friendship and love, as well as a political institution and ethics. The article also introduces Confucian norms and advice on marriage etiquette, the relationship between husband and wife, and the education of children [4].

Cline E. believes Confucianism has positive implications for modern marriage, such as the need for couples to respect and complement each other, to use their respective strengths and characteristics to achieve common goals, and the need for couples to share a common educational philosophy and talent development program [5].

Results and discussion

In the Chinese language, marriage proverbs reflect the views and expectations of marriage in traditional Chinese culture. These proverbs stress the importance of early marriage, attach importance to the qualities

of the spouse, advocate a faithful marriage, emphasize responsibilities and duties in marriage, and the division of roles between men and women, as well as promoting harmony and stability in marriage and mutual respect and love between husband and wife. These proverbs are a vivid embodiment of the traditional Chinese concept of marriage and are an important part of traditional Chinese culture. Although there have been some changes in the Chinese concept of marriage as times have changed, with the clash of concepts between the young and the old intensifying and the tendency of Confucianism to gradually withdraw from the stage of history, the influence of Confucianism on Chinese culture and traditions is still very great. Chinese proverbs clearly reflect the influence of Confucianism. The study of Chinese marriage proverbs is of great historical significance, and Chinese proverbs are precious historical materials.

Chinese marriage proverbs have the following linguistic features:

1. Conciseness: Marriage proverbs express profound meanings in simple language, and this conciseness makes the proverbs simple and concise and avoids length and complexity.

2. Colloquiality: Marriage proverbs are mostly from the folk, which are the crystallization of the collective wisdom of the working people, so they have a strong colloquialism and the breath of life, and the words are simple and interesting.

3. rhythmic beauty: Chinese is a tonal language, and Chinese proverbs pay attention to the rhythm, showing a kind of even and neat beauty.

4. Rich in metaphors: Chinese marriage proverbs often use metaphors to make abstract truths more concrete and easier to understand and accept.

5. Reflecting life practice, easy to resonate: most of the marriage proverbs reflect the life practice experience of the working people, and they cover various aspects, such as marriage, family, gender roles, and so on. These proverbs can resonate with everyone, so they were widely circulated among people in ancient times.

6. Reflecting gender concepts: There is a more general gender bias and gender ideology in marriage proverbs, reflecting gender power relations.

All of the following proverbs are taken from authoritative dictionaries, and each one is labeled with Chinese phonetic symbols and tones, accompanied by an English translation.

Emphasizing the importance of marriage and promote early marriage

The topic of marriage age is a common theme in Chinese marriage proverbs. These proverbs often express the desire of young people to get married at an early age or the encouragement of elders for young people to marry early. Confucianism regards marriage as one of the most important things in life. In Confucianism, marriage is seen as the foundation of a family,

which is one of the basic units of society. Therefore, Confucianism emphasizes the importance of marriage for both individuals and society.

Confucianism also advocates that people should start a family as early as possible. The classic work of Confucianism, "The Analects," contains a famous saying: "三十而立". This proverb is mainly addressed to men, meaning that by the age of thirty, a man should be able to become independent from his family of origin, to take a wife and start his own family and to achieve success in his career. The proverb emphasizes that at the age of 30, a man should have the awareness and ability to start a family, be self-reliant, set goals for himself, and work tirelessly toward them.

In traditional Chinese culture, the age of thirty is considered an important stage in life. It is usually regarded as a symbol of maturity, responsibility, and family values. Therefore, it is believed that by the age of thirty, a person should have a certain economic and family foundation, have their own career and family, and be able to take on the responsibilities of both the family and society. Confucianism believes that people should get married and start a family at an early age. Under the influence of this thinking, Chinese people believe that after a young man gets married, he has accomplished one of the most important events in his life; after marrying a wife for his son, his parents have accomplished one of their most important duties.

1. "男大当婚, 女大当嫁 (Nán dà dāng hūn, nǚ dà dāng jià) " "The man should marry when he is grown, and the woman should marry when she is mature". This proverb emphasizes the time and age for marriage, and is a part of traditional Chinese marriage concepts. It also reflects the importance of marriage and family in traditional Chinese culture, believing that marriage and building a family is a necessary part of one's life, and an important way to realize self-worth and pass on family values. Moreover, in traditional Chinese culture, marriage is not just a matter between two individuals, but also involves the union and mutual assistance of two families.

Although in modern society, with the progress of society and changes in people's attitudes, views on this sentence may differ, it still represents an important expression of traditional Chinese marriage concepts.

2. "人到三十把头低 (rén dào sānshí bǎ tóu dī) " "When a person reaches the age of thirty, he hangs his head low". This proverb originally referred to the situation where a man reaches the age of thirty and is still unmarried, which would make him feel depressed, inferior, and lost, leading him to hang his head low in life and be looked down upon by others. This proverb emphasizes that in traditional society, getting married and starting a family is an important life goal, especially for men. Failing to establish a marriage and a family before the age of thirty would be regarded as an unfulfilled mission in life, and would be considered a failure and misfortune.

3. "喜结良缘 · 早生贵子 (xǐ jié liáng yuán, zǎo shēng guì zǐ) " "May you have a happy marriage and bear children soon". This proverb

expresses the hope that the person will marry and have children soon, and achieve happiness and a complete family. In traditional culture, this is a very common way of expressing blessings, and it reflects people's emphasis on family and heritage. “喜结良缘” means that marriage is a happy thing, while “早生贵子” emphasizes the importance of having children for inheriting family bloodlines and family property. This proverb mainly emphasizes that in traditional society, getting married and having children is one of the tasks that people must complete, and it is also an important goal in life.

In ancient times, inheriting family bloodlines and family property was very important, and getting married and having children was the key to completing this task. Therefore, this proverb also emphasizes the importance of family continuation and family property. In modern society, people's values and lifestyles have undergone great changes, and getting married and having children are no longer necessary tasks, but this proverb still reflects traditional concepts and values to some extent.

4. “三十过，四十来，双手招郎郎弗来 (sānshí guò, sìshí lái, shuāng shǒu zhāo láng láng fú lái)” “Once a woman passes thirty years of age, by forty the situation worsens, even if she beckons and calls out with both hands, a suitable man may not come”. This proverb means that if a woman is still unmarried after the age of thirty, it will be difficult for her to find a suitable husband, and even more so after the age of forty. “双手招郎郎弗来” means that even if she beckons and calls out, the right man will not come. This proverb reflects the pressure and disadvantageous conditions of women's marriage in traditional society. Women are considered limited resources for marriage, and the older they get, the fewer opportunities they have. Therefore, they need to get married early to fulfill their social and family responsibilities.

5. “男怕入错行，女怕嫁错郎 (nán pà rù cuò háng, nǚ pà jià cuò láng)” “Men are afraid of choosing the wrong profession and women are afraid of marrying the wrong man.”. This proverb suggests that the worst things men and women should do wrong in their lives are choosing the wrong job and marrying the wrong husband, respectively. This wrong choice can ruin a person's life. Choosing the wrong person can lead to an unhappy married life for yourself. In the traditional concept, women are often the main caregivers and supporters of the family, so their choice of marriage partner has a great impact on the family. Therefore, this proverb advocates that women should carefully consider each other's character, personality, family background, character and other factors before choosing a marriage partner to avoid choosing the wrong one, which can lead to an unhappy marriage.

The concept of marriage in China has undergone significant changes over time, influenced by various factors such as cultural shifts, economic reforms, and legal policies.

In traditional Chinese society, marriage was deeply rooted in Confucian ideology, emphasizing early and universal marriage, with a clear division of

roles between men and women. The system of patrilineal succession and ancestral worship left no place for daughters within their natal family trees. Traditionally, brides became a part of their husband's family and essentially cut ties with their natal families. However, with the founding of the People's Republic of China in 1949, the Marriage Law stipulated the legal age for marriage, which was no less than 18 for women and no less than 20 for men. This led to a marked increase in the marriage age throughout the 1950s. In the 1970s, the family planning policy was fully implemented, and the state tried to achieve later childbearing by advocating for later marriage. In the 1980s, the new Marriage Law of the People's Republic of China permitted women and men to marry at 20 and 22, respectively. However, this was much lower than the marriage age implemented by the family planning policy, making the average marriage age in China decline temporarily in the 1980s.

In recent decades, the transformation of marriage in China shows some general patterns, but also retains its own uniqueness. After the 1990s, the postponement of marriage has become a trend, especially following 2010, marriage in China is in a rapid transition.

Despite these changes, both parental and cultural pressures are still placed on many individuals, especially women, to choose socially and economically advantageous marriage partners. Thus, it can be seen that traditional early marriages and universal marriage are still influential in China.

In summary, the concept of marriage in China has evolved from a traditional structure to one where the freedom to choose one's partner is generally respected. However, the influence of traditional values and societal expectations continues to shape the institution of marriage in China.

Valuing the character of the spouse, and advocating a faithful marriage

There are many Chinese proverbs about spouses, mainly focusing on the selection of spouses with high moral character. The Chinese proverbs reflect the high demand for the character of spouses and the longing for a good marriage, and the Chinese believe that husband and wife should be able to share the same pain and suffering and that choosing a spouse with good character is a good guarantee for a stable marriage. These are the manifestations of Confucianism.

Confucianism considers good character to include:

Filial piety: one should respect one's parents, honor the old and the virtuous, and have respect and gratitude for one's elders and seniors.

Benevolence: One should be compassionate and kind, caring not only for one's family and friends but also being kind to others.

Integrity: One should be truthful in one's actions, consistent in one's words and deeds, without hypocrisy, deception or betrayal.

Humility: One should be modest and studious, not arrogant or haughty, and respect the opinions and views of others.

Hardworking: One should work hard, study diligently, be responsible for oneself and one's family, and not be lazy.

Loyalty: One should be loyal and committed to family, friends and country, and be firm in all matters.

Tolerance: One should pay attention to interpersonal relationships, be good at resolving conflicts, and not argue with others at will.

These virtues are considered the most important in Confucianism and are the basis for good family and marriage relationships in the Confucian understanding. Confucianism believes that only when both husband and wife possess these virtues can a harmonious, stable and happy family be established.

1. “夫妻本是同林鸟 · 大难临头各自飞 (fū qī běn shì tóng lín niǎo, dà nán lín tóu gè zì fēi) ” “Husband and wife are birds of the same feather, but they fly apart in times of trouble”. This proverb expresses the importance of unity and fidelity in a couple's relationship and promotes that couples should support each other and face difficulties together instead of fighting separately.

“夫妻本是同林鸟” means that the couple is part of the same group, they are members of the same family. This means that they should support each other, take care of each other, and cope together when they face difficulties. However, the phrase “大难临头各自飞” also implies that there are problems in the relationship. When faced with difficulties or dangers, some couples may selfishly think about their own interests instead of coping together. This also reflects the potential for instability and infidelity in a couple's relationship.

While expressing unity and fidelity in a couple's relationship, this proverb also implies the problems that couples may face in their relationship and reminds people that they should maintain a stable and faithful couple relationship by working together.

2. “丑妻家中宝 (chǒu qī jiā zhōng bǎo) ” “The ugly wife is a treasure at home”.

This proverb advocates that men should not focus only on a woman's appearance when choosing a spouse, but that good character is the most important thing. This is a compliment and satisfaction to the wife. Even if a wife is not beautiful, she is the treasure of the family if she can work hard and be virtuous and take care of the family and her husband. This proverb reflects the standard of evaluating women's beauty and virtue in traditional Chinese society, and also reflects a kind of appreciation and cherishing of a plain life.

3. “娶妻娶德不娶色 (qǔ qī qǔ dé bù qǔ sè) ” “Marry a wife for virtue, not for beauty”.

This proverb likewise reflects a view of choosing a spouse that does not value physical appearance but character, and can also be analyzed in terms of Confucianism, which expresses a kindness and respect for the wife that

does not judge her by her appearance but by her virtue. It also reflects an idealistic and humanistic attitude toward marriage and family, believing that marriage should be built on the basis of character and affection, not on the basis of appearance and wealth. It also expresses a demand for one's own moral cultivation, believing that one should be a man of virtue, not indulging in lust because of his wife's beauty, but beautifying his life with poetry, ritual and music, a reflection of a gentleman's style.

4. “好女不嫁二夫 (hǎo nǚ bù jià èr fū)” “The good woman does not marry a second husband”. This proverb reflects a concept that disapproves of women remarrying and advocates absolute loyalty of wives to their husbands. It is an ancient Chinese saying that corresponds to the saying “loyal subjects do not serve two masters”, which reflects the ethics and chastity of feudal society. This concept oppressed the minds of ancient women and limited their freedom and choices, resulting in many women's tragedies. This proverb also has a sexist concept that only emphasizes that women cannot remarry, but does not restrict men from remarrying. In modern society, divorce is becoming more common and remarriage is becoming more accepted. Therefore, this proverb needs to be reinterpreted and understood in the modern society.

5. “公不离婆 · 秤不离铊 (gōng bù lí pó, chèng bù lí tuó)” “This proverb reflects respect and loyalty to marriage and family, as well as an awareness of the connection and dependence between things. It expresses that the bond between husband and wife is so deep that they will not be separated. In traditional Chinese culture, the relationship between husband and wife is regarded as crucial, and this proverb is a reminder that people should cherish the relationship between husband and wife and see it as an interdependent whole, and be faithful not to leave each other easily.

Emphasizing the responsibilities and duties in marriage and the different division of roles between men and women

Chinese proverbs reflect traditional gender roles and social expectations regarding the division of labor and status between men and women in marriage. The proverbs often highlight the dominant position of men in the family and the subordinate position of women. Women are viewed as secondary and are expected to be attractive, while men are expected to be economically capable.

The proverbs reveal traditional Chinese cultural expectations of men's and women's roles and status in marriage, with men occupying a superior position in society and the family. These expectations have largely shaped gender roles and status in Chinese society. However, traditional concepts are being challenged and altered as society develops and attitudes change.

In Confucianism, marriage is seen as a sacred relationship, and the responsibilities and duties between husband and wife are emphasized. In traditional Confucianism, the roles of men and women are divided differently, and the concept of male superiority over female is prevalent. Men are seen as

the main breadwinners and decision makers in the family, while women are responsible for taking care of the home and raising children.

Under this concept, men need to take more responsibility for the prosperity and stability of the family. They are required to provide for the family, protect the home, carry on the family line, and to make a difference in society. Women, on the other hand, were expected to take care of their families in the home, including domestic tasks such as cooking, laundry, and childcare, and to maintain chastity and guard the virtues and traditions of the family.

However, over time, this notion of male superiority over women has been gradually questioned and challenged. In modern society, more and more women are pursuing self-fulfillment and equality, and the division of roles between men and women in marriage has changed. Modern marriage emphasizes equality and shared responsibility, and both men and women should respect each other's choices and rights to create a happy family life together.

1. “夫唱妇随 (fū chàng fù suí)” “The husband leads, the wife follows”. This proverb highlights the Confucian view on gender roles and division of labor, where men should take on the economic responsibilities of the family, while women should play a supportive and auxiliary role within the family.

2. “外头有个赚钱手，家里有个聚钱斗” “(wài tóu yǒu gè zhuàn qián shǒu, jiā lǐ yǒu gè jù qián dòu)”. This proverb reflects a form of division of labor between men and women in the family. The man is usually called upon to play the role of the breadwinner of the family, while the woman is responsible for taking care of the home and children. This division of labor also reflects the traditional gender roles that men dominate the public sphere of social activities and the economic sphere, while women mainly play a role in the private sphere, i.e., in the family and in social relations as supporters and auxiliaries.

3. “男主外，女主内 (nán zhǔ wài, nǚ zhǔ nèi)” “Men work outside and women stay at home”. This proverb also emphasizes the different division of roles between men and women, with men supposed to take the primary responsibility for family and social responsibilities and women supposed to take the primary responsibility for family life in order to maintain harmony and stability in the home. This is also a stereotype of gender roles in traditional society. This concept originates from the family structure and the division of gender roles in traditional Chinese society. However, with the change of society and the improvement of women's status, this traditional concept has been gradually challenged and changed. In modern society, the division of roles between men and women in family life has become more balanced and flexible, and men have begun to take on more responsibility for family life, while women have gradually been given more opportunities to play a role in society.

Promoting harmony and stability in marriage and mutual respect and love between husband and wife

Chinese marriage proverbs emphasize harmony, stability, mutual respect, and understanding between spouses. They advocate cherishing deep feelings and long-lasting commitments.

Title V of the Civil Code of the People's Republic of China also addresses these values. Husbands and wives should be loyal, respectful, and caring towards each other. Family members should show respect towards the elderly, love towards the young, and provide mutual assistance. It is important to maintain equal, harmonious, and civilized relationships within the family.

The pursuit of an ideal marriage in traditional Chinese culture involves living in harmony, mutual respect and understanding, and working together to maintain family stability and harmony.

In Confucianism, the Doctrine of the Mean, or Zhongyong, is considered one of the important ways to achieve harmony and peace, and is also reflected in the Confucian view of marriage. The Doctrine of the Mean emphasizes "not going to extremes" in dealing with issues, but rather seeking a state of balance. This is a philosophy of handling affairs. The embodiment of the Doctrine of the Mean in marriage can be found in Chinese marriage proverbs. In the pursuit of wealth and living standards, couples should maintain inner balance and harmony, avoid extremes, and not lose their moral standards.

Confucianism advocates an attitude of "白头偕老 (bái tóu xié lǎo)" "growing old together", the proverb used to describe a couple's desire to stay together for the rest of their lives. Among them, "white head" refers to the graying of hair in old age, while "together with the old" means that the couple should go through life together.

This proverb is usually used to bless newlyweds, expressing the hope that they can always support each other, understand each other, face all the difficulties and challenges in life together, and eventually spend their lives together until old age. It is also regarded as one of the symbols of a successful marriage in traditional Chinese culture, emphasizing the importance of mutual support and trust between husband and wife, as well as the persistence and sense of responsibility for family life.

1. "一日夫妻百日恩 · 百日夫妻似海深 (yī rì fū qī bǎi rì ēn, bǎi rì fū qī sì hǎi shēn)" "One day as husband and wife leads to a hundred days of gratitude, while a hundred days of marriage is as deep as the ocean"

This proverb implies that couples should cherish each other and the grace between them is deep. It encourages couples to establish long-term relationships and maintain them through continuous mutual understanding and support. This also reflects the Confucian view of valuing family harmony.

2. "在天愿作比翼鸟 · 在地愿为连理枝 (zài tiān yuàn zuò bǐ yì niǎo, zài dì yuàn wéi lián lǐ zhī)" "May we be like a pair of birds with wings that soar in the sky and like a pair of intertwined branches on the earth"

This proverb expresses a romantic view of love between couples, hoping to be together forever. It emphasizes the interdependence and mutual support between couples, conveying the importance of mutual care between them. This view is also consistent with Confucianism's emphasis on "benevolence" and "harmony"

3. “夫妻一条心 · 黄土变成金 (fū qī yī tiáo xīn, huáng tǔ biàn chéng jīn) ” “A couple with one heart turns yellow earth into gold”

This proverb expresses that couples should have common goals and beliefs and work together to achieve them. It also embodies the view of interdependence and mutual support between couples. Yellow earth refers to barren land, while gold represents wealth and happiness. This proverb points out that if couples can unite and work together, they can create a wealthy and happy life even in poverty. It reflects Confucianism's emphasis on family harmony.

4. “好狗不咬鸡 · 好汉不打妻 (hǎo gǒu bù yǎo jī, hǎo hàn bù dǎ qī) ” “A good dog does not bite a chicken, and a good man does not beat his wife”

This proverb emphasizes that couples should respect and love each other and oppose domestic violence. It also calls for mutual support and harmonious coexistence between couples, which is also the Confucian view of harmony.

5. “惧内家豪富 · 欺妻一世穷 (jù nèi jiā háo fù, qī qī yī shì qióng) ” “If you fear your wife, you will be rich and prosperous; if you bully your wife, you will be poor all your life”

This proverb is often quoted in daily conversation, meaning that if a husband respects and cares for his wife, he will be more successful. Conversely, if a husband does not respect his wife, or even bullies her, he will find it difficult to succeed. Although this proverb may sound sarcastic and ironic, its underlying meaning is very meaningful.

The relationship between husband and wife is the closest relationship in human relationships. The way couples get along not only affects the happiness of the family, but also the husband's career achievement. Confucianism believes that “harmony in the family leads to success in all endeavors”. Only when the family is harmonious, everything outside will be smooth.

This proverb also reflects that bullying one's wife is not socially acceptable and will have a negative impact on oneself. On the contrary, if a husband can respect his wife at home, it can reflect his own morality and cultivation and earn the recognition and respect of others. Couples should respect, care for each other, and establish a harmonious and happy family together, which is very important for the husband's career development and family happiness.

6. “床头吵架床尾和 (chuáng tóu chǎo jià chuáng wěi hé) ” “Quarreling at the head of the bed, but making up at the foot of the bed”

This is a common Chinese saying that describes the phenomenon of couples arguing and then making up shortly afterwards.

The literal translation of this saying is "quarreling at the head of the bed, but making up at the foot of the bed." This saying suggests that, although couples may have disagreements and argue with each other, they are able to resolve their issues and reconcile with each other before going to sleep.

This saying reflects the idea that arguments and disagreements are a normal part of any relationship, but what is important is how couples are able to resolve these issues and move forward together. It also highlights the importance of communication, compromise, and forgiveness in maintaining a healthy and long-lasting relationship.

Conclusion

The importance and influence of Confucianism on marriage is reflected in Chinese marriage proverbs. Confucianism views marriage as a human relationship, emphasizing the responsibilities, obligations, and moral norms between husband and wife. Confucianism is reflected in Chinese marriage proverbs as follows: emphasizing the importance of marriage and promote early marriage; valuing the character of the spouse, and advocating a faithful marriage; emphasizing the responsibilities and duties in marriage and the different division of roles between men and women; promoting harmony and stability in marriage and mutual respect and love between husband and wife. The values expressed in Chinese marriage proverbs are all closely related to Confucianism. Therefore, Chinese marriage proverbs are one of the important ways to understand and study Confucianism in traditional Chinese culture.

REFERENCES

[1] Li Lifang. The Essence of Confucian Thought in Proverbs and Aphorisms. *Ethnic Art Research* 02(2005):19-25. doi:10.14003/j.cnki.mzysyj.2005.02.003.

[2] Shao Juan. Male and female mate selection in traditional Chinese culture from Chinese proverbs. *Journal of Lanzhou Institute of Education* 25.01(2009):44-46.

[3] Tan Junlei. A comparative study of traditional marriage concepts in Chinese and English proverbs. (2010). Xinjiang Normal University, MA thesis.

[4] Wikipedia contributors. Confucian view of marriage. (2023, March 25). In Wikipedia, The Free Encyclopedia. Retrieved 18:56, May 4, 2023, from https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Confucian_view_of_marriage&oldid=1146473278

[5] Cline E. What can we learn from ancient Chinese views of marriage? - 2014. Berkley Forum. <https://berkleycenter.georgetown.edu/posts/what-can-we-learn-from-ancient-chinese-views-of-marriage>

[6] Yang Yan. Dictionary of Chinese proverbs. (2007). Encyclopaedia of China Publishing House.

[7] Li Xingjian. A dictionary of modern Chinese proverbs [M]. Changchun Publishing House, 2001.

[8] Bai Moyan. A study of marriage and love culture proverbs. (2021). Inner Mongolia University, MA thesis. doi:10.27224/d.cnki.gnmdu.2021.001286.

[9] Bu Haixia. Confucian culture in proverbs[J]. Taste-Classics, 2019(6):5.

[10] Yang Fang. Confucian values and personality ideals from proverbs[J]. Journal of Chuxiong Normal College, 2000. doi:CNKI:SUN:CX SZ.0.2000-02-009.

[11] Wang Yanfang. The Reflection of Confucian Culture in Shandong Proverbs and the Shaping of People's Cultural Psychology[J]. Journal of Qingdao University of Science and Technology: social science edition, 2016, 32(1):5. doi:10.16800/j.cnki.jqstss.2016.01.019.

ҚЫТАЙЛЫҚ НЕКЕ ТУРАЛЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕ КӨРСЕТІЛГЕН КОНФУЦИЙШІЛДІКТІ ЗЕРТТЕУ

*Ань Лань¹

^{*1} әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
<https://orcid.org/0000-0003-3125-3636>

Андатпа. Бұл зерттеу дәстүрлі қытай мақал-мәтелдерінде көрсетілген Қытай мәдениетіндегі маңызды әлеуметтік неке институтын қарастырады. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан қытай мақал-мәтелдері ғасырлар бойы қытай қоғамын қалыптастырған мәдени, моральдық және философиялық дәстүрлерді бейнелейді. Қытайдағы ең көрнекті дәстүрлердің бірі екі мың жылдан астам уақыт бойы қытайлықтардың ойлауы мен мінез-құлқына айтарлықтай әсер еткен конфуцийшілдік болды. Қытайлық неке туралы мақал-мәтелдер көбінесе фольклор құрған және кең таралған ауызекі тіркестер болды; олар жарқын, мәнерлі және кейде әзіл-оспақты болды, қытайлықтардың некеге деген көзқарасы мен көзқарасын көрсетті. Олар көбінесе адамдарға Некені қалай жеңуге болатындығы туралы кеңес бере алатын немесе кеңес бере алатын, сондай-ақ шынайы өмірдегі неке құбылысын бейнелейтін даналық пен тәжірибені қамтыды.

Қытайлық неке туралы мақал-мәтелдерді зерттеу үшін әдеби және сапалы талдау қолданылды. Біз қытайлық неке туралы мақал-мәтелдер қытайлықтардың некеге үлкен мән беріп, ерте некені жақтайтынын, жұбайының мінезіне баса назар аударатынын, ерлі-зайыптылардың міндеттері мен жауапкершіліктері әртүрлі деп санайтынын және

үйлесімді және тұрақты некені жақтайтынын анықтадық. Зерттеудің мақсаты-конфуцийшілдіктің қытайлық неке мақал-мәтелдеріне әсерін анықтау және қытайлық неке нанымдарын неке мақал-мәтелдерін зерттеу және олардың философиялық принциптерін талдау арқылы қалыптастыру. Бұл зерттеу қытай қоғамындағы неке тұжырымдамасын және конфуцийшілдіктің Қытай қоғамының басқа аспектілеріне қалай әсер ететінін жақсы түсіну үшін маңызды. Біз қытай қоғамындағы неке тұжырымдамасының қалыптасуы мен эволюциясына жаңа көзқарас енгізуге тырыстық және бұл зерттеу мақал-мәтелдер корпусын құруға үлгі бола алады және бра тұжырымдамаларындағы айырмашылықтарды салыстыратын мәдениетаралық зерттеулерге үлес қоса алады

Тірек сөздер: неке, қытай мақал-мәтелдері, лингвистикалық құбылыс, конфуцийшілдік, құндылықтар мен нанымдар, мәдениет, философиялық дәстүрлер, ойлау және мінез-құлық

ИССЛЕДОВАНИЕ КОНФУЦИАНСТВА, ОТРАЖЕННОГО В КИТАЙСКИХ ПОСЛОВИЦАХ О БРАКЕ

*Ань Лань¹

¹КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В этом исследовании рассматривается важный социальный институт брака в китайской культуре, отраженный в традиционных китайских пословицах. Китайские пословицы, передающиеся из поколения в поколение, отражают культурные, моральные и философские традиции, которые формировали китайское общество на протяжении веков. Одной из самых заметных традиций в Китае было конфуцианство, которое оказывало значительное влияние на мышление и поведение китайцев на протяжении более двух тысячелетий. Китайские пословицы о браке часто представляли собой разговорные фразы, созданные фольклором и получившие широкое распространение; они были яркими, выразительными и иногда юмористическими, отражая китайские взгляды и отношение к браку. Они часто содержали мудрость и опыт, которые могли подсказать или посоветовать людям, как справиться с браком, а также отражали феномен брака в реальной жизни.

Для изучения китайских пословиц о браке использовались литературный и качественный анализ. Мы обнаружили, что китайские пословицы о браке отражают тот факт, что китайцы придают большое значение браку и выступают за ранние браки, подчеркивают характер супруга, считают, что у мужа и жены разные обязанности и ответственность, и выступают за гармоничные и стабильные браки. Цель исследования - выявить влияние конфуцианства на китайские брачные

пословицы и формирование китайских представлений о браке путем изучения брачных пословиц и анализа заложенных в них философских принципов. Это исследование важно для лучшего понимания концепции брака в китайском обществе и того, как конфуцианство влияет на другие аспекты китайского общества. Мы попытались представить новый взгляд на формирование и эволюцию концепции брака в китайском обществе, и это исследование может послужить образцом для создания корпуса пословиц и внести вклад в кросс-культурные исследования, сравнивающие различия в концепциях брака между Китаем и Западом.

Ключевые слова: брак, китайские пословицы, лингвистический феномен, конфуцианство, ценности и верования, культура, философские традиции, мышление и поведение

Received: June 14, 2023

Information about authors:

An Lan – PhD, al-Farabi Kazakh National University, Foreign Philology, e-mail: 602926052@qq.com, <https://orcid.org/0000-0003-3125-3636>

Авторлар туралы мәлімет:

Ань Лань – PhD, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, шетел филологиясы, e-mail: 602926052@qq.com, <https://orcid.org/0000-0003-3125-3636>

Информация об авторах:

Ань Лань – PhD, КазНУ им. аль-Фараби, иностранная филология, e-mail: 602926052@qq.com, <https://orcid.org/0000-0003-3125-3636>

ӘОЖ 81-22

ҒТАХР 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.003>

**БІР НЕГІЗДІ ОРТАҚ ТҮБІРЛЕРДІҢ СЕМАНТИЗАЦИЯСЫ
(ҚАЗАҚ, ҚАРАҚАЛПАҚ, НОҒАЙ ТІЛДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)**

* Асенова А.Х.¹, Салқынбай А.Б.², Сөйлемез О.³

^{1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³ Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

Аңдатпа. Мақалада қыпшақ тілдері бұтағындағы бір-біріне жақын қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдеріндегі бір негізді ортақ түбірлердің семантикалық табиғаты қарастырылды. Ғалым Ә. Қайдар қарастырған бір негізді түбірлер ішінен *ақ* және *аш* түбірлері іріктеліп алынды.

Ғылыми зерттеудің мақсаты – аталған тілдердегі бір негізді ортақ түбірлерді талдай отырып мағыналық дамуын, семантизациялануын анықтау.

Жұмысымыздың негізгі бағыты – салыстырмалы тіл білімі, лексикология, семасиология секілді ғылым салаларының аясын кеңейту, мағынаның жалпы заңдылықтарын зерттеу. Біз түркі тілдері арасындағы мәдени байланысты бір негізді түбірлер семантизациясы арқылы көрсету идеясын қарастырамыз.

Зерттеу жұмысымыздың ғылыми маңыздылығы – тіл білімінде өзекті саналатын түбі бір түркіден шыққан туыстас тілдердегі ортақ түбірлер туралы терең меңгеру, семантизацияның маңызын түсіну және зерттеу тұжырымдарын қолдану мүмкіндігінде жатыр.

Зерттеу әдіснамасы ретінде алға қойған мақсат-міндеттерді шешу үшін жинақтау, салыстыру, семантикалық талдау, жүйелеу әдіс-тәсілдері қолданылды.

Семантикалық талдаудардың нәтижесінде мынадай қорытынды жасалды: бұл тілдердегі бір негізді түбірлер тарихи даму барысында біршама өзгеріске ұшыраған. Оған сол ұлттардың өмір сүру салты, әлеуметтік-тарихи жағдайы әсер еткен. Бір негізді түбір бір тілде түпкі мағынасын сақтай алса, екіншісінде негізгі мағынасымен қатар мағынаның кеңею процесі негізінде жаңа бір мағына тудырғанын немесе мүлде мағынасы күңгірттенгенін не өзге семаға айналып кеткенін байқадық. Сонымен қатар мағынаның тарылу-кеңею құбылыстарының да нәтижесін айқындадық.

Бүгінде тіл білімінің жаңа бағыттары бойынша жүргізіліп жатқан зерттеулер өте көп. Алайда ғылыми зерттеуді қажет ететін салыстырмалы тіл білімі, ноғай және қарақалпақ тілдерінің қарастырылуы және семантизация процесінің талдануы зерттеуіміздің құндылығын көрсетеді. Мақаланы жоғары оқу орындарында «Қазақ тілінің семантикасы», «Салыстырмалы тіл білімі» пәндеріне материал ретінде пайдалануға болады.

Зерттеу қорытындысының практикалық маңызы – қарақалпақ және ноғай тілін ғылыми тұрғыда дұрыс зерттеу мен меңгеруде біз жасаған семантикалық талдауды үлгі ретінде қолдана алатындығы.

Семантизациялану мәселесі – күрделі процестердің жемісі. Қазіргі жас тілші-ғалымдарымызға семантикалық зерттеу жасауды меңгерту үшін осы салада ғылыми еңбектер жазылып, жаңаша тұжырымдар ұсынылу керек.

Тірек сөздер: түркі тілдері, ноғай тілі, қарақалпақ тілі, түркілік ортақ бірліктер, бір негізді түбірлер, сема, семантизация, лексика-семантикалық тәсіл

Кіріспе

Лексикологияның сөз мағынасын және оның өзгеру себептерін қарастыратын саласы – семантика деп аталады. Тіліміздің семасиологиялық қабатын зерттеу үшін біз міндетті түрде диахрондық тұрғыда тілдің өткен тарихына, түркі тілдеріне және олардың қазақ тілімен байланысына, ортақ материалдарға назар аударамыз. Дыбыстық құрамы ұқсас бірақ мағынасы басқа немесе дыбыстық құрамы да мағынасы да бір ортақ лексемаларды семантикалық тұрғыда қарастыру түркі лексикасындағы семантизация саласының туыстас тілдердегі ерекшеліктері мен заңдылықтарын айқындауға көмектеседі.

Ортақ түбірлер туыстас түркі тілдерінің бір негізден шыққандығын дәлелдеп, тілдердің даму барысында тарихи жағдаяттар көрсеткен өзгерістерді анықтауға жол ашады. Мақалада туыстық тегі бір бірақ түрлі тарихи жолмен дамудың әсерінен өзгеріске ұшыраған қазақ-қарақалпақ-ноғай тілдеріндегі заңды ұқсастықтар қарастырылды. Тілдік ерекшеліктер қанша өзгеріске ұшыраса да оның түп негізбен ортақтығын байқауға болады. Демек туыс тілдер өз бойында дыбысталу жүйесінде, грамматикасында, лексикологиялық жүйесінде ортақ элементтерді міндетті түрде сақтайды.

Салыстырмалы лексикалық талдау жасағанда ең басты назарды біз сөз семантикасына аударамыз. Семантикалық талдау – туыс тілдердің туыстық белгісін, сәйкестігін анық көрсететін басты факторлардың бірі. Әдетте семантикалық категорияны біз тілдің төл элементтерінен және кірме сөздерін назарға ала отырып қарастырамыз.

Басты мақсат – түбірлердің о бастағы мағынасын айқындау. Содан соң ғана біз түрлі тарихи жағдайлар әсерінен өзгергенін, семантикалық аясы тарылып не кеңейгенін бағамдай аламыз.

Ә. Қайдаров пен М. Оразовтың «Түркологияға кіріспе» еңбегінде түркі тілдерін салыстырмалы бағытта зерттеуге қойылатын негізгі талаптарға жан-жақты тоқталған. Еңбекте ғалымдардың айтуы бойынша сөз мағынасының өзгеруіне қатысты мынадай тұжырым берілген: «сөз мағынасының дамуы (метафора, метонимия, тарылуы мен кеңеюі және стильдік дифференциацияға ұшырауы сияқты құбылыстар) тілдің ішкі даму заңына байланысты болса, ал сыртқы факторлар сол халықтың өмір сүрген дәуірімен, тарихымен, мәдениетімен, әдет-ғұрпымен тікелей байланысты» [1, 49 б.]. Байқағанымыздай, сөз мағынасының өзгеруіне интралингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар әсер етеді екен.

Келесі ескеретін жайт – сөзге семантикалық талдаудың белгілі бір тәсілдер арқылы жүзеге асатыны мәлім. Зерттеушіге мағыналық талдаудың сапалы әрі нақты болуы үшін тәсіл түрін тандап алғаны жөн.

Қазақ тілінің тарихшысы Ә. Құрышжанұлы салыстырмалы-тарихи зерттеулерде сөз мағыналарын реконструкциялаудың:

- 1) салыстырылатын материалдарды сұрыптау;
- 2) олардың хронологиялық өзгеру сатыларын анықтау;
- 3) ішкі реконструкция тәсілдерін қолдану арқылы сандық, сапалық көрсеткіштерін айқындау деген тәсілдерін көрсеткен [2, 23-24 бб.].

Туыс тілдердің материалдық көрсеткіші – ортақ түбірлер мағыналарының бірдейлігі, жақындығы. Түркі лексикасындағы ортақ бір негізді түбірлердің қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдеріндегі семантикалық байланысын табу арқылы тілдер тарихы, семантикалық ерекшеліктері жайлы ақпаратқа қол жеткіземіз.

Түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдері және қазақ тілі арасындағы ортақ лексемалардың семантикасын кешенді зерттеу арқылы ғана мағыналық байланысы жақын сөздер туралы семантикалық тұжырымдар жасай аламыз.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу мақаламызда қазақ-қарақалпақ-ноғай тілдеріндегі бір буынды ортақ түбірлерді семантикалық талдау барысында негізгі еңбек ретінде ғалым Ә. Қайдардың «Структура односложных корней и основ в казахском языке» еңбегін пайдаландық. Еңбектегі бір буынды түбірлерден бірнешеуін ала отырып, үш тілдегі семантизациясына талдау жасадық. Осы мақсатқа жету үшін біз түркі тілдеріндегі сөз мағынасына қатысты зерттеулер, «Древнетюркский словарь» еңбегін, Э. В. Севортянның этимологиялық сөздігін, М. Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігін», Н. Баскаковтың «Қарақалпақский язык» еңбегін, Ә. Қайдаров пен М. Оразовтың «Түркологияға кіріспе», Б. Қалиевтің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», М. Оразовтың «Қазақ тілінің семантикасы» еңбегін, Ә. Құрышжанов зерттеулерін, Б. Сағындықұлы «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері», А. Салқынбай «Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект» атты докторлық диссертациясы мен қазақ-қарақалпақ-ноғай тілдеріндегі түсіндірмелі, фразеологиялық сөздік түрлерін қолдандық.

Семантикалық талдау барысында бізге жинақтау, іріктеу, лексикографиялық әдістер, сипаттау және салыстыру әдістері қажетті болды.

Талқылау және нәтижелер

Біз мақаламызды ғалым Ә. Қайдардың «Структура односложных корней» еңбегіндегі бір буынды түбірлер арқылы дәлелдеуге тырыстық. Осында түркі дүниесіне ортақ бір буынды түбір немесе негіздерді басшылыққа ала отырып кешегі және бүгінгі қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдеріндегі семантикалық дамуын қарастырдық. Зерттеу барысында бір буынды сөздердің өзінде туыстас үш тілдерде түрлі мағыналық өзгерістер мен құбылыстар көрініс берді.

Ғалым еңбегінде бір буынды сөздер ретінде мына негіздер жіктелген: *-ай, -аз, -ақ, -ал, -ан, -ап, -ар, -ас, -ат, -ау, -аи* және *т.б.* Көрсетілген түбірлердің туыстас тілдердегі мағыналық таралуын жеке-жеке ғылыми түрде зерттеуге болады. Біз зерттеу нысанамыз ретінде осындағы екі негізді қарастырып, семантикасын талдауға тырыстық.

Олар: 1. *-ақ*; 2. *-аи* түбірлері.

Алдымен аталған түбірлердің семантикалық табиғатын ашпас бұрын, жоғарыдағы үш тілдің сөздіктері бойынша түбірлік мағыналарын көрсеткен жөн. Себебі бізге алғашқы түбірлік мағына дами келе кеңейетіні немесе тарылатыны, туынды мағына жасап, өзгеріп дамитыны, тұлғалық түрленетіні белгілі.

Біз негізге алып отырған *Ә.* Қайдар еңбегі бойынша бірінші *-ақ* түбірінің беретін мағыналарын айқындап алайық: *-ақ* түбірінің ғалым жеті түрлі мағынасын көрсеткен:

- 1) *Ақ – сын есім. ақ түсі, зат есім. ағарған яғни сүт өнімдері;*
- 2) *Ақ – имитативті: ақшыл, ақ нәрсе: ақи-ақ+ый – ашулы, қатыгездікпен қарау;*
- 3) *Ақ – етістік. ағу;*
- 4) *Ақ – жіберу, босату, ағыту;*
- 5) *Ақ – ақтар – ақ+тар;*
- 6) *Ақ – рас, кінәсіз, сөзсіз (хақ);*
- 7) *Ақ – ақта – пішілген, кастрацияланған жылқы [3, 169 б.].*

«Древнетюркский словарь» сөздігінде мынадай бес түрлі мағынасы берілген:

- 1) *Ақ [aq] – белый;*
- 2) *Ақ [aq] – презренный, достойный пренебрежения;*
- 3) *Ақ [aq] – наименование местности;*
- 4) *Ақ [aq] – хақ;*
- 5) *Ақ [aq] – ағу мағынасы [4, 48 б.].*

Түркітанушы ғалым М. Қашқаридың «Түрік тілінің сөздігі: диуани лұғат-ит-түрік» зерттеуінде де *ақ* түбірі көрсетілген: «*АҚ: 1. ақ, бір нәрсенің ағы. (оғызша). Өзге түрік ұлыстары ақбоз атты «ақ ат» дейді. 2. Ақ сақал ер – ақсақал адам, сақал-шашы ағарған адам (оғызша)» [5, 111 б.].*

Ғалым Э. Севортян өзінің сөздігінде *ақ* түбірінің түркі тілдеріндегі төрт түрлі мағынасын анықтаған: 1. Белый; 2. Чистый; 3. Прекрасный, чудесный, роскошный – хақ; 4. Течь – ағу [6, 116 б.].

Б. Қалиевтің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» тағы бір мына мағынасы берілді: «*ақ – зат. Вет. Бұзаулы сиырда, қозылы қойда болатын жұқпалы, әрі зілді дерт. Мұндай жағдайда малдың сүті тартылып қалады. Байқағанымыздай бұл сема ағарған, сүт өнімдері мағынасының кеңеюінен шығып тұр» [7, 728 б.].*

Ғалым Б. Сағындықұлы өзінің «Қазақ тілі лексикасы дамуының

этимологиялық негіздері» атты еңбегінде бір буынды түбірлерге этимологиялық талдау жасайды. Зерттеуі бойынша түркі тілдеріне тән *-ақ* бір буынды сөзі туралы: «ақ – зат есім, сын есім, етістік, шылау бола алатын, бес түрлі ұғым беретін омоним түбір. Әсіресе, етістік ретінде туынды, ауыспалы мағыналары жан-жақты дамыған. *Ақ* етістігінен семантикалық-функционалдық трансформация (конверсия) тәсілі арқылы *ақ* сын есімі пайда болған, абстракцияланып түсі ақ заттармен тіркесе келе *ақ* мағынасын беретін зат есім туындаған» [8, 206-208 бб.]. Демек қазақ тіліндегі *ақ* сөзімен байланысты мағыналардың бәрі де әуелде етістік тұлғасының дамуы нәтижесінде пайда болған деген пікір айтуға болады.

Ғалым Н. Баскаковтың «Қарақалпақский язык» атты 1951 жылы жарық көрген еңбегінде қарақалпақ тілінде *ақ* түбірінің екі түрлі мағынада қолданылатынын көрсеткен: «акъ I – белый; акъ II - течь» [9, 319 б.].

Қарақалпақ тіліндегі бұл түбірдің семантикалық табиғатын аша түсу үшін «Қарақалпақ тілінің түсіндірме сөздігіне» жүгінсек, онда төрт түрлі мағына берілген: «Ақ – 1) аппақ, гүриштей, жақсы, таза: Йошып кеулиң шадлық артып, ақ қағазға қалам тартып (Ә. Шамуратов). 2) хақ, хадал, жаманлығы жоқ, кеулинде гирбиңи жоқ; 3) ағарған, асқатық; 4). Дақ, гирбиң, кир. Сонымен қатар қарақалпақ тілінде *ақ* тіркесімен мынадай тілдік бірліктер қолданылады: *ақ ениу – шашы ағару; ақ түсиу – дақ түсиу, кир түсиу; ақ патша* – көптеген түркі халықтары Ресей үкіметін кезінде осылай атағаны белгілі; *ақ түйе* – мойынламау, көрген-билгенин айтпау мәнісінде жумсалады [10, 56 б.].

Біз қарастырып отырған келесі тіл – ноғай тілі. Н. Баскаков редакторлығымен жарияланған ноғай тілінің сөздігінде *ақ* түбірінің үш түрлі семасы бар екенін байқаймыз: 1) ак – белый; 2) ак – истина, правда; 3) ак – плата, цена, оплата, вознаграждение: акын беруьв – платит, плата за труд [11, 32 б.].

Ноғай тілінде *ақ* сөзімен тіркесіп жасалған фразеологиялық тіркестерді көптеп кездестіруге болады. Мәселен: *ак айран болув* – ағару, сарғаю, қаны кашув. *ак балшыктай* – ағару, қорқу. *ак басув* – собыл. *Кобз авыруы табув*.

Ак бийке – мас. **Сыйлы оърметли.**

Ак билек – ноғай ұлттық күресінің бір түрі.

Ак кол – иске уйренмеген, ислеп болмайтаган киси.

Ак коьнил – суййип, янын берип этуьв.

Ак кувдай – ағару, шырайы кашув.

Ак куьн – наьсип, бакты, огыр.

Ак тузы шыгув – бек терлев.

Ак шалмалы абжидей болув – оьзин баскалардан артык, оьктем коьруьв.

Аққа қар аман язылған – ашық кепте, аныласуылы [12, 25 б.]

Ноғай халқының жақсы тілек білдіру үлгісі: *Ақ қуың тувсын – ал. Ийгилик йорав. Мәселен, келген қонақты шығарып саларда «Сав болынъыз келгенинъиз уышин, амалларым. Ақ қуың тувсын. Яхшы йол!» деп айтылады. Осы секілді ақ сөзінің тазалық, пәктік, жақсы нәрселерге телініп айтылатын байқадық. Сыйлы, жасы үлкен кісіге ақ сақал, шындық сөзге ақ соьз, акты кылыш кеспес, хан тұқымынан шыққан тектілерді ақ суьек, ақ ниетті адамды ақ коьнълли деп атауы бекер емес.*

Біз қарастырып отырған ақ түбірінің қазақ-ноғай-қарақалпақ тілдеріндегі мағынасын салыстыра келе семантикалық дамуын кесте арқылы көрсеткенді жөн көрдік.

Кесте1. «Ақ» түбірінің семалық мазмұны

Түбір сөз	Тілдік қатысы	Мағыналары	Туынды сөз	Туынды сөз мағынасы
1	2	3	4	5
Ақ	Қазақ тілінде	1) сын е., ақ (түс) 2) ақ (ауру) 3) ет., ағу (судың ағуы) 4) ет., ақтар 5) сын е., хақ 6) ақта 7) Ақ	Ағарған Ағыту	Сүт өнімдері Ауру атауы Босату, жіберу Ақтару, араластыру Шындық, таза Пішілген жылқы Жер атауы
Ақ	Қарақалпақ тілінде	1) ашпақ, гүриштей, таза 2) ағу (течь) 3) хақ 4) ағарған, асқатық 5) дақ, гирбиң, кир		хадал, жаманлығы жоқ, сүт өнімдері кеулінде гирбиңи жоқ
Ақ	Ноғай тілінде	1) ақ (түс) 2) шындық, рас (ақ) 3) баға, төлем 4) тазалық, пәктік	ақ айран акын беруьв Ақ қуың тувсын	ағарув, қаны кашув Ақысын беру Жолың болсын!

Демек, кестеге сәйкес қазақ тілінде *ақ* түбірінің семалық аясы заттану процесі арқылы кеңейе түскен. Сын есімдік және іс-әрекет ретіндегі мағынасымен қоса ауру атауы, жер атауы ретінде заттанған формада да қолданылады. Ал қарақалпақ және ноғай тілдерінде *ақ* сөзіне қатысты тілдік бірліктердің бәрі де сын есімдік ақ түс мәнінен және етістік ретіндегі ағу мағынасының кеңеюінен туындағанымен семантикалық аясы өзгеріске ұшырағанын байқадық. Мәселен ноғай тілінде *баға, төлем* мәнінде жаңа бір семаға ие болса, қарақалпақ тілінде *қарама-қарсы мәнге кір, дақ, кірбиң* семасына өзгерген.

Зерттеуіміздегі келесі бір түбір – аш түбірі. Ғалым Ә. Қайдардың зерттеуінде аш түбірінің төрт түрлі мағынасы көрсетілген:

1. *Аш – голодный;*
2. *Аш – открывать;*
3. *Аш – ащы – аш + шы – горький, острый;*
4. *Аш – аша- аш+а вилы, рогатка, розвина; [3, 172 б.].*

«Древнетюркский словарь» сөздігінде төрт түрлі мағынасы қарастырылған: 1. АС[~] (аш) – голодный; 2. АС[~] (аш) – открывать; 3. АС[~] (аш) – милость: ас[^]da ben – я в милости; 4. АС[~] (аш) – омоним нес[^] [4, 4 б.].

Түркітанушы М. Қашғаридың әйгілі зерттеуінде екі әріпті сөздер бөлімінде аш түбірі кездеседі: «АШ: «хой, хей, хай» мағыналарында қолданылатын қаратпа сөз. Аш берү кел: Аш берү кел – Хай, бері кел!

Мысалдар: 1. «Аш не иемес тоқ не темес – *Аш не жемес, тоқ не демес.* (Аш алдына келгеннің бәрін жейді, тоқ аузына келгеннің бәрін дейді).

2. Аш: аukat, ас. Ұйтқыны да (айранның ұйтқысы) солай дейді. Аяқ ашла – Аяққа ас сал» [5, 109–110 бб.].

Э. Севортянның түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде: аш түбірін ач-аш-ас варианттарымен қарастыра отырып түркі тілдеріндегі мағынасының өте көп екендігін көрсеткен. Солардың негізгілері – 1) голодный – аш; 2) семантический ареал «открывать», куда входят: «раскрывают», «растворяют», «отворяют» – во всех названных выше источниках; 3) кушанье, пища, еда; [6, 210 б.].

А. Салқынбай өзінің докторлық зерттеуінде: «*Аш* етістігінің мағынасындағы негізгі сема – объектінің бір бұрышының бетінің ашылуы болса, осы сема *аш* сын есімінде перифериялық өрісте сақталған. Мысалы, *аш бөрі, аш бел, есік ашу (төркіндеу), айқара ашу, аранын ашу т.б.* Келтірілген мысалдарда «аш» сөзінің әртүрлі мағыналық қырлары айқындалады, әрқайсысында жаңа денотаттық, референттік мағына туындайды. Аталған тұлға тура мағынада негізгі сема сақталып, аналогиялық мағыналық құрылым бойынша сөзжасамдық қатар түзеді», – деп көрсетеді [13, 63 б.].

Н. Баскаковтың «Қарақалпақский язык» еңбегінен қарақалпақ тілінде аш түбірінің төрт түрлі мағынада қолданылатынын байқауға болады: 1) голод, голодный; 2) зерно, хлеб; 3) открывать; 4) вешать.

Қарақалпақ тілінің түсіндірме сөздігінде көрсетілген мағыналары: 1. Ауқат ишпеген, тамақ жемеген, жарымаған, тоймаған. Аш бала тоқ бала менен ойнамайды; Тоқ бала аш баланы ойламайды. 2. Жарлы, гедей, кембағал [10, 126 б.].

Ноғай тілінде екі түрлі мағынасы бар: 1) тура мағынасында: голодный: *аш болув* – *аш кадинин ток билмес*. 2) ауыспалы мағынасында: алчный, жадный – *аш коьз* – ненасытный, алчный; [11, 54 б.].

Ноғай тілінде мынадай фразеологиялық тіркестер қолданылады: *аш коьз, аш назар, аш тамак, аш шектей, аш як, ашув алув, ашы ел, ашык яр, ашы соьз, ашык юрек т.б.*

Жинақтай келе, *аш* түбірінің қазақ-қарақалпақ-ноғай тілдеріндегі семантикалық табиғатын төмендегі кесте арқылы көрсетіп отырмыз:

Кесте 2. «Аш» түбірінің семалық мазмұны

Қазақ тілі	Қарақалпақ тілі	Ноғай тілі	Древнетюрский словарь	М. Қашғари
1	2	3	4	5
1) сын.аш 2) ет. аш 3) сын. ашы 4) аша (құрал)	1) голод, голодный - ауқат ишпеген, тамақ жемеген. 2) зерно, хлеб 3) открывать 4) вешать 5) жарлы, гедей, кембағал	1) тура мағынасында: голодный: <i>аш болув</i> ; 2) ауыспалы мағынасында: алчный, жадный – <i>аш коьз</i>	1) АС [~] (аш) – милость: ас [^] da ben – я в милости; 2) АС [~] (аш) – омоним һес [^] .	1) АШ: «хой, хей, хай» мағыналарында қолданылатын қаратпа сөз. Аш беру kel; 2) Аш: ауқат, ас.

Демек, *аш* түбірінің *аш* – тамақ жемеген сын есімдік мағынасы мен етістік түріндегі *бірдеңені ашу* мағыналары үш тілде де сақталған. Ноғай және қазақ тілдеріне қарағанда қарақалпақ тілінде *аш* түбірінің семантикалануы жақсы дамығанын байқадық. Себебі қарақалпақ тілінде: 1) ұн, нан; 2) бірденені асу; 3) кедей, жарлы секілді жаңа семаларға ие болған.

Тұжырымдай келе, біз қарастырған *ақ* және *аш* бір негізді түбірлері аталған үш тілдерде де тарихи даму барысында жойылып кетпей негізгі мағынасын, формасын сақтаған. Кейбір түркі тілінде тағы да мағынасы кеңейіп, жаңа қосымша сема арқаласа, кей тілде мағыналық аясы тарылғанын байқадық. Бұл сол тілдерге қатысты түрлі экстралингвистикалық факторлардың әсерінен болып отыр. Мағына және сөз бір-біріне сүйсіз өмір сүре алмайтыны белгілі. Түркі тілдерін салыстыра зерттеу арқылы тарихи семасиологиядағы сөз мағынасының өзгеру қалпын қарастыра отырып қазіргі түркі тілдері мен қазақ тілі арасындағы ажырамас біртектілікке, ортақтастыққа тағы да көз жеткіздік.

Қорытынды

Осылайша, жоғарыда берілген тұжырымдар негізінде түркі тілдеріндегі ортақ түбірлер семантизациясын талдау арқылы түбірдің бастапқы және кейінгі мағыналарының арасында байланыс бар деп қорытынды жасауға болады. Алайда кейбір ортақ түбірлерге экстралингвистикалық факторлардың әсер еткені де көрініс берді.

Ортақ түбірдің дыбыстық өзгеріске түскен не түспегенін анықтау үшін қазіргі түркі тілдеріндегі, көне жазба материалдардағы мағынасы жақын сөздермен салыстыру маңызды.

Сөз мағынасының өзгеруі – ұзақ процесс. Ол сөздің құрамындағы семантикалық байланыстардың әлсіреуінен немесе күшеюінен туындайды.

Қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдеріндегі ортақ түбірлердің бастапқы, негізгі мағыналары туынды сөздерінде де сақталғанын байқадық. Түркілік ортақ лексиканың семантикалық өзгеру себептері, салдары, заңдылықтары тарихи процестің нәтижесі болып табылады.

Түйіндей келе, біз қарастырған *ақ* және *аш* бір негізді түбірлері қазіргі қазақ-қарақалпақ-ноғай тілдерінде семантикалық-грамматикалық тұрғыда дербес қызмет атқаратын тұлға ретінде де, мағыналық аясы кеңейіп туынды сөздер құрамында да активті қолданыс тапқан, төл сөздер құрамында маңызды рөлге ие болған түркі тілдеріне ортақ түбір екеніне көз жеткіздік.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қайдаров Ә., Оразов М. Түркологияға кіріспе : оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 1985. – 166 б.

[2] Шарапатұлы Ш. Түркі лексикасының семантикалық деривациясы : түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары б-ша / ҚР Білім және ғылым м-гі, Түркі акад. – Астана : Кантана-пресс, 2011. – 549 б.

[3] Кайдар А. Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке: монография / М - во образования и науки РК, Ин-т языкознания им. А. Байтұрсынова. – Алматы : Арыс, 2005. – 295 с.

[4] Древнетюркский словарь: словарь / АН СССР, Ин-т языкознания; [редкол. В. М. Наделяев]. – Л. : Наука, 1969. – 676 с.

[5] Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі диуани лұғат-ит-түрік: 3 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Хант, 1997. 1-том. – 589 б.

[6] Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: общетюрк. и межтюрк. основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 767 с.

[7] Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2014. – 728 б.

[8] Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері: оқу құралы. Өнд., толықт. 2-бас. – Алматы : Қазақ ун-ті, 2005. – 257 б.

[9] Баскаков Н. А. Каракалпакский язык: учеб. Пособие / АН СССР, Ин-т языкознания. Т. 1: Материалы по диалектологии: тексты и словарь. – М. : АН СССР, 1951. – 411 с.

[10] Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі: төрт томлық / I-том. А-В. – Нөкіс: Қарақалпақстан баспасы, 1982. – 402 б.

[11] Ногайско-русский словарь: под редакцией Н.А. Баскакова / Государственное издательство иностранных и национальных словарей. – Москва, 1963. – 560 с.

[12] Шихмурзаев Д. М. Ногайско-русский фразеологический словарь [Ногайша-орысша фразеологиялық сөзлігі]. – Махачкала: Изд-во НИИ педагогики, 2006. – 296 с.

[13] Салқынбай А. Б. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект: филол. ғылымд. д-ры ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. – Алматы, 1999. – 321 б.

REFERENCES

[1] Qaidarov Ä., Orazov M. Türkologiäğa kırıspe: oqu qūraly [Introduction to Turkology: a textbook]. – Almaty: Mektep, 1985. – 166 b. [in Kaz]

[2] Şarapatūly Ş. Türkı leksikasynyñ semantikalyq derivasiyası: türkı jazba eskertkişteri men qazırğı türkı tilderiniñ materialdary b-şa [Semantic derivation of Turkic vocabulary: based on Turkic written monuments and materials of modern Turkic languages]. / QR Bılım jäne ğylym m-gı, Türkı akad. – Astana : Kantana-pres, 2011. – 549 b. [in Kaz]

[3] Kaidar A. T. Struktura odnoslojnyh kornei i osnov v kazahskom iazyke: monografia [The structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language: monograph] / M - vo obrazovania i nauki RK, İn-t iazykoznanıa im. A. Baitursynova. – Almaty : Arys, 2005. – 295 s. [in Rus]

[4] Drevnetürkski slovär [Old Turkic dictionary]. / AN SSSR, İn-t iazykoznanıa; [redkol. V. M. Nadeläev]. – L. : Nauka, 1969. – 676 s. [in Rus]

[5] Qaşqari M. Türk tılıniñ sözdığı: diuani lūġat-it-türk: 3 tomdyq şyġarmalar jinaġy [Dictionary of the Turkish language: diwani lugat-it-turkish]. / – Almaty: Hant, 1997. 1-tom. – 589 b. [in Kaz]

[6] Sevortän E. V. Etimologicheski slovär türkskih iazykov: obşetürk. i mejtürk. osnovy na glasnye [Etymological dictionary of Turkic languages: common Turk. and Mezhturk. vowel bases]. / M.: Nauka, 1974. – 767 s. [in Rus]

[7] Qaliev B. Qazaq tılıniñ tüsindirme sözdığı [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. – Almaty, 2014. – 728 b. [in Kaz]

[8] Sağyndyqūly B. Qazaq tılı leksikasy damuynyñ etimologialyq negızderı: oqu qūraly [Etymological bases of the development of the vocabulary of the Kazakh language: a study tool]. Öñd., tolyqt. 2-bas. – Almaty: Qazaq un-tı, 2005. – 257 b. [in Kaz]

[9] Baskakov N. A. Karakalpakski iazyk: ucheb. Posobie [Karakalpak language]. / AN SSSR, İn-t iazykoznanıa. T. 1: Materialy po dialektologii: teksty i slovär. – M. : AN SSSR, 1951. – 411 s. [in Rus]

[10] Qaraqalpaq tiliniñ tüsindirme sözligi: tört tomlyk [An explanatory dictionary of the Karakalpak language: four volumes] / I-tom. A-V.– Nökis: Qaraqalpaqstan baspasy, 1982. – 402 b. [in Kaz]

[11] Nogaisko-ruski slovär: pod redaksiei N.A. Baskakova [Nogai-Russian dictionary: edited by N.A. Baskakova]. – Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannyh i nasionälnyh slovarei, 1963. – 560 s. [in Rus]

[12] Şihmurzaev D.M. Nogaisko-ruskiï frazeologicheskiï slovär [Nogai-Russian phraseological dictionary]. – Mahachkala: İzd-vo Nİİ pedagogiki, 2006. – 296 s. [in Rus]

[13] Salqynbai A.B. Tarihi sözjasam. Semantikalyq aspekt [Historical phraseology. Semantic aspect]: filol. ğylymd. d-ry ğylymi дәrejesin alu üşin daiynd. dis. – Almaty, 1999. – 321 b. [in Kaz]

СЕМАНТИЗАЦИЯ ОДНООСНОВНЫХ ОБЩИХ КОРНЕЙ (НА ОСНОВЕ КАЗАХСКОГО, КАРАКАЛПАКСКОГО, НОГАЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

*Асенова А.Х.¹, Салкынбай А. Б.², Сойлемез О.³

^{1,2}Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
Алматы, Казахстан

³ университет Кастамону, Кастамону, Турция

Аннотация. В статье исследуется семантическая природа одноосновных общих корней в казахском, каракалпакском и ногайском языках, являющихся близкородственными в рамках кыпчакской ветви тюркских языков. Для анализа были выбраны корни «ак» и «аш» из числа одноосновных корней, изученных учёным А. Каидаром.

Цель исследования – выявить процесс семантического развития и семантизации корней путем анализа одноосновных общих корней в этих языках.

Основное направление работы – расширение сфер сравнительного языкознания, лексикологии и семасиологии, а также изучение общих закономерностей значения. Мы рассматриваем культурные связи между тюркскими языками через семантизацию корней в казахском, каракалпакском и ногайском языках.

Научная значимость заключается в углублённом изучении общих корней языков, имеющих тюркское происхождение. Это позволяет глубже понять процессы семантизации и применить полученные результаты, что представляет собой важный вклад в лингвистику.

Методология исследования включает методы обобщения, сравнения, семантического анализа и систематизации, что способствует достижению поставленных целей и решению задач.

В ходе анализа установлено, что одноосновные корни в этих языках претерпели значительные изменения в процессе исторического развития. Эти изменения были обусловлены образом жизни и социально-историческими условиями народов. Мы выяснили, что в одном языке корень может сохранить своё первоначальное значение, в то время как в другом – приобрести новое значение через расширение смысла или утратить исходное, перейдя в другую семантическую категорию. Также были выявлены явления сужения и расширения значения.

На сегодняшний день существует множество исследований в новых направлениях языкознания. Однако исследование подчеркивает важность сравнительного языкознания, изучения ногайского и каракалпакского языков, а также анализа семантизации. Статья может быть использована в качестве учебного материала для курсов «Семантика казахского языка» и «Сравнительное языкознание» в высших учебных заведениях.

Практическая значимость исследования заключается в том, что предложенный семантический анализ может служить моделью для научного изучения и освоения этих языков. Проблема семантизации является результатом сложных процессов. Для того чтобы молодые учёные могли овладеть методами семантического исследования, необходимо создавать научные работы и выдвигать новые выводы в этой области.

Ключевые слова: тюркские языки, ногайский язык, каракалпакский язык, тюркские общие единицы, одноосновные корни, сема, семантизация, лексико-семантический подход

SEMANTIZATION OF SINGLE-BASE COMMON ROOTS (BASED ON KAZAKH, KARAKALPAK, NOGAI LANGUAGES)

* Assenova A.Kh.¹, Salkynbay A. B.², Soylemez O.³

^{*1,2} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ Kastamonu University, Kastamonu, Turkey

Abstract. The article examines the semantic nature of common roots derived from the same base in the Kazakh, Karakalpak, and Nogai languages, which are closely related within the Kipchak branch of the Turkic language family. Among the single-base roots analyzed by the scholar A. Kaydar, the roots for “ак” and “аш” were selected for study.

The aim of this research is to identify the process of semantic development and semantization through the analysis of common monosyllabic roots in these languages.

The main focus of our work is to expand the scope of branches such as comparative linguistics, lexicology, semasiology, and the study of the general patterns of meaning. We aim to explore the cultural connections between the Turkic languages through the semantization of monosyllabic roots in the Kazakh, Karakalpak, and Nogai languages.

The scientific significance of our research lies in the in-depth study of common roots in these related languages of Turkic origins. This research is relevant to linguistics, enhances understanding of semantics, and demonstrates the practical application of its conclusions.

The research methodology includes methods of generalization, comparison, semantic analysis, and systematization, which help achieve the objectives and address the research tasks.

As a result of the semantic analysis, the following conclusions were drawn: monosyllabic roots in these languages have undergone changes throughout their historical development. These changes were influenced by the way of life of these peoples and the socio-historical context. It was observed that a monosyllabic root may retain its original meaning in one language, while in another, it may develop a new meaning through the process of meaning expansion, or the meaning may become obscured or evolve into a completely different sense. Additionally, the phenomena of meaning narrowing and expansion were examined and their outcomes determined.

Today, there is a great deal of ongoing research in emerging areas of linguistics. However, the study of comparative linguistics, particularly the examination of the Nogai and Karakalpak languages, as well as the analysis of the semantization process, highlights the significance of our research. This article can be used as supplementary material in higher education institutions for courses such as "Semantics of the Kazakh Language" and "Comparative Linguistics".

The practical significance of the research lies in the fact that the semantic analysis we have developed can serve as a model for the accurate scientific study and mastery of the Karakalpak and Nogai languages.

The problem of semantization is the result of complex processes. For modern young scientists and researchers to master the methods of semantic researches, it is essential to write scientific papers in these field and present new findings.

Keywords: Turkic languages, common turkic units, Nogai language, Karakalpak language, monosyllabic roots, semantics, lexico-semantic approach, sema

Авторлар туралы мәлімет:

Асенова Айгүл Халдарқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті докторанты, e-mail: asenova.1997@mail.ru

Салқынбай Анаркүл Бекмырзақызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: asalkbek@gmail.com

Сөйлемез Орхан – Кастамону университеті профессоры, e-mail: soylemezo@yahoo.com

Информация об авторах:

Асенова Айгул Халдарқызы – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, e-mail: asenova.1997@mail.ru

Салқынбай Анаркул Бекмырзақызы – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, e-mail: asalkbek@gmail.com

Сойлемез Орхан – профессор университета Кастамону, e-mail: soylemezo@yahoo.com

Information about authors:

Assenova Aigul Khaldarkyzy – doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: asenova.1997@mail.ru

Salkynbay Anarkul Bekmyrzakyzy – Doctor of Philology, professor, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: asalkbek@gmail.com

Soylemez Orhan – professor of Kastamonu University, e-mail: soylemezo@yahoo.com

ӘОЖ 81'37

ҒТАХР 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.004>

**АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮР-ТҮС
АТАУЛАРЫНЫҢ ДЕНОТАТИВТІ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ
СИПАТЫ**

* Аухадиева З.Ж.¹, Есенова Ә.М.², Кекилбаева Ж.Е.³, Нурпейсова Г.М.⁴

^{1,2,3,4} Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада жеңіл өнеркәсіп, оның ішінде текстиль саласында қолданылатын түр-түс атауларының ағылшын, қазақ тілдеріндегі денотативті және құрылымдық ерекшеліктері

туралы зерттеудің сипаттамасы берілген. Адамзат мәдениетінде, оның ішінде кез келген ұлттың санасындағы түр-түс атауларына әрқашан ерекше көңіл бөлінген, әлемді, қоршаған ортаны физиологиялық және эстетикалық тұрғыда түйсіну, түс пен реңктік белгілерге деген қызығушылық ғылымның әртүрлі салаларындағы зерттеулерді өзекті мәселеге айналдырып, олардың қолдану аясының артуына ықпалын тигізуде. Флективті және агглютинативті тілдерге жататын ағылшын мен қазақ тілдеріндегі түр-түс атауларының құрылымдық және денотативті сипатын ғылыми тұрғыда қарастыру жұмыстың мақсатын айқындап отыр, себебі түр-түс атауларын тек қана көркем шығармаларда ғана емес, сонымен қатар психология, педагогика, философия, мәдениеттану, медицина, сурет және бейнелеу өнері, текстиль, дизайн, жеңіл өнеркәсіп, ауыл шаруашылық сияқты әр түрлі салаларға пәнаралық негіз болуды қамтитын тілдік бірліктердің қатарына жатқызуға болады. Мақалада әлемдік және отандық тіл білімі саласы өкілдерінің түр-түс атауларының символикалық және танымдық ерекшеліктері туралы жазылған ғылыми-теориялық еңбектеріне шолу жасалды. Зерттеу барысында салыстыру және салғастыру әдісі, мәтіндерде кездесетін түр-түс атауларының құрылымдық ерекшеліктеріне морфологиялық талдау жасау әдісі қолданылды.

Аталған мақаланың жаңалығы - текстиль өндірісінде елеулі маңызға ие болатын түр -түс атаулары мен олардың реңктерінің жасалу жолдарын ағылшын және қазақ тілдерінде салыстырмалы түрде қарастыру заманның ағысына қарай пайда болатын жаңа атаулардың маңызды бағыттарын негіздеу және айқындау. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі түр-түс атауларының, олардың реңктерінің жинақталып, зерделенуі мақаланың ғылыми нәтижесі болып табылады. Ғылыми жұмыстың ғылыми-практикалық маңыздылығы зерттеу барысында алынған нәтижелерді тәжірибелік сабақ беру және дәріс оқуда, глоссарий құрастыруда, әдебиет, аударма, ғылыми баяндамалар, мақалалар, дипломдық жұмыстар, түр-түс терминдерінің қатысы бар барлық салаларда, білім саласындағы оқу бағдарламаларын дайындау барысында пайдалануға ұсынылады.

Тірек сөздер: денотативті, мағына, реңк, ерекшелік, лингвистика, морфология, символ, лексема, сөзжасам

Кіріспе

Техника мен технологияның дамыған кезеңінде тіл мен мәдениеттің тоғысуын және әрбір тілдің өзгешеліктері мен ұлттық ерекшеліктерін, табиғаттың берген сұлулығын халықтың санасына жеткізуде түр-түс компоненті бар тілдік бірліктерді салыстыра зерттеу өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Құрылымы әр түрлі тілдердегі

түр-түс атауларының заман ағымына қарай, өзгеріп, семантикалық және морфологиялық, стилистикалық тұрғыда түрленуі заңды табиғи нәрсе, себебі тілдер де жанды заттар сияқты дамып, тілдік қорымызды байыта түсуіне өз үлесін қосуда.

Бізді қоршаған ортадағы барлық материалдық, материалдық емес заттар түстерінің қабылдау қабілеті арқылы жүзеге асатыны сонау көне заманнан-ақ белгілі. Түстердің айырмашылығын бір-бірінен ажырата алу - адамның көру қасиетінің негізгісі болып табылады. Түр-түстерді белгілеу қоршаған орта құбылыстарымен тығыз байланысты, себебі олар бай символикасымен басқа заттардан ерекшеленіп отырады.

Адамзат өмір сүретін ортада түр-түс категориясының алатын орны ерекше, себебі түр-түс адамдардың жеке, тұлғалық эмоциясының ерекшеліктерімен байланысты, кез-келген уақытта көңіл-күйдің көтерілуіне, түсуіне, индивидумның психологиясына оң әсер етуіне көмектесіп қоймай, ақыл-ойды, сана-сезімді бақарып отыратын қасиетке ие. Қазіргі уақытта түр-түс атаулары қамтылмайтын бірде-бір сала жоқ.

Әрбір тілдің сөздік қорында халықтың ұлттық ерекшеліктерін, тұрмысы мен дәстүрлерін неғұрлым толық және айқын бейнелейтін лексикалық бірліктердің бар екенін ескеру қажет [1, 10 б.]. Мұндай лексемаларға айналамыздағы заттардың түсін анықтайтын есім сөздерді жатқызуға болады. Жеңіл өнеркәсіп саласында, оның ішінде текстиль өндірісінде түр-түс сапасын бақылау, өнімді әзірлеу және өндіру, оны жарнамалап, нарыққа шығарып сату үшін маңызды болып табылады.

Әрбір адам киім немесе мата таңдағанда ең бірінші түсіне, сосын сапасына көңіл бөледі, тіпті Европа елдерінде ауыл шаруашылығында істейтін қарапайым жұмысшылардың өзін алдымен түстерді ажырата алатын қабілетін тексергеннен кейін жұмысқа алады екен, сондықтан түстерді ажырата білудің де адам өміріндегі әлеуметтік әлеуеті де өте зор.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Жеңіл өнеркәсіп саласы, дизайн, текстиль өндірісіне арналып жазылған мәтіндердің ішінде түр-түсті белгілейтін сөздер мен сөз тіркестер, терминдер жиі кездеседі, әсіресе текстиль өндірісінде түр-түске ерекше көңіл бөлінеді. Бұл ғылыми жұмыста ағылшын және қазақ тілдеріндегі түр-түсті білдіретін сын есімдердің реңктерін салыстыру әдісі, ал олардың құрылымдық ерекшеліктерін зерттеу морфологиялық талдау әдісі арқылы, материалдарды саралап, бір жүйеге келтіру шетелдік және отандық ғалымдар Г.Гельбиг, Я.Шрёдер, А.М.Щербак, К.В.Мартынок, А.Д.Туманова, А.А.Васильева, Ж.Ж.Есеналиева, Копыленко, А.Е.Карлинский,

М.Т.Сабитова, Қ.Рысалды, С.К.Сатенова, М.М. Копыленко, Р.Е.Валиханов ұсынған әдіснамалық стратегия арқылы жүзеге асырылды. Салыстыру әдісі негізінде ағылшын және қазақ тілдеріндегі негізгі және реңкті білдіретін түс атаулары айқындалып отыр. Мақалада ағылшын және қазақ тілдеріндегі түр-түсті, реңктерді сипаттайтын сөздер J.Simpson, E.Weiner басшылығымен жасалған «The Oxford English» және Р.Ғ.Сыздықова, Қ.Ш. Хұсайн құрастырған «Қазақша-орысша» сөздіктерінен іріктеліп алынды.

Нәтижелер

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі түр-түс атауларының денотативті және құрылымдық сипатын талдау арқылы негізгі роль атқаратын 22 (11 ағылшын тілі+11 қазақ тілі) түр-түс сөздері анықталып, олардың 240 (182-58) реңктерінің бар екені дәлелденді. Ағылшын тілінде *brown, black, red, rose*, қазақ тілінде *ақ, қара, көк, қоңыр* сияқты түс кодтары өте кең үйлесімділікке ие және түсі қажет кез келген нысандардың атауларымен көптеген тіркестерді құра ала отырып, денотативті мағыналы сөйлем мүшелерінің ролін атқаратыны белгілі болды.

Қазіргі ағылшын тіліндегі түс атауларын жіктеудің ерекшеліктері айтарлықтай тармақталуымен және күрделілігімен сипатталады, әсіресе түс реңктерінің атауларын бір жүйеге келтіру және қайсысы нақты түсті көрсетіп тұрғанын да дәлелдеудің өзі оңайға түспейтіні анық, осындай қиындықтардан құтылудың жеңіл тәсілі ретінде ағылшындар түрлі түсті заттардың бояуларына қарап шамалап болса да түстерді ажыратып және сол заттың атауын түс атауы ретінде қолданып отырған, әрине ол әрбір адамның болмысты, айналадағы құбылысты, табиғатты, материалдық құндылықтарды қалай қабылдайтынына байланысты болуы керек. Ағылшын тіліне қарағанда қазақ тілінде түс атауларын басқа заттардың түсімен салыстыра отырып қабылдау дәрежесі басқаша және аталған өзгеріс ақырындап тілімізге енуде.

Талқылау

Дүние жүзінің көптеген тілдерін зерттей отырып, лингвист ғалымдар мен этимологтар негізгі түр-түсті анықтау адамдардың нейрофизиологиялық қабылдау ерекшеліктеріне байланысты екенін дәлелдеп және олардың символикалық жүйесін дамытудағы бірқатар әмбебап белгілерді айқындап берді.

Әлемде кең таралған ағылшын тілі мен түркі тілдері ішіндегі сөздік қоры мол тілдердің бірі - қазақ тілінде жиі қолданылатын *white-ақ, green-жасыл, black-қара, blue-көк, yellow-сары, red-қызыл, grey-сұр, brown-қоңыр, purple-күлгін* атаулары нақты, яғни денотатты мәні бар лексемалар түрінде қарастырылып отыр.Талқыланатын толық

мағыналы сын есімді тіркестер топтың негізгі өзегін құрай отырып, бір-біріне тұлғалық әрі мағыналық жағынан бағына байланысып, үстеме мағынаға ие болады. Мысалы, *gray-and blue, gray-green, red-orange, yellow-and-orange, боз ала, қара қызыл, күлгін көк* сияқты тіркестерде нақты мағынасы бар сөздердің қосарлана келіп басқашалау реңкке бейімделетінін байқадық.

Адамдар тұтынатын бұйымдардың ең қажеттісі киім-кешек, мата сияқты заттарға қатысты сөздермен тіркескен түс атауларының қоғамдық-әлеуметтік мәні, салт-дәстүрімізден белгі беретін символдық атаулар ретінде белгілі. Мәселен, «*ақ орда*», «*ала жіп*», «*ақ жаулық*», «*көк ту*» т.б. ұғымдары қазақ халқы өміріндегі саяси, рухани құндылықтарды дәріптейтін ұғым, «*ақ-қара*» сияқты сын есімді тіркестер тура мағынасында қолданылып оппозициялық қатарды құрайтын тіркестер қатарына жатады.

Түстерді тануда ғылыми көзқараспен түс атауының сәйкестігі ерекше назар аударуға тұрарлық. Халықтық дәстүр деп танылған түр-түстердің атаулары «атау» деп, ал ғылыми тұрғыда оларды «термин» деп атаймыз» деп ұсынған екен белгілі ғалым Ә.Т. Қайдаров» [1, 48 б.]. Түр-түстің тіл білімі саласында ғылыми тұрғысынан қарастырылуын – Л. Уроф, А. Мэтьюз, Р. Фрумкинамен, ал түркі семьясына жататын тілдерді – А.Н. Кононов, Э.В. Севортян, А.М. Щербактың т.б. есімдерімен және зерттеулерімен байланыстырамыз. Кей, Пол и Терри Риджер «Эмбебап түстер атауы туралы мәселені шешу» атты зерттеуінде тілдер түр-түстерді бірдей жіктей ме, әлде бұл категория қоршаған ортаны қабылдауға немесе адамның танымына байланысты әр түрлі тілдерде түрліше өзгеріске түсе ме деген сұраққа жауап іздеген және түр-түсті білдіретін сөздер айтарлықтай эмбебап болып келеді деген тұжырымдамаға тоқтаған. Түс концепциясын зерттеу саласындағы тақырыптың жоғары дәрежеде дамуы философия ғылымында Г.В.Гегель, В.Ф. Шеллинг, Ф.Шлегель, А.Шопенгауэрдің еңбектерінде теоретикалық тұрғыда көрсетілген.

Delwin T. Lindsey, Angela M. Brown зерттеуінше өз ана тілінде адамдар шамамен 106 әртүрлі түстерді ажырата алады екен. Неміс ғалымы Г.Иегер түс терминдерін қарапайым және мономорфемиялық бірліктер қатарына жатқызып, олардың тіларалық эмбебаптығы мәселесін сәл басқа қырынан қарастырған.

Ал қазақ тілінің когнитивтік тіл білімі саласына келсек түр-түс атауларын символикалық және концептуалдық, танымдық тұрғыдан зерттеген Н.Н. Аитова мен Ш.Қ. Жарқынбекованың ғылыми жетістіктерін айта кету керек.

Ұ.Серікбаева, М.Нұржігітова, Ф.Ахметжанова фразеологизмдік тіркестерде кездесетін түр-түс атауларының ерекшеліктеріне зерттеу жүргізген. Қарастырылып отырған ғылыми жұмыста текстиль саласында

кездесетін мәтіндердегі денотативті, яғни тура және негізгі мағынада жиі қолданылатын түр-түсті білдіретін басты 11 сын есім және сын есімді тіркестер қарастырылды. Ағылшын тіліндегі сын есімдер А.П. Василевич жүргізген зерттеуге сәйкес 3,5 мыңнан астам түсті сын есімдер тіркелді, бірақ белсенді сөздікке тек 254 сөз кірген. Аталған 254 түс белгілерінің ішіндегі ең жиі кездесетіндері -11 сын есім: «*white, black, red, brown, green, blue, yellow, orange, rose, grey, purple*» [2, 220 б.]. Редкозубова Е.А., Пантелеева Е.А. айтулары бойынша косметика өндірісінде пайдаланылатын 83 қосалқы бояулардың ішінен тек түбір сөздерден тұратын 15 атау негізгі түс ретінде қарастырылған, оларды бірнеше тақырыптық топтарға бөліп бір жүйеге келтірген және ең үлкен топқа «гүл» атауымен байланыстырған түр-түс лексемаларын жатқызған [3,71 б.]. Р.М.Фрумкина есімді орыс тілінің маманы түрлі түстерді ажыратудың негізгі жолы олардың атаулары деп санайды. Кейбір атаулар тіпті әртүрлі мәдениеттер туралы маңызды нәрселерді көрсете алады. Кейбір адамдар сұр түсті ең маңызды түс деп санайды, ал басқалары олай емес дейді. Сондай-ақ, тек 11 түстің негізінде басқа реңктердің атаулары жасалған деп есептеледі [4, 42 б.].

Лингвистер негізгі сын есімге жатқызуға мүмкіндік беретін бірнеше жолдарын ұсынады:

- 1) жиі қолданылу процесі;
- 2) морфологиялық тәсілі бойынша түр-түс атаулы сөздер бір құрамды, екі компонентті және көп компонентті болуы;
- 3) лексемалардың контекстегі үйлесімділігі.

Берлин В., Кау Р. сияқты лингвист ғалымдар «Негізгі түс терминдері. Олардың әмбебаптығы мен эволюциясы» атты еңбегінде тілдер эволюциясы дамыған сайын қатаң белгіленген бірізділікпен жаңа түр-түсті білдіретін терминдерді жасап отыратынын анықтаған, яғни тілге кез келген кезеңдегі қолданыста болған түр-түс атаулары кіріп сөз қорын байытып отырады екен, соның арқасында негізгі роль атқаратын 11 түрлі түстің анықтамасын берген.

Ағылшын тілінде жиі кездесетін негізгі 11 түс компоненті бар сөздерді зерттей келе, олардың реңктері басқа сөздер арқылы жуықтап болса да берілетіні белгілі болды [5].

Мәселен, *brown* лексемасының реңкі 24 сөз (*beige, ecru, rust, maroon, fawn, khaki, caramel, latte, syrup, fawn, oyster, oat, granola, flaxen, mocha, pecan, wood, hickory, hazelnut, walnut, peanut, gingerbread, sandcastle, sand dollar*) арқылы беріліп отыр. “Colors that go with beige – 30 chic color combinations. She wore a beautiful maroon dress. Their kitchen cabinets are made of walnut. Pecan trees may live 300 years. Where is she now, that girl with flaxen hair?”. Ұсынылған мысалдардағы сын есімдердің барлығы *brown* сөзінің денотативті мағынасын шамалап көрсетіп отыр.

Black атауының реңкі 23 сөз (*black, ebony, crow, charcoal, pebble, lead, coin, fossil, midnight, ink, oil, grease, onyx, pitchy, soot, jade, spider, leather, sable, jet black, coal, metal*) арқылы анықталып отыр, берілген сөйлемдердегі сын есімдер дәлел бола алады. «She has a *black* jacket. A *jade* jewelry sourced from Burma. What is the meaning of *ebony* skin? The *pebble* beach was covered with tourists. A *grease* gun is a common workshop. We stood staring into the *pitchy* dark forest».

Red лексемасының реңкін 21 сөз (*red, auburn, burgundy, berry, cherry, rose, crimson, currant, spice, sangria, scarlet, ruby, yam, garnet, merlot, mahogany, blood, jam, apple, brick, wine*) көрсетіп отыр, мысалы: «The *burgundy* takes its name from the Burgundy wine in France. I like the *rose* dress. *Mahogany* furniture is very expensive. He wore a *crimson* robe. She wore a necklace with a large *garnet* pendant».

Rose лексемасының реңкін 20 (*magenta coral, raspberry, salmon, flamingo, ballet sleeper, rosewood, taffy, pink, hot pink, rose, crepe, rouge, blush, coral, peach, punch, fuscia, magenta*) сөз білдіреді, мысалдармен дәлелден көрейік. «She bought a *rosewood* chair for her living room. I found a *raspberry* dress. The coral colored ones are my favorite, though the white ones are stunning too. He wore a magenta robe tied with a silver belt».

Purple лексемасының реңкі 12 (*lilac, purple, lavender, plum, violet, amethyst, boysenberry, mauve, heather, orchid, periwinkle, iris*) сын есімді сөздер арқылы көрсетіліп тұр, мысалы: «The *lilac* bushes are in full bloom. She wore a *violet* dress to the party. She wore a *periwinkle* dress. I like a very trendy *mauve* color ».

Green лексемасының реңкін 18 (*emerald, olive, lime, fern, mint, chartreuse, juniper, sage, sea foam, shamrock, pine, pear, pickle, parakeet, moss, seaweed, crocodile*) сөз жуықтап болса да белгілеуде, мысалы: «Deep *emerald* dress is the best option for such a solemn occasion. She finished her own shopping by pushing the lid a little further off the *pickle* barrel and dipping out an enormous specimen with the tongs. Here is the recipe for old-fashioned *sea foam* candy. My daughter found a lot of *pine* cones in the forest».

Grey лексемасының реңкін 16 (*grey, silver, ashen, platinum, pewter, dove, slate, shadow, cloud, fog, anchor, graphite, flint, ash, porpoise, tortilla*) сөз дәлелдеп отыр. «She wore a *silver* necklace. We need an *anchor* pin and a trip wire. Her sophomore album is verging on triple *platinum* sales. The house has a slate roof».

White лексемасының реңкін 14 (*Ivory, cotton, pearl, eggshell, snowy, salt, alabaster, daisy, powder, rice, coconut, lace, parchment, porcelain*) сөз анықтай алады екен, мысалы: «The bride wore white with a *pearl* headdress. The *alabaster* color is a popular household shade due to its soothing qualities and easy pairing qualities for interior design layouts».

Yellow лексемасының реңкін 13 (*golden, amber, sand, saffron, cream, bumblebee, banana, blond, corn tuscan sun, butterscotch, medallion, sandstone*) сөз көрсемеді, мысалы: «Sadako looked at the golden paper crane that her best friend Chizuko had made for her. Rack of lamb I like, in a Persian restaurant, with lots of saffron rice. The sandstone colour is my choice».

Blue сөзінің реңкін 12 (*navy, turquoise, azure, aquamarine, arctic, cobalt, admiral, sapphire, sky, cerulean, teal, lapis*) сөз арқылы бере аламыз, мысалы: «She wore a turquoise necklace. She wore an azure-coloured coat. A large diamond shone on a sapphire ring».

Orange лексемасының реңкін 9 (*copper, flame, tangerine, cantaloupe, apricot, pineapple, lemon, carrot, honey*) сөз арқылы жеткізуге болады екен. «He wore a fresh light grey suit, an immaculate lemon-coloured shirt and an elegant bowler hat.. The colours are striking: honey-coloured stone against the deepest of Mediterranean blues».

Дегенмен де, түр-түстерді, олардың реңктерін анықтау - бұл өте субъективті ұғым деп есептейміз, сол себепті түстер спектрін нақты бөлуге болмайтын сияқты, бір түсті әр адам өзінше қабылдауы мүмкін.

Қазақ тілінде түстердің 70-тен астам түрлі атаулары бар екен. Негізгілері 30, ал басқалары 40-тан асады. А.Тоқтаубай бір мақаласында жылқының түсіне қатысты 300-ге жуық сөз бар екенін айтады. *Құла, шабдар, тарғыл, күрең* түстері қазақ халқы үшін өте маңызды, мағыналы деп қорытынды шығарады [6].

Кейбір ғалымдар қазақ тіліндегі түр-түске байланысты сөздердің санын анық көрсетпейді. Тіл білімінің қыр-сырын жан-жақты қарастырған ғалым Қайдаров А. қазақ тілінде түр-түс символикасына байланысты сөздердің саны мыңнан асып жығылады, бірақ олардың тек он бірі ғана негізгі түр-түстер қатарына кіреді деген пікірді ұсынады, оларға: *ақ, қара, қызыл, жасыл, сары, көк, көгілдір, күлгін, қоңыр, боз, сұр* жатады [1,108]. Ұсынылған 11 атауларды басшылыққа ала отырып, олардың реңктеріне тоқтала кетсек, *ақ* түсті білдіретін сын есімінің 9 (*ақ сары, ақ сұр, ақ ала, ақ көк, ақ боз, ақ жағал, ақ бөрте, ақ шұбар, ақ шұлан*) реңкі, *қара* сөзінің 8 (*қара көк, қара қызыл, қара күңгірт, қара қошқыл, қара күрең, қара ала, қара қоңыр, қара сұр*), *көк* сөзінің 8 (*көк ала, көк сұр, көк боз, көк жасыл, ақшыл көк, қара көк, күлгін көк, аспан көк*), *боз* сөзінің 6 (*боз ала, боз қасқа, боз шұбар, боз қоңыр, ақ боз, қылаң боз*), *сары* лексемасының 5 (*сары ала, сары жағал, сары жалқын, ақ сары, ашық сары*), *сұр* сөзінің 5 (*ақ сұр, қара сұр, күңгірт сұр, ашық сұр*) *қоңыр* сөзінің 5 (*қоңыр қошқыл, ашық қоңыр, қара қоңыр, күңгірт қоңыр, қызыл қоңыр*), *қызыл* 4 (*қызыл ала, қызыл сары, қызыл қоңыр, қызыл жасыл*), *жасыл* 4 (*көк жасыл, ашық жасыл, күңгірт жасыл, қара жасыл*), *күлгін* лексемасының 4 (*күлгін көк, күлгін қызыл, күлгін сары,*

күлгін қоңыр), көгілдір I, райхан гүл түсінің 1 ғана (алқызыл немесе қызғылт) реңкі бар екенін айқындадық, әрине бұлардың барлығы тек тура мағынасында қолданылған сын есімдер екенін айта кету керек [7, 37-738 б.].

Қарастырылған түр-түсті білдіретін сын есімдердің саны мен сапасын салыстырсақ ағылшын тіліндегі бір ғана *brown* атауын 24 жай және күрделі сөздермен сипаттауға болады, ал қазақ тіліндегі *қоңыр* сын есімінің реңкін тек қана 5 күрделі сөздер арқылы сипаттауға болатынына көз жеткіздік. «... қазақ тіліне келетін болсақ, түр-түс атауларының сан жағынан қаншама көп болғанымен, сұрыптай келгенде бір топ негізгі, тірек сөздің шеңберінде қалып қояды екен. Қалғандарының бәрі ұйытқы болып отырған осы 20 шақты түбір сөздің негізінде дамып (*көк – көгілдір, көкше, көкшіл* т.б.) туынды түбірге немесе сөз тіркесіне (*қара көк, күлгін көк, ақшыл көк* т.б.) айналған жай және күрделі атаулар болып саналады» [8, 6 б.]. Келтірілген мысалдар аталған пікірмен келісуге болатынын көрсетіп отыр.

Екі немесе одан да көп сөзден құралып бір түсті мағынаға ие сөздердің ерекшеліктерін санамызда дұрыс түйсіну үшін олардың жасалу жолдарына талдау жасауымыз керек.

Ағылшын тілінде күрделі сын есімдер болып келетін түр-түс атауларының ең көп таралған тобын олардың түбірінен пайда болған сөздер құрайды, мұндай лексемалар тіркесіп те, бірігіп те жасала береді, тіпті кейде дефис және дефиссіз де қолданыла береді. Мәселен, «He was wearing a *dark-grey* puffer jacket. Marie wore a *pale blue* dress. *Bright blue gray, navy blue* and *dark brown* are your colors this year and try to wear accessories in lily white color» сөйлемдеріндегі «*dark-grey, pale blue, dark-and light-blue, navy-blue, dark-brown*» тіркестеріндегі *dark, pale, navy* өздерінен кейін тұрған есім сөздерге қосымша реңк беріп, анықтап тұр. Мысалы: мына сөйлем осыны айқындап тұрғандай. «After five seasons of wearing *dark-and light-blue-striped* shirts, the team changed their home back to *tangerine* colours». Ағылшын тіліндегі сын есімдердің құрамына модификатор сөздерінің көмегімен пайда болатын түс белгілері кіреді. Ағылшын тілінде *pale, bright, dark, light, deep, shocking, vivid, moderate, pastel, soft, dull, dirty, mat, virulent* сияқты модификаторлар жиі қолданылады. Бұл модификаторлар, А.П.Василевичтің пікірінше, белсенді сөз бірлігі болып табылады [5]. Қазақ тілінде түр-түсті білдіретін лексемалардың мағынасын күшейтіп немесе әлсіретіп, керек кезде нақтылап тұратын модификаторлар да баршылық, мысалы *ашық, күлгін, күңгірт, аспан, шымқай, қою, өрттей, мөлдір, мұздай, айқын, солғын, қан* сөздері және кейбір контекстерде түс атауларының өздері модификатордың ролін атқара береді, *қызыл* ала, *көк* жасыл, *ақ* сары, *күлгін* қоңыр тіркестеріндегі екі сын есім де негізгі түс белгілері болып

табылады, біріншісі бояуды көрсетуде басты роль атқарады, мысалы: «...Жанына бір *шымқай* қара костюм киіп, желке шашын тықырлатып алғызған жас мырза еріп келді. Кешке арналған *күлгін* көйлекті *қою* қара жакетпен немесе керісінше киген абзал. Мектепке барлығымыз біркелкі *ашық* түсті жейде киеміз».

Жоғарыда келтірілген мысалдардың басым бөлігі есімді тіркестер болып келеді де, бірде дефис арқылы немесе дефиссіз ақ қолданыла береді, бірақ аталған ерекшелік ағылшын тілді елдердің жазу ережелеріне байланысты болуы керек [9, 25 б.].

Ағылшын тіліндегі түр-түсті білдіретін лексемалардың көбісі түбірлі сөздерге *-ish*, *-y*, *-en* сияқты әр түрлі жұрнақтардың жалғануы арқылы жасалып, тілдік қордың тұрақты дамып отыруына үлес қосып отырады. *-Ish* жұрнағынан пайда болған туынды сын есімдер негізгі түс туралы мағлұмат бермей, соған жуықтау мағынаны білдіреді. *Reddish-tending towards red*-қызылдау-қызыл түске бейім, *yellowish-somewhat yellow*-сарғыш-аздап сары, *brownish-somewhat brown*-қоңырқай -аздап қоңыр, ал *-y* және *-en* жұрнақтары бар сөздерге келсек әрқашан түстермен байланыстырылған заттардың атауларынан жасалады мысалы, *sooty-black like soot* - күйе - қара күйе тәрізді, *sandy-yellowish brown in color like sand*-құм сияқты сары-қоңыр, *leaden-having the color of appearance*- қорғасын түстес шамалы деген мағыналарды білдіреді. Аталған ерекшеліктерді мына мысалдардан байқауға болады: «A white or *reddish* dorsal stripe is usually present. It is a *yellowish* colour and quite soft. The color ranges from dark gray to a *sooty* bluish-black. The *leaden* uniform of the soldiers blended into the gray landscape».

Ағылшын тіліндегі түр-түсті білдіретін лексемалардың шырай категориясында тұрып түстерді бір-бірімен салыстырып немесе күшейтіп көрсететін ерекшеліктерін айта кету керек, «Bring me my wrangles, my *yellowiest* shoes, and the old green Hamburg. It was *blacker* than the others and *deeper*» сөйлемдеріндегі *-er* жұрнағы салыстырмалы шырайды, *-est*, *-st* күшейтпелі шырай жұрнақтарының белгісі ретінде қарастырылып отыр.

Қазақ тілінде кейбір жекелеген түр-түс атаулары туынды сын есімдер түрінде кездеседі және олар түрлене келе шырай категориясының формасына еніп, түстердің артықшылықтары мен әлсіздігін салыстыра көрсету үшін *-ша/ше*, *-шыл/шіл*, *-дау/деу*, *-ғылт/гілт*, *-қай*, *-ғыш/гіш*, *-ғылтым*, *-рақ/рек* сияқты жұрнақтарын жалғайды: көк-*ше*, ақ-*шыл*, жасыл-*дау*, қоңыр-*қай*, сар-*ғыш*, боз-*ғылтым*. «Ұзын *қоңырқай* плащ киген, басында көнетоздау *қаралау* қалпағы бар, *бозғылтым* сақал-мұртын ұқыптап бастырған кісі әлденені күле әңгімелейтін сияқты. Тұмансыз, ауаның түсі *көкшілдеу* түске боялып, ауада улы газдар тарайды. *Ағырақ* - солғын ақ түс». Түр-түс атауларының бір-бірінен

артық немесе кем екендігін білдіретін күшейтпелі буындардан тұратын сын есімдер дефистің(-) көмегімен жазылады, мысалы, *қоп-қоңыр, жап-жасыл, қып-қызыл, сап-сары, қап-қара*, алайда *ақ, көк* сөздерінен жасалған *аппақ, көкпеңбек* лексемалары қазақ тілінің жазу емлесіне сәйкес бірге жазылады, мысалы «*Жап-жасыл – жасыл түстің қанығы, сап-сары сары түстің қанығы*».

Ағылшын және қазақ тілдерінде түр-түсті атауларын жасайтын ең өнімді тәсілдерінің бірі – сөздердің бірігуі арқылы жасалатын сөздер десек қателеспейміз. Біз мысал ретінде қарастырған түс атауларының ішінде біріккен сөздер, әсіресе бірнеше түбірдің қосылуы арқылы пайда болған бір, екі және үш компонентті түс атаулы сөздерді кездестіруге болады, мәселен *skewbald-теңбіл* немесе *ала* деген мағынаны білдіріп отыр. *Gingerbread* атауына *жанжәбіл* сөзі, ал *butterscotch* лексемасына *сарыгүл* тіркесі сәйкес келіп тұр, *hazelnut* сөзі *орман жаңғағы* деп аударылады, бұндай түстерге байланысты екі компонентті сын есімді тіркестер үшкомпонентті тіркестерге қарағанда жиі кездеседі, бірақ аса көп емес.

Ағылшын тілінің тағы бір ерекшелігіне «and» жалғаулығы арқылы жасалған күрделі түс атаулы сөздері де жатады, мысалы: «*black and yellow, pink and green, red and white, brown and grey, beige and black, blue and red*» деген күрделі түс атауларын білдіретін сөз тіркестерін құрап отыр. «It is comprised of *black and yellow* tones that contrast and enhance each other. The main colors of new collection are *red and white*. The Dolorosa frequently wears a combination of *blue and red*». Берілген мысалдардан байқағанымыз адамның өз қызметінің әртүрлі салаларында түс пен реңк белгілерін белсенді қолдануы тілдегі түс категориясының тұрақты дамуында көрінеді, яғни түс атаулары бір-бірімен тіркесіп келіп, ағылшын тілінде жаңа түс категорияларын қалыптастырудың жолдарын анықтауға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн және өзінің шекаралары мен қолдану аясын кеңейтіп отырады.

Қазіргі уақытта ағылшын тілінде табиғат байлықтарын түс атауларымен байланыстыру кең таралған тәсілдерінің бірі – әр саланың зат түсіне қарап оның атауын түр-түс ретінде пайдалану жиі кездесетін үрдістердің бірі, мысалы жеміс-жидектер атаулары: *olive lime, lemon, raspberry, mulberry, plum, pear, peach, apricot*; өсімдіктер әлемінде кездесетін гүлдер және ағаш атаулары: *orchid, lavender, lilac, rosewood, mahogany, wood*; минералды заттар мен тас атаулары: *ocher, indigo, aquamarine, desert sand, amber, emerald, jade, amethyst, silver, gold, coral, bronze, sapphire*; тағамға қатысы бар сөздер: *chocolate, sugar cookie, butter, buttermilk, shortbread*; омыртқалы жануарлар: *crocodile, tortilla*; балық түрлері: *salmon, porpoise*; табиғат құбылыстары: *cloud, fog, arctic*. Ең қызығы, келтірілген мысалдардың көбісі өсімдік және тас аттарына

байланысты пайда болған салыстырмалы түс атаулары. Мәселен, нефрит тасының түсіне қарап «jade» сөзі пайда болған, негізгі мағынасы-қызғылт, жасыл, сары қосындылары бар сарғыш немесе ақ реңкке ие болатын түс атауы және құрамы жағынан өте күрделі қоспа. «Amethyst» лексемасы аметист минералының күлгін түсіне сәйкестендірілген атау екені белгілі болды, айта кететін жайттардың бірі және ең көп қолданылатын түр-түс атаулары тобын өсімдіктер атаулары құрайды екен. Ал қазақ тілінде бұндай кең таралған үдеріс байқалмайды, біз бір нәрсені салыстыра немесе әсірелеп суреттегенде «бидай өңді», немесе «мойылдай қара көздері бар», «маржандай тістері», «алтын сары тістері» сияқты тіркестерде көкөніс, жеміс-жидек, қымбат тас атауларын қолданамыз, бірақ көп емес, *тасбақа, қолтырауын, дельфин, айран, алмұрт немесе теңіз, бұлт* түстес деп айта алмаймыз, дегенменде түсін бір қалыпта өзгертпейтін *лимон, көмір, аспан, кофе* сияқты зат есімдерге *түстес* сөзін қосып қолданысқа енгізе берсек қазақ тілінің сөздік қорын дамытар едік деген ойдамыз.

Адамзат мәдениетінде түр, түс, реңк әрқашан үлкен мәнге ие болған, әлемді философиялық және эстетикалық тұрғыда түсінуге жол ашқан. Түс пен түс белгілеріне деген қызығушылық жойылмайтындығына байланысты, осы тақырыпқа байланысты ғылымның әртүрлі салаларындағы зерттеулердің саны арта түспек.

Қорытынды

Қорыта келгенде, ағылшын тілі мен қазақ тілінде сөйлейтін және ойлайтындардың дүниетанымы мен когнитивтік көзқарастары түс атауларымен тығыз байланыста екенін байымдауға болады. Әлемнің тілдік бейнесін түзу де түс компонентінің атқаратын рөлінің кем емес екендігі аңғаруға болады. Әр ұлттың түсінігінде, дүние танымында түр-түстің таңбалануы адамдардың психологиясы мен физиологиялық ерекшеліктеріне және қабылдау түйсігіне байланысты.

Қазіргі уақыта түр-түс атауларының құрылымдық және денотативті сипатын зерттей келе, кез-келген тілдегі ерекшеліктер әр халықтың әлемді танып білуінде, түйісінуінде, табиғат пен қоршаған ортадағы заттар мен құбылысты қабылдауында деп білеміз. Өйткені түр-түсті білдіретін кез-келген лексема дүние жүзі елдерінің сөз, сөйлеу мәдениетінен ақпарат береді, тіл байлығы, сөздік қоры қаншалықты көлемді екені туралы мағлұмат береді. Ағылшын тілі мен түркі тілдес қазақ тілін салыстыра отырып, түр-түсті білдіретін сөздердің ұлттық санамызда қалай қалыптасып, тілде қандай өзгерістерге түскенін байқадық.

Осылайша құрылымы әр түрлі екі тіл мәдениетінің табиғатын ашып ең бірінші түстердің түрін атайтын сөз пайда болғаннан кейін ғана түр-түс атауларының қолданыла бастады деген пікірге келдік.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қайдаров Ә.Т. Сырға толы түр мен түс. – Алматы: Ғылым баспасы. – 1986. – 106 б.

[2] Василевич, А.П. Цвет и его название. Развитие лексики цветообозначения в современной России. – 2005. <http://www.rffi.ru/11.10.2021>

[3] Redkozubova E.A., Pantaleeva E.A. Secondary color terms in British beauty products: structure, semantics, word-formation // Proceedings of Southern Federal University Philology. Rostov-na-Donu, 2020. – P. 67-75.

[4] Фрумкина Р.М. Цвет, смысл, сходство. – М.: Наука. 1984. – 174 с.

[5] Василевич А.П. К методике сопоставительного исследования: на примере лексики цветообозначений // Вопросы языкознания. – 1986. – №3. – С. 103-110.

[6] Токтаубай А. Тұлпарлар театры // Егемен Қазақстан газеті, 2003. Тамыз (№ 219-222)

[7] Сыздықова Р.Ф. Хұсайн Қ.Ш. Қазақша-орысша сөздік. – Алматы, 2001. – 1005 б.

[8] Айтқожа С. Ағылшын мәдениетіндегі «white» (ақ) түстің ұлттық-мәдени сипаты. // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки». – Алматы, 2011. – №2(36). – С.12-15.

[9] Власова Е.А. Символика цветообозначений в британском и американском вариантах английского языка: автореф. дисс. ... канд. филолог. наук: 10.02.04. – М., 2008. – 24 с.

REFERENCES

[1] Қайдаров Ә.Т. Syırǵa tolyı tyr men tys [Earring full of type and color.. – Almaty: Kitap, 1986. – 106 b. [in Kaz.]

[2] Vasilevich A.P. TSvet i ego nazvanie. Razvitie leksiki tsvetooboznacheniya v sovremennoy Rossii [Colour and its name. The development of the vocabulary of colour designation in modern Russia]. – 2005. <http://www.rffi.ru/11.10.2021> [in Rus.]

[3] Redkozubova E.A., Pantaleeva E.A. Secondary color terms in British beauty products: structure, semantics, word-formation // Proceedings of Southern Federal University Philology. –Rostov-na-Donu, 2020. – P. 67-75.

[4] Frumkina R.M. TSvet, smyisl, shodstvo [Color, meaning, similarity]. – М.: Nauka, 1984. – 174 s. [in Rus.]

[5] Vasilevich A.P. K metodike sopostavitelnogo issledovaniya: na primere leksiki tsvetooboznacheniy [On the methodology of comparative research: on the example of the vocabulary of color meanings] // Voprosyi yazykoznaniya. – 1986. – №3– S. 103-110. [in Rus.]

[6] Toktaubay A. Tұлпарлар театры [Tulpar theatre] // Egemen Қазақстан газеті, 2003. Тамыз (№ 219-222)

[7] Syzdykova R.F. Қ.Ш. Нұсайн. Қазақша-орысша сөздік [Khusain K. Sh. Kazakh-Russian dictionary]. – Алматы, 2001. – 1005 б. [in Kaz.]

[8] Айтқожа С. Ағылшын мәдениетіндегі «white» (ақ) түстің ұлттық-мәдени сипаты [National-cultural character of the color “white” in English culture] // Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya «Filologicheskie nauki». – Almaty, 2011. – №2(36). – В.12-15. [in Kaz.]

[9] Vlasova E.A. Simvolika tsvetooboznacheniy v britanskom i amerikanskom variantah angliyskogo yazyika [Symbolism of color meanings in the British and American versions of the English language]: avtoref. diss. ... kand. filolog. nauk: 10.02.04. – М., 2008. – 24 с. [in Rus.]

ДЕНОТАТИВНАЯ И СТРУКТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЦВЕТОБОЗНАЧЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

*Аухадиева З.Ж.¹, Есенова Э.М.², Кекилбаева Ж.Е.³, Нурпейсова Г.М.⁴

^{*1,2,3,4}Алматынський технологический университет, Алматы, Казахстан

Аннотация. В представленной научной статье описано исследование денотативных и структурных особенностей цветообозначений на английском и казахском языках, используемых в легкой промышленности, в частности текстильной. В человеческой культуре, включая названия вида и цвета, в сознании любого народа всегда уделялось особое внимание восприятию мира и окружающей среды в физиологическом и эстетическом отношениях; интерес к цветовой и тоновой символике, являющейся актуальной проблемой, заставляет исследовать различные области науки, способствуя увеличению сферы их применения. Научное рассмотрение структурно-денотативной природы цветообозначений в английском и казахском языках, относящихся к флективным и агглютинативным языкам, определяет цель работы, поскольку названия цветов используются не только в произведениях искусства, но и в психологии, педагогике, философии, культурологии, медицине, живописи и могут быть отнесены к языковым единицам, включающим междисциплинарную основу для различных областей жизнедеятельности, таких, как изобразительное искусство, текстиль, дизайн, легкая промышленность, сельское хозяйство. В статье рассмотрены научно-теоретические работы представителей мирового и отечественного языкознания о символических и когнитивных особенностях цветообозначений. В ходе исследования использовались сравнительный и сопоставительный методы, метод морфологического

анализа структурных особенностей цветообозначений, встречающихся в текстах.

Новизна данной статьи состоит в том, что названия цветообозначений, имеющих большое значение в текстильном производстве, а также способы создания их оттенков рассмотрены в сопоставлении английского и казахского языков для обоснования и определения важных направлений новых названий, появляющихся с течением времени. Научный результат статьи представлен посредством сбора и анализа цветообозначений и их оттенков в английском и казахском языках. Научно-практическая значимость научной работы предполагает использование результатов, полученных в ходе исследования, в практическом обучении и преподавании лекций, составлении глоссариев, литературы, переводов, научных отчетов, статей, дипломных работ, во всех областях, связанных с терминами цветообозначений, при составлении обучающих программ в сфере образования.

Ключевые слова: денотативный, значение, оттенок, специфика, лингвистика, морфология, символ, лексема, словообразование

DENOTATIVE AND STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF COLOR DESIGNATION IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

* Aukhadieva Zh.¹, Esenova E.M.², Kekilbaeva J.E.³, Nurpeisova G.M.⁴

*^{1,2,3,4} Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The proposed scientific article provides a description of the study of denotative and structural features of color names in English and Kazakh languages used in the light industry, including textiles. In human culture, including the minds of any nation, special attention has always been paid to color names, physiological and aesthetic perception of the world, the environment, interest in color and symbols make research in various fields of science and contribute to increasing the scope of their application. The scientific consideration of the structural and denotative nature of color names in English and Kazakh, which belong to inflective and agglutinative languages, determines the purpose of the work, because color names can be attributed not only to artistic works, but also to linguistic units, which include an interdisciplinary basis for various fields such as psychology, pedagogy, philosophy, cultural studies, medicine, painting and fine arts, textiles, design, light industry, agriculture. The article provides an overview of the scientific and theoretical works of representatives of the world and domestic linguistics on the symbolic and cognitive features of color names. In the course of the study, the method of comparison, the method of morphological analysis of the structural features of the names of species and colors found in the texts were used.

The novelty of this article is the comparative consideration of color names and ways of their shades in English and Kazakh, which are of significant importance in the textile industry, to justify and identify the most important directions of new names that appear with the passage of time. The scientific result of the article is the collection and study of color names in English and Kazakh, their shades. Scientific and practical significance of scientific work and the results obtained in the course of the study are recommended for use in practical training and lectures, in the compilation of glossaries, in the preparation of educational programs in the field of literature, translation, scientific reports, articles, theses, in all areas related to color terms.

Keywords: denotative, meaning, shade, specificity, linguistics, morphology, symbol, lexeme, word formation

Мақала түсті: 17 наурыз 2022

Авторлар туралы мәлімет:

Аухадиева Зауреш Жумабаевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы технологиялық университеті, e-mail: zauresh.59@mail.ru

Есенова Эльмира Мингазиловна – лектор, Алматы технологиялық университеті, e-mail: yessenovaelmira@mail.ru

Кекилбаева Жазира Ембергеновна – лектор, Алматы технологиялық университеті, e-mail: nurai.79@mail.ru

Нурпеисова Гүлжахан Муратбековна – лектор, Алматы технологиялық университеті, e-mail: g-nurpeissova@mail.ru

Информация об авторах:

Аухадиева Зауреш Жумабаевна – кандидат филологических наук, доцент, Алматинский технологический университет, e-mail: zauresh.59@mail.ru

Есенова Эльмира Мингазиловна – лектор, Алматинский технологический университет, e-mail: yessenovaelmira@mail.ru

Кекилбаева Жазира Ембергеновна – лектор, Алматинский технологический университет, e-mail: nurai.79@mail.ru

Нурпеисова Гүлжахан Муратбековна – лектор, Алматинский технологический университет, e-mail: g-nurpeissova@mail.ru

Information about the authors:

Aukhadiyeva Zhauresh Zhumabaevna – Ph.D., Associate Professor, Almaty Technological University, e-mail: zauresh.59@mail.ru

Yesenova Elmira Mingazilovna – lecturer, Almaty Technological University, e-mail: yessenovaelmira@mail.ru

Kekilbayeva Zhazira Embergenovna – lecturer, Almaty Technological University, e-mail: nurai.79@mail.ru

Nurpeisova Gulzhakhan Muratbekovna⁴ – lecturer, Almaty Technological University, e-mail: g-nurpeissova@mail.ru

ӘОЖ 821.512.122

ҒТАХР 17. 07. 41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.005>

ҰЙҚАС ЖӘНЕ ОЙДЫ ТАҚПАҚТАП БЕЙНЕЛЕУ ТӘСІЛІ

Жылқыбекұлы Б.¹, Дәуітұлы Т.², Турсынали Ж.³, *Джельдыбаева Р.Б.⁴

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті филология факультеті Астана, Қазақстан

²Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, филология институты, қазақ әдебиеті кафедрасы, Алматы, Қазақстан

^{3,4}Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Өлеңтану саласында ұйқастың көркемдік мәні мен ырғақтық міндетін өлең тақырыбынан айқын ажырата алмағандығымыз себепті, өлеңді тануда көптеген қателіктер пайда болды. Ырғақ пен ұйқасқа түскен шумақтардың бәрі бірдей дарынды өлең деп есептелді. Сол негізде өлең өнерінің сыртқы құрылымдық жүйесі, атап айтқанда, буын, бунақ, ырғақ, ұйқас сынды өлеңнің сазды сарынын көрнектілендіретін ерекшеліктері баса назарға алынып, оның суреткерлік, образдылық және бүкпелеу сынды ішкі мәндік ерекшеліктері ойдан қағыс қалып отырды. Сөйтіп қазақ өлең өнерінің дамуы мен өркендеуінде сыңар жақтылы көзқарастар қалыптасты. Төрт жолдың басын ұйқастыра салып, бір шумақ өлеңді дүниеге әкелетін ақын болу үдерісі әдеби шығармашылық майданында көптен бері белең ала бастады. Ондай ақындардың шығармашылығына өлеңнің жоғары көркемдік өлшемі деңгейінде баға беріп, сын айту жоқтың қасы болды. Өйткені өлең теориясының зерттеп-зерделеу бағыты тек өлеңнің құрылымдық ерекшелігіне талдау жасаудан ары аса алмады. Тіпті, қара сөзбен жазылған эсселердің өзін прозалық өлең деушілер де күн сайын мольға түсті. Өлең мен қара сөздің ара жігін ажырата алмайтын ой-пікірлер пайда болды. Көркем әдеби шығармашылықтағы поэтикалық ерекшеліктер туралы көзқарастүсініктер солғындап, өлеңтануда қарабайыр пайымдар орын ала бастады. Ақындық өнер ретінде емес, кәсіп ретінде, өлең жазу жоғары деңгейдегі шығармашылық емес, «өндіріс» сарынында көзге түсіп отырды. Өлеңтану саласындағы осындай олқылықтарды ескере келе, нақтылы мысалдар мен фактілер негізінде өлеңтану саласына тың

өзгерістердің керек екенін ортаға қойған бұл ғылыми еңбек тақпақтар мен сарынды өлеңдердің және эсселердің ерекшеліктеріне ырғақтық негізде талдау жүргізіп, оның өлең өнерінде атқаратын рөліне баса назар аударып, ойды тақпақтап жеткізу барысындағы ырғақтың маңыздылығын бұлтартпас дәлел-фактілер арқылы айқындап береді.

Тірек сөздер: Өлең, тақпақ, ұйқас, ырғақ, сарынды өлең, дарынды өлең, лирика, ақындық тұлға, ойды бейнелеу тәсілдері

Кіріспе

Әрқандай бір заттың өзіндік түр-түсі, келбет-сипаты, пішін-бітімі болатыны секілді өлеңнің де өзіндік өлшемдері мен құрылымдық жүйесі бар екендігін нақтылы дәлел-дәйектер арқылы көрсете отырып, белгілі бір құрылымдық жүйесіз өлеңнің де дүниеге келмейтіндігін түрлі өлшемдер негізінде түрлерге айырып көрсетіледі. Осы негізде қазіргі қазақ өлең өнерінің дамуы барысында өлеңнің сыртқы өлшемдерінен гөрі, оның ішкі мәндік өлшем өрнектері мен құрылымдық жүйесі өлеңнің сапалық деңгейімен тығыз байланысты болып келетіндігі ашып айтылады. Сондай-ақ қазіргі қазақ өлең өнерінің құрылымдық, стильдік, тілдік және тұтынушылық өлшемдері төңірегінде ғылыми тұжырымдар мен пайымдаулар арқылы өлең өнерінің оқырмандардың рухани дүниесінен алатын орны мен өлеңде ой-сезімді бейнелеу тәсілдерінің түйткіл тұстарын анықтап беру бұл ғылыми еңбектің басты міндеті.

Ежелден өлең десе елендейтін қазақ қауымы үшін, өлеңсіз өмір сүру, мәнсіз өмір өткізумен бірдей болған. Қазақ халқының күнделікті қуанышы мен қайғы-қасіреті өлең өзегімен бірге өріліп, той-думандар мен жиналыс-басқосуларда өлең айтып, күй тарту ұлтымыздың ұлағатты дәстүріне айналғандығы бәрімізге аян. Тіпті тал бесікке таңылған сарыуыз сәбидің өзі де бесік жырының құлаққа құйылған құдіретімен дүние дүрмегіне көзін тырнап ашып, үңіліп, ол дүниеге аттанып бара жатқан маңғаз пенде де жоқтау өлеңнің күйзеліс күйімен аттандырылып, қара жер төсінен алған өзінің мәңгілік жайлы орнына өлең тыңдап жатып, жайғасатын болған. Халқымыздың өлеңге деген, міне, осындай ерекше құштарлығы ғасырлар бойы өзінің дәстүр жалғастығының арқасында Күлтегін сынды бірегей ойшылдар мен Асанқайғы сынды ақылгөй даналарды дүниеге келтірді. Сөйтіп қазақ өлең өнері жыраулық дәстүрмен жалғасып, қазақ хандығының мерейін асқақтата түсумен бірге, батырлық пен ерлікті, отаншылдық рух пен егеменді елдікті баса дәріштейтін алаш ақындарының арынды легін қалыптастырды. Қазақ өлең өнеріндегі бұл алаштық алып тасқын қазан төңкерісінен кейінгі қилы-қилы, құбылмалы, қитұрқы саяси ойындардың кесапатты кесірінен, өзінің арқыраған арынды ағысынан зобалаң сала келген зорлықты, билік күштің кесірінен оңай айрылып қалды. Еліміз егемендік алғаннан соң барып, қазақ өлең өнері өзінің аяғындағы шойын

тұсауын, мойнындағы мойылғы ажырғысын сыпырып тастап, жаңаша даму беталысына бет түзей бастады. Осы барыста арындап келе жатқан ақындарымыз бен кейбір әдебиеттанушыларымыз өлең өнерінің нендей өнер құбылысы екендігін меңгере алмай мең-зең болды. Әдебиет ең алдымен идеология үшін қызмет етеді деген қызыл империяның көне көзқарасы біздің талапкер жас буын ақындарымыз емес, тіпті, қолындағы қаламының ұшы қозға айналып, айналасына едәуір таныла бастаған ақындарымыздың миына бұрынғыдай көне сарынмен сіңе бастады. Сондықтан қазақ өлең өнеріне жаңаша түсінік-көзқарас орнату - алаш ақындары жетік меңгерген өлеңдік түсінігімізді таза ұлттық негізде, қайтадан қалпына келтіру қажеттілігі дәл қазіргі күнде туындап отыр. Осы қажеттілік жөнінде егжей-тегжейлі пікір айтып, көзқарас білдіру осы зерттеу жұмысының ең негізгі түйіні болмақ. Сол себепті біз бұл зерттеу жұмысының өзектілігі де дәл осында деп, кесіп айтуымызға болады.

Өлеңтану ғылымының бастау-көзі өте ерте замандардан басталса да, бірақ күні бүгінге дейін өлеңнің нендей өнер құбылысы екендігі жөнінде бір жүйеге келген, ортақ анықтамалық көзқарас әлі күнге дейін қалыптаспай отырғандығы бәрімізді қынжылтады. Өлең өнері туралы әр дәуірде, әр елде әр түрлі түсінік-көзқарастар пайда болды. Тіпті, өлең туралы анықтама беруден бойын аулақ салуға тырысқан көрнекті ақындар мен өлеңтанушылар қаншама! Сондықтан бұл зерттеу жұмысының ең негізгі ғылыми жаңалығы - жалпы қазақ қауымы арасында өлең деген түсінікті тақпақпен шатастырып жүрген жаңсақ түсінікке тойтарыс беріп, нағыз, дарынды өлең анықтамасының қандай деңгейде қалыптасып отырғандығын айқын көрсетуді қарастыру. Қазақ өлең өнерін басқа танымдық салалармен жан-жақтылы салыстыра отырып, ондағы өлең емес ұғымдарды анықтап шығу, сонымен бірге қазақ өлең өнерінің өзекті өлшемдерін айқындау арқылы, өлеңге қойылатын талап пен талғамды теориялық жақтан бір жүйеге түсіру және қазақ өлең өнеріне жаңаша бір жасампаздық леп пен лек әкелудің ұтымды жолдарын іздеу дәл осы біз тілге тиек етіп отырған ойды тақпақтап бейнелеу тәсілін нағыз өлең шығармашылығынан айырып қарастырумен тікелей байланысты. Сол арқылы өлең деген киелі өнердің ішкі сиқырлы сыры мен мәнді мәйегіне терең бойлау арқылы, қазақ өлең өнерінде өлең деген ұғымның анықтамасының қалыптасу жағын жан-жақтылы қарастыру бұл зерттеу жұмысының басты жаңалығы болмақ.

Материалар мен әдістердің сиппатамасы

Қазақ өлең өнерін зерттеп-зерделеу барысында өлең теориясының негізгі қағидалары мен заңдылықтарынсыз әрқандай бір өлеңнің болмысына баға беру қиынға түсетіні белгілі. Бұл мақала да әне сондай қазақ өлең өнерін өлең теориясы тұрғысынан зерттеу әдісін

қолданды. Мақалада өлеңнің түр-пішіні мен мән-мағынасы жақта өлең шумақтарында қолданылған ырғақ пен ұйқасқа қатысты материалдар негізінде өлең теориясында өлең туралы кейбір жаңсақ түсініктердің пайда болу жағы қарастырылып, қазақ ақындарының маңдайалды жырлары мен тақпақ сипатты өлең-жырлары талдап-іріктеліп, олардан мысалдар алынды. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінен бастап өлең теориясын зерттеп-зерделеген ғылыми еңбектердегі өлең туралы ой-пікірлер сарапқа салынды. Сонымен бірге өлең теориясына қатысты ғылыми еңбектер жазған А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов, М. Қаратаев, З. Ахметов, З. Қабдолов, Р. Нұрғалиев, М. Мырзахметов, С. Негимов, К. Мырза Әли және Т. Шапаев қатарлы көрнекті әдебиеттанушы ғалымдарымызбен бірге В. Г. Белинскийдің және қытайдың көрнекті өлеңтанушы оқымыстылары У Сыжиң, Хуаң Гаң қатарлылардың поэзия туралы жазылған іргелі еңбектері мен жүйелі ой-пікірлері ғылыми еңбегімізге теориялық және методологиялық негіз болды. Сондай-ақ қытай тілінде жарық көрген өлең өнері туралы дерек көздері мен қытай қазақтарының ақындары және еліміздегі әр деңгейлі ақындардың мерзімді басылымдарда жарияланған өлеңдері мен жыр жинақтары бұл ғылыми еңбегіміздің дерек көзіне айналды. Мақаланы жазу барысында кешенді зерттеу, мәтіндік талдау, ақындық стильді салыстыру және өлең өнерінің мәндік ерекшеліктеріне сипаттама беру қазақ ақындарының өлең ырғағы мен ұйқасты қолдану жағына қарай отырып, олардың қазақ поэзиясындағы шығармашылық орнын белгілеу жағы да бұл зерттеу еңбегінде қарастырылды.

Зерттеу жұмысында баяндау, талдау әдістерімен қоса, салыстыру әдісі де қолданылды. Әсіресе қазақ поэзия жанрын аталмыш тақырып аясында зерттеудің маңыздылығы ақынның эстетикалық талғамы, стильдік даралығы, оқырмандардың өлеңнен ләззаттану жақтағы белсенділігі шығармашылықта ерекше орын алатындығы жөнінде нақтылы тұжырым жасалды. Зерттеу барысында өлең эстетикасының көркемдік көкжиегі тарихына ден қойылып, өлең өнерінің міндеттері мен оқырман алдындағы жауапкершілігі де сөз болды. Өлеңдегі ұйқас пен ырғақтың өлең шумақтарында қолданылуы және олардың түршілдік тұрғыда көзге түсу жағы да назарға алынды. Бүгінгі таңда өлең шумақтарындағы ұйқас пен ырғақтың өлеңде қолданылуын жаңаша көзқараспен танып, эстетикалық тұрғыда заманауи қажеттіліктер арқылы сипаттап, қазақ руханиятының құндылықтарын тереңірек сезіну қажет болып отырғаны белгілі. Сондықтан сарынды өлең емес, дарынды өлең өнері бойындағы эстетикалық көзқарас ерекшеліктерін оқырманға түсіндіру қажеттілігі туындап отыр. Сөйтіп бұрынғы өлеңтанушылар мен зерттеушілер жағынан назарға алынбаған кейбір теориялық түйіндерді бұл ғылыми еңбектің бойынан байқауға болады. Өйткені қазіргі заманда

өлеңтанудың жаңаша қабылдау түйсігін қалыптастыру жағы басым орынға шығып келе жатқандығы бәрімізге белгілі.

Талқылау мен нәтижелер

«Сөзге қанат байлап ұшыратын, оның салмағын сездіретін әрі сездірмейтін де – ұйқас» [1, 142 б.] екендігі рас. Алайда ұйқас өлеңнің сазды ырғағын күшейтіп, өлеңдегі сезім мен ойдың шоғырлы бейнеленіп, түйінделуіне өте зор көмегін тигізеді. Бірақ ол өлеңнің кем болса болмайтын бірден-бір, ең негізгі ерекшелігі бола алмайды. Өйткені қытай ақыны Дай Яншу: «Өлеңде ұйқас пен өлең қалыбына түсетін сөз-сөйлемдерге бас ұру, өлеңнің табиғи сезім ағысын бөгеп, оның келбетті бет-бейнесін қалыпсыздандырады» [2, 12 б.] деген көзқарасты, қытайдың бір қалыптан бір сүйем ауытқымайтын «төрт бұрышты» көне өлең түрін қирату мақсатында алға қойған болатын. Осы орайда, әлемге әйгілі бірқатар өлеңдердің де ұйқассыз-ақ дүниеге келгендігін айта кету артық болмас. Мысалы, Американың әйгілі ақыны Уолт Уитменның «Жапырақтар» атты өлеңдер жинағы мен қытайдың көрнекті ақыны Ай Шиңнің «Даяң өзені - менің анам» [2, 12 б.] атты дастаны бүкілдей ұйқассыз жазылған жырлар екендігі бізге мәлім. Ал қазіргі қазақ өлең өрісінде ұйқассыз өлеңдер «Ақ өлең» деген атпен аталып жүргендігі көпке жария жайдың бірі. Бұл ойымызға дәлел ретінде талантты ақын Ұлықбек Есдәулетовтің «Ақкеруен» жинағындағы мына бір өлең шумақтарын көлденең тартуға болады.

Өшіріп жатыр суретші
Қағазға түскен кескіннің
Көңілге кеміс көрінген
Керексіз, құнсыз тұстарын.
Өшіріп жатыр бет жүзін
Күлгені үшін өтірік,
Өшіріп жатыр көздерін
Қарағаны үшін қастықпен.
Немесе:
Сусамырды суарған
Шөлейттегі шыңырау.
Сырты аппақ, іші саз
Менің жаным секілді [3, 77 бб.].

Бұл үш шумақ өлеңнің бойынан ұйқас тұрмақ оның көлеңкесін де кездестіре алмағанымызбен, олар оқырмандарын образды ойнақылығымен баурап, өзінің әдемі өлең екендігін әйгілеп тұр. Оның себебі ақын онда өлеңнің ұйқастық қағидасына сүйенбей-ақ, өзінің ішкі жан дүниесін өлеңнің тұңғыық құрылымына суша сіндіріп жіберген. Өйткені «қазақтың көне поэзиясында дәл бүгінгі мағынадағы ұйқас шамалы, күдіретті Қазтуған, Шалкиіз туындыларын ішкі ұйқас, басқы

ұйқас, сан алуан бояуларын ой ұстап тұр. Батырлар жырын, билер толғауын, термелерді алыңыз, дәл осы құбылыстар қайталаанады. Ендеше қазақ поэзиясына ақ өлең сырттан келген кірме емес, өз топырағында бар, ежелден келе жатқан қазына» [4, 129]. Сондықтан бұл шумақтарды ұйқассыздығына қарап өлең емес деуге болмайды. Оның керісінше мына бір шумақты өлең деуге бола ма, жоқ?!

Анадан алдың қанша жол.

Мынадан алдың қанша бет.

Онан да санын қамтып мол

Кассада ала салсаң ед [5, 292 б.].

Бұл шумақты «жол» мен «мол», «қанша бет» пен «салсаң ед» деген сияқты шымыр ұйқастар, оны сыртқы түр жақтан өлең қатарына қосып тұрғанымен, өлеңнің ішкі мәні суыққол бір ақынға ана ақыннан қанша жол, мына ақыннан қанша бет өлең ұрладың? Өйтіп күн көргенше, өлеңді кассада молырақ сатып алсаң болмас па еді?! - деп, ол ақынның дегдар кейпіне ескерту жасайды. Бұл «өлең» ой-сезім мен елестен, бүкпелеу мен ақындық тұлғадан әрі образды да ойнақы, суретті тілден мүлде алшақ. Тіпті, ондағы «Өлеңді кассада ала салсаң болар еді» деген секілді ешбір ақылға сыймайтын қисынсыздықты көргенде төбе шашың тік тұрады. Бұл жайт С. Торайғыровтың «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайында» деген мақаласында Абай мен А. Байтұрсынұлының және М. Дулатовтың көңілге қонымды өлең шумақтары мен жолдарына сүйіне келіп: «Күндікке ізденіп, өзіңше ойыңнан ұйқасыңқырап шыққан керекті, керексіз сөзді «өлең» деп қуанып жаза беру - дерті жоқ кісінің ыңқылдағаны, толғағы жоқ қатынның бебеулегені қандай жексұрын болса, бұл да сондай жексұрын болады. «Қисынсыз қышқырған неткен тантиқ» деп Абай айтқанның кебіне ұшырап жүргендер көп» [6, 142 б.] деген жүйелі пікірін еске түсіреді. Сондықтан бұл шумақтың ұйқасы қанша шымыр әрі мінсіз болғанымен, оған қарап, оны өлең деп айтуға ауыз бармайды. Өйткені ұйқас суреттеу мен бүкпелеуден және лирикалық жан сезімнен айырылып қалатын болса, онда ол жалаң ойды ғана бейнелейтін баяндау сипатындағы бейнелеу тәсіліне айналып қалады.

Әдебиеттанушы Әбділда Тәжібаевтың: «Ұйқас - ақынның өзі, оның ойы, сезімінің жанды толқыны, ауыр еңбектің жемісі» [7, 303 б.] дегені секілді ұйқас ақынның «жеңілдің астымен, ауырдың үстімен» жүруін көтермейтін, өлеңнің ішкі жан дүниесімен тікелей байланысып жататын күрделі құрылым. Академик Зейнолла Қабдолов айтқандай: «Ұйқас - өлеңнің сыртқы түріне ғана емес, ішкі сырына тікелей қатысты нәрсе, яғни өлеңнің сыртқы сұлулығы үшін ғана емес, ішкі жылуы, қызуы үшін де ауадай қажет нәрсе» [8, 278 б.]. Сол себепті ұйқасқа түскеннің бәрін бірдей өлең санайтын қарабайыр көзқарастың дұрыс емес екендігін, «ұйқасқа түсіріліп, буын саны түгелденіп, бір ырғақта

оқылатын дүниенің бәрі өлең емес» [9] деген пікірді тағы бір рет дәлелдейді. Сондықтан біз өлең ұйқасына өлең анықтамасы тұрғысынан емес, қайта өлеңнің өзекті ерекшеліктерін құрайтын сан қырлы көркемдегіш құралдардың тек біреуі ғана деп қарауымыз керек. Сол тұрғыда қазіргі қазақ өлеңіндегі ұйқас туралы жаңсақ түсінікке өзгеріс енгізу қажет болып отыр. Яғни біз ұйқасты баяндау, пайымдау, суреттеу, лирика секілді ойды ойға жеткізудің бір тәсілі ретінде қарастырғанымыз жөн секілді. Бұған мысал ретінде ұйқаспен жымдасып келетін мақал-мәтелдер мен жұмбақтарды және тақпақтарды, сонымен бірге тақпақтың айналасында жүрген сарынды өлеңдерді көлденең тартуға болады.

Ынтымақсыз елді ұрысы билейді.

Ынтымақты елді дұрысы билейді.

Тірлік басқа болса да, тілек бір.

Бармақ басқа болса да, білек бір.

Итпен ит ырылдасса, тамағының тоқтығы.

Жігітпен жігіт қырындасса, ынтымағының жоқтығы.

Жері азған елде тоқшылық болмайды.

Ері ынтымақты елде жоқшылық болмайды - деген секілді мақалдардағы ұйқастар ойды белгілі дәрежеде тақпақтап бейнелеуге жетелеп тұр. Егер бұл мақалдардағы ұйқастарды алып тастайтын болсақ, онда мақалдар өзінің өміршеңдігінен айрылылады. Тіпті, олар пайымдау сипатындағы құрмалас сөйлемге өзгеріп, оқырманға немесе тыңдарманға ешқандай әсер ете қоймайды. Сөзіміз дәлелді болу үшін мына бір мақалдың ұйқасын өзіне мәндес сөздермен алмастырып, одан соң оқып көрейік.

Ынтымақсыз елді ұры-қары билейді.

Ынтымақты елді адамгершілігі мол, білімді адам билейді.- дейтін болсақ, онда бұл мақал мақал емес, екінің бірі айта білетін әдеттегі пайымдауға айналып қалады. Сондықтан бұл арадағы ұйқас ойды ойға тақпақтау арқылы жеткізіп тұрған тасымалдаушы тәсіл екендігін аңғарамыз. Сол секілді мына бір жұмбақта да ұйқас ойды тақпақтап бейнелеуші тәсіл ретінде көзге түседі.

Күндіз жатып, түнде ұшып,

Жерден тышқан аулайды.

Болмаса ғой біз тұмсық,

Мысықтан бір аумайды (үкі) [10, 215 б.].

Бұл жұмбақтағы «түнде ұшып, біз тұмсық немесе аулайды, аумайды» қатарлы ұйқастарды алып тастап, оны қара сөзге айналдыратын болсақ, онда ол баяндау тәсіліндегі сөйлемдер тізбегіне айналып қалады да, оның мазмұнында ешқандай өзгеріс болмайды. Тек тақпақтық қасиеті жоғалады. Ойды ойға тақпақтап жеткізу тәсілінен баяндау тәсіліне ауысады. Сол секілді

Асың, асың, асыңа,
Береке берсін басыңа!
Бөденедей жорғалап,
Қырғауылдай қорғалап,
Қыдыр келсін қасыңа!
Сенен байлық өтпесін,
Тәңірі берген берекең
Тепкілесе кетпесін.
Желіңнің екі шетіне,

Тай шаптырса жетпесін! – деп келетін бұл батаны да ұйқастан айырып тастасақ, «асыңа береке берсін, Қыдыр ата қасыңа келсін, байлық сені айналып өтіп кетпесін, Тәңір берген берекең біреу зорлық көрсетсе де, сенен алыстамасын, биебауыңның желісі ұзын болсын, құлын-тайың көп болсын» деп келетін ниет пен тілекті білдіретін дастархан басындағы тілек немесе тост сипатындағы қарасөз шоғырына айналып қалады да, баталық беделін жоғалтады. Сөйтіп бұл батаның да ұйқастың тақпақтау тағылымымен қатысты екендігін аңғарамыз.

Келеді ұшып бір топ қаз,
Суалып көлі болып саз.
Ескі жерге оралмақ,
Мұны білмей жалғыз қаз.
Есенсіз бе, жүз қаз,

Деді келіп бір қаз.
Мойнын бұрып бастаушы,
Білдірді оған былай наз.
- Топқа тағы осындай
Жетпей түр ғой қосылмай.
Оның және ширегі,
Болсын жарты керегі.
Өзің жалғыз кезіккен,
Қосыларын сезіп пе ем?!
Бәрін бірге жинайық,
«Жүз» атауын сайлайық,
Қанша едік баста біз?
Деп Сізді де қинайық.

«Жүз қаз» есебі деп аталатын, жауабы 36 қаз болып шығатын қазақтың бұл қара есебі де былай қарағанда өлең. Алайда оның мазмұны ой жүгіртіп, есептеуді талап ететін кәдімгі есеп. Оның пішініндегі ұйқас, ырғақтарына қарап, бұл әдемі өлең десек дұрыс бола ма? Әрине, дұрыс болмайды. Өйткені бұл есептік «өлеңде» бейнеленген мазмұн басты орында тұр. Өлең түрі сол мазмұнды бейнелеп көрсету үшін қызмет атқарып отырғандығы анық. Сондықтан «Жүз қаз» есебі атты

бұл халық туындысы ойды бейнелеу барысында баяндау сипатында емес, тақпақтау тәсілін пайдаланып отырғандығы белгілі деуге болады.

Енді «Күшігім» деп аталатын балаларға арналған мына бір тақпақты оқып көрейік:

Есті менің күшігім,
Жатырқауды білмейді.
Мазасын ап кісінің
Құр бекерге үрмейді.

Тыныш жат деп орнында,
Қойғам оған тапсырып.
Ал бұзақы болдың ба,
Күтпе одан жақсылық [10, 200 б.].

«Жатырқауды білмейтін менің ақылды күшігім елдің мазасын алып бекерден-бекер үрмейді. Мен оған үйшігінде тыныш жат деп тапсырма беріп қойғанмын. Егер сен бұзақылық істесең, ол сені қауып алады» – деген ойды ойға жеткізіп тұрған екі шумақ тақпақты барлық ұйқасынан айыратын болсақ, онда бір шоғыр қарасөз қатары туындайды да, бұл тақпақ тақпақ емес, әңгіме желісіне айналып қалады. Сөйтіп тақпақтау құрылымды ойды ойға жеткізу пішіні баяндау тәсілімен әңгімеге айналады. Жылпы «балалар поэзиясындағы өлең – балаларға арнап жазылатындықтан идеясы тәрбиелік мақсатқа негізделетін, поэзиялық формадағы көркем шығарма. Балаларға арналған өлең лирикалық мазмұнмен ғана шектелмейді, қажет болған жағдайда эпикалық, драмалық сипаттарда еркін қолданыла береді. Негізгі ерекшелігі – поэзиялық формада берілген көркемдік мазмұнның қандайда бір тәрбиелік мақсатқа қызмет етуі» [11, 90 б.]. Сол себепті балаларға арнап жазылған өлеңдердің денін тәлім-тәрбиелік мәні бар тақпақтар құрайды. Ал тақпақ дегеніміз ырғақ пен ұйқасты ойды бейнелеу тәсілі негізінде пайдаланатын әрі көркемдік амал ретінде қолданатын «поэзиялық форма» екендігі бізге жасырын емес.

Бұл ойымызды одан ары дәлелдеу үшін Тоқтарәлі Таңжарықтың «Мазасыз түн» атты мына бір өлеңіне назар аударып көрейік.

Шошимын түсіме еніп,
Дәруіштердің сараң ғұмыры.
Ұйықтайды жанарымның ішіне еніп,
Әлемнің бар қараңғылығы.
Қиялдың жүйрік атымен
Барып кеп балашағыма.
Түнеріп тағы да отырам
Бал ашып болашағыма.
Бастайды мені ойға сан
Батқан құндыз – күн.

Тағдыры жайлы толғатам
Аққан жұлдыздың.
Қашан бір осы тұманнан
Айығар алап.
Жетім жер үшін мұңаям,
Айыма қарап...
Сиқырлы самал өсегін
Таратқан лезде.
Талықсып қалғып кетемін
Таң атқан кезде [12, 20-21 бб.].

Бұл өлеңдегі лирикалық меннің түсіне дәруіштердің сараң ғұмыры кіріп, әлемнің бар қараңғылығы жанарының ішіне ұялап, ұйқыға басып, қиялдың жүйрік атына мініп, балалық шағына барып-келіп жүреді де, болашақ өмірі үшін өзіне өзі бал ашып, түнеріп отырады. Батқан күн терең ойға жетелеп, аққан жұлдыздың тағдыры жайлы ой толғап, қиял қызығына еріп, толғатып отыратын лирикалық мен айналам тұманнан қашан айығады екен деп, аспандағы Айға қарап, жетім жердің тағдыры үшін мұңайып отырып, таңғы самал өсек айтып, өрлі-қырлы шақпылаған кезде барып талықсып, қалғып кетеді. Аталмыш өлеңдегі ұйқастарды алып тастап, қарасөзге айналдырған кезде де, ол өзінің өлеңдік қасиетін жоғалтпай тұрғандығы бізді таңдандырмай қоймайды. Ондағы «Дәруіштердің сараң ғұмыры», «Әлемнің бар қараңғылығының ақын жанарының ішіне еніп ұйықтауы», «Қиялдың жүйрік атымен балалық шағына саяхаттап, барып келуі», «Болшағына бал ашып, түнеріп отыруы», «Батқан Күн мен аққан Жұлдыз тағдырының лирикалық менді ой-толғам иіріміне бастауы», «Жетім жер тағдыры үшін Айға қарап, мұңаюмен бірге айналаны бүркеген қалың тұманнан қашан құтылатындығы жайлы енжарлығы», «Сиқырлы самалдың өсек таратуы» сынды жан дүниенің ойран-топыр арпалысынан соңғы «Лирикалық меннің қалғып кетуі» қатарлы суретті де көркем образды көріністердің бәрі де бұл өлеңнің тек ұйқас құдіретімен кеуде керіп тұратын тақпақ немесе сарынды өлең еместігін айқын дәлелдеп тұр. Өйткені өлеңнің тұтас тұлғасында «түсіме еніп, ішіне еніп, сараң ғұмыры, қараңғылығы» деген секілді ұйқастардан тыс эпитет, кейіптеу сынды ойды ойға көркемдеп жеткізетін көркемдеу амалдары нақтылап айтқанда стилистикалық бойнаулар барынша ұтымды қолданылған. Бұдан тыс өлең құрылымының логикалық қисындылығы мен лирикалық меннің айтар ойын төте айтпай, суретті елестердің емеуріні арқылы бүкпелеп жеткізуі де оқырманның ойынан шығып отыр. Бұл өлеңнің сыртқы кескін-келбетінің ырғақты бояуы болған ұйқас қана емес, ішкі иірімі аясындағы өзара жымдасқан ойды көркемдеп жеткізудің көп жақтылы амалдары да жұдырықтай жұмылып, өлеңнің дарынды өлең болуына қолғабыс еткендігі белгілі болып отыр. Сөйтіп өлең бір

ғана ұйқас емес, көп жақтылы көркемдеуіш амалдардың туындысы екендігін ойға салып тұрғандай түйсік береді. Сондықтан өлең өнерін тек ұйқастың уысына ғана тастап беру көркем әдебиеттегі түршілдіктен басқа еш нәрсе емес деп айтуға болады.

Қазіргі қазақ өлең өнерінде түршілдік белең алып отырған бүгінгі күнде дарынды өлең мен сарынды өлеңнің аражігін ажырата білу өлеңтанудың ең басты түйіндерінің бірі болып отырғаны бізге жасырын емес. Өйткені «ақынның суреткерлік дәрежесі мен сөз қолдану мәдениеті де, оның шығармаларының көремдік сипаты да қолданылған сөздердің жалаң сандық молдығынан емес, ішкі ой сұлулығын бедерлік үйлесімді сөз асылын сұрыптап, талғап қолдана білуі арқылы танылады» [13, 170 б.]. Сол себепті жоғарыда біз тілге тиек етіп отырған өлең дарынды өлеңге тән өзіндік қағидаларды сақтамаған болса, онда ұйқастарынан айырылған кезде-ақ ол сарынды өлеңге айналып шыға келген болар еді.

Әпкетайым, әкемнің қарындасы,
Ерке ініңнің сәлемін қабылдашы.
Көп болды, - деп, - ат ізін салмағалы,
Отырсың ба үйінде балыңды ашып?

Інің едім өзіңе бауыр басқан,
Біздің үйде жүрсің бе ауырмастан?
Самарханнан жолдадым осы хатты.
Оқып жүрмін гүлдей боп сәуір ашқан.

Өзіңді мен анамнан кем көрмеймін,
Кісіні кемсіткенді жөн көрмеймін.
Басынып бәзбіреудің бетіне кеп,
Ауыр сөз айтуына жол бермеймін.

Тілерім, әпкетайым, ұзақ ғұмыр,
Жүре бергін жасарып жерге жұмыр.
Тырнаққа зар өттім, - деп өкінбе тек,
Перзенттерім өзіңнің балаң боп тұр [14, 76 б.].

«Әпкеме хат» атты бұл өлеңді әрең зорға оқып болып, бірден бұл өлең емес дейтін болсақ, онда өлең иесі немесе кез келген бір оқырман: «Бұл төрт шумақ неге өлең емес?» - деген сұрақты қоюы әбден мүмкін. Өйткені ондағы «қарындасы, қабылдашы, балыңды ашып» деген секілді ұйқастарды көлденең тартып, оның өлең екендігін дәлелдеуге тырысатындығы сөзсіз. Біз ең алдымен бұл өлеңде ұйқастан басқа көркем суреттік бейнелер мен образды көріністердің ұшқыны бар ма деген сұрауға жауап іздейтін болсақ, онда бұл өлеңнің бойынан «Отырсың ба үйінде балыңды ашып?» деген сынды астарлы сөйлемнен

тыс, «Оқып жүрмін гүлдей боп сәуір ашқан» деген теңеуі бар сөйлемнен басқа ешбір суретті немесе бүпелеу сынды көркемдік тәсілді кездестіре алмаймыз. Сол себепті «Жүре бергін жасарып жерге жұмыр» деген секілді грамматикалық қателігін ескермеген күннің өзінде, біз бұл өлең тек ұйқасқа сүйеніп өлең болып тұр деген қорытындыға келеміз. Жоғарыдағы өлеңді әуелдегі әдетіміз бойынша әрбір шумағын ұйқастан айыратын болсақ, оның ойды ойға жеткізудің қандай бейнелеу тәсіліне айналатындығы ешкімге жасырын емес. Сол байағы баяндау негізіндегі «Ерке ініңнің сәлемін қабылдашы» немесе «Тілерім, әпкетайым, ұзақ ғұмыр» деген секілді талап-тілек пен «Өзіңді мен анамнан кем көрмеймін, адамды кемсіткенді дұрыс санамаймын» деген сияқты меннің өз пікірі мен түсінік, түйсігі ғана жалпы төрт шумақтың өне бойын жаулап алған. Өлеңде көзге түсетін көркемдік бейне мен образды ойнақылық жұлгесі мүлде жоқтың қасы. Бұл өлеңнің қара сөзбен жазатын жай хаттан айырмашылығы тек ұйқастар тізбегі мен ырғақтық желінің болуы ғана. Ұйқас бұл арада кең мағынада ойды ойға жеткізу тәсілі болып табылатын тақпақтау тәсілін меңзеп тұрса, ал тар мағынада ойды көркемдеп жеткізетін теңеу, кейіптеу, шендестіру қатарлы тілді көркемдеу амалдары қатарында көзге түсіп отыр. Сондықтан аталмыш өлең ойды ойға жеткізіп берудің баяндау, пайымдау, суреттеу, сезімдік толам немесе лирика секілді бұдан бұрын ойымыздан қағыс қалып жүрген, солармен терезесі тең дәрежеде тұратын тақпақтау тәсілі негізінде жазылған өлең екендігін бірден аңғаруға болады. Өйткені «хат өлең – арнау өлеңнің бір түрі. Қазақ өмірінде өлеңмен хат жазысу ертеден орын алған. Кейін бұл үлгі поэзияға келді. Абайдың «Мен сәлем жазамын» деп басталатын өлеңі хат өлең үлгісінде берілген» [15, 221 б.] өлең екендігі бәрімізге белгілі.

Бұдан тыс қазір қара сөзбен жазылған дүниелер немесе прозалық шығармаға арқау болатын ауқымды оқиғаларды ұйқаспен көмкеріп, ырғаққа түсіріп, тақпаққа айналдыру ауқымы өлең шығармашылығы есептеліп, жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптап кетті. Мысал үшін Абайдың отыз бірінші қара сөзін тақпаққа немесе сарынды өлеңге айналдырған Серхан Маликтің «жасампаздығына» назар аударып көрейік:

Естігенді ұмытпасқа төрт амал бар:
Әуелі, көкіректе бекітіп байлау болар.
Екінші, есті, көр, үлгі алып, ынталан,
Үшінші, қайта ойланып қойсаң жарар.

Төртінші, ой кеселден сақтаныңыз,
Кез болса салынып қалма жалғыз.
Ақыл мен ғылымды тоздыратын,
Күлкішіл, салғырттық, бұл – уайымсыз.

Бұл өлең жолдарынан оқырманның қалай эстетикалық ләззат алатындығын өз басым білмей-ақ қойдым! Сөз саптауы тұрмақ ұйқастары да жөнді қиыспай тұрған бұл екі шумақты өлең деп тану өлең өнерін қорлаудан басқа ешнәрсе емес. Тармақтарға бөліп, «бар», «лар», «ар» немесе «сақтаныңыз», «жалғыз» және «уайымсыз» деген аш ұйқастарынан басқа сөз-сөйлемдері Абайдың өз қолымен жазған төмендегі мына «Отыз бірінші қара сөзінен» не айырмашылығы бар?!

«Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде ғибрәтлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші - сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселі нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер» дейді Абай.

Абайдың «Отыз бірінші қара сөзін» басқа бір қырынан өлеңге айналдырған ақын Әлібек Шегебайдың төмендегі мына өлеңі жоғарыдағы «өлеңге» қарағанда едәуір көркем әрі ойға қонымды екендігі оның ұйқастары мен ырғақтарының қисынынан айқын аңғарылып тұрғаны белгілі.

Көнеден жеткен сөз ғой дерегі бар,
Жараса қажетіңе керегін ал.
Естіген нәрселерді ұмытпаудың,
Төрт түрлі ең негізгі себебі бар.

Ар менен адалдықты қайрау бөлек,
Серт пенен сенімнен де таймау керек.
Сәулесін ой, сананың берік қылып,
Әуелі көкіректі байлау керек.

Ұлықтап көрсететін ұлт таңбасын,
Рухы түпсананың бұлттанбасын.
Екінші – естігенде я көргенде,
Тұшынып, ынтаменен ұққан ләзім.

Ақиқат жоғалмайды кешіккенмен,
Көргенің артық болмақ есіткеннен.
Үшінші – сол нәрсені бірнеше уақыт
Қайталап ой, көңілге бекіткен жөн.

Жүректер зікірменен тынышталмақ,
Өсектің күнә көзі – сыбыс болмақ.
Төртінші – ой кеселі нәрселерден,
Бойыңды таза ұстаған дұрыс болмақ.

Уайымсыз салғырттық пен күлкішілдік,
Қайғыру, құмарлану бұл бір сұмдық.
Білгенге бұл төртеуі күллі ақыл мен
Ғылымды тоздыратын қу тіршілік!

Бұл шумақтардан «Сәулесін ой, сананың берік қылып, Әуелі көкіректі байлау керек.», «Рухы түпсананың бұлттанбасын», «Өсектің күнәкөзі – сыбыс болмақ» деген секілді поэтикалық құны бар сөйлемдерді кездестіріп, дарынды өлеңге тән суреткерліктің болымсыз сұлбасын сезінгендей болғандығымызбен, алайда пайымдау сипатындағы:

Уайымсыз салғырттық пен күлкішілдік,
Қайғыру, құмарлану бұл бір сұмдық.
Білгенге бұл төртеуі күллі ақыл мен

Ғылымды тоздыратын қу тіршілік! – деген секілді 6 шумақ өлең жолын оқып отырып, «күлкішілдік», «бұл бір сұмдық», «қу тіршілік» деген секілді ұйқастардың күдіретімен ғана өлең жолдарына айналып тұрғандығын аңғару қиын емес. Егер бұл өлең шумақтарының ұйқастарын алып тастап, қара сөзге айналдыратын болсақ, онда ол сол баяғы Абайдың өз қолымен жазған отыз бірінші қара сөзінің дәл өзі болып шығатындығында дау жоқ. Сондықтан бұл жерде ұйқас пен ырғақтың атқарып тұрған рөлі өте зор екендігін аңғаруға болады.

Қорытынды

Қысқасы, біз бұл арада ұйқас пен ырғаққа түскеннің бәрі де өлең болатындығын да жоққа шығара алмаймыз. Алайда жалпы қазақ өлеңін оқырманның эстетикалық қабылдау түйсігі негізінде сарынды өлең және дарынды өлең деп екі топқа бөлетін болсақ, онда бұл өлең дарынды өлең емес, сарынды өлең болып шығады. Өйткені онда ұйқас пен ырғақтан басқа тіл суреткерлігі мен көркем образдылыққа тән ақындық шеберліктің ешқандай бір белгісі көрінбейді. Одан ұйқастың ұлылығы мен ырғақтың сазды сарынын ғана аңғарамыз да, аталмыш өлеңдегі ой-тұжырымды жан сезіммен емес, ақыл-парасаттық таныммен бойға сіңіреміз. Сол себепті бұл өлең ойды ойға жеткізудің қарапайым тәсілдері болған баяндау, түсіндіру, пайымдау, толқу (лирика), ынтығу секілді ойды ойға жеткізудің көркем тәсілдері суреттеу, бүкпелеу қатарлылармен тең тұратын тақпақтау тәсілін қолдана отырып, Абайдың пайымдау негізінде жазылған ой-тұжырымын ойды тақпақтап бейнелеу тәсіліне көшіріп, оқырманға жеткізіп отырғандығы белгілі. Сондықтан оны дарынды өлең деп есептеуге болмайды. Сарынды өлең деп айтуға болады. Өйткені сарынды өлеңдер ойды ойға жеткізуде тақпақтау тәсілін қолданып, дүниеге келеді де, өз міндетін ақылдық таным деңгейінде ғана орындайды.

Біз жалпы өлеңтану саласында ұйқастың көркемдік мәні мен ырғақтық міндетін айқын ажырата алмағандығымыз себепті, бұдан бұрынғы өлеңтану саласы бойынша өлең түсінігінде көптеген

кателіктерге бой алдырдық. Ұйқасқа түскен шумақтардың бәрін бірдей таңдаулы өлең деп есептедік. Сөйтіп тау да, бау да, шөгір де, шөңке де өлеңге айналып, өлең деген қасиетті қара шаңырақтың бет-беделі құлази бастады. Екіншісі, егіздің сыңары ақын деген атаққа ие болып шыға келді де, тақпақтар мен сарынды өлеңдердің дәурені жүріп, дәм-татусыз өлең жинақтарының алағайы өлең өлкесінде асыр салып, оқырмандардың эстетикалық қабылдау түйсігін бүлдірді. Енді біз бұл мәселеге өлеңдегі ұйқас шеңберіндегі осы бір назариялық негіз бойынша көз жүгіртетін болсақ, онда бұл мәселе дұрыс шешімін табады деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. – 285 б.
- [2] Сыжиң У. Өлеңнің негізгі қағидасы. – Пекин: Жұмысшылар баспасы, 1987. – 432 б. [Қытай тілінде]
- [3] Есдәулетов Ұ. Ақкеруен. – Алматы: Жазушы, 1988. – 136 б.
- [4] Нұрғалиев Р. Сырлы сөз. – Алматы: Жазушы, 2000. – 400 б.
- [5] Нұрұлы М. Намыс. – Пекин: Ұлттар баспасы. 1986.
- [6] Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. - Алматы: Ғылым, 1993. - 200 б.
- [7] Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. – Алматы: 1960. – 487 б.
- [8] Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
- [9] Әлім А. //Қазақ әдебиеті. 2001. 19 қаңтар. – 4 б.
- [10] Қалиұлы С. Біз шадыман баламыз: Өлеңдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, ертегі өлеңдер, поэмалар. – Алматы, «Өнер 21-ғасыр» қоғамдық қоры, 2013. – 384 б.
- [11] Бүгінгі әдебиеттану: жанр және көркемдік ізденіс (ұжымдық монография). – Астана: ЕҰУ, 2017. – 336 б.
- [12] Токтарәлі Таңжарық. Түн парактары. Өлеңдер. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2008. – 64 б.
- [13] Арыққарақызы Е. Моңғол қазақтары поэзиясы және ақын Кәкей Жаңжұнұлы, зерттеу. – Алматы: Ақотау баспасы, 2009. – 208 б.
- [14] Рахматолла Мұхитдинов. Жүзім бағы: Жыр жинағы. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2007. – 112 б.
- [15] Әдебиет терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.

REFERENCES

- [1] Kaidar A. Actual problems of the Kazakh language / A. Where – Almaty, 1998. — 285 b. [in Kaz.]
- [2] Poison Syringe. The main principle of the poem. – Beijing: Workers' Publishing House, 1987. - 432 b. [in Chinese]

- [3] Esdauletov N. Akkeruen [Akkeruen]. – Almaty: Writer, 1988. – 136 b. [in Kaz.]
- [4] Nurgaliev R. Syrly söz [A mysterious word]. – Almaty: Writer, 2000. – 400 b. [in Kaz.]
- [5] Nuruly M. Namys [Honor]. – Beijing: Publishing House of Nations. 1986. [in Kaz.]
- [6] Toraygyrov S. Eki tomдық shyғarmalar zhinary [A collection of works in two volumes]. Volume 2. – Almaty: Science, 1993. – 200 b. [in Kaz.]
- [7] Tajibaev A. Өmir zhәне poeziya [Life and poetry]. – Almaty: 1960. – 487 b. [in Kaz.]
- [8] Kabdolov Z. Sөz өneri [Word art]. – Almaty: Kazakh University, 1992. – 352 b. [in Kaz.]
- [9] Alim A. Kazakh literature. 2001. January 19. – 4 b. [in Kaz.]
- [10] Kaliuly S. Biz shadyman balamyз: Өлеңдер, zhұмбақтар, zhaңylytpashtar, ertegi өлеңдер, poemalar [We are happy children: Poems, riddles, riddles, fairy tales, poems]. – Almaty, “Art 21st century” public fund, 2013. – 384 b. [in Kaz.]
- [11] Bүgingi әdebietтанu: zhanr zhәне көrkemdik izdenis [Today’s literary studies: genre and artistic search] (collective monograph). – Astana: NYU, 2017. – 336 b. [in Kaz.]
- [12] Toktarali Tanjarik. Tүn paraқтары. Өлеңдер [Night sheets. Poems]. – Almaty: “Zhalin Baspasy” LLP, 2008. – 64 b. [in Kaz.]
- [13] Arykkarakovyna E. Моңғол қазақтары poeziyasy zhәне ақын Кәкей Zhaңzhүnyly, zertteu. [Poetry of Mongolian Kazakhs and poet Kakei Zhanzhunuly, study]. – Almaty: Akotau Publishing House, 2009. – 208 b. [in Kaz.]
- [14] Rahmatolla Mukhitdinov. ZHүzim baғы: ZHyр zhinaғы [The Vineyard: A Song Collection]. – Almaty: World Kazakh Association, 2007. – 112 b. [in Kaz.]
- [15] Әdebiet терминдериниң sözdigi [Dictionary of literary terms]. – Almaty: Mother tongue, 1996. – 240 b. [in Kaz.]

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ МЫСЛЕЙ И РИФМЫ В СТИХАХ

Жылқыбекулы Б.¹, Даутулы Т.², Турсынали Ж.³, *Джелдыбаева Р.Б.⁴

¹Евразийский Национальный Университет имени Л.Н.Гумилева
Астана, Казахстан

²Казахский национальный женский педагогический университет,
институт Филологии, кафедра Казахская литература,
Алматы, Казахстан

³,*⁴КазУМО и МЯ имени Абылай Хана, Алматы, Казахстан

Аннотация: Из-за того, что в стихотворении мы не смогли четко отличить художественную сущность и ритмическую задачу рифмы от темы стихотворения, в более ранней стихотворной области возникли

путаницы и ошибки в понимании стихотворения. Ритм и рифмованные строфы считались одинаково настоящей поэзией. На этой же основе была подчеркнута внешняя структурная система стихотворного искусства, в частности, особенности, подчеркивающие музыкальность стихотворения, такие как слог, стопа, ритм, рифма, а также его внутренние выразительные особенности, такие как живописность, образность и перефразирование. Так сложились сильные взгляды на развитие и процветание казахского поэтического искусства. Процесс становления поэтом, воплощающим в жизнь четыре стиха, начал набирать обороты на фронте литературного творчества. Творчество таких поэтов оценивалось и критиковалось на уровне высокого художественного критерия стихотворения. Потому что направление изучения теории стихотворения не могло не выходить за рамки анализа только структурной специфики стихотворения. Даже те, кто называл сочинения, написанные простыми словами, прозаическими стихами, с каждым днем становились все более обильными. Возникли мысли, которые нельзя было различить между стихом и словом назиданием. Взгляды и представления о поэтических особенностях в художественном литературном творчестве обветшали, в стихотворении стали занимать место примитивные суждения. Не как поэтическое искусство, а как профессия, написание стихов выделялось не столько творчеством высокого уровня, сколько «производством».

Учитывая такие пробелы в стиховедении, на основе конкретных примеров и фактов этот научный труд, в котором подчеркивается необходимость новых изменений в стиховедении, проводит ритмический анализ особенностей стихов и стихотворений и эссе, акцентирует внимание на его роли в стиховедении, выявляет важность ритма в процессе изложения мысли с помощью неопровержимых доказательств - фактов.

Ключевые слова: стихотворение, стишок, рифма, ритм, поэтическое стихотворение, одаренное стихотворение, лирика, поэтическая личность, способы выражения мысли

WAYS OF EXPRESSING THOUGHTS AND RHYMES IN POETRY

Zhylykybekuly B.¹, Dautuly T.², Tursunali Zh.³, *Jeldybaeva R.B.⁴

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Kazakh National Women's Pedagogical University, Institute of Philology,
Department of Kazakh Literature, Almaty, Kazakhstan

^{3,*4}Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World
Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Because of our failure to clearly distinguish the artistic essence and rhythmic task of rhyme from the theme of the poem, confusion and misunderstanding of the poem arose in the early field of poetry. Rhythm and

rhyiming stanzas were regarded as real poetry. On the same basis, the external structural system of poetry was emphasised, especially the features that emphasise the musicality of the poem, such as syllable, foot, rhythm, rhyme, as well as its internal expressive features, such as picturesqueness, imagery and paraphrase. In this way, strong opinions were formed about the development and flourishing of Kazakh poetic art. The process of becoming a poet who embodies the four verses began to gain momentum on the front of literary creation. The works of such poets were evaluated and criticised at the level of the high artistic criterion of the poem. Because the direction of the study of the theory of poetry could not go beyond the analysis of the structural peculiarity of the poem. Even those who called works written in simple words prose poems became more numerous every day. Thoughts arose that could not distinguish between verse and words of edification. The representation views of poetic features in artistic literary creation - became dilapidated, and primitive judgements began to take their place in verse. Not as a poetic art, but as a profession, poetry became a "production" rather than a high-level creative endeavour.

Considering such gaps in verse writing, based on concrete examples and facts, this scholarly work, which emphasises the need for new changes in verse writing, conducts a rhythmic analysis of the features of verse and poems and essays, focuses on its role in verse writing, and reveals the importance of rhythm in the process of expounding thought with hard evidence - facts.

Keywords: poetry, poem, rhyme, rhythm, poetic poem, gifted poem, lyric, poetic personality, ways of expressing thoughts

Мақала түсті: 20 наурыз 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Жылқыбекұлы Бекқожа – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті филология факультеті, e-mail: bekhoja_astana@mail.ru

Дәуітұлы Тұрсынбай – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, филология институты, қазақ әдебиеті кафедрасы, e-mail: dautuly2019@gmail.com

Турсынали Жазира – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, e-mail: Jazen_25@hotmail.com

Джелдыбаева Р.Б. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, e-mail: nawrao@mail.ru

Информация об авторах:

Жылқыбекұлы Бекқожа – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н.Гумилева, e-mail: bekhoja_astana@mail.ru

Даутулы Тұрсынбай – магистр педагогических наук, старший преподаватель, Казахский национальный женский педагогический

университет, институт Филологии, кафедра Казахская литература, e-mail: bekhoja_astana@mail.ru, ²e-mail: dautuly 2019@gmail.com

Турсынали Жазира – кандидат филологических наук, доцент, КазУМОиМЯ имени Абылай Хана, e-mail: Jazen_25@hotmail.com

Джельдыбаева Раушан Базкеновна – кандидат филологических наук, профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай Хана, e-mail: nawrao@mail.ru

Information about the authors:

Zhylybekuly Bekkozha – Candidate of Philological Sciences, Docent, L.N.Gumilyov Eurasian National University, e-mail: bekhoja_astana@mail.ru

Dautuly Tursynbai – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Kazakh National Women's Pedagogical University, Institute of Philology, Department of Kazakh Literature, e-mail: dautuly 2019@gmail.com

Tursunali Zhazira – Candidate of Philological Sciences, Docent, Kazakh Ablai khan *University* of International Relations and World Languages, e-mail: Jazen_25@hotmail.com

Jeldybaeva Raushan – Candidate of Philological Sciences, Professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, e-mail: nawrao@mail.ru

УДК 801.82

МРНТИ 16.21.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.006>

TURCO-SLAVICA В АСПЕКТЕ КОРПУСНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Искендир А.А.^{1, *} Аманжолова Д.Б.^{2,} Шаймерденова Н.Ж.^{3,}
Мусабекова У.Е.

^{1,3,4}Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

^{*2} Astana IT University, Астана, Казахстан

Аннотация. Целью данной статьи является исследование научного и эпистолярного наследия лингвистов (в частности, И.Г. Добродомова) в контексте направления Turco-Slavica и корпусной лингвистики, а также их вклада в изучение тюркско-славянских языковых контактов. Основными задачами исследования стали сбор и анализ научных работ и писем И.Г. Добродомова, создание корпуса его статей выявление ключевых тюркизмов и их контекстов. Кроме того, в рамках исследования были изучены эпистолярные тексты, в которых обнаруживаются интересные факты об этимологии слов в аспекте тюркско-славянского взаимодействия, раскрываются социокультурный контекст эпохи и особенности языковой личности исследователя. Актуальность темы

обусловлена продолжающимся интересом к проблемам лексических заимствований, особенно в свете историко-культурного взаимодействия тюркских и славянских народов, а также недостаточной изученностью многих аспектов тюркизмов в русском языке. Теоретическая значимость работы состоит в том, чтобы на основе творческой биографии ученого и анализа его публикаций представить описание развития научных идей профессора И.Г.Добродомова в аспекте корпусной лингвистики и тюркско-славянского взаимодействия с целью более качественного понимания его роли и значения для развития науки. Статья написана с применением методов корпусной лингвистики, что позволяет детально и систематично анализировать текстовые данные. Использование инструмента Sketch Engine (корпусный онлайн-менеджер) дает возможность создать корпус научных статей И.Г. Добродомова, выявить частотность употребления тюркизмов в его трудах, а также провести конкордансный анализ текстов научных статей, который помогает понять значения и функции тюркизмов, анализируемых ученым.

Ключевые слова: Turco-Slavica, тюркизмы, языковые контакты, эпистолярное наследие, И.Г. Добродомов, корпус, Sketch Engine, корпусная лингвистика

Введение

В современной лингвистике область исследования Turco-Slavica приобретает особую популярность, она строится по принципу организации научного знания, интегрирующего множество дисциплин, и имеет трансдисциплинарный характер. В рамках вышеуказанного направления представляется интересным изучение научного и эпистолярного наследия тюрколога и слависта профессора И.Г. Добродомова с целью осмысления его роли и вклада в развитие тюркско-славянского взаимодействия.

К настоящему времени опубликована часть научного наследия профессора И.Г. Добродомова (прижизненная) в доступных для научных работников изданиях, размещены в научных библиотеках России и Казахстана. Вместе с тем, как показал сбор источников, до сих пор существует ряд неопубликованных научных работ И.Г. Добродомова, богатое эпистолярное наследие ученого, а также труды, которые сегодня стали библиографической редкостью (в частности, ранние научные статьи об этимологии слов). Достоверность научных выводов И.Г. Добродомова подтверждается данными лексикографических источников, материалами компаративистики в аспекте диахронии и синхронии, а также ценными сведениями исторической географии.

Творческое (научное, публицистическое, эпистолярное) наследие доктора филологических наук, профессора И.Г. Добродомова имеют важное теоретическое и лингводидактическое значение. Устойчивый

интерес к тюркским языкам у И.Г. Добродомова обнаружился в период его работы в Казахстане. После завершения университета он был направлен в Уюкскую школу (сегодня это Средняя школа имени Д.А. Конаева села Ойык Жамбылской области). Как свидетельствует материал эпистолярного корпуса, с коллегами из этой школы он сохранит связь на долгие годы. Примечательно, что в переписке с коллегами из школы И.Г. Добродомов использует казахский язык. Тюркизмы стали одним из главных объектов его научных разысканий, в которых он неоднократно доказывал глубокие исторические связи двух народов – тюркского и славянского.

В современном языкознании (как и в лингвистике прошлого столетия) вопросы заимствований очень часто были в фокусе научных интересов ученых. В аспекте *Turco-Slavica* сложилось устойчивое мнение о том, что тюркская культура наложила заметный отпечаток на историю и культуру (а значит и язык) славянских народов [1, с. 118].

Тюркизмы как объект исследования были широко представлены в трудах отечественных и зарубежных ученых. Лексикографические аспекты исследования тюркизмов отражены в этимологических словарях [2, 3, 4]; тюркизмы как результат культурно-исторического взаимодействия и обусловленности языковых контактов представлены в монографиях [5, 6]. Особыми работами в области изучения истории тюркизмов считаем *труды в области ономастики* [1, 7] и *лексикологии* [8, 9, 10].

Несмотря на изученность вопросов функционирования тюркизмов в русском языке, проблема их комплексного описания в аспекте *Turco-Slavica* по-прежнему остается актуальной, так как в науке существует множество пробелов, связанных с историей тюркских заимствований и их проникновением в лексический состав русского языка. Мы считаем, что работа над лексикографическим описанием тюркских слов и выявлением их вариантов в письменных памятниках является важной для теории языковых контактов. Это позволяет дополнить знания об истории и взаимосвязях тюркских и славянских народов в изучаемый период.

В этой связи нам представляется важным изучение научного и эпистолярного наследия тюрколога и слависта И.Г. Добродомова, чьи труды проливают свет на многие вопросы в области *Turco-Slavica*.

Описание материалов и методов

В рамках нашего исследования был составлен корпус текстов, куда вошли статьи И.Г. Добродомова об этимологии тюркизмов, эпистолярные тексты, отправителем и получателем которых выступает ученый; научно-академический круг его современников является довольно широким (среди его эпистол обнаруживаются письма профессору А.С. Аманжолову). Отобранные материалы для исследования, собственно, и организуют эмпирическую базу комплексного анализа.

Работа с текстами писем велась на базе Научно-исследовательского института тюркологии и алтаистики КазНУ имени аль-Фараби (г. Алматы), в которой в настоящее время хранится часть эпистолярного наследия тюрколога И.Г. Добродомова. Основной корпус эпистолярия передан семьей ученого в Российскую государственную библиотеку (г. Москва). В перспективе исследования будут изучены эпистолярные тексты из фонда личного архива И.Г. Добродомова из РГБ.

В исследовании авторы использовали *инструмент корпусной лингвистики – Sketch Engine*, который в рамках данной статьи позволил выявить частотность упоминания тюркизмов в эпистолярном наследии И.Г. Добродомова. Подобного рода исследования на материале персоналий (поэтов, выдающихся деятелей и т.д.) в настоящее время проводятся казахстанскими учеными, в частности при разработке казахского поэтического корпуса.

Также в исследовании осуществляется *лингвистический анализ* письменных научных и эпистолярных текстов И.Г. Добродомова и его адресатов. Данный метод даёт возможность разносторонне изучить язык эпистолярных текстов, выявить жанрово-стилистические особенности каждого письма.

Результаты

Тюркские заимствования, значительные как в количественном, так и в функциональном аспектах, занимают важное место в лексиконе русского языка. Их многогранное изучение профессором И.Г. Добродомовым предоставляет ценную информацию для исследований тюркско-славянских языковых контактов и истории русского языка. Для комплексного описания этой части научного наследия ученого были определены *следующие задачи*: создание корпуса статей И.Г. Добродомова, посвященных этимологии тюркизмов в русском языке; анализ научных работ и писем И.Г. Добродомова. Все задачи были успешно решены.

Во-первых, был собран языковой материал, который включает 62 научные статьи, опубликованные в период с 1967 по 2009 годы в различных научных журналах. На данный момент это архивные публикации, многие из которых еще не оцифрованы и доступны только в бумажной версии в библиотечных каталогах. Анализ этих статей показывает, что основным научным интересом И.Г. Добродомова на протяжении многих лет было исследование заимствований из тюркских языков в славянские языки.

Во-вторых, используя программный инструмент Sketch Engine, был сформирован корпус научных статей И.Г. Добродомова [11], посвященных этимологии тюркизмов и славянизмов. Как показал поиск по лемме «*тюрк* *», число контекстов в 62 статьях И.Г. Добродомова с упоминанием всех словоформ данной лексемы составило 861.

В-третьих, на основе конкорданса Корпуса составлен список тюркизмов, которые И.Г. Добродомов исследовал, а также были определены максимально частотные контексты по ключевому слову (в перспективе будет составлен тезаурус).

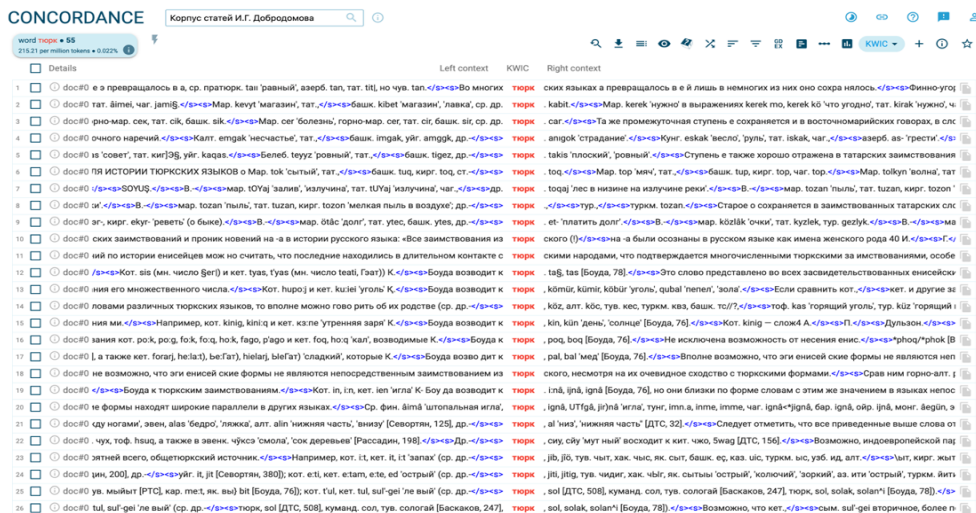

Рисунок 1 – Фрагмент конкорданса Корпуса статей И.Г. Добродомова по этимологии тюркизмов и славянизмов, опубликованных в 1967-2009 гг. в научной периодике

В Корпусе работ И.Г. Добродомова, который был составлен программой Sketch Engine [11], мы обнаружили более 100 контекстных употреблений тюркизмов. Примечательно, что ученый при выборе языкового материала обращал особое внимание на малозаметные слова в текстах и словарях, но в этимологии которых есть некая загадка или неточность. Ученый в основном близким по форме словам с этим же значением в языках носителей исходного языка не уделял внимания. Ученый в основном близким по форме словам с этим же значением в языках носителей исходного языка не уделял внимания. Ученый в основном близким по форме словам с этим же значением в языках носителей исходного языка не уделял внимания.

Приведем некоторые примеры:

а) этноним *хазар* (впервые слово упоминается в древнерусских памятниках примерно XI век), как считает И.Г. Добродомов, восходит к тюркскому глаголу *қаз* (*‘бродить, шататься, кочевать’*). В русском языке этноним заимствуется в форме причастия *қазар* [12, с. 64];

б) слово *таракан* (первая фиксация памятниках письменности в 1534 г.) происходит от почетного тюркского титула *тархан*. Внутренняя

форма слова (наименования насекомого) сохраняет связи со значением тюркского титула (человек, который по указу правителя освобождался от налогов, он мог входить в ставку хана свободно и так же свободно из нее выходить) [13, с. 99];

в) *карандаш* (первая фиксация слова обнаруживается в документах Петра I в 1708 г.). И.Г. Добродомов рассматривает ошибочность существовавшей этимологии от определительного словосочетания *kara tas* (перевод: *черный камень*). Данная этимология слабо объясняла присутствие в слове элемента -н-. Основываясь на обширном лексикографическом материале при помощи метода компаративной лингвистики, профессор И.Г. Добродомов приходит к выводу о том, что слово *карандаш* произошло от греко-латинского слова *qalam* (перевод: *тростниковое перо*) и тюркского *tas* (перевод: *камень, графит*). По его мнению, импульсом к появлению слова в тюркских языках стало изменение технологии письма в Европе, позже слово распространилось благодаря трансмагистральным путям Великого Шелкового пути [14, с. 123].

Как показал анализ корпуса статей И.Г. Добродомова, в изучении тюркских заимствований во второй половине прошлого столетия существовали лакуны, связанные с тем, что многие предшественники-исследователи слабо учитывали присутствие в них языкового древнего пласта. Для уточнения некоторых сведений И.Г. Добродомов, помимо обращения к трудам коллег и изучения древних источников, ведет активную научную переписку с ведущими учеными (этимологами, лексикографами, тюркологами и др.). Об этом стало известно после обнаружения в личном архиве профессора И.Г. Добродомова нескольких писем. Данный факт обусловил постановку *еще одной задачи* – анализ эпистолярных текстов (письма И.Г. Добродомова коллегам-тюркологам и письма, адресованные ему), в которых раскрывается научно-эпистолярная дискуссия о тюркизмах в русском языке.

Обсуждение

Анализ материала, представленный в *Корпусе научных статей И.Г. Добродомова*, позволил нам в общих чертах выявить несколько направлений исследований ученого.

1. *Изучение географической терминологии тюркского происхождения.*

В этимологических заметках ученого особое место занимают вопросы, связанные с тюркским элементом *көл* - (*kol-*). В работах, вошедших в Корпус, мы обнаружили обстоятельный анализ гидронимов восточной Европы (ср.: Оскол, Воргол и др.). Этимология восходит к тюркским языкам и в составе которых встречается элемент *көл*- (*kol-*) [11].

В научном наследии И.Г. Добродомова значительное количество работ посвящено топонимии. В частности, происхождению названия Урал. Ученый отмечает, что *Урал* и *Пояс* – это слова с одним значением.

Слово *Пояс* считали переводом башкирского или татарского слова *Урал*, связывая последнее с глагольной основой *урал-*, которую перевели на русский язык глаголом «опоясываться». Далее ученый приводит ряд топонимов – *Урал, Орал, Арал*.

На сопоставительном материале приходит к выводу о преобразовании топонима Арал (перевод с каз.: *остров*) в результате перехода гласного *a* начального слова в гласный *y* (в литературном языке и низовом наречии; в верховом наречии сохранилась промежуточная ступень *o*) [11].

2. Изучение болгарских элементов в славянских языках.

Как показал анализ материала, исследование теоретических источников тюркских заимствований привели И.Г. Добродомова к обоснованным выводам о том, что ранние контакты между тюркскими и славянскими народами относятся к болгарскому периоду развития тюркских языков. Исследуя фразеологическую составляющую тюркской лексики, ученый обращается к чувашскому языку, который, как известно, произошел от праязыка-основы и максимально сохранил в себе черты древнеболгарского языка.

Примечательно, что ученый при изучении языковых связей решает проблемы исторической фонетики тюркских и славянских языков. Так, в одной из статей [15] он приводит неопровержимые доказательства изменений акцентуационных парадигм в судьбе многих болгаризмов (Рисунок 2).

The image shows a concordance search interface. At the top, there is a search bar with the text 'Корпус статей И.Г. Добродомова'. Below the search bar, there are several icons for search options. The main part of the interface is a list of search results, each with a checkbox and a snippet of text. The results are numbered from 1 to 26. The snippets contain various mentions of 'bulgarский' and related terms, often with phonetic transcriptions and references to specific articles or sections of the corpus.

Рисунок 2 – Фрагмент конкорданса Корпуса статей И.Г. Добродомова при работе с элементом 'болгарский'

3. Изучение персоналий ученых – это работы о востоковедах Е.Д. Поливанове, Н.И. Ашмарине, В.А. Гордлевском, а также серия статей о научной деятельности крупных языковедов Н.И. Греча,

А.С. Будиловича, В.А. Богородицкого, С.К. Булича, В.М. Истрина и других филологов.

4. *Изучение лексики художественного текста в свете писательского идиолекта.* В научных статьях для журналов «Русский язык в школе» и «Русская речь» И.Г. Добродомовым даны этимологические обзоры и научные заметки об особенностях таких слов, как ямщик, облучок [11] и т.д. Нам представляется важным введение в лингводидактику данные работы, поскольку в аспекте функциональной (читательской) грамотности многие сведения о языке не имеют авторитетных источников. Статьи И.Г. Добродомова лежат в русле работ ученых Л.В. Успенского, О.А. Султаньяева и др., которые в доступной форме для средней школы объясняют *понятные непонятности* (термин О.А. Султаньяева [7]) в языке и культуре.

Анализ писем позволил проследить коммуникационные связи И.Г. Добродомова – с кем он общался, насколько интенсивной была эта переписка, какие темы обсуждались. Кроме того, в переписке можно обнаружить личные взгляды, эмоциональное состояние и индивидуальные особенности автора, т.е. личностные характеристики.

Подкорпус эпистолярия И.Г. Добродомова, представляет собой пока только рукописный фонд, но в настоящее время в Научно-исследовательском институте тюркологии и алтаистики КазНУ имени аль-Фараби идет работа по оцифровке писем И.Г. Добродомова.

В общей сложности нами было проанализировано около 50 писем, которые демонстрируют не только научную позицию Добродомова, но и такие личностные качества, как принципиальность, эмоциональность, открытость к научной дискуссии.

При изучении эпистолярного подкорпуса нами были обнаружено, что И.Г. Добродомов интересовался мнением коллег о происхождении тюркских слов. Письма, присланные в ответ на его вопросы, содержат разъяснения относительно этимологии слов (Рисунок 3).

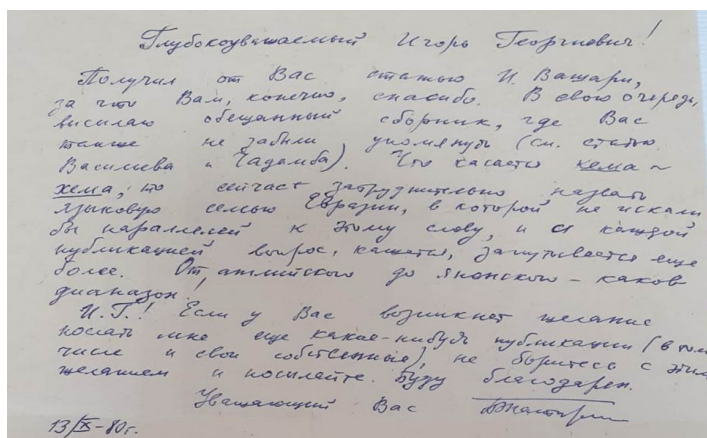

Рисунок 3 – Письмо, датированное 13 октября 1980 г. (адресат – профессор И.Г. Добродомов, адресант не определен)

Как видим, в письме автор (адресат не определен напрямую) затрудняется дать точные параллели к слову *кема-хема*, он говорит: «с каждой публикацией вопрос, кажется, запутывается еще более. От алтайской до японской – каков диапазон!...».

В письме А. Григорьева (датировано 6 октября 1975 года) обнаруживаем следующее: «Относительно рукописи сочинения В.Д. Смирнова «Влияние монгольского владычества...» я знаю только, что ее многие искали, но никто не нашел. <...> Относительно Смирновского толкования слова «Керчь» – ничего не знаю...».

В письме тюрколога Хакимзянова Ф.С. (письмо датировано 17.01.1978 г.), адресованное И.Г. Добродомову, идет речь о происхождении топонимов тюркского происхождения *Оуразы, Уразы, Оразы* и их неправильной этимологии в трудах некоторых коллег. Автор письма говорит: «*Вся беда наших товарищей, и не только наших, игнорирование особых приемов письма болгарских резчиков Мы стараемся читать слепым способом: знак-буква-звук и т.д.*».

Эпистолярные тексты, по нашему мнению, являются важным историко-лингвистическим ресурсом, поскольку позволяют хронологически восстановить значимые научные события и реакцию на них (общественную оценку) в виде обсуждений. Одним из таких примеров является письмо известного тюрколога, доктора филологических наук, профессора Федотова М.Р. (1919-2003), датированное 16 апреля 1983 года. По содержательной части контекста мы можем определить его основную цель – выражение собственного мнения на точку зрения М.З. Закиева по топонимическим вопросам. В отношении последнего используются оценочная лексика (*недобросовестность, невежество* и др.), метафоры (*дремучее невежество*).

В эпистолярных текстах раскрываются личностные качества ученого, как принципиальность, эмоциональность, стремление к научному диалогу. Так, в письмах, адресованных казахскому лингвисту-тюркологу А.С. Аманжолову (1934-2012), предположительно написанных в 1978 году, затрагивается тема научных исследований. В первом письме фокус направлен в сторону рунических надписей на танской монете, хранящейся в Минусинском музее имени Н.М. Мартыкова. Автор говорит о различиях в дешифровке надписей у А.М. Щербак, Е.И. Лубо-Лесниченко и А.С. Аманжолова и др. К лексическим особенностям этого текста можно отнести употребление терминологии из истории, археологии, языкознания (*руническая надпись, монета, прочтение надписи, вторичная монетная надпись, язык, тюркологические штучки, руника* и др.).

Во втором письме обсуждается доклад А.С. Аманжолова на Бартольдских чтениях. И.Г. Добродомов дает следующие рассуждения:

«Что касается Клюевой, то у нее монгольская точка зрения не идет как самостоятельная и специальная к слову «башня», поэтому имеет смысл ссылаться на нее. <...> Относительно ряда слов (типа: кызылбаш, делибаш и т.д.) я буду говорить в специальной статье о словах с -баш-, поэтому, думаю, что можно не упоминать здесь...».

Можно выделить следующие характерные языковые черты переписки с А.С. Аманжоловым. В обоих письмах используются простые повествовательные предложения, сложные предложения с разными видами связи. В стилистическом плане в анализируемых письмах присутствуют черты неформальной беседы, доверительность и откровенность в выражении собственного мнения (*Твоё прочтение почему-то кажется не вполне приемлемым*). Проявляется уважение к адресату, признание его компетентности, попытка объяснения своей позиции по научному вопросу и желание продолжить научную дискуссию (например: *«Разве нельзя дать в качестве поддерживающего фактора? А кто знает, быть может, и не так уж это излишне. Очень хотелось бы знать твое мнение...»*).

В целом, исследование переписки ученых демонстрирует многогранность его личности и языковой компетенции. Несмотря на принадлежность к единому жанру научной переписки, каждое письмо обладает уникальными особенностями, обусловленными адресатом, коммуникативной целью и контекстом ситуации. Исследование эпистолярного наследия позволяет глубже понять не только интеллектуальный портрет ученого, но и особенности научной коммуникации прошедшей эпохи.

Выводы

Комплексное описание трудов и научных идей профессора И.Г. Добродомова в аспекте корпусной лингвистики и тюркско-славянского взаимодействия позволяет более качественно понять вклад ученого в направлении Turco-Slavica.

В перспективе представляется возможным создание цифровых архивов ученых – перевод писем в цифровой формат для обеспечения доступности и сохранности, разработка онлайн-ресурсов для исследователей и студентов; разработка новых ресурсов по истории науки, корпусной лингвистике и др.

Информация о финансировании

Исследование финансируется Комитетом науки и высшего образования Республики Казахстан (грант №BR21882334 «Казахский поэтический корпус: морфологическая и поэтическая разметка стихов Абая»).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». – М.: Наука, 1987. – 207 с.
- [2] Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1976. – С. 265.
- [3] Мусатаева М.Ш., Шеляховская Л.А. Словообразовательный словарь тематических групп тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: Изд-во «Ана тілі», 1991. Ч. 1. – 170 с.
- [4] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 768 с.
- [5] Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1982. – 360 с.
- [6] Махмудов Х.Х. Русско-казахские лингвостилистические взаимосвязи. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 288 с.
- [7] Султаньяев О.А. Казахская ономастика: лингвистический анализ топонимов и микропонимов. – Кокшетау: Изд-во КГУ, 1988. – 152 с.
- [8] Бурибаева М.А. Тюркизмы в русском языке: от вариантов к норме. Монография. Москва: Флинта, 2015. – 315 с.
- [9] Коркмазова Л.М. Освоение в русском языке тюркизмов с неясными основами: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2004. – 22 с.
- [10] Юналеева Р.А. Тюркизмы в русском языке (Проблемы полиаспектного исследования). – Казань: Таглитмат, 2000. – С. 8.
- [11] Корпус статей И.Г. Добродомова https://app.sketchengine.eu/#dashboard?corpname=user%2Fjemma.aman%2Fkorpus_statei_i_g_dobrodomova 18.07.2024
- [12] Добродомов И.Г. Хазары и русское правописание // Русская речь. – 1968. – №3. – С. 63-43.
- [13] Добродомов И.Г. Таракан в этимологическом аспекте // Русская речь. – 1970. – №6. – С. 96-100.
- [14] Добродомов И.Г., Валеев Г.К. Три жизни карандаша // Русская речь. – 2001. – №1. – С. 120-124.
- [15] Добродомов И.Г. Акцентологическая характеристика болгаризмов в славянских языках // Советская тюркология. – 1979. – №5. – С. 8-19.

REFERENCES

- [1] Baskakov N.A. Tjurkskaja leksika v «Slove o polku Igoreve» [Turkic vocabulary in ‘The Tale of Igor’s Campaign’]. – М.: Nauka, 1987. – 207 s. [in Rus.]

[2] Shipova E.N. Slovar' tjurkizmov v russkom jazyke [Dictionary of Turkisms in Russian]. – Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1976. – 265 s. [in Rus.]

[3] Musataeva M.Sh., Sheljahovskaja L.A. Slovoobrazovatel'nyj slovar' tematiceskikh grupp tjurkizmov v russkom jazyke [Word-formation dictionary of thematic groups of Turkisms in the Russian language]. – Alma-Ata: Izd-vo «Ana tili», 1991. Ch. 1. – 170 s. [in Rus.]

[4] Sevortjan Je.V. Jetimologičeskij slovar' tjurkskikh jazykov: Obshhetjurkskie i mezhtjurkskie osnovy na glasnye [Etymological Dictionary of Turkic Languages: Common Turkic and Inter-Turkic Vowel Bases]. – M.: Nauka, 1974. – 768 s. [in Rus.]

[5] Kononov A.N. Istorija izuchenija tjurkskikh jazykov v Rossii. Dooktjabr'skij period [History of the study of Turkic languages in Russia. Pre-October period]. – L.: Nauka, 1982. – 360 s. [in Rus.]

[6] Mahmudov H.H. Russko-kazahskie lingvostilisticheskie vzaimosvjazi [Russian-Kazakh linguistic-linguistic interrelationships]. – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 288 s. [in Rus.]

[7] Sultan'jaev O.A. Kazahskaja onomastika: lingvističeskij analiz toponimov i mikrotoponimov [Kazakh onomastics: linguistic analysis of toponyms and microtoponyms]. – Kokshetau: Izd-vo KGU, 1988. – 152 s. [in Rus.]

[8] Buribaeva M.A. Tjurkizmy v russkom jazyke: ot variantov k norme [Turkisms in the Russian language: from variants to norms]. Monografija. – Moskva: Flinta, 2015. – 315 s. [in Rus.]

[9] Korkmazova L.M. Osvoenie v russkom jazyke tjurkizmov s nejasnymi osnovami [Mastering of Turkisms with unclear bases in the Russian language]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Mahachkala, 2004. – 22 s. [in Rus.]

[10] Junaleeva R.A. Tjurkizmy v russkom jazyke: Problemy poliaspektnogo issledovanija [Turkisms in the Russian language: Problems of polyaspect research]. – Kazan': Taglimat, 2000. – S. 8. [in Rus.]

[11] Korpus statej I.G. Dobrodomova [Corpus of articles by I.G. Dobrodomov] [https://app.sketchengine.eu/#dashboard?corpname=user%2Fjemma.aman%2Fkorpus_statej_i_g_dobrodomova 18.07.2024] [in Rus.]

[12] Dobrodomov I.G. Ĥazary i russkoe pravopisanie [Khazars and Russian spelling] // Russkaja rech'. – 1968. – №3. – S. 63-43. [in Rus.]

[13] Dobrodomov I.G. Tarakan v jetimologičeskom aspekte [Cockroach in etymological aspect] // Russkaja rech'. – 1970. №6. – S. 96-100. [in Rus.]

[14] Dobrodomov I.G., Valeev G.K. Tri zhizni karandasha [The three lives of a pencil] // Russkaja rech'. – 2001. – №1. – S. 120-124. [in Rus.]

[15] Dobrodomov I.G. Akcentologičeskaja harakteristika bulgarizmov v slavjanskikh jazykah [Accentological characteristics of Bulgarisms in Slavic languages] // Sovetskaja tjurkologija. – 1979. – №5. – S. 8-19. [in Rus.]

TURCO-SLAVICA КОРПУСТЫҚ ЛИНГВИСТИКА АСПЕКТИСІНДЕ

Искендир А. А.¹, *Аманжолова Д.Б.², Шаймерденова Н.Ж.³, Мусабекова
У.Е.⁴

^{1,3,4}әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
^{*2}Astana IT University, Астана, Қазақстан

Андатпа. Мақаланың мақсаты-профессор И.Г. Добродомовтың ғылыми және эпистолярлық мұрасын Turco-Slavica бағыты және оның түркі-славян тілдік байланыстарын зерттеуге қосқан үлесі тұрғысынан зерттеу. Негізгі міндеттер И.Г. Добродомовтың ғылыми еңбектері мен хаттарын жинау және талдау, оның мақалаларының корпусын құру және негізгі түркі дүниелері мен олардың мәнмәтінін анықтау болып табылады. Тақырыптың өзектілігі лексикалық қарыз алу мәселелеріне, әсіресе түркі және славян халықтарының тарихи-мәдени өзара іс-қимылы тұрғысынан қызығушылықтың жалғасуына, сондай-ақ орыс тіліндегі түркі тілдерінің көптеген аспектілерінің жеткіліксіз зерттелуіне байланысты. Жұмыстың теориялық маңыздылығы ғалымның шығармашылық өмірбаяны мен оның жарияланымдарын талдау негізінде ғылыми идеялардың дамуының сипаттамасын ұсыну болып табылады, профессор И.Г. Добродомова түркі-славян өзара әрекеттесуі аясында оның рөлі мен ғылымның дамуы үшін маңыздылығын жақсы түсіну үшін. Мақала мәтіндік деректерді егжей-тегжейлі және жүйелі түрде талдауға мүмкіндік беретін корпустық лингвистика әдістерін қолдана отырып жазылған. Sketch Engine құралын пайдалану И.Г. Добродомовтың ғылыми мақалаларының корпусын құруға, түркі тілдесулерді қолдану жиілігін анықтауға, сондай-ақ оның жұмысы контекстінде түркі тілдесулердің мағыналары мен функцияларын түсінуге көмектесетін үйлестіру талдауын жүргізуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: Turco-Slavica, орыс тіліндегі түрік сөздері (тюркизмдер), тілдік байланыстар, ғылыми және эпистолярлық мұра, И.Г. Добродомов, корпус, Sketch Engine, корпус лингвистикасы

TURCO-SLAVICA IN THE ASPECT OF CORPUS LINGUISTICS

Iskendir A.A.¹, *Amanzholova J.B.², Shaimerdenova N.Zh.³, Musabekova
U.E.⁴

^{1,3,4}al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

^{*2}Astana IT University, Astana, Kazakhstan

Abstract. The aim of this article is to study the scientific and epistolary heritage of Prof. I.G. Dobrodomov in the context of Turco-Slavica and his contribution to the study of Turkic-Slavic language contacts. The main tasks

include collecting and analyzing I.G. Dobrodomov's scientific papers and letters, creating a corpus of his articles and identifying key Turkisms and their contexts. The relevance of the topic is conditioned by the continuing interest in the problems of lexical borrowings, especially in the light of historical and cultural interaction between Turkic and Slavic peoples, as well as by the insufficient study of many aspects of Turkisms in Russian. The theoretical significance of the work is to present a description of the development of Professor I.G.Dobrodomov's scientific ideas in the context of Turkic-Slavic interaction on the basis of the scientist's creative biography and analysis of his publications for a better understanding of his role and significance for the development of science. The article is written using the methods of corpus linguistics, which allows for a more detailed and systematic analysis of textual data. The use of Sketch Engine tool made it possible to create a corpus of I.G. Dobrodomov's scientific articles, to reveal the frequency of Turkisms usage, as well as to conduct a concordance analysis, which helps to understand the meanings and functions of Turkisms in the context of his works.

Keywords: Turco-Slavica, Turkisms, language contacts, scientific and epistolary heritage, I.G. Dobrodomov, corpus, Sketch Engine, corpus linguistics

Статья поступила: 21 июля 2024

Информация об авторах:

Искендир Аккуралай Абдиуалиевна – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: iskendirakkuralaj@gmail.com

Аманжолова Джемма Болатовна – кандидат филологических наук, ассистент-профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан, e-mail: jemma.aman@gmail.com

Шаймерденова Нурсулу Жамалбековна – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: turkology.ri@gmail.com

Мусабекова Улжан Есеновна – доктор филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: u.mussabekova@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Искендир Аккуралай Абдиуалиевна – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: iskendirakkuralaj@gmail.com

Аманжолова Джемма Болатқызы – филология ғылымдарының

кандидаты, ассистент-профессор, Astana IT University, e-mail: jemma.aman@gmail.com

Шаймерденова Нурсулу Жамалбекқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: 777nursulu@mail.ru

Мусабекова Ұлжан Есенқызы – филология ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: u.mussabekova@mail.ru

Information about the authors:

Iskendir Akkuralay Abdualievna – doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: iskendirakkuralaj@gmail.com

Amanzholova Jemma Bolatovna – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Astana IT University, e-mail: jemma.aman@gmail.com

Shaimerdenova Nursulu Zhamalbekovna – Doctor of Philological Sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: 777nursulu@mail.ru

Musabekova Ulzhan Esenovna – Doctor of Philological Sciences, Docent, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: u.mussabekova@mail.ru

УДК 81-25

МРНТИ 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.007>

**ОСОБЕННОСТИ БИКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ:
РОЛЬ ЛИЧНЫХ ИМЁН В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАТИВНО-
МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ КАЗАХСТАНА**

Кикбаева А.Т.¹, *Баяндина С.Ж.², Черноземова Е.Н.³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

²Казахский университет международных отношений и мировых
языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

³Московский государственный педагогический университет,
Москва, Россия

Аннотация. В статье рассматриваются особенности именованности в билингвальной и полилингвальной среде современного мира. Изучение неродного языка с опорой на личные имена представляет собой полезную практику межличностной и межкультурной коммуникации, так как

они отражают традиции, верования и историко-культурный контекст, а также влияние миграционных процессов. Это воздействие сохраняет культурные коды народа, что отражается в повседневном общении и обучении, находит отражение в учебно-научной литературе. Цель исследования состоит в анализе формирования и функционирования бикультурной личности через призму личных имен в современных условиях би- и полилингвального образования. Актуальность темы обусловлена миграционными процессами, академической мобильностью, влияющими на культурную и языковую идентичность через личное имя. Теоретическая и практическая значимость работы заключается в разработке концептуальных основ изучения бикультурной личности и применении результатов в обучении русскому языку и межкультурной коммуникации. Научная новизна исследования состоит в выявлении специфических характеристик личных имен как маркеров бикультурной идентичности, и определяется важностью правильного их использования в различных текстах и ситуациях общения. Впервые проводится комплексное исследование личных имен в контексте бикультурности, что помогает глубже понять процессы формирования культурной идентичности и адаптации обучающихся, переехавших из различных регионов и стран в Казахстан. Методы и материал исследования основаны на комплексном подходе, включающем анализ и синтез теоретического материала, изучение научной литературы по теме и извлечения антропонимов из различных источников. Социолингвистический анализ личных имен использовался в фокус-группах и основан на анализе особенностей различных социокультурных контекстов. Качественные методы исследования включали полуструктурированные интервью и фокус-группы с представителями различных этнических групп, проживающих в Казахстане с целью выявления представлений обучающихся о культурной идентичности и роли личных имен. Материалом исследования послужили антропонимы, извлеченные из школьных учебников по русскому языку и литературе, образовательных материалов и лексикографических источников. Научные публикации и монографии предоставили теоретическую базу и контекст для анализа данных. Все это позволило авторам обеспечить всестороннее понимание процесса формирования бикультурной личности и роли личных имен в этом процессе в многонациональном обществе Казахстана.

Ключевые слова: антропонимия, миграция, билингвы, билингвизм, межкультурная коммуникация, картина мира, личные имена, культура, неофициальные имена, полилингвальная среда

Введение

Изучение любого неродного языка представляет собой особую

практику в сфере межличностного и межкультурного общения, поскольку каждое новое слово или единица языка отражает национальную культуру, определённую национальным сознанием, языковой ситуацией, языковым строительством. Интерес в этом направлении вызывает также языковая картина мира, в которой отражается этнокультурная информация, особенно в личных именах, включённых в учебные тексты и частотных в употреблении.

Личные имена, с одной стороны, отражают традиционные представления, верования и знания народа об окружающем мире, богатый жизненный опыт в историческом и культурном контексте. С другой стороны, они подвергаются изменениям под воздействием социокультурных и геополитических изменений, таких как интегративно-миграционные процессы в различных странах. Эти процессы влияют на природу ономастического пространства, особенно личных имен, изменяя их генетические, исторические и культурные коды, которые отражаются в повседневном общении.

При обучении русскому языку и литературе вне языковой среды, в частности, при обучении мигрантов, иностранных школьников и студентов в условиях академической мобильности, необходимо учитывать данные ономастических единиц и те изменения, которые наблюдаются в современном именовании. Формирование бикультурной идентичности зависит также от употребления понимания ситуации общения.

В условиях изменяющейся культурной и языковой среды Казахстана, как и России, личные имена играют ключевую роль в межкультурной коммуникации и сохранении этнокультурного наследия.

Исследование характеристик людей, которые живут и функционируют в условиях двух культурных контекстов, например, русской и казахской культуры, включает в себя изучение их идентичности, поведения, культурной адаптации и межкультурного и межличностного взаимодействия.

В современном мире процессы глобализации и экономики влияют на формирование личностей, живущих в условиях нескольких культур. В частности, интегративно-миграционные процессы между Россией и Казахстаном создают уникальные условия для формирования бикультурных личностей. Одним из важных индикаторов этих процессов являются личные имена, которые отражают национально-культурную специфику.

Изучение личных имен в контексте интегративно-миграционных процессов в Казахстане представляет собой сложную задачу, затрагивающую ключевые аспекты языковой идентичности и культурной многогранности. Ономастика, как наука об именах собственных,

является инструментом анализа процессов, происходящих в обществе, особенно в условиях динамичной миграции и языкового разнообразия.

Рассматриваемый аспект исследования охватывает важные ключевые вопросы, связанные в целом с ономастическим пространством Казахстана, в котором, в первую очередь, выделяются антропонимы, как наиболее частотные единицы, и ставится проблема этноязыковой идентичности, особенностей поликультурной личности, которая формируется в условиях би- и полилингвальной среды. Наиболее частотными единицами ономастического пространства являются имена людей, что позволяет проследить процесс понимания текста, этноязыковую идентичность, отражающую существующую связь между языком и культурой различных этносов, проживающих на одной территории в силу объективных и субъективных факторов. Это явление наблюдается в Казахстане и в России, где проживают различные этнические группы со своей культурой, языком, ономастиком. В этноязыковом ландшафте Казахстана, согласно мнению авторов социолингвистического справочника «Языки народов Казахстана» существует разнообразная палитра этносов, языков и культур, что актуализирует проблему взаимодействия и диалога языков и фокусирует внимание на проблемах, связанных с языковыми контактами. Согласно данным этого справочника, в стране на современном этапе зафиксировано 117 языков и референтных этносов. При этом коммуникативную мощь составляют казахский, русский языки [1, с.304].

Изменения, происходящие в жизни общества, способствуют тем тенденциям, которые мы наблюдаем в процессе именования. Развитие ономастической системы любого языка определяется поворотными моментами в истории общества, поскольку в отражении исторических событий большой потенциал наблюдается в именах собственных, являющихся трансляторами культуры и факторами сохранения исторической памяти народа.

Личные имена имеют важное значение в усвоении культуры разных народов, в установлении межличностных и официальных контактов, в особенности при миграционных процессах. Так, Казахстан имеет богатую миграционную историю как внутренней миграции, так и внешней. На протяжении веков здесь проживало множество народов, каждый из которых привнес своё в культуру, язык и традиции. Естественным образом менялось ономастическое пространство, которое отражается удивительным языковым разнообразием современного Казахстана. Исторические, географические и социокультурные факторы и влияние миграции, языковые контакты формировали ономастическое пространство, а это, в свою очередь, способствует важности изучения личных имен в контексте интегративно-миграционных процессов

Казахстана. Вполне закономерно, что в силу этих причин наблюдается разнообразие ономастических единиц, которые отличаются национально-культурной спецификой различных языков (казахского, русского, узбекского, уйгурского и др.). Все это стимулирует необходимость развития директивной ортологии и комплексного изучения наименований в условиях геополитических изменений мира и возникновения новых культурно-образовательных трендов [2, с.262].

Би- и полилингвизм в Казахстане является определяющей характеристикой языковой ситуации в Республике Казахстан. При этом мы выделяем два аспекта: миграционные процессы XX века и мобильность конца XX-начала XXI веков, что способствовало естественному влиянию языков друг на друга и определялось культурно-историческими, политическими, социально-демографическими, географическими и лингвистическими факторами. По этому поводу ученые признают демографическую неравновесность Республики, что сильно повлияло на языковую ситуацию Казахстана [3, с.50]. Несмотря на огромное количество этносов в Казахстане, русский язык является языком межнационального общения.

По мнению профессора Э.Д. Сулейменовой, выделяются казахи-монолингвы, претерпевшие языковой сдвиг в сторону русского языка, казахи-билингвы с преобладающим русским языком, казахи-билингвы с периферийным русским языком, погруженные в элементы казахской культуры, традиции, сохраняющие и передающие лингвистические и культурные традиции [4, с. 7-22.].

Как известно, этническая идентичность любого представителя этноса, независимо от территории его проживания, является средством сохранения и передачи ценностей народа и его традиций. При этом этническое разнообразие Казахстана отражается в ономастических единицах, в которых представлено все многообразие исторических, географических, религиозных изменений в стране и высвечиваются культурные особенности проживающих в стране этносов.

Обращение к теме исследования связано с актуальностью изучения национальной культуры, в которой в разной степени сохраняется уникальность и разнообразие исторического развития. Привлекаемый материал позволяет обучающимся постигнуть древнейшие представления о мире, узнать историю народа и культурный и национальный кодекс.

Согласно концепции С.Т. Саиной, билингвы используют тип языкового поведения, связанный с языковым потенциалом личности и социально-демографическими особенностями (возраст, образование, социальное положение и др.) [5, с. 60-75]. Социолингвистика, лингвистическая антропология, анализ дискурса являются направлениями исследований, на стыке которых стоит билингвизм.

Влияние языка на этнолингвистическую личность билингвов связано с концепцией языковой социализации, при которой человек усваивает не только правила языка, но и связанные с ним культурные нормы и ценности, где большую роль выполняет межкультурная коммуникация.

Как отмечает М.М. Бахтин, культурные феномены появляются в результате взаимодействия разных культур в процессе коммуникации. [6, с.126]. По мнению Н.Петровой, межкультурная коммуникация расширяет возможность формирования коммуникативной компетенции обучающихся [7, с.53]. Людям, живущим в поликультурной среде, необходимо понимать культуру народа, чтобы сформировать свою уникальную идентичность. И одним из проявлений этой идентичности является выбор имени.

Описание материалов и методов

Проблемы, связанные с ономастической системой в условиях бикультурности личности и этноязыкового разнообразия, ставят множество вопросов, как например, влияют ли ономастические единицы на формирование бикультурной личности и этноязыковой идентичности? Могут ли оказать влияние теоретические знания и практическое использование антропонимов на формирование бикультурной личности? Что влияет на этическую и социальную идентичность? Ответы на эти вопросы начинаются с обсуждения природы ономастических единиц, их мотивационного характера, речевого использования и требований. Многие из этих вопросов остаются за пределами статьи, но представлены в собранном материале и могут быть рассмотрены в перспективе. Однако все они дают возможность выработки модели анализа, которая начинается с фиксации ономастической единицы, анализа ее семантики, происхождения и далее переходит к анализу ответов на поставленные вопросы. Важность такого исследования связана с тем, что через ономастические единицы, в первую очередь, имен собственных, устанавливаются контакты между представителями разных культур и этнической принадлежности, что всегда способствует взаимопониманию и сотрудничеству.

В результате анализа материала важным тезисом становится утверждение, что между ономастическими единицами, этноязыковой идентичностью и формированием бикультурной личности устанавливается тесная взаимосвязь, что находит отражение в корпусе выявленных единиц, и это, в свою очередь, позволяет обучающимся лучше понять, как разнообразие языков и культур формирует бикультурную личность.

Большой потенциал в отражении исторических событий занимают личные имена, которые являются своего рода транслятором культуры и

истории народа. При этом, как показывает обзор научной литературы, в Казахстане ономастика, изучающая происхождение и значение имен, приобретает все большее значение. Причем антропонимы выполняют важную роль в создании и развитии культурно-национального самосознания, а также в сохранении историко-традиционного наследия. Имена, передаваемые из поколения в поколение, призваны служить связывающей доминантной единицей между прошлым, настоящим, а также предстоящим.

Для проведения исследования личных имен (неофициальных) билингвов в контексте интегративно-миграционных процессов в Казахстане необходимо было использовать разнообразные материалы и источники, чтобы получить полное представление об изучаемой проблеме, в частности, проводились социолингвистические опросы и интервью в школе и вузе. В качестве материалов были использованы анкеты и записи интервью с билингвами разных возрастных групп. Источниками послужили различные по формату анкеты, записи интервью, транскрипции бесед. Методы и материал исследования, основанные на комплексном подходе, включающем анализ и синтез теоретического материала, изучение научной литературы по теме, выбор антропонимов из различных источников, работы в группах позволили выявить и описать представления обучающихся о культурной идентичности и роли личных имен. При этом основной акцент сделан на школьных учебниках по русскому языку и литературе и лексикографических источниках, позволивших увидеть сам процесс формирования бикультурной личности и роли личных имен в этом процессе в полиэтническом обществе Казахстана.

Результаты

Изучение антропонимов в билингвальной среде Казахстана вызывает некоторые трудности, а в случае обучения мигрантов русскому языку и литературе возникают значительные сложности в обращении, оформлении документов, правописании, в частности, в склонении имен. Поскольку антропонимы связаны с присвоением имен человеку, они охватывают сложный спектр категорий, связанных с различными явлениями, такими как история культуры, обычаи и т.д. одного и того же народа. Существует тесная связь между обычаями, историческими традициями народа и именами людей.

В национальной культуре народа содержатся истоки национальной специфики имен собственных. По исследованиям А.В. Суперанской, каждое именование имеет причину, повод и мотив номинации, а мотивация имени представляет собой комплекс причинно-следственных связей, по-разному представленный в именах разных типов и в различной степени

доступный для наблюдения и изучения [8, с.157]. Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров считают, что личные имена сохраняют и представляют как историческую ценность, так и культурные ценности народа [9, с.78]. Понятие национально-культурной специфики в отношении имен собственных предполагает тесное единство мировосприятия народа с его духовной, социальной и материальной культурой, а также ее отражение в способах формирования и формах наименования.

В исследовательском труде В.И. Супруна подчеркивалось, что антропонимы занимают особое место в сфере коммуникации [10, с.92].

Изменения, происходящие в жизни общества, отзываются именами собственными. Подчеркнем еще раз, что развитие онимической системы любого языка определяется поворотными моментами в истории общества. Советский этап характеризуется тысячами традиционных, исторически устойчивых имен, продолжателей предыдущих эпох, и считается значимым этапом. Помимо появления новых имен, отражавших новую реальность, советский этап развития казахского антропонимикона знаменателен быстрым заимствованием имен. В казахских семьях стали активно использоваться русские имена, имена других народов СССР, а также международные имена, заимствованные через русский язык. В этот период появляются научные труды, в которых представлены детальный анализ антропонимов, в частности, в публикациях В.Д. Бондалетова, В.А. Никонова, А.В. Супранской, Т.Жанузакова.

В 1960 – 1980-е гг. русский язык стал языком межнационального общения, и желание идентифицировать себя по-другому было одним из факторов, которые привели к выбору русского идентичного имени для казахов, например как: Камар – Катя, Ұлтуған – Оля, Зұлқия – Зоя, Сәния – Соня, Ғалия – Галя, Нұржамал – Надя, а некоторые казахские имена подбирали по смыслу к русским: Жарқын – Света. Этот процесс также требует более тщательного изучения, поскольку в свидетельстве о рождении зачастую записывались другие имена, а в повседневности использовались те имена, которые были знакомы и понятны окружающему социуму [11, с.265].

Результаты исследования сводятся к тому, что анализ имен помогает понять, как языковые и культурные взаимодействия отражаются в повседневной жизни билингов, что может способствовать более глубокой оценке процессов интеграции и адаптации. Все это необходимо для разработки рекомендаций по поддержке билингов и мигрантов в Казахстане, и может быть экстраполировано на другие страны, как например, Россия, где также активны миграционные процессы. Полученные результаты могут быть использованы при дальнейших исследованиях в области социолингвистики и культурной антропологии.

Обсуждение

Ученые, изучавшие русские имена, отмечали факт вспомогательных имен. Одно из таких вспомогательных названий присваивалось при крещении христианству, другое – давалось на родном языке. Одного и того же человека называли как по имени, которое было дано в связи с крещением на Руси, так и в быту по имени, которое дали ему родственники и близкие люди.

В именах тюркских народов также наблюдается аналогичная историческая ситуация. Так, на основе мусульманской религии, наряду с именами, заложенными в Коране, каждый человек имеет форму имени, которое у него было на родном языке. Основная причина этого, во-первых, в том, что религиозные имена чужды народу, а во-вторых, удобства использования в быту. Кроме того, существует также суеверие, что второе имя ставится, чтобы уберечь ребенка от зла.

Неофициальный вариант вспомогательных имен можно встретить в любом другом языке, как и в казахском. По исследованиям казахстанского ученого Т.Жанузакова, неофициальные имена на казахском языке образовывались тремя разными способами:

- в соответствии с исламской религией имя, данное из книг Корана, и имя, которым в народе называют, например, Мұхамбетрахым – Мұкамбат, Шахбатдун – Шақабай;

- сокращенное произношение имен, схожее по произношению имя, которое обычно давали в семье, например, Шокан вместо Мұхаметканапия, Сакен вместо Сәдуакас, Күлпаш вместо Гүлбаһрам, Шакен вместо Шаймерден – и др;

- к третьей группе вспомогательных имен относится произношение второго вспомогательного имени, которое люди используют в повседневной жизни, помимо официальных имен в документе. Например, Разия в паспорте – а в быту Роза, Жолдасбек – Жора и др. [12, с.215].

Ситуацию, описанную Б. Сокпакбаевым, можно брать как пример нашего исследования, наблюдаемую в повести «Менің атым Қожа», где официальное имя главного героя Кожаберген, а его неофициальное имя – Қожа. Так как двое в классе носили одно имя, поэтому окружающие стали звать одного «Сары Қожа», а другого «Қара Қожа», однако друзья зачастую насмехались и звали героя повести «Қара Көже». В своих исследованиях Жанузаков углубляется в анализ происхождения и уточнение семантики личных имен, подчеркивая при этом их связь с национальной культурой казахов.

Изучение предмета «Русский язык и литература» в школе и вузе требует с вниманием относиться к имени, правильно его произносить, согласно законам родного языка и вместе с тем в соответствии с

учётом правил правописания и орфографии изучаемого языка. Здесь необходимо владение информацией об именах как в казахской, так и в русской культуре.

Согласно исследованиям А.В. Суперанской, неофициальные русские имена образуются следующими образами:

- неофициальная форма имён часто совпадает с обычными апеллятивными, например как, Василёк (Василий), Ромашка (Роман), Маргаритка (Маргарита), Сergyа (Сергей), Костя, Костяк (Константин), Ларёк, Ларчик (Лариса) и т.д.;

- есть окончания, прибавляющиеся к полным основам:

- чик – Андрейчик, Иванчик; Санчик, Ванчик;

- ко, -ка – Викторко, Федулка; Витько, Витька, Натка;

- ушко/-ушка – Макарушко, Никитушка, Гаврилушко, Галинушка;

- есть финали, добавляемые к усеченным основам:

- ура, -юра – Зинура, Мишура, Танюра, Катюра;

- ёк – Витёк, Санек, Танёк;

- ечка – Анечка, Валечка, Полечка, Танечка;

- аха; -оха – Любаха, Натаха; Антоха, Платоха, Зоха, Проха;

- некоторые из них вышли из употребления современного русского лексикона, но они сохранились в фамилиях: Ивановкин, Петренин, Петрунин, Николышев, Петрицев, Васечкин, Васюхин, Васнецов;

- некоторые имена сокращаются таким образом: Гага – Галина, Герасим,

Гаша – Агафья, Гаврила, Граня – Агриппина, Евграф, Ника – Вероника, Никита, Николай, Пава – Павла, Павел, Саня – Александра, Александр, Серка – Серафима, Сергей, Фаня – Фаина, Афанасий, Фима – Серафима, Серафим, Ефим, Юля – Юлия, Юлий и др. [13, с.85-89].

При обучении русскому языку казахов-билингвов следует обращать внимание на факты именованья в русской культуре, например, как в сочетаниях широко известных имен и отчеств в разговорной речи появляются усечения, несвойственные именам нарицательным: Сан-Саныч, Ван-Ваныч, Пал-Палыч, Пёт-Ваныч, Сан-Ваныч, Ван-Осипыч, Марь-Ванна, Ан-Ванна. Также встречаются ряд неофициальных имен, образованных от первых нескольких букв имени и фамилии, так, например, А.П.Чехов иногда называл свою сестру Марию Павловну – Ма-Па.

В отличие от казахской культуры, в русской культуре принято обращаться по имени и отчеству, что вызывает определённые трудности у казахских детей при изучении русского языка, особенно в случаях обращения или прочтения текста. Тем не менее, билингвальная среда оказывает положительное воздействие на развитие би- и поликультурной личности. Как отмечает ученый Г.Н. Чиршева, по сравнению с

монолингвами, билингвы обладают более развитым самоконтролем, гибкостью мышления, большим объемом вербальной памяти и способностью быстро переключаться в режиме многозадачности. У них также более развиты логическое и абстрактное мышление, а также математические способности. [14, с.488]. Это связано со стимуляцией когнитивных процессов, когда через личное имя происходит усвоение двух разных культурно-антропонимических систем.

Освоение сложных философских проблем, связанных с именем и его значениями, в контексте обсуждения с обучающимися подробно рассмотрено в работе Е.Н. Черноземовой [15, с.163].

Выводы

Согласно результатам исследований многих ученых, процесс изучения любого неродного языка представляет собой практику межкультурной коммуникации, так как каждое новое слово или единица языка отражает национальную культуру, определенную национальным сознанием. Языковая картина мира, а также сохранение в своей основе этнокультурной информации находит отражение в антропонимах.

С одной стороны, личные имена отражают традиционные представления, верования, знания народа об окружающем мире, его богатый жизненный опыт в историческом и культурном обществе, свидетельствуют о сохранении традиций и общечеловеческой культуры, с другой стороны, как показано в нашем исследовании, подвергаются изменениям в силу социальных, историко-культурных и политических трансформаций, например, при воздействии интегративно-миграционных процессов Казахстана. Как показывают исследования, генетические, исторические и культурные коды народа отражаются в повседневном общении, и это следует учитывать при обучении языкам, поскольку при этом формируется бикультурная идентичность, где большую роль выполняют антропонимы.

В нашем исследовании изучение личных имен при обучении русскому языку в условиях проживания в би- и полилингвальной языковой среде было построено с учетом концепции ученых-ономастов, в частности Т.Жанузакова и А.В. Суперанской, которые внесли неоценимый вклад в сферу изучения ономастического пространства Казахстана и России, и создания корпуса имен собственных. Собранный нами материал позволяет: расширить исследовательскую базу имен собственных на основе знаний об истории и культуре казахского и русского народов; анализировать личные имена в учебниках и учебных пособиях; составить корпус личных имен в билингвальном процессе в условиях интегративно-миграционных процессов.

Информация о грантовом финансировании

Данное исследование финансируется Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «АР23486380 Тюркские языки Казахстана в условиях духовной модернизации общества: от графики к эпическому тексту».

ЛИТЕРАТУРА

[1] Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана: Социолингвистический справочник. – Астана: Арман-ПВ. – 2007. – 304 с.

[2] Сулейменова Э.Д. Мусабекова У.Е. Шаймерденова Н.Ж. Ономастика Казахстана: географические названия и отонимические производные. 2-ое изд., дополн.: ортологический словарь-справочник. – Алматы: Қазақ университеті. – 2019. – 262 с.

[3] Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж. С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане / под общ. Ред. Сулейменовой Э. Д. – Алматы: каз. Ун-т. – 2005. – 50 с.

[4] Сулейменова Э.Д., Аканова Д.Х., Аймагамбетова М.М. *Viz birgemiz*, или Еще раз о диверсификации русского языка в Казахстане // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2021. – С. 7–22.

[5] Саина С.Т. Двужычие и многоязычие в семейной жизни и в повседневном быту / В сб.: Речевое общение в условиях языковой неоднородности. – М.: 2000. – С. 60–75.

[6] Бахтин М. Межкультурная коммуникация. – СПб.: Питер, 2019. – 126 с.

[7] Петрова Н. Э. К вопросу о проблемах иностранных студентов в межкультурной коммуникации: пути преодоления этикетной интерференции // Карельский научный журнал. — 2019. — Т. 8. — № 2 (27). — 53 с.

[8] Суперанская А. В. Ономастика начала XXI века. – М.: Ин-т языкознания РАН. – 2009. – 157 с.

[9] Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Методическое руководство. – 4-е изд. – М.: Русский язык. – 1990. – 78 с.

[10] Супрун В.И. Антропонимы в вокативном употреблении // Известия Уральского государственного университета. – 2001. – 92 с.

[11] Жанузак Т. Казахская ономастика. – Астана: 1С-Сервис, – 2006. – 265 с.

[12] Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым. – 1971. – 215 с.

[13] Суперанская А. В. Русская речь. Неофициальные формы русских личных имен. – 2001. – С. 85-89.

[14] Чиршева Г.Н. Детский билингвизм: одновременное усвоение языков. Одновременное овладение языком. Монография. – СПб: Златоуст, 2012. – 488 с.

[15] Черноземова Е.Н. Словесность: пособие по развитию навыков письменной речи. – Москва: Мегатрон. – 1998. – 163 с.

REFERENCES

[1] Suleimenova E.D., Şaimerdenova N.J., Akanova D.H. Īazyki narodov Kazahstana: Sosiolingvistiċeski spravocnik [Languages of the peoples of Kazakhstan: A sociolinguistic reference book]. – Astana: Arman-PV. – 2007. – 304 s. [in Rus.]

[2] Suleimenova E.D. Musabekova U.E. Şaimerdenova N.J. Onomastika Kazahstana: geograficheskie nazvania i otonimicheskie proizvodnye [Onomastics of Kazakhstan: geographical names and otonymic derivatives]. 2-oe izd., dopoln.: ortologicheski slovär-spravocnik. – Almaty: Qazaq universiteti. – 2019. – 262 s. [in Rus.]

[3] Suleimenova E. D., Smagulova J. S. Īazykovaia situasii iazykovoe planirovanie v Kazahstane [The language situation and language planning in Kazakhstan] / pod obş. Red. Suleimenovoi E. D. – Almaty: kaz. Un-t. – 2005. – 50 s. [in Rus.]

[4] Suleimenova E.D., Akanova D.H., Aimagambetova M.M. Biz birgemiz, ili Eşe raz o diversifikasii ruskogo iazyka v Kazahstane [Biz birgemiz, or Once again about the diversification of the Russian language in Kazakhstan] // Vestnik Rosiskogo universiteta drujby narodov. Seria: Teoria iazyka. Semiotika. Semantika. – 2021. – S. 7–22. [in Rus.]

[5] Saina S.T. Dvuiazychie i mnogoiazychie v semeinoi jizni i v povsednevnom bytu. [Bilingualism and multilingualism in family life and in everyday life]. V sb.: Rechevoe obşenie v usloviah iazykovoi neodnorodnosti. – M.: 2000. – S. 60–75. [in Rus.]

[6] Bahtin M. Mezhluk’turnaja kommunikacija [Intercultural communication]. – SPb.: Piter, 2019. – 126 p. [in Rus.]

[7] Petrova N. Je. K voprosu o problemah inostrannyh studentov v mezhluk’turnoj kommunikacii: puti preodolenija jetiketnoj interferencii [On the issue of problems of foreign students in intercultural communication: ways to overcome etiquette interference] // Karel’skij nauchnyj zhurnal. – 2019. – T. 8. – № 2 (27). – 53 s. [in Rus.]

[8] Superanskaia A. V. Onomastika nachala 21 veka [Onomastics of the early 21st century]. – M.: Īn-t iazykoznanija RAN. – 2009. – 157 s. [in Rus.]

[9] Vereşagin E. M., Kostomarov V. G. Īazyk i kŭltura: Lingvostranovedenie v prepodavanii ruskogo iazyka kak inostrannogo [Language and culture: Linguistic and cultural studies in teaching Russian as a foreign language]. Metodicheskoe rukovodstvo. – 4-e izd., M.: Ruski iazyk. – 1990. – 78 s. [in Rus.]

[10] Suprun V.İ. Antroponimy v vokativnom upotreblenii [Anthroponyms in vocative use] // *İzvestia Urälskogo gosudarstvennogo universiteta*. – 2001. – 92 s. [in Rus.]

[11] Januzak T. Kazahskaia onomastika [Kazakh onomastics]. – Astana, *İzd-vo: 1S-Servis*. – 2006. – 265 s. [in Rus.]

[12] Janūzakov T. Qazaq esımderinıñ tarihy [History of Kazakh names]. – Almaty: *Ğylym*. – 1971. – 215 b. [in Kaz.]

[13] Superanskaia A.V. Ruskaiia rech. Neofisiälnye formy ruskih lichnyh imen [Russian speech. Informal forms of Russian personal names]. – 2001. – S. 85-89. [in Rus.]

[14] Chirşeva G.N. Detski bilingvizm: odnovremennoe usvoenie iazykov. Odnovremennoe ovladenie iazykom [Children's bilingualism: simultaneous language acquisition. Simultaneous language acquisition]. Monografiya. – SPb: *Zlatous*. – 2012. – 488 s. [in Rus.]

[15] Chernozemova E.N. Slovesnost': posobie po razvitiyu navykov pis'mennoj rechi (Literature: a manual for the development of written language skills). – Moskva: *Megatron*, 1998. – 163 s. [in Rus.]

ҚОСМӘДЕНИЕТТІ ТҰЛҒАНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИНТЕГРАТИВТІ-КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЖЕКЕ ЕСІМДЕРДІҢ РӨЛІ

Кикбаева А. Т.¹, *Баяндина С. Ж.², Черноземова Е. Н.³

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*²Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

³Мәскеу мемлекеттік педагогикалық университеті, Мәскеу, Ресей

Андатпа. Мақалада қазіргі әлемнің екі тілді және көп тілді ортадағы жеке атаулардың ерекшеліктері қарастырылады. Жеке атауларға сүйене отырып, жергілікті емес тілді үйрену тұлғааралық және мәдениетаралық қарым-қатынастың пайдалы тәжірибесін білдіреді, өйткені олар дәстүрлерді, нанымдарды және тарихи-мәдени контекстті, сондай-ақ көші-қон процестерінің әсерін көрсетеді. Бұл әсер күнделікті қарым-қатынас пен оқуда көрінетін халықтың мәдени кодтарын сақтайды, оқу-ғылыми әдебиеттерде көрініс табады. Мақсат - би-полилингвальды білім берудің қазіргі жағдайында жеке есімдер призмасы арқылы қосмәдениеті тұлғаның қалыптасуы мен қызметін талдау. Тақырыптың өзектілігі көші-қон процестеріне, жеке есім арқылы мәдени және тілдік сәйкестікке әсер ететін академиялық ұтқырлыққа байланысты. Жұмыстың теориялық және практикалық маңыздылығы екі мәдениетті тұлғаны зерттеудің тұжырымдамалық негіздерін әзірлеу және орыс тілі мен мәдениетаралық коммуникацияны оқытуда нәтижелерді қолдану

болып табылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы жеке есімдердің қосмәдениеті сәйкестіктің маркерлері ретіндегі ерекше сипаттамаларын және оларды әртүрлі мәтіндер мен қарым-қатынас жағдайларында дұрыс қолданудың маңыздылығын анықтаудан тұрады. Алғаш рет қосмәдениетілік контекстінде жеке есімдерді кешенді зерттеу жүргізілуде, бұл әртүрлі өңірлер мен елдерден Қазақстанға көшіп келген білім алушылардың мәдени бірегейлігін қалыптастыру және бейімделу процестерін тереңірек түсінуге көмектеседі. Зерттеу әдістері мен материалы теориялық материалды талдау мен синтездеуді, тақырып бойынша ғылыми әдебиеттерді зерттеуді және әртүрлі көздерден антропонимдерді алуды қамтитын кешенді тәсілге негізделген. Жеке есімдерді социолінгвистикалық талдау фокус-топтарда қолданылды және әртүрлі әлеуметтік-мәдени контексттердің ерекшеліктерін талдауға негізделген. Зерттеудің сапалы әдістеріне білім алушылардың мәдени бірегейлік және жеке есімдердің рөлі туралы түсініктерін анықтау мақсатында Қазақстанда тұратын әртүрлі этникалық топтардың өкілдерімен жартылай ресми сұхбаттар мен фокус-топтардан құралған. Зерттеу материалы орыс тілі мен әдебиеті бойынша мектеп оқулықтарынан, білім беру материалдары мен лексикографиялық дереккөздерден алынған антропонимдер болды. Ғылыми басылымдар мен монографиялар деректерді талдаудың теориялық негізі мен контекстін ұсынды. Мұның бәрі авторларға қосмәдениеті тұлғаны қалыптастыру процесін және Қазақстанның көпұлтты қоғамындағы осы үдерістегі жеке есімдердің рөлін жан-жақты түсінуді қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: антропонимия, көші-қон, қостілділер, қостілділік, мәдениетаралық қарым-қатынас, әлем бейнесі, жеке есімдер, мәдениет, бейресми кісі аттары, көптілді орта

FEATURES OF A BICULTURAL PERSONALITY: THE ROLE OF PERSONAL NAMES IN THE CONTEXT OF INTEGRATIVE MIGRATION PROCESSES IN KAZAKHSTAN

Kikbayeva A.T.¹, *Bayandina S.ZH.², Chernozemova E.N.³

¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

³Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia

Abstract. The article examines the peculiarities of naming in the bilingual and multilingual surroundings of the modern world. Learning a non-native language based on personal names is a useful practice of interpersonal and intercultural communication, as they reflect traditions, beliefs and historical and cultural context, as well as the influence of migration processes.

This impact preserves the cultural codes of the people, which is reflected in everyday communication and learning, and is reflected in educational and scientific literature. The aim is to analyze the formation and functioning of a bicultural personality through the prism of personal names in modern conditions of bi-multilingual education. The relevance of the topic is due to migration processes, academic mobility, which affect cultural and linguistic identity through a personal name. The theoretical and practical significance of the work lies in the development of conceptual foundations for the study of bicultural personality and the application of the results in teaching the Russian language and intercultural communication.

The scientific novelty of the study consists in identifying the specific characteristics of personal names as markers of bicultural identity, and the importance of their correct use in various texts and communication situations. For the first time, a comprehensive study of personal names in the context of biculturalism is being conducted, which helps to better understand the processes of formation of cultural identity and adaptation of students who have moved from different regions and countries to Kazakhstan. The research methods and material are based on an integrated approach, including the analysis and synthesis of theoretical material, the study of scientific literature on the topic and the extraction of units of anthroponomy from various sources. The sociolinguistic analysis of personal names was used in focus groups and is based on an analysis of the characteristics of various socio-cultural contexts. Qualitative research methods included semi-formal interviews and focus groups with representatives of various ethnic groups living in Kazakhstan in order to identify students' ideas about cultural identity and the role of personal names. The research materials were the units of anthroponomy extracted from school textbooks on the Russian language and literature, educational materials and lexicographic sources. Scientific publications and monographs have provided a theoretical framework and context for data analysis. All this allowed the authors to provide a comprehensive understanding of the process of formation of a bicultural personality and the role of personal names in this process in the multinational society of Kazakhstan.

Keywords: anthroponomy, migration, bilinguals, bilingualism, intercultural communication, worldview, personal names, culture, informal personal names, multilingual environment

Статья поступила: 26 июля 2024

Информация об авторах:

Кикбаева Айнура Темиржановна – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: isskakova.ainura@gmail.com

Баяндина Сауле Жұмажановна – доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, e-mail: bayandina2004@mail.ru

Черноземова Елена Николаевна – доктор филологических наук, профессор, Московский государственный педагогический университет, e-mail: chernpzem888@yandex.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Кикбаева Айнұр Теміржанқызы – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: isskakova.ainura@gmail.com

Баяндина Сәуле Жұмажанқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, e-mail: bayandina2004@mail.ru

Черноземова Елена Николаевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Мәскеу мемлекеттік педагогикалық университеті, e-mail: chernpzem888@yandex.ru

Information about the authors:

Kikbayeva Ainur Temirzhankyzy – doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: isskakova.ainura@gmail.com

Bayandina Saule Zhumazhankyzy – Doctor of Philological Sciences, Professor, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, e-mail: bayandina2004@mail.ru

Chernozemova Elena Nikolaevna – Doctor of Philological Sciences, Professor, Moscow State Pedagogical University, e-mail: chernpzem888@yandex.ru

UDC 81'42

IRSTI 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.008>

PRAGMATIC STRATEGIES OF VIRTUAL DISCOURSE

Kazbekova M.K.¹, *Sultanbekova S.A.²

^{1,*2} L.N.Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

Abstract. Online discourse is considered to be relatively a new field for researching although it is attracting views of scholars all over the world. It is evident that online discourse merits special attention. Consequently,

this paper is devoted to the importance of virtual discourse. Our interest to online discourse was stimulated by pragmatic strategies of adolescent virtual discourse.

Thus, this study aims to ascertain pragmatic strategies of virtual discourse. To accomplish this goal the attempts of reviewing discourse, its kinds and pragmatic intentions of communicants of virtual discourse, revealing the phenomenon of virtual language personality in some degree were undertaken. To define the pragmatic strategies of virtual discourse the authors applied to extracts of online Russian speaking adolescent virtual language personality texts.

The research methodology is based on traditional linguistic methods, such as observation method, that allowed us to observe online texts from pragmalinguistic point of view, descriptive method, that was helpful in describing the pragmatic intentions of inter-communicants, contextual method, due to which we could see the sphere of communication, componential analysis, that facilitated analyzing the chosen linguistic means, interpretative analysis, which granted to highlight pragmatic strategies, etc.

Current paper results in highlighting pragmatic strategies of adolescent virtual discourse analyzing the extracts from Facebook as one genre of virtual communication during winter vacation period.

Scientific results of demonstrating pragmatic strategies of adolescent virtual discourse make it practically significant as an auxiliary tool for students, young researchers who are interested in discourse studies.

Keywords: discourse, virtual discourse, pragmalinguistics, anthropocentric paradigm, virtual language personality, communication, Facebook, wordplay, pragmatic strategies

Introduction

The start of XXI century is the epoch of innovation technologies. Innovation technology not only facilitates data store but creates new sphere of language existence. Internet contributes to the creation of specific environment of discourse as virtual discourse. Thus, we base our investigation on the following key points:

1. Virtual discourse as the object of linguistics can be studied in the framework of pragmalinguistics. Pragmalinguistic approach to virtual discourse reveal pragmatic strategies of interlocutors.

2. The phenomenon of online interlocutors scientifically termed as virtual language personality (VLP) can be revealed through virtual discourse texts. Investigation of VLP and VLP's pragmatic strategies can be advanced within anthropocentric paradigm that is a priority direction in contemporary linguistics.

3. Pragmatic intentions of VLP can be expressed through choice of

language means. Selected lexemes demonstrate the VLP's level of language competencies for online interaction.

The term “discourse” initially launched into linguistics by one of the earliest discourse analysts Zellig Harris in 1952 is acquiring a lot of scientific interpretations.

Theoretical review outlines that initially discourse was studied by three linguistic schools: Anglo-American, French and German –Austrian linguistic scholars.

In the Anglo-American linguistic tradition the concept of discourse is regarded as “connected speech” while discourse is identified with dialogue. Discourse analysis is aimed at oral communication i.e. the interaction between speaker and listener [1, pp.61-75].

According to German linguistic school concept of discourse corresponds to analysis of speech “Konversationsanalyse” [2, p.147].

The very profound third approach was demonstrated by French linguistic school. Discourse was studied in philosophical, historical, psychoanalytic and as the last in linguistic directions. As the basic concept it develops in the 70-s. of the XX century in the works of French historian and linguist Michel Foucault. Discourse in French school is analysed in the works of L. Althusser, M. Pesce and the French-Swiss linguist P. Serio. Discourse analysis is the analysis of texts produced within an institutional framework endowed with a historical, social and intellectual focus [3, p.126].

American pioneer in the field of discourse analysis Teun A. Van Dijk highlights the importance of approaching discourse in cross-discipline methods as well as other relevant methods in the humanities and social sciences [4].

Following the idea outstanding Russian discourse analyst V.Karasik grasps discourse as a text of communication. In this regard, he evaluates investigating discourse from linguistic, sociolinguistic, linguocultural and pragmatic viewpoints.

Viewed linguistically discourse is construed by such features as completeness, correctness and logicity.

Sociolinguistics deals with the analysis of discourse participants as representatives of a particular social group, and also studies the implementation of discourse in a broad sociocultural context [5, pp.129–132].

From sociolinguistic viewpoint V.Karasik interprets discourse as “communication between people, considered from the perspective of their social group or in relation to a particular typical speech-behavioral situation, for example, institutional communication” [6, 194 p.].

The linguo-cultural approach to discourse pays attention to peculiarities of communication within a particular ethnic group, as well as to description of formula models of speech mode of action and the dominant of a given

linguistic culture [7, pp.29–33]. The linguistic-stylistic approach to the study of discourse is manifested in determining the parameters of functioning and registers of communication, as well as in the analysis of oral and written speech, their genres and various stylistic features [8, pp 214–234].

Regarding discourse from the standpoint of pragma-linguistics, one should focus on interaction of participants, genre and style of communication where they exchange emotions explicitly or implicitly [4].

Pragmatic intentions of participants are found as vital in approaching virtual text pragmalinguistically.

All of the above approaches to the concept of discourse do not contradict each other; on the contrary, they complement each other, allowing us to consider the concept "discourse" from different angles and expand its usual range.

Assuming literary review to definition of discourse, we are certain that most researchers are consistent that discourse is a form of language use. Pragma-linguistic interpretation of discourse bases that it is a cognitive-communicative act, which is supposed to have in addition to text, presupposition and context (pragmatic, social, cognitive) are highlighted, which determine the choice of linguistic means.

Here it is worth to spotlight on difference of parallel used terms as "internet discourse" and "virtual discourse". As we discussed in one of our previous papers "Genres of Virtual Discourse" "virtual discourse" differentiates by asynchronous, anonymous, global and text-based ways of virtual communication [9, pp.156-161].

If to talk about aims of virtual discourse, it should be noted that virtual discourse has a whole variety of functions as in real communication like communicative, wordplay, educational, socializing, manipulative function on others etc. However, as the most general goal of virtual discourse should be noted also by self-expression of Virtual Language Personality (further VLP). VLP is one of the most actively developing areas in contemporary discourse. In the process of virtual communication VLP realizes his/her desire for publicity, for recognition by others remaining anonymously. Virtual discourse strategies consist of communicative pragmatic intentions, concretizing VLP's goals.

In the result of the above-mentioned theoretical review on "discourse", "virtual discourse" definition and VLP we confide that human factor plays a crucial role in all these viewpoints. Thus leads us to anthropocentric paradigm, which is of high interest in modern linguistics.

In consonance with anthropocentric approach further, we will advance our investigation accentuating on wordplay of VLP as one of functions of virtual communication and pragmatic intentions using such wordplays. As VLP we regard adolescents who communicate virtually in what 'sap chatting

as one genre of virtual communication. Let us note that in the speech of adolescents, one can figure out not only wordplays in all its manifestations, but its amount increases in senior grades in their virtual communication. Apparently, this is due to the development of discursive and linguistic-creative thinking of VLP.

Summing up the theoretical observation on the theme, we clearly see high level of relevance of this topic. Focusing more on virtual discourse, we pursued the phenomenon of virtual language personality more or less. But the issue of text of virtual discourse and the aspect of VLP demand more profound considerations which are aimed for our further studies.

Materials and methods

This study represents qualitative research describing pragmatic intentions of interlocutors as VLP of virtual discourse. As VLP or virtual interlocutors, we chose 10-14 year old adolescents as their online communication allows us to observe more strategies that are pragmatic. 10-14 year-old adolescents' online communication on Facebook as one genre of discourse served for data source. As data source period we selected their winter vacation time from the end of December 2023 up to January 8 2024 because to our assumptions the adolescents could communicate online free without school limitations.

Furthermore, in the process of our research we applied observation analysis, where we could observe and analyze pragmatic intentions of the adolescents' communication. With componential analysis, we also figured out the reason of their choosing a certain word. Interpretative analysis assisted us how the adolescents attempted to influence their interlocutors. Contextual analysis served well enough in defining the sphere of their communication.

Results

As the outcome of observing the adolescents' Facebook communication we detected that mostly "wordplays" served as impetus for delivering their pragmatic intentions. As "wordplay" we convey online interlocutors speech behavior based on a conscious deviation of language norms, destruction of speech norms. Destructing these norms, they create non-canonical language forms and structures, which as a result acquire expressive meaning and evoke aesthetic and stylistic effects on their interlocutors. In the result of observing the adolescents' virtual communication on Facebook we detected the following wordplays on different levels of language:

For example in the fragment «*Все будет кока-кола, вот увидишь (Vse budet coca-cola, vot uvidish')*» a VLP follows pragmatic intention of calming down his interlocutor, wishing his interlocutor not worry about something. He uses actively advertised on TV target as a source for his wordplay.

In the «*Ты был в контр-страйке в классе вчера? (Ty byl v kontr-*

straike v klasse vchera)» a slang “контр-страйк” meaning “conflict situation” originates from popular among adolescents online play “Counter Strike”. Using this slang in his wordplay VLP pursues pragmatic intention of attracting attention.

The same pragmatic attention is pursued in «*Запомни, завидуй молча* (*Zapomni, zavidui molcha*)» quoting a popular film among teenagers.

Pragmatic intention of evaluating his counterpart’s case is present in the fragment “*Все, ты лузер* (*Vse, ty luser*)”, where “лузер” in the meaning “concede a game” is derived from English “to lose”.

In the fragment «*Слышь, зарядись по полной* (*Slysh', saryadis' popolnoi*)» an adolescent is not only playing with words meaning “having his mobile phone charged fully” but also pragmatically attracts the addressee to the advertisements of fitness centers or Papa Grill Crisps which are understood as being capable to energize a person fully.

Pragmatic intentions of VLP are featured in brevity of linguistic means with help of different shortened and diffused words, as in «*Чел, убегай от меня* (*Chel, ubegai ot menya*)», «*Ты ходишь в теслу и пенету?* (*Ty chodish v teslu or repetu*)», «*Как дела? – Нормас.* – (*Kak dela? – Normas*)» and «*Бро, будешь играть Роблекс?* (*Bro. budesh' igrat' Roblex*)». In these examples “чел” stands for “человек – a man”, “пенет” for “пенетитор – a tutor”, «normas» is diffused form of *normalno - ok* and “bro” is shortened form of “brother”.

In the following sentence «*Не тормози, сникерсни!* – *Ne tormози, snickersni!*» the author pragmatically calls his addressee not to retard in something but have a bite of a candy Snickers in order to energize himself/herself. Pragmatic intention is expressed with help of well-known advertisement in order to stimulate his addressee.

More interesting pragmatic intention is revealed in «*Это было просто краш.* – *Eto bylo prosto crash*, where “crash” differing from its original negative meaning “collapse, failure” acquires a positive meaning of resulting something on “superb, perfect” level according to the author’s pragmatic intention to impact his interlocutor emotionally.

Discussion

The outline of the above-scrutinized theoretical review and the pragmatic and structural analyses of extracts from virtual discourse texts allow us to draw the following assumptions:

- Virtual discourse should be studied in the triangle “Online discourse – Text - VLP”, where one should first highlight differing features of online discourse from other types of discourse, secondly text of online discourse also demands subtle view as is a debatable topic and thirdly VLP requires to be imparted underlining linguistic online competencies;

- Discourse attracting more interests can be grouped into several kinds, among which virtual discourse being the most relevant and promising direction in modern pragmalinguistics;
- Virtual discourse is becoming very popular among adolescents where the younger generations socio- and pragmatic strategies are clearly seen;
- Adolescent discourse reflects innovative, pragmalinguistic and sociocultural changes in society, education and culture, which can be studied through expressions of their intentions;
- The younger generations' choice of vocabulary can be characterized by informality, language brevity, emotional coloring and deviations of language norms;
- Lexemes of younger generations analysed from the point of pragmalinguistics indicate favoring informal, emotional expressed, deviated from the norm and shortened words are resulted from such *pragma-linguistic strategies* of VLP as
 - to attract and interest their interlocutors;
 - endeavoring the communicants;
 - striving aesthetic impact online environment, etc.

Conclusion

Communication online is an important challenge for investigation in contemporary linguistics. Although study of discourse is one of the most actively developing areas of modern linguistics, but many questions remain debatable regarding the essence of this phenomenon and its types, in particular virtual discourse.

Summing up we can state that our attempt to investigate the adolescent virtual discourse from the point of pragma-linguistics clearly indicated pragmatic strategies of the interlocutors expressing their pragmatic intentions. Moreover, the achieved goal of this study has convinced us that VLP's linguistic competencies is worth enough to draw scholars' attention deeper, as adolescent VLP's language competencies appear to be alarming due to the fact expressing pragmatic intentions they are linguistically limited appealing to informal words, slangs in general.

Linguistic limitations of adolescent VLP applying mostly slangs addressing their pragmatic intentions cause some risk for literacy of the whole society, as the adolescents are future of the society.

Further, this study is eager to be continued in the framework of investigating pragmatic strategies of other kinds of discourses, as educational discourse, political discourse, scientific discourse, etc.

REFERENCES

- [1] Kojina M.N. Razmyshlenia nad voprosom o sootnošenii funkcionälnoi stilistiki i diskursnyh issledovani (s rechevedcheskih pozisi) [Reflections on

the issue of the relationship between functional stylistics and discourse studies (from speech science perspective)]. *Stylistyka XIV, Stylistyka i Kozyna*. – Opole, 2005. – S. 61–75. [in Rus]

[2] Chernjavskaia V.E. Ot analiza teksta k analizu diskursa: nemeckaja shkola diskursivnogo analiza [From text analysis to discourse analysis: German school of discourse analysis] // *Filologicheskie nauki*, – Moscow, 2003. – 267 s. [in Rus]

[3] Gijomu Zh. O novykh priemah interpretacii [About new methods of interpretation] / Zh. Gijomu, D. Mal'did'e // *Kvadratura smysla: Francuzskaja shkola analiza diskursa*. – Moscow: «Progress», 1999. – S. 124–136. [in Rus]

[4] Teun A.V.D. *Critical Discourse Analysis*. <https://doi.org/10.1002/9781118584194.ch22>

[5] Patjukova R.V. Raznoaspektnaja korreljacija kategorial'nyh oblastej diskursa i kommunikacii [Multidimensional correlation of categorical areas of discourse and communication] // *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*. 2011. – № 2 (9). – S. 129–132 [in Rus]

[6] Karasik V.V. *Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs* [Language circle: personality, concepts, discourse]. – M.: GNOZIS, 2004. – 389 s. [in Rus]

[7] Ivanova S.V. *Politicheskij media-diskurs v fokuse lingvokul'turologii* [Political media discourse in the focus of cultural linguistics] // *Politicheskaja lingvistika*. – 2008. – № 1 (24). – S. 29–33. [in Rus]

[8] Shpetnyj K.I. *Pragmaticheskie parametry professional'nogo diskursa (na materiale BBC News* [Pragmatic parameters of professional discourse (based on BBC News] / *News Front Page*) // *Vestnik MGLU*. – 2010. – № 596. – S. 214–234. [in Rus]

[9] Kazbekova M.K. *Genres of Virtual discourse // azykove obrazovanie v Kazahstane i v mire: Voprosy kachestva i ocenivaniya: Sbornik materialov X mezhdunarodnogo nauchno-metodicheskogo seminaru*. – Astana: IP «Bulatov A.Zh», 2023. – P. 156–161. [in Engl.]

ВИРТУАЛДЫ ДИСКУРСТЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Казбекова М.К.¹, *Султанбекова С.А.²

^{1,2} Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Интернет-дискурс әлем ғалымдарының қызығушылығымен туғызғанмен, салыстырмалы түрде жаңа зерттеу саласы болып саналады. Онлайн дискурстың ерекше назар аударуды қажет ететіндігі даусыз. Осы себептен бұл мақала виртуалды дискурстың маңыздылығын саралауға бағытталған. Жасөспірімдер виртуалды

дискурсының прагматикалық стратегияларын нақтылау біздің онлайн дискурсқа деген қызығушылығымызға себеп болды.

Бұл зерттеудің басты мақсаты виртуалды дискурстағы прагматикалық стратегияларды анықтау. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін виртуалды тілдік тұлғаның болмысын ашу, дискурсты саралау, оның түрлеріне тоқталу және виртуалды дискурс коммуниканттарының прагматикалық стратегияларына талдау жасау сияқты міндеттер жүзеге асырылды. Виртуалды дискурстың прагматикалық стратегияларын анықтау үшін мақала авторлары орыстілді жасөспірімдердің виртуалды дискурстағы мәтіндерінің үзінділеріне жан-жақты лингвопрагматикалық талдау жасады.

Зерттеу сипаттамалық әдіс, контекстік талдау, компоненттік талдау, интерпретациялық талдау әдістері сияқты лингвистикада қалыптасқан дәстүрлі әдістер арқылы жүзеге асты. Бақылау тәсілі онлайн мәтіндерді прагмалингвистика тұрғысынан қарастыруда қолданылса, сипаттамалық әдіс онлайн мәтіндердегі коммуниканттардың прагматикалық ниеттерін сипаттауға мүмкіндік берді. Контекстік талдау әдісі арқылы біз қарым-қатынас аясын анықтап, компоненттік әдіс арқылы таңдалған тілдік құралдарды компоненттерге бөліп қарастырдық. Коммуниканттардың прагматикалық стратегияларын нақтылау үшін интерпретациялық талдау әдісіне жүгіндік.

Мақаланың басты нәтижесі - жас жеткіншектердің қысқы демалыс уақытындағы виртуалды дискурстың бір жанры ретінде Facebook желісіндегі қарым-қатынас мәтіндеріндегі прагматикалық стратегияларының анықталуы болды.

Мақаланың ғылыми нәтижесі ретінде жас жеткіншектердің виртуалды дискурстағы прагматикалық стратегияларының анықталуы зерттеудің практикалық маңыздылығын құрай отырып, дискурс саласындағы зерттеулерге қызығушылық танытатын студенттерге, жас ғалымдарға көмекші құрал бола алады.

Тірек сөздер: дискурс, виртуалды дискурс, прагмалингвистика, антропоцентристік парадигма, виртуалды тілдік тұлға, коммуникация, Facebook, сөз құбылысы, прагматикалық стратегиялар

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ ВИРТУАЛЬНОГО ДИСКУРСА

Казбекова М.К.¹, *Султанбекова С.А.²

^{1,2} Евразийский национальный университет
имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Аннотация. Анализ онлайн-дискурса считается относительно новой областью исследования, хотя он привлекает внимание ученых со

всего мира. Очевидно, что онлайн-дискурс заслуживает особого внимания. Следовательно, данная статья посвящена важности виртуального дискурса. Наш интерес к онлайн-дискурсу был стимулирован прагматическими стратегиями подросткового виртуального общения.

Таким образом, данное исследование направлено на выявление прагматических стратегий виртуального дискурса. Для достижения этой цели были предприняты попытки рассмотрения дискурса, его видов и прагматических намерений участников виртуального дискурса, а также выявление феномена виртуальной языковой личности в некоторой степени. Для определения прагматических стратегий виртуального дискурса авторы обратились к выдержкам из текстов онлайн-общения русскоязычных подростков.

Методология исследования основана на традиционных лингвистических методах, таких как метод наблюдения, который позволил нам рассматривать онлайн-тексты с прагмалингвистической точки зрения, описательный метод, который был полезен для описания прагматических намерений участников общения, контекстуальный метод, благодаря которому мы могли видеть сферу коммуникации, компонентный анализ, который облегчил анализ выбранных лингвистических средств, интерпретативный анализ, который позволил выделить прагматические стратегии и так далее.

Результаты настоящей статьи, выявляющие прагматические стратегии подросткового виртуального дискурса на основе анализа выдержек из Facebook как одного из жанров виртуального общения в период зимних каникул, имеют практическое значение как вспомогательный инструмент для студентов и молодых исследователей, интересующихся исследованиями дискурса.

Ключевые слова: дискурс, виртуальный дискурс, прагмалингвистика, антропоцентрическая парадигма, виртуальная языковая личность, коммуникация, Facebook, игра слов, прагматические стратегии

Received: January 23, 2024

Information about authors:

Kazbekova Meruyert Kazbekovna – PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan e-mail: malikaaa.80@mail.ru

Sultanbekova Sagima Abdigaparovna – PhD, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan e-mail: sagima2007@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Қазбекова Меруерт Қазбековна – PhD докторант, Л.Н.Гумилев

атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан e-mail: malikaaa.80@mail.ru

Сұлтанбекова Сағима Абдигапаровна – PhD, Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан e-mail: sagima2007@mail.ru

Информация об авторах:

Казбекова Меруерт Казбековна – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан e-mail: malikaaa.80@mail.ru

Султанбекова Сағима Абдигапаровна – PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан e-mail: sagima2007@mail.ru

ӘОЖ 81

ҒТАХР 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.009>

**«ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ» КОНЦЕПТІСІНІҢ КОГНИТИВТІК МОДЕЛІ
(Ш. МҰРТАЗА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ БОЙЫНША)**

***Кембаева А.Т.¹, Жұбай О.С.²**

***^{1,2}әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан**

Аңдатпа. Кез келген халықтың ішкі рухани әлемі мен ұлттық ерекшелігі оның тілдік сипатында көрініс табады. Демек ұлттық сипатты білдіретін ұғымдарды зерттеу арқылы сол халықтың тарихы мен дүниетанымын, мәдениетін танимыз. *Қазақ халқы* концептісін зерттеу барысында ұлтымыздың психологиялық ерекшелігін көрсететін, халқымызға тән дүниетанымдық көзқарастар мен ұстанымдар тізбегін және концепттің когнитивтік моделін анықтау мақсаты қойылды. Назарға алынған *қазақ халқы* концептісінің мән-мазмұнын ашу үшін когнитивтік бағытта ұлттың түп санасындағы танымы мен этностық айшықтарынан хабар беретін, менталитеті мен мәдениетінен сыр шертетін мазмұнды ұғымдары бар шығармалардың мәтінін талдау жұмысы жүргізілді. Дәлірек айтқанда, зерттеу жұмысының негізгі идеясына сай *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделі жазушы Шерхан Мұртазаның шығармашылығы негізінде анықталды.

Зерттеу барысында нақты мысалдарға жүгіну міндеті қойылып, мәтін тармақтарын іріктеу, лексикалық талдау, жинақтау, түсіндіру әдістері қолданылды. Зерттеу нысанына айналған концепт қаламгер

шығармасында түрлі типті формада көрініс тапты. Сондықтан ұғым мәнін ашатын стереотиптік, ассоциативтік, семантикалық таңбалар мен символдар мәтін ішінен іріктеліп, өзара ұқсастықтары мен артқан мағыналық-мазмұндық сипатында талданды.

Қазақ халқына тән мінез-құлық, салт-сана, дүниетанымдық көзқарас, этностық ерекшеліктер, тіпті ұлтқа тән дәстүрлі әдет-ғұрып, келбет, тарих, қазақ танымындағы өмір туралы түсінік – барлығы бір ғана *қазақ халқы* концептісінде көрініс табады. Зерттеу жұмысында санада бейнеленген ой суреттерді көркем шығарманың әр тармағынан жүйелі іріктеп алу, оның формасын табу, талдау үдерістері жүргізілді. Бұл негізгі нәтижені, яғни *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін нақты мысалдар негізінде тану мүмкіндігін айқындады. Зерттеу жұмысының қорытындысында Шерхан Мұртаза шығармасының мәтіні негізінде *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделі анықталды және оның атқаратын қызметі талданды. Қазақы танымды білдіретін мәтін тармақтары таңбалық, семантикалық сипатта сараланды. Зерттеу барысында жүргізілген практикалық талдау – жұмыстың тіл білімі саласындағы құндылығын айқындады.

Зерттеу жұмысының қорытындысы, яғни *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін көркем шығарманың тілдік бірліктері негізінде анықтау, автордың астарлы ой суреттерінің және қазақы көзқарасының, дүниетанымдық ұстанымының мәтін ішінде берілген ұғымдық сипатын түсіндіру, мысалдарды іріктеп алу, талдау, мазмұндық, ұғымдық ерекшеліктерін ашу – оның ғылыми және практикалық маңызын нақтылады.

Тірек сөздер: концепт, когнитивтік модель, қазақ халқы, ұлт, фрейм, лексикалық бірлік, когнитивті лингвистика, ұлттық таным, концепт типі

Кіріспе

Когнитивтік ғылымның қамтитын басты ұғымдары ретінде *әлемнің ұлттық және тілдік бейнесін* және *әлемнің концептуалды бейнесін* қарастыратын болсақ, кез келген халықтың этномәдени ерекшелігі мен ұлттық танымына сай концептілер тізбегін де осы салада қарастыру маңызды. Ұғымның пайда болуын санадағы құбылыс деп танимыз. Демек, *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін анықтау үшін оны концептілік жүйе мен концептілік құрылымдардың санада бейнеленуінің формалары негізінде қарастырамыз. Концептінің мәнін ашу үшін және оған тән семантикалық, стереотиптік, ассоциативтік таңбалардың, ойсуреттің тілдік ерекшелігіндегі нақты мысалын анықтау үшін көркем әдебиетке жүгінеміз. Қазақ дүниетанымына сай санадағы бейне суреті тілдік ұғымдар арқылы оның когнитивтік моделін құрауда қызмет атқарады. *Қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін анықтауда автордың

көркем туындыда қолданған тілдік құрылымдары мен ойсуреттерінің таңбалық көрінісі қолданылады. Ол шығарма сюжетіндегі әрекеттермен, кейіпкерлер бейнесімен, олардың портреттерімен, тілдік сипатымен, автордың астарлы ой жетегімен, символдар және таңбалар тізбегімен айшықталады. Бір ғана атау, концептінің ішкі семантикалық, лексикалық мазмұнының, этникалық табиғатының кеңдігін тілдік бірліктер негізінде анықтау когнитивті лингвистика саласы үшін маңызы зор құбылыс.

Зерттеу барысында *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделі ұлттық таным негізінде қарастырылып, шындық өмірден көркем шығармаға алмасқан оқиғалар мен кейіпкерлердің образды жиынтығы талданды. Ұлтқа тән тілдік ерекшелік пен санадағы бейненің айқын көрініс табатын тұсы осы көркем шығармалар екенін білеміз. Сондықтан Шерхан Мұртазаның «Қызыл жебе» романының бірнеше томында қамтылған қазаққа тән түп тамыр дәстүр жігі, қазақы мінезді жоғалтпаған кейіпкерлердің прототипі, оқиға желісінде суреттелген ұлттық салт-дәстүр мен ұлтымыздың ертеден бойында жинақталған рухани түсінігін айқындай түсетін тармақтар когнитивтік модель тұрғысында зерттеліп отырған концепт мәнін мазмұнды сипаттайды, толық ашады.

Концептінің когнитивтік моделін анықтау үшін мысалға алынған шығармадағы ұлт ұстанымын артқан әр тармақ, таңба, тіркес халқымыздың санасындағы суретті түсінігін, дүниені танудағы айшығын дөп басып көрсетеді. Зерттеу нәтижесі *қазақ халқы* концептісінің мазмұнын оның этникалық таным-түсінігімен қатар алып қарастыру арқылы өзекті ұғымдық бейнелердің тізбегін де анықтап берді.

Қазақ халқы концептісінің көркем шығарманың тілдік сипатында танылуы және оның берілу формаларының алуандығы тікелей туынды авторының тілдік қолданысына байланысты екені ескерілді. Сондықтан автордың қазақ дүниетанымын ашудағы шеберлігі оның ұлтты тануындағы, шындық бейнені суретті тілдік өрнекпен беруіндегі ұстанымы зерделенді.

Адамзатқа тән концептілік ұғымдардың ішінде ұлттық концептілердің жиі байқалатынын білеміз. Себебі жалпы адамзат мәдениеті ұлттың мәдени бояуымен астасып жатады. Адамның ақиқат дүниеге қатынасын тілдік құралдар негізінде беру, сол бойынша қалыптасқан ақпарат жүйесін анықтау әлем бейнесін тануға жол ашады. Сондықтан көркем шығарма тілін концептілік талдау сол шығарманы тудырған халықтың ғана емес, әлемнің тілдік бейнесі туралы білімді анықтау үшін де қажетті. Көркем шығарма тілінде халықтың танымын кең ауқымда танытатын концептілер және когнитивтік модель жүйесі айқын көрініс табады. Кез келген шығарманы поэтикалық немесе лингвистикалық талдаумен ғана шектеуге болмайды. Ондай талдауда қаламгердің шығармашылық шеберлігі мен шындық дүниені тану ерекшелігі, ұлттық таным-түсінігі, көзқарасы анық байқалмайды. Себебі

басты назар шығарманың көркемдік сипатына ауып кетеді. Демек белгілі бір қаламгер шығармашылығы бойынша концептілік талдау жасау жазушының дүниетанымын танытатын тілдік құрал қызметін атқарады.

Адамның әрдайым әлемді тану үдерісінде жүретінін ескерсек, оның сол әлемдік бейнеде өз орнын қалыптастыру жолында қызмет ететін де түсінеміз. Осы үдерісті жүзеге асыруда ұлттың тілі – сөйлеушінің дүниетанымындағы қалыптасқан ерекшеліктері мен айшықты құбылыстарын бейнелейтін құрал қызметінде танылады. Сондай-ақ тіл адам санасының бейнелі көрсеткіші. Яғни этнос пен оның мәдениетінің көрінісін тілдік бірліктер арқылы толығырақ танимыз. Этномәдени сана суретін де осы тіл арқылы анықтауға болады. Себебі халық үшін мәні бар таным мен білім жиынтығы сол халықтың ұлттық тілі арқылы көрініс табады, сақталады. Тілді қолданатын адам сол ұлттың мәдениетін жеткізуші әрі тасымалдаушы болса, тілдік таңбадағы мәдени ерекшеліктер сан ғасырлар бойы жинақталған салт-дәстүр, білім-біліктер, дағдылар мен ойлау айшықтары сол ұлтқа, яғни мәдени қауымдастыққа тиесілі сипатқа енеді. Соның негізінде ұлттың санасында қалыптасқан танымын суреттейтін тілдік бірліктер, концептілер пайда болады.

Әр халыққа, ұлтқа тән қоршаған ортасы мен шындық құбылысты тану тәсілдері, оның әлемді тануы, тілдік ерекшелігі мен менталитеті, ұлттық ұстанымы мен салт-дәстүрі, мәдени ерекшелігі – барлығы оған тән атаулар негізінде анықталады. Белгілі бір атаудың астарлы мән-мағынасы мен шығу тегі ұлттың таным-түсінігіне, мінез-құлқына тән жүзеге асатын тілдік құбылыстар жігіне қосылады. Ал тіл ойды білдіретін негізгі құрал, әрі таным үдерісін көрсетеді. Ертеден-ақ зерттеліп келе жатқан, бүгін де өзектілігін жоймаған тіл мен мәдениет арасындағы өзара әрекет мәселесі, атаулардың когнитивтік модельдерін тану, зерттеу тіл біліміндегі мәні үстем мәселелердің бірі. Себебі әр ұлтқа тән тілдің әмбебап ерекшеліктерін тану арқылы сол ұлтқа тән терең мәдени ұстанымдарды анықтауға жол ашылмақ. Бұл бағыттағы зерттеуді – когнитивті лингвистика ғылымы жүзеге асырып келеді.

Зерттеу тақырыбындағы *қазақ халқы* концептісі де өз бойында ұлтымызға тән түсініктер мен ұстанымдарды қамтиды. Когнитивті лингвистика терминологиясында *қазақ халқы* концептісінің лингвомәдени мазмұны қазақ халқына тән тікелей және жанама танымдық, этникалық таңбаларды қамтиды. Мінез-құлық пен ертеден қалыптасқан түсінік, дәстүр ерекшелігін де осы концепт мазмұнынан байқаймыз.

Қазақ халқы концептісінің мәнін шектемей, кең мағынасында зерттеу үшін Шерхан Мұртазаның көркем туындылары негізге алынды. Өйткені туындыгердің әр шығармасынан ұлттық мүдде, халқымыздың рухани және ұлттық ерекшеліктері, ұлттық мәдениеттің тілдік көріністері айқын байқалады. Зерттеу мақсатына сай шығармада көрініс тапқан

қазақ халқы концептісінің ұлттық-мәдени үлгісі талданып, оның тілдік сипаты мен шығарма мазмұнына сай берілу ерекшелігі жазушының шығармашылық шеберлігі негізінде, тілдік қолданысы мен қазақ халқына тән этникалық әрі мәдени сипатын ашудағы ерекшелігі тұрғысынан қарастырылды. Мұндай белгілі бір халықтың ұлттық психологиясы мен табиғатынан хабар беретін ұғымдар мен ой таңбалардың когнитивтік моделін анықтау *әлемнің ұлттық және тілдік бейнесін* тануға жол ашпақ.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Ұлттың ұстанымы мен мәдени ерекшелігінен, танымынан хабар алу үшін оған тән концептілердің когнитивтік моделін анықтау қажеттілігі туады. Концепттің бойында әлем туралы ақпарат қамтылған. Белгілі бір халықтың жеке адамының да ойы мен ішкі жан-дүниесін көрсетеді, ұлттық образ бен ұғымды, құндылық сипаттарын, күрделі символдарды да білдіреді. Бүгінге дейін және қазіргі тіл білімінде де концепт түрлері мен когнитивті лингвистика саласында зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалым-зерттеушілердің еңбектерін назарда ұстаған жөн. Мәселен, Г.А. Брутян [1, 108 б.], М.А. Пименова [2, 127 б.], J. Lakoff [3], И.О. Окунева [4, 62 б.], В.В. Воробьев [5, 44 б.], А.Б. Салқынбай [6, 95 б.], А. Ислам [7, 72 б.] т.б. зерттеулерін атап өтсек болады. Зерттеу міндеттерін жүзеге асыру кезінде аталмыш ғалым-зерттеушілердің еңбектерін қарастыра отырып, концепттің және оның когнитивтік моделінің, концептілік жүйелердің тіл білімінде зерттелуі мәселесімен, жаңа тұжырымдармен танысып, нақты концептті талдауға қажетті тәжірибелік әдіс-тәсілдер қарастырылды. Соның негізінде *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін анықтауға бағытталған талдау жасалды. Көркем шығарма құрамынан ұлттық бейнені беретін әр тармақ нақты мысал ретінде таңдап алынды.

И.Ю. Никишина өз еңбегінде «концепт» ұғымына былай анықтама береді: Концепт – лингвистикалық белгілердің астарындағы ой бейнелері, олар лингвистикалық белгілерді білдіреді әрі лингвисттердің назарын өзіне аударды. Когнитологиядан шыққан концепт ұғымы тілді үйрену үшін маңызды және қажет, әрі когнитивті лингвистиканың негізін қалады. Концепттерден белгілі бір тілдің семантикалық кеңістігі жасалады, ал семантикалық кеңістіктен олардың нақты ұлттық танымдағы білім құрылымдарын бағалауға болады [8, 5 б.]. Демек концепт негізінде белгілі бір ұлтқа тән тілдің семантикалық кеңістігін тануға, ұлттық дүниетанымын түсінуге зор мүмкіндік ашылады. Бір ғана атаудың бойында ғасыр тарихын қамтитын ұлттың жүріп өткен жолы мен күллі дәстүрі көрініс таба алады.

Маңызды ұғымдар тілде кодталады. Адам психикасы үшін ортақ ұғымдар тілдердің грамматикасында көрініс табады және бұл концептілік

жүйені, лексикалық түрде көрсетілген барлық концептілік материалды таратуға арналған шеңберді жасайтын грамматикалық категория ретінде қарастырылады. Осы ұстанымдарды назарға алып, зерттеу жұмысында Шерхан Мұртаза шығармалары негізінде *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін анықтау мақсатында семантикалық интерпретация, жинақтау, түсіндіру, лексикалық талдау, сипаттамалы-аналитикалық тәсілдер қолданылды. Жазушының *қазақ халқы* концептісін көпшілікке ұсынуындағы ерекшеліктері мен ұлтымызға тән, *қазақ* атауының астарында жатқан алуан мінез-құлықтық және танымдық үдерістерді анықтау үшін концептуалды талдау әдісі жүзеге асырылды. *Қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін құрайтын концепт типінің формаларын анықтау мақсатында көркем шығармадан нақты үзінділер мысалға алынды. Жеке фреймдермен қатар, сценарий, яғни оқиғалы форма типтерін анықтау үшін, лексикалық бірліктерді жүйелеу үшін шығарма мәтінінің тармақтарын жаппай іріктеу әдісі қолданылды. *Қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін анықтау барысында қаламгердің «Қызыл жебе» романының үш бөліміндегі көркем мәтіндер тізбегі пайдаланылды. Мәтін тармақтары негізінде концептілік құрылымның түрлі формалары, мазмұнды беру амал-тәсілдері, қазақ халқының түпкі танымындағы этникалық ерекшеліктері ой таңбалары мен лексикалық бірліктер негізінде анықталды. Шерхан Мұртаза шығармашылығында ұлттық келбеттің астарлы ой суреттері мен қазаққа тән күллі сипат көрінісі айшықты берілген. Сондықтан *қазақ халқы* концептісінің мазмұны автордың шығармасындағы кейіпкерлер арасындағы диалогтардан, автордың кейіпкерлердің портреттерін сипаттауындағы тілдік бірліктерді қолдануынан, ұлтымызға тән әдеттердің түрлі сюжет жетегінде берілуінен, қазақтың мінез көрінісі мен оның әлеуметтік жағдайынан, тұрмысы мен тарихынан хабар беретін алуан тұтас бейне-символдардың ұшырасуынан анықталып, дәлелді тұжырым жасалды. Зерттеу жұмысында *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін анықтау мақсатында мәтін ішіндегі заттық ұғымдар мен халық дүниетанымын айқындайтын жүйелі сөз қолданыстары талданды.

Нәтижелер

Шерхан Мұртаза туындыларындағы *қазақ халқы* концептісінің санада бейнеленуі концептілік құрылымдардың тізбегіне сай түрлі формада кездеседі. *Қазақ халқы* концептісінің мәнін ашатын ұғымдарды да, мазмұнын ашатын тіркестерді де жолықтырамыз. *Қазақ* концептісі дара тұрып макроконцептті құрайтыны белгілі. Сондықтан *қазақ халқы* концептісінің мазмұндық мәні де терең әрі сан-салалы болмақ. Шерхан Мұртаза шығармаларында бұл концепттің когнитивтік моделі ұлттық танымды білдіретін этномаркерлер негізінде сипатталады.

Қазақ халқы концептісі ұлттық дүниетанымда өз тереңінде бар

болмысы мен мәдениетін артып тұрған, ертеден-ақ көшпелі халықтың сипатын ашатын, өз діні мен ділі, менталитеті, ата дәстүрі мен ғасырлық тарихы бар, әлем өркениетінен өз орнын ойып алған халықтың сипатын беретін феномен ретінде де құнды. Бұл концепт ұлттық мәдениетіміздің дамуын, ақиқат дүниедегі алатын орнын анықтауға жол ашты. Аталмыш ұғыммен қатар аталатын қаншама этномәдени концепттерді зерделегенімізбен, оның барлығы да осы бір макроконцепт ішінде қарастырылады. Себебі бізге белгілі *шаңырақ* немесе *батыр*, *отбасы* немесе *қонақжайлылық*, тіпті *қазақ әйелі* концептілері де аталмыш макроконцепт жүйесіне жинақталады. Сондықтан қаламгер шығармасы бойынша *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін анықтаудың шеңбері кеңейіп, ұлт бойында жинақталған бүкіл қасиетті, оның тіршілігіндегі әдеттері, тарих кезеңдерінде қанына сіңген ерекшеліктері нақты мысалдар арқылы талданды. Шығармадағы ұлттық мінезді, бойына сіңген дәстүрді суреттеп тұрған кейіпкерді жиынтық образ деп танып, оның бойындағы мінез-құбылысты бүкіл қазақтың танымы мен бір ұлттың бойында болып жатқан құбылыстар деп тану орынды. Кейіпкерлер еске алатын қазақ басынан өткен оқиғалар суреті мен қазаққа теліген сипаттама атаулары, қазақ тұрмысының өзіндік айшықты ерекшеліктері және оны авторлық астарлы символ бейнелермен беруі концептінің когнитивтік моделін анықтап беруімен қатар, мазмұнын түсіндіруге бағытталған. Зерттеу жұмысының нәтижелілігі – мәтін негізіндегі нақты тармақтарды талдау арқылы *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін танытуы, сондай-ақ бүгінде заманауи қазақтың танымынан жойылып бара жатқан ұлттық дүниетанымның тілдік бірліктеріне мазмұнды талдау жасауы, түсіндіруі.

Талқылау

Шерхан Мұртазаның «Қызыл жебе» романындағы «*Қанша кедей болса да судан балық сүзуді кәсіп қылмаған қазаққа бұл балашағаның қылығындай көрінді*» [9, 15 б.], – деген үзіндіде *балық сүзуді кәсіп қылмаған қазақ* деген тіркесі *қазақ халқы* концептісіне жақын сема және ассоциативтік таңба арқылы сипатталып тұр. Себебі қазақ халқының балық сүзуді кәсіп қылмағаны әрі оның отырықшы емес, әуелден көшпенді халық болғаны тарихтан да белгілі. Қазақ атқа мініп, мал бағып, кең далада өмір сүрген еркін халық. Қарапайым фрейм формасында берілген бұл концепт типі арқылы автор оқырманына *қазақ халқының* өмір сүру салты мен тарихынан хабар беріп отырғандай. Тіпті балық сүзуді кәсіп қылмауы, қазақ халқының жиі мекендеген орнына да байланысты ақпаратты беріп тұр. Жазда жайлауға, күзде күзеуге көшіп жүрген халық, әрине, көлге қармақ тастап отырмағаны белгілі. Көшпелі болса да, отырықшылықтан ада болмаған қазақ халқы балық аулауды әуелден кәсіп санамаған еді. *Қанша кедей болса да..., ...бала-*

шағаның қылығындай көрінді, – деген сипаттамасында қазақтың балық аулау кәсібiне әдеттенбегенiнен тағы бiр хабар бередi. Автор мұнда кедейлiктiң азабын тартса да басын төмен қаратып, көрiнгенге iлесе қоймас қазақтың ер мiнезi сол кәсiптi игерудi жатсынғанын айтады. *Құдай мал бермеген соң жер емiн қазақ жарыған емес* [9, 132 б.] немесе *Шөбi шүйгiн, суы бал, өрiсi мол жер iздептi зой мал баққан қазаққа* [9, 159 б.] – деген тармақтардан да ертеден-ақ қазақ халқының мал өсiруге машықтанған халық екенiн дәлелдейдi. Шүйгiндi шөбi мен мол өрiс қашан да қазақ даласының суретiн санамызда сайратып тұрады. Қазақ халқының мекенi мен даласының санада бейнеленген суретiн тану үшiн кейде осындай қарапайым бiр ұғым да жеткiлiктi. Ондай малға жайлы қонысты iздеуi дегенi халықтың жайлау, көктеу, күзеу, қыстауға жыл он екi ай көшiп жүретiнiн, қазақ мекен еткен даланың мол өрiсiн суреттейдi. Қазақ халқы үшiн жанынан қымбат мекен, туған жердiң, ата қонысының табиғаты қашан да өз атымен қатар аталады.

Мұндай фрейм формасында берiлген танымдық тармақтарды аталмыш шығармадан жиi кездестiреміз. Мысалы: *Бұл өзi Шiлмембет руынан шыққан қарапайым қазақ едi* [9, 15 б.], – деп автор халқымызға тән ең жиi байқалатын мiнез-құлықты сипаттаса, екiншi мәнi ретiнде *қарапайым қазақ* деп сол кезеңдегi халық арасындағы әлеуметтiк және қоғамдық жағдайды, шығу тегiн танытады. Қазақ халқының қарапайымдылығы әсiресе шығармадағы ауыл адамдарының келбетiнен көрiнедi. Сондай-ақ: *Қара шаруа болса да, рухы күштi, қайраты мол, қажырлы қазақ* [9, 15 б.], – деген сөйлемде ұлтымызға тән стереотиптiк таңбалар, яғни *рухы күштi, қайраты мол, қажырлы қазақ* секiлдi ұғымдар негiзiнде *қазақ халқы* концептiсiнiң когнитивтiк моделiн құрады. *Мынау қаһарлы қазақ түрмеден екiншi рет қашып шығуды армандайды* [9, 55 б.], – автордың бұл тармақта *қаһарлы қазақ* деген тiркестi қолдануын қарапайым сипаттауға жатқыза алмаймыз. Себебi *қазақ халқының* ертеден-ақ қанына сiңген рухы мен елi, жерi үшiн жанын беретiн қасиетi, жауының алдында қаһарлы мiнез танытқаны белгiлi. Қанша кезең өтсе де ұлттың түпкi санасы мен қанында сол мiнездiң сақталып келе жатқанын қаламгер өз кейiпкерiнiң мiнез-құлықтық сипатына телу арқылы көрсетедi. *Жан-жақтан ағылып келiп жатқан шәкiрттердiң арасынан ара-тұра қара домалақ қазақ балалары да кездесiп қалады* [9, 119 б.], – деген тармақтағы *қара домалақ қазақ балалары* деген тiркес *қазақ халқы* концептiсiнiң мәнiн ашатын танымдық элемент қызметiн атқарады. *Қара домалақ* атауының өзi *қазақ* атауымен ассоциативтiк таңба жiгiнде қатар аталады. Қазақ халқының танымында *қара* ұғымы *қара бала, қара қазан, қара домбыра* секiлдi ұлтқа тән символдық мәнi бар iшкi концепт тiзбегiн құрайды.

Рысқұлдың кiм екенiн танып қалған, қой қораға қамап қойсаң, абақты осы екен деп, тырп етпей жата беретiн аңқау қазақ болмай

шыққанына көздері жеткен [9, 107 б.], – тармақта автордың *аңқау қазақ* деп беруі, қазаққа тән аңғал және ақкөңіл, аңқау мінез-құлқының суретін бергені. «...қой қораға қамап қойсаң...» дегені, қазақтың жазы-қысы мал бағумен айналысқан халық болғанынан хабар береді әрі қойдың момын жануар екенін ескерсек, қазаққа тән момындықты айтқаны. Әрі бұл ұғым төңірегінде тыныштық пен бейбітшілік мазмұнын беретін *қой үстіне бозторғай жұмыртқалау* секілді тұрақты тіркесті еске түсірген жөн.

Қазақта не көп, арқан көп, әп-сәтте Рысқұлдың аяқ-қолы сіресіп қыл арқанмен байланды да қалды [9, 34 б.]. Шерхан Мұртазаның бұл тармақтағы *қазақта не көп, арқан көп* дегенінен *қазақ халқының* жылқы малын көп өсіргенін, сондықтан қазақта арқанның көп болатындығын түсінеміз. Бұған дәлел аталмыш туындыдағы мына тармақтар: *Қазақ жылқы алса, ісіне татитындай етіп молынан алады және алыстан алады* [9, 36 б.].

Туындыгердің атылмыш шығармасынан оқиғалы форма, яғни фреймдер төңірегінде жағдаяттар мен оқиғаларды жинақтау арқылы жасалған *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін танытатын скрипттер мен ойсурет үлгілерін де жиі кездестіреміз. Концептті мұндай мазмұндық формалар негізінде талдау оның құрылымының санада бейнеленуін, түрлі формада көрініс табуын анықтауға мүмкіндік береді.

Қаламгер шығармасындағы: *Қатшагүл ұшып барып ескі кебеженің артында тұрған қалақша қара домбыраны алып берді* [9, 132 б.], – деген тармағындағы сипаттауынан қазақ халқымен қатар аталатын қара домбыраның санадағы көрінісі де *қазақ халқы* концептісінің мәнін ашуда қызмет етіп тұр. *Атқа мінсе есіріп кететін қайран қазақ қиқулап ылдига шаба жөнелген* [9, 149 б.], бұл тармақтан *қайран қазақ* деп қарапайым фрейммен берілген концепт типімен қатар, жинақталған жүйелі ұғым, қазақтың ат үстінде күн кешкен халық екені және ат үстіндегі әрекеті мен мінезі ашылған. Ал қазақ халқының *қайран* сөзімен қатар тіркесуі, халықтың басынан өткерген алуан тарихи кезеңдер мен қиын-қыстау заманды еске салады. *Қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделі оның түпті этникалық және лексикалық мәнінің кодталған ақпараты болғандықтан, ол ұғым мен мазмұнды қатар қамтып, көркем шығармада түрлі формада көрініс тауып отыр. Шерхан Мұртаза өзінің «Қызыл жебе» романында қазақ халқына тән мінез-құлқы, рухани танымды, салт-сананы, әдеттерді, дүниетаным мен көзқарастарды және т.б. кейіпкерлердің ішкі психологиясын ашу арқылы, олардың мінез-құлқын сипаттау арқылы және деректі заттар мен іс-әрекеттер, символдар, лексикалық бірліктер негізінде оқырманға ұсынған.

Романның екінші бөлімінде: *Қақтаған күміспен қапталған қазақы ер тоқымның үстінде көрпеше жоқ, құйрыққа қатқыл тиеді екен* [10, 34 б.], – деп, автор *ер тоқымның* мәнін *қазақ халқы* концептісінің ұғымы ретінде ұсынып отыр. Өйткені ер тоқымын күміспен қаптаған

қазақ халқының бұл әдеті ертеден бүгінге дейін сақталып келе жатқан ата дәстүр, ұлттық сипаттың мәнін ұғындыратын деректі символдың түп санамыздағы көрінісі. *Қазақ халқы* үшін ер тоқым тек ат әбзелдері қатарындағы зат емес, ұлттың ғасырлар бойы жүріп өткен жолының, сол жолда пайда болған түрлі әдет-ғұрпының астарлы мәні іспетті. Ер тоқымды күміспен қаптаудың өзі оның қасиетті зат екенін аңғартады. Оны автор былай береді: *Бұл ердің үсті ұлы істер туралы жар салатын, сан мың қолды аузына қарататын дуалы сөздердің қасиетті мінбері іспетті* [10, 34 б.]. Демек ер тоқым қазақ халқының тарихы мен ұлттың ерік-жігерін білдіретін қасиетті астарлы мұрасы, сонымен қатар қасиетті мінбері де. Туындыгердің ұлттың этномәдени ерекшелігін көрсетуде қолданған мұндай танымдық элементтерін *қазақ халқы* концептісінен бөліп қарастыруға болмайды. Тармақтан *ер* концептісін жеке бөліп қарасақ та, ол *қазақ халқы* концептісінің мәнін толықтыратын тілдік бірлік қызметін атқарып тұр.

Шығармадағы: *Әне, ана жерде қобыз тартқан соқыр дуана отыр. Қобыз үні қайғылы, қабырғаңды сөгіп, соның арасынан жүрегіңді суырып әкелердей зарлы әуен* [10, 35 б.], – деген тармақтарындағы *қобыз тартқан соқыр дуана* немесе *қайғылы, қабағыңды сөгетін, зарлы үні* күрделі формада санада бейнеленетін ұлттың табиғатына тән *қобыз, дуана* ұғымдары арқылы *қазақ халқы* концептісінің мәнін ашады. Себебі бұл ұғымдарды да *қазақтан* бөліп қарастыру мүмкін емес. Мұндай деректі заттардың санада бейнеленуі қазақ халқына тән ұлттық түсініктерден сыр шертеді.

– *Міне, бұл біздің қазақтың кәсібі, – деді Ақкөз Тұрардың иығынан сипалап тұрып. – Ноғай айна-тарақ сатады: сарт қауын сатады; қазақ жоғалған жылқысын іздеп хан базарда жар салады* [10, 41 б.], – мұнда автордың *қазақ жоғалған жылқысын іздеп хан базарда жар салады* дегені алдыңғы тармақтағы өзге ұлттың кәсібінен қазақтың кәсібінің өзгешелігін танытқаны. Шерхан Мұртазаның бұл туындысындағы мысалға алынған әр тармақ *қазақ халқы* концептісінің семантикалық астарын әрі когнитивтік моделін құрайтыны анық. Сол арқылы бұл концептінің ең жақын семаларын және стереотиптік таңбаларын танимыз. Мысалы, *Қазақ той дегенде қу бас домалар деп шақырылмаса да бара береді* [10, 62 б.], – дейді автор. Қу басы той десе домалайтын қазақтың мінезі, әдеті ерте кезеңнен-ақ қалыптасқан. Сондай-ақ ол бүгін де халық менталитетінде сақталып келеді. Туындыгер осылайша қазақ халқының этномәдени танымы мен тынысын шығармада өз оқырманына паш етеді. Қазақтың той десе қу басы домалайтыны, қуанышты бөлісуге асығатыны, тіпті онда айтатын өлең-жырының формасы мен мазмұнын да қазықтай қалыптастырғаны ұлттық фольклорымыздан да белгілі.

Байтақ қазақ даласының топырағында тугандардан аштықтың дәмін менен артық татқан адам бар ма екен? [10, 39 б.], *қазақ* атауымен

қатар үнемі оның кең жазирасы мен кең байтақ даласы қатар елестейтіні анық. *Байтақ қазақ даласы* қазақ халқының қасиет-белгілерінің, деректі заттың дерексізденуінен туған ойсуреттерін білдіреді. Автор шығармасынан мұндай ойша түсірілген суреттерді нақты ұғымдар негізінде суреттеу жиі кездеседі. *Қазақ халқы* концептісінің мәні осы ұғымдар арқылы шығарма сюжетінде ашылып отырады. Мәселен, *Мұрты салбырап, езуінен төмен түскен, шоң мұрын, қыртыс маңдай, ірі тұлғалы егде қазақ екен, ләм деместен қайтадан бойын түзеп, ұзын қамшыны асықпай жоғары көтеріп, мылтық атқандай шарт еткізді* [10, 94 б.], – деген тармақтағы қазаққа тән түр сипатындағы *шоң мұрын, ірі тұлғалы қазақ* немесе *ұзын қамшы «қазақ халқы»* концептісі негізінде ойша бейнеленген қасиеттердің және ұлтқа тән символдық таңбаның айрықша көрінісі. Себебі қамшы *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік мәнін ашатын таңба ретінде де, дара тұрып, концепт ретінде де қызмет атқара алады.

Қиялы жүйрік қазақтың шыны екені, өтірігі екені беймәлім [10, 96 б.], бұл тармақтан *қиялы жүйрік қазақ* фреймінің төңірегінде жағдаят жүйесі сценарий формасына ауысып, *қазақ халқы* концептісінің мазмұнын аша түскен. Осындай үлгіні *«Патшаның айтқанына көніп, айдауында жүре беретін момын қазақ бұл жолы өзгеше мінез танытып, атырылып атқа қоныпты»* [10, 108 б.], – деп берілген тармақтағы *момын қазақ* фреймінің айналасында топтасқан оқиға арқылы дамып, *атырылып атқа қонатын* батыр қазақтың келбетін қоса танытып тұрғандай.

Романның үшінші бөлімінде: *Аруақты сыйлаған қазақ, Қорабек бабаларды ауызға алғанда кәдімгідей босаңсыды* [11, 79 б.], – деген тармағындағы *аруақты сыйлаған қазақ* дегенінен қазақ халқының салт-санасы мен нанымын білдіретін мазмұнды көреміз. Қазақ халқы қашан да аруағына құран бағыштап, оларды пір тұтып отыратын болған. Мұндай мазмұнды келесі тармақтан да байқаймыз: *Сондықтан ол қазақ дәстүрі бойынша аттан түсіп амандаспай, кіріптар болмаса, ат үстінде тұрып қол ұсынатын* [11, 81 б.]. Қазақ халқының дәстүрлі танымындағы іс-әрекеттердің ұлттық әдетке айналуындағы көрінісін байқаймыз. Аттан түсіп амандасу, қазақ халқының өз ішіндегі және өзге де халыққа сыйластығы мен құрметінен хабар береді. Қазақ халқымен қатар аталатын ілтипат пен өзіне тән биязы мінезін қаламгер былай да сипаттайды: *Табиғи қазақ ондай озбырлыққа бармайды* [11, 168 б.]. *Қазақ халқы* концептісіндегі *табиғи қазақ* атауының мәні оның дүниетанымы мен рухани ұстанымы тұрғысында танылады. Сондықтан автор ұлтқа тән емес кері мінезден ада қазақтың келбетін көрсету мақсатында осы ұғымды пайдаланады.

Шерхан Мұртаза бұл шығармасында қазақ халқына тән ішкі психологиялық характерді, келбет сипаттарын, тарихын, мәдениетін

таныту мақсатында алуан сюжет арасында концептің санадағы суретін айқындайтын таңбаларды тармақтарда қолданып отырған. Ол бірде арнайы сол мақсатта қолданылса, бірде бейсаналы түрде қаламгердің ұлттық сана танымынан туған құбылыс деп түсінгеніміз оң. Мысалы кейіпкердің мына сөзінен де осы құбылысты көреміз: *Қазақ жоралғысы бойынша, мен баруым керек! Өйткені оның әкесі Молдабек қайтыс болған. Мен көңіл айтқан жоқпын* [11, 168 б.]. Қазақ халқының дәстүріндегі көңіл айту жоралғысының маңызын автор осылай суреттейді. Мұндай салт-дәстүрлер легі *қазақ халқы* концептісіндегі тілдік бірлік мазмұнын когнитивтік сипатта бейнелейді. *Ескі ауылдың қазақбайшылығы, топ құрып, жік жасақтап жүретіні жаман. Ер мінезді тіктігі, шіркін, ауыл жақтықтан арылса зой* [11, 233 б.], – дейді шығарма кейіпкері Рысқұлов. Мұндағы *қазақбайшылық* дегені қазақ халқына тән жақсы-жаман әдеттерін еске алуы. Автор оны осы фрейм аясындағы *ер мінезді, тіктігі, тор құратын* асау мінезі тұрғысында түсіндіреді. Қазақ халқы өзінің қалыптасу тарихында ат үстінде күн кешкен батылдығымен, жерін қорғап, жауға шапқан ер мінезді батырлығымен де ерекшеленген. Ал мұндағы *ауыл жақтықтан арылуы* әуелде қазақ қоғамының ауылды мекенде қалыптасып, дамығанынан, киіз үйлі, қора-қора қойлы, үйірлі жылқылы тіршілігінен, дәстүрінен арылмаған қарапайым қоғам санасы туралы айтқаны.

Туған жеріңнің топырағы, туған аспаныңның ай-жұлдызы, қазақтың қара бесігі Қаратаудың киесі жебесін сені [11, 271 б.], – мұнда *туған жер, туған аспан, қазақтың қара бесігі Қаратаудың киесі* ұғымдары *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделіндегі лексикалық мағынаның, яғни этникалық мәдениетті танытудағы қызметінің тереңдігін көрсетеді. Мұндай мысалды «...құндыз бөрік, шибарқыт камзол, шоқайма көк етік киген бір қазақ қонышын қамшылай шығып...» [11, 350 б.], – деген тармақтан нақты көреміз. *Қазақ* немесе *қазақ халқы* концептісін сол күйінде бермей, қазақ халқының ассоциативтік таңбасын білдіретін *шибарқыт камзол, құндыз бөрік, шоқайма етік* секілді ұлттық киім атауларын сипаттау негізінде де анықтайды. Берілген тармақтағы *туған жер топырағы* тіркесі де қазақ халқының когнитивтік моделін құрайтын мазмұн жігін қамтиды. Себебі бұл ұғым тек Шерхан Мұртаза емес, өзге де қазақ қаламгерлерінің шығармаларында жиі кездесіп отырады. Бұл ұғым қазақ халқының туған жер туралы суретті танымынан, сағынышынан, махаббатынан хабар береді. Шығарманың үш бөлімінде де мұндай семантикалық таңбалар жүйесін жиі кездестіруге болады.

Халықтың сары уайым мен ащы запыраны шығар [11, 9 б.], – деп берілген автор сипаттауында *сары уайым* ұғымы қазақтың ертеден келе жатқан ұлттық танымының бір сипаты іспетті. Қазақ халқына тән *сары уайым, сары қайғы* ұғымдары халықтың бастан өткерген әр кезеңіндегі

ауыртпалықтан сыр шертіп тұр. *Қазақ халқы* концептісінің мазмұнында бұл модель халықтың көңіл-күйін білдіретін таңба ретінде қызмет атқарады.

Әсіресе мал бағып күн көрген халық қатты қаусап тұр [11, 43 б.], мұнда қазақ атауы берілмесе де *халық* дегені қазақты айтқаны екенін ойсуретінен ұғамыз. Себебі қаламгердің қосымша *мал бағып күн көрген* деген анықтамасы сөзсіз біздің танымымызға таныс суретті ақпаратты беріп тұр.

Түндіктің түстік жақ қиығынан қиялап, сол жақ керегеге сәуле түсіп тұр. Құлан жаққа қараған үйдің есігінен етектегі ел алақандағыдай түгел көрінеді [11, 206 б.], тармақтағы *түндік, кереге, құлан жаққа қараған үй «қазақ халқы»* концептісінің деректі әрі суретті тарихи санадағы бейнесін көрсетеді. Олай дейтініміз, мұнда аталған заттық деректер қазақ халқының киіз үйінің детальдары, яғни осы ұғымдар негізінде автордың кімді және қай халықты сипаттап отырғанын түсінеміз. Ал *етектегі елдің алақандағыдай көрінуі* халықтың жайлап жатқан мекенін, ондағы қоғамын көрсетеді. Көркем шығармадан концептті және оның типтік формаларын анықтау, халық туралы түсінікті қалыптастыруға септік болатын бірден-бір қағида екені осы тұста дәлелденді.

Халыққаласа, оны қастерлеп өңдеп, әрлеп, әрі қарай алып кете береді [11, 209 б.], шығарманың бұл тармағынан да *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделін ойсурет типі арқылы танимыз. Автор мұнда кейіпкердің аузына салған сөзі, әуелден қазақ тарихы мен әдебиетінде кез келген ақпараттың, өнердің, мәдениеттің сақталу формасын жеткізіп отыр. Халық танымындағы бұл қасиет есебінде ұлтымыздың талай өнері мен ертеде туған шығармашылық мұраларының сақталып келгені бізге белгілі. Демек, көркем шығармада берілген тармақ, мазмұнды ойлардың жиындығы *қазақ халқы* концептісінің тамырлы мәнін, бейнелі суретін қалыптастыра алады.

Қаламгер шығармасындағы *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделі түрлі формада кездесетіндегіне көз жеткіздік. Аталған ұғымдар мен мазмұн, лексикалық бірліктер, концепт жүйесінің формалары, барлығы да аталмыш концепттің мәнін ашатынын дәлелдедік. Яғни *қазақ халқы* концептісінің когнитивтік моделі оған тән барлық ұлттық құбылыс пен таным аясында құрылатыны анықталды.

Қорытынды

Когнитивті лингвистика саласының басты категориясы «концептілердің» атқаратын қызметі тіл мен сананың байланысы десек, сананың тілдегі көрінісін айқындап беретін концептінің тілдік бірлік ретінде маңызы зор. Халыққа тән болмыс пен танымды түсіну, ұғу нәтижесінде жүйеленген ақпараттың барлығы тілде көрініс табатыны

айқындалды. Әлемнің тілдік бейнесі субъективті, дегенмен қазақ халқы концептісінің когнитивтік моделі жеке адамның дүниетанымын емес, қазақ халқына ортақ дүниетаным категорияларын қамтиды. Қаламгер шығармасының әр тармағында берілген ұғымдық, танымдық, мазмұндық сипаттағы концепт жүйесі ортақ кодты құрап, қазақ халқының этномәдени танымын көрсетеді. Автор шығармасында кездесетін кейіпкерлердің, ондағы мезгіл мен мекендік арақатынастардың өзгеріп отыруынан, бір емес бірнеше халық өкілдерінің арасындағы әңгіме негізінде қазақ халқы концептісінің мазмұны ашыла түсті. Бұл тілдік бірліктердің алуан сипатта берілу жиілігін арттырды. Сондықтан шығармадан қазаққа тән мінез-құлық пен дүниеге көзқарасын қарулы көз оқырман да тез ұға алады.

Зерттеу жұмысына өзек болған қазақ халқы концептісінің когнитивтік моделін анықтауда жеке адамның емес, күллі халықтың, ұлттың рухани табиғатын, дүниетанымын, ойлау ерекшелігін, санада қалыптасқан әдеттері мен заңдылықтарын тануға мүмкіндік алдық. Қазақ халқының дүниетаным құндылықтарынан хабар беретін санада қалыптасқан тілдік күрделі бірліктер негізінде қазақ атауы аталмай-ақ, оның семантикалық мәнімен астасып жатқан ұғымдар мен таңбалар арқылы санада көрініс табуын Шерхан Мұртаза шығармасынан дәлелді аңғардық. Демек мұндай тілдік бірліктерді анықтау және зерттеу жұмыстарында ұлттық тынысты арқалаған осындай қаламгерлердің шығармаларына жүгінген жөн. Ауызекі тілде кездесе қоймайтын мұндай танымдық әрекеттердің нәтижесін объективті бейнелейтін модельдерді анықтау – тіл білімі саласы үшін ғылыми әрі практикалық мәні зор ізденіс. Себебі халқымыздың түп тамырында жатқан дәстүрлі құбылыстарды, ұлттық сананы сақтау және жаңғырту сол санадағы ойдың сөзбен тұлғалануын жіті бақылау және талдау арқылы жүзеге асады.

Сонымен когнитивтік тіл білімі арқылы санада қалыптасқан әлем туралы ақпараттарды жинақтауға әрі концептілеуге мүмкіндік туды. Халықтың этномәдени ерекшеліктерінен хабар беретін мұндай концептілерді бір жүйеге келтіру, топтастыру, талдау мәселесі өзектілігін жоймайды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Брутян Г.А. Язык и картина мира // Философские науки. – №1. – 1973. – С. 108–110.

[2] Пименова М. В. Концепты внутреннего мира человека (русско-английские соответствия): дис...д-ра филол. наук: 10.02.01 / М. В. Пименова. – СПб., 2001. – 497 с.

[3] Lakoff, J. Women, Fire and Dangerous Things. What categories reveal about the mind / J. Lakoff. – Chicago: L.: The University of Chicago Press, 1987. – 614 p.

[4] Окунева И. О. Когнитивные модели концепта «красота» в русском и английском языках. // Мир науки, культуры, образования. – №3. – 2008. – С. 61–64.

[5] Воробьев В. В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: РУДН, 2008. – 340 с.

[6] Салқынбай А.Б. Әлемнің когнитивтік бейнесі: қазақ тіліндегі ұлттық кодтар. Күретамыр: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 456 б.

[7] Ислам А. Тіл мен ойлаудың екіжақты бірлігі танымдық ғылымында. – Алматы: Тілтаным, 2003. – Б. 15-25.

[8] Сборник статей / Отв.ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М.: МАКС Пресс, 2002. – Вып. 21. – 184 с.

[9] Мұртаза Ш. Қызыл жебе. Бірінші кітап. <https://kitaptar.azurewebsites.net/k38-Қызыл-жебе-Бірінші-кітап> 20.09.2024

[10] Мұртаза Ш. Қызыл жебе. Екінші кітап. <https://kitaptar.azurewebsites.net/k39-Қызыл-жебе-Екінші-кітап> 20.09.2024

[11] Мұртаза Ш. Қызыл жебе. Үшінші кітап. <https://kitaptar.azurewebsites.net/k53-Қызыл-жебе-Үшінші-кітап> 20.09.2024

REFERENCES

[1] Brütjan G.A. Jazyk i kartina mira [Language and the world picture] // Filosofskie nauki. – № 1. – 1973. – S. 108-110. [in Rus.]

[2] Pimenova M.V. Koncepty vnutrennego mira cheloveka (russko-anglijskie sootvetstvija) [Concepts of the human inner world (Russian-English correspondences)]: dis.... d-ra filol. nauk: 10.02.01 / M.V. Pimenova. – SPb., 2001. – 497 s. [in Rus.]

[3] Lakoff, J. Women, Fire and Dangerous Things. What categories reveal about the mind / J. Lakoff. – Chicago: L.: The University of Chicago Press, 1987. – 614 p.

[4] Okuneva I.O. Kognitivnye modeli koncepta «krasota» v russkom i anglijskom jazykah [Cognitive models of the concept 'beauty' in Russian and English languages] // Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya. – 2008. – № 3. – S. 61–64. [in Rus.]

[5] Vorob'ev V. V. Lingvokul'turologiya (teoriya i metody) [Linguoculturology (theory and methods)]. – M.: RUDN, 2008. – 340 s.

[6] Salqynbai A.B. Älemniñ kognitivтік beinesі: qazaq tılındegі ülttyq kodtar [Cognitive picture of the world: national codes in the Kazakh language]. Küretamyр: monografiya. – Almaty: Qazaq universiteti, 2021. – 456 b. [in Kaz.]

[7] İslam A. Tıl men oilaudyñ ekijaqty birligі tanymdyq ğylymynda [The bilateral unity of language and thought in cognitive science]. – Almaty: Tiltanym, 2003. – B. 15-25. [in Kaz.]

[8] Sbornik statej (Collection of articles)/Otv.red. V.V. Krasnyh, A.I. Izotov. – M.: MAKS Press, 2002. – Vyp. 21. – 184 s. [in Rus.]

[9] Mūrtaza Ş. Qyzyl jebe [Red Arrow]. Bırınşı kıtıp. URL: <https://kitaptar.azurewebsites.net/k38-Qyzyl-jebe-Bırınşı-kıtıp> 20.09.2024 [in Kaz.]

[10] Mūrtaza Ş. Qyzyl jebe [Red Arrow]. Ekinşı kıtıp. <https://kitaptar.azurewebsites.net/k39-Qyzyl-jebe-Ekinşı-kıtıp> 20.09.2024 [in Kaz.]

[11] Mūrtaza Ş. Qyzyl jebe [Red Arrow]. Üşinşı kıtıp. Elektronıdy resurs. <https://kitaptar.azurewebsites.net/k53-Qyzyl-jebe-Üşinşı-kıtıp> 20.09.2024 [in Kaz.]

КОГНИТИВНАЯ МОДЕЛЬ КОНЦЕПТА «КАЗАХСКИЙ НАРОД» (ПО ТВОРЧЕСТВУ Ш. МУРТАЗЫ)

*Кембаева А. Т.¹, Жубай О.С.²

^{*1,2} КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. Внутренний духовный мир и национальная идентичность любого народа отражаются в его языковом характере. Следовательно, изучая понятия национального характера, мы познаем историю, мировоззрение, культуру этого народа. В ходе изучения концепта *казахский народ* была поставлена цель определить последовательность мировоззренческих установок и позиций, характерных для нашего народа, и когнитивную модель концепта, отражающую психологическую специфику нашей нации. Для раскрытия содержания концепции *казахский народ* была проведена работа по анализу текстов произведений, содержательных понятий, отражающих менталитет и культуру, выражающих этнические стереотипы и познания нации в когнитивном направлении. В частности, в соответствии с основной идеей исследовательской работы, когнитивная модель концепции «казахский народ» была определена на основе творчества писателя Шерхана Муртазы.

В ходе исследования была поставлена задача обратиться к конкретным примерам, применены методы подбора, лексического анализа, обобщения, толкования пунктов текста. Концепция, ставшая объектом исследования, нашла отражение в произведении писателя в различных типовых формах. Поэтому стереотипные, ассоциативные, семантические знаки и символы, раскрывающие смысл концепта, были отобраны из текста и проанализированы в контекстно-содержательном характере взаимоувязки и нарастания.

Характерные для казахского народа поведения, обычаи, мировоззренческие взгляды, этнические особенности, даже традиционные для нации обычаи, образ, история, представление о жизни в казахском познании – все это отражается в одном концепте «казахский народ». В исследовательской работе проводились процессы систематического отбора мыслительных рисунков из каждой ветви

художественного произведения, нахождения его формы, анализа. Это определило возможность признания основного результата, то есть когнитивной модели концепции *казахский народ* на конкретных примерах. По итогам исследования на основе текста произведения Шерхана Муртазы была определена когнитивная модель концепта *казахский народ* и проанализированы его функции. Текстовые пункты, обозначающие казахское познание, дифференцированы в символическом, семантическом характере. Проведенный в ходе исследования практический анализ выявил ценность работы в области языкознания.

Итоги исследовательской работы, то есть определение когнитивной модели концепта «казахский народ» на основе языковых единиц художественного произведения, разъяснение концептуального характера изложенных в тексте картин авторской мысли и казахской точки зрения, мировоззренческой позиции, отбор, анализ примеров, разъяснение содержательных, концептуальных особенностей, уточнили его научно-практическое значение.

Ключевые слова: концепт, когнитивная модель, казахский народ, нация, фрейм, лексическая единица, когнитивная лингвистика, национальное познание, тип концепта

COGNITIVE MODEL OF THE CONCEPT ‘KAZAKH PEOPLE’ (BASED ON THE WORKS OF SH. MURTAZA)

*Kembayeva A.T.¹, Zhubai O.S.²

^{*1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The inner spiritual world and national identity of any nation are reflected in its linguistic character. Consequently, studying the concepts of national character, we learn the history, worldview, culture of this nation. In the course of studying the concept *Kazakh people* the aim was set to determine the sequence of world outlook attitudes and positions characteristic of our people and the cognitive model of the concept reflecting the psychological specificity of our nation. In order to reveal the content of the concept *Kazakh people* the work on analysing the texts of works, content concepts reflecting mentality and culture, expressing ethnic stereotypes and cognition of the nation in the cognitive direction was carried out. In particular, in accordance with the main idea of the research work, the cognitive model of the concept *Kazakh people* was determined on the basis of the works of the writer Sherkhan Murtaza.

In the course of the research, the task was set to address specific examples, methods of selection, lexical analysis, generalisation, interpretation of text points were applied. The concept, which became the object of the research, was reflected in the writer’s work in various typical forms. Therefore, stereotypical, associative, semantic signs and symbols revealing the meaning

of the concept were selected from the text and analysed in contextual and content character of interconnection and accretion.

The Kazakh people's characteristic behaviours, customs, worldviews, ethnic features, even traditional customs of the nation, image, history, and the idea of life in Kazakh cognition are all reflected in one concept *Kazakh people*. The research work carried out the processes of systematic selection of thought drawings from each branch of the artwork, finding its form, analysing it. This determined the possibility of recognising the main result, i.e. the cognitive model of the concept *Kazakh people* on specific examples. According to the results of the study, on the basis of the text of Sherkhan Murtaza's work, the cognitive model of the concept *Kazakh people* was determined, and its functions were analysed. Textual items denoting Kazakh cognition are differentiated in symbolic, semantic character. The practical analysis carried out during the research revealed the value of the work in the field of linguistics.

The results of the research work, i.e. determination of the cognitive model of the concept *Kazakh people* on the basis of linguistic units of the artwork, clarification of the conceptual character of the author's thought pictures and Kazakh point of view, world outlook position stated in the text, selection, analysis of examples, clarification of substantial, conceptual features, clarified its scientific and practical value.

Keywords: concept, cognitive model, Kazakh people, nation, frame, lexical unit, cognitive linguistics, national cognition, concept type

Мақала түсті: 23 қыркүйек 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Кембаева Айнұр Тұрарқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, e-mail: kembaeva_ainur@mail.ru

Жұбай Орынай Сағынғалиқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: aim-ornai@mail.ru

Информация об авторах:

Кембаева Айнур Тураровна – PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, e-mail: kembaeva_ainur@mail.ru

Жубай Орынай Сагынғалиевна – доктор филологических наук, и.о.профессора, КазНУ имени аль-Фараби, e-mail: aim-ornai@mail.ru

Information about the authors:

Kembayeva Aynur Turarovna – PhD doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: kembaeva_ainur@mail.ru

Zhubai Orynai Sagyngaliyevna – Doctor of Philological Sciences, acting Professor, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: aim-ornai@mail.ru

ӘОЖ 8'80'800

ҒТАХР 16.01.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.010>

**ИНВЕКТИВТІ ЛЕКСИКА ТІЛДІК АГРЕССИЯНЫ БІЛДІРУ
ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ
(Ш.МҰРТАЗАНЫҢ «ҚЫЗЫЛ ЖЕБЕ» РОМАНЫ НЕГІЗІНДЕ)**

*Меттибаева С.А.¹, Досымбекова Р.²

^{*1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Инвективті лексика – адамның ар-намысын таптау, қорлау мақсатында жұмсалатын тілдік бірліктер. Мақалада тілдік агрессияны білдіретін инвективті лексикаға лингвистикалық сипаттама берілді. Мақаланың мақсаты, негізгі бағыттары мен идеяларына – осы мақалада берілген мысалдарды талдау барысында инвективті лексиканың агрессиялық бояуын қазақ романдарындағы тілдік бірліктер арқылы дәлелдеп көрсету. Инвективті лексиканың ашу-ыза үстінде айтылатын және мақсатты түрде адресантқа бағытталған түрлері бар. Мақалада инвективті лексиканың зерттелу тарихы мен оның қазіргі зерттелу аймағы анықталды. Тілдік агрессия дегеніміз – дұшпандықты, өшпенділікті білдіру үшін тілдік құралдарды қолдану, біреудің мақтанышын, қадір-қасиетін қорлайтын сөйлеу тәсілі, сондай-ақ адресаттың агрессивті әрекеттерге тікелей шақыруын білдіру, сұхбаттасушының агрессивті тонусын сақтау және сөйлеу құрылымы.

Мәтіндегі инвективті қарапайым экспрессиядан ажырату үшін, қорлау әрдайым адресатқа немесе үшінші тұлғаға бағытталған екенін есте ұстаған жөн. Сонымен қатар, тіл деңгейіндегі айыптау сөзінің белгілеріне мыналар жатады: сөйлеушінің ашулы үні, бұйрық (күшейту), жеке есімдіктерді қолдану. Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығына инвективті лексикаға қатысты отандық зерттеулердің қатарын толықтырып, талданған инвективтер негізінде олардың мән-мағынасы мен қолдану аясына қатысты түсінік пайда болады. Зерттеу әдіснамасының негізіне отандық ғалымдардың тұжырымдамалары мен теориялары алынған.

Инвективтерді талдау үшін Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе» романы алынды. Романда тап тартысы мен түрлі саяси-әлеуметтік қақтығыстар

баяндалған. Берілген мысалдарға лингвоконцептуалдық талдау жасалды. Қазақ тілінде жиі қолданылатын ақымақ, иттің баласы, ит, атаңа нәлет, атауыңды іш, шірік, қақбас, сорлы, т.б. инвективтердің түпкі мәнін анықтап, оның экспрессиясы сараланды. Әдетте, инвективтер ашу, ыза, кек, өшпенділік, қорлау, менсінбеу, келемеждеу, намысына тию, ашындыру, т.б. мақсатында қолданылады. Зерттеудің нәтижесінде қазақ тіліндегі инвективтердің мағыналық топтары ажыратылды, агрессиялық күші талданды.

Тірек сөздер: инвективті лексика, тіл мәдениеті, лингвомәдениеттану, бейәдеп сөздер, тілдік агрессия, тілдік құбылыс, лингвоконцептуалдық талдау, сөйлеу құбылысы

Кіріспе

Бүгінгі таңда агрессия адамның түрлі салаларындағы өзара іс-қимылына елеулі әсер ете отырып, олардың мінез-құлқының маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Агрессия көріністерін зерттеу тек психология мен социология үшін ғана емес, ғылымның басқа да көптеген салалары үшін өзекті тақырып болып табылады.

Инвективті сөздер Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе» романында көп қырлы рөл атқарады. Олар тек қана қанағаттанбаушылықты білдіріп қана қоймай, сонымен қатар таптық күресті бейнелейді, әлеуметтік қайшылықтарды көрсетеді, оқырманға кейіпкерлердің ішкі әлемін тереңірек түсінуге көмектеседі. Лингвоконцептуалдық талдау сөздің әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы қарым-қатынас динамикасын жақсырақ түсінуге мүмкіндік беретін тарихи және мәдени контекстке ие екенін көрсетеді.

Бұл мақалада біз адамда агрессияның түрлі аспектілерін, оның түрлерін, пайда болу себептерін, салдарын және басқару тәсілдерін қарастырамыз. Агрессивті мінез-құлыққа әсер ететін мінез-құлық үлгілерін, әлеуметтік-мәдени факторларды талдау және көп қырлы құбылысты тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда инвективті лексика мәселесі отандық және шетелдік зерттеушілердің назарын аударуда. Инвективті лексиканың еркін қолданудың артуы барған сайын байқалады, өйткені олар күнделікті өмірде ғана емес, көркем әдебиет пен публицистикада да жиі қолданылады. Бұл стильдердің құлдырауы мен араласуының жалпы тенденциясына ықпал етеді.

Тіл – қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар халық дүниетанымын, менталитетін, тарихын, тұтас бір дүниенің суретін бере алатын әлеуеті бары айтылып жүр. Бұл тілдің коммуниктивтік қызметінен бөлек, когнитивтік, прагматикалық, дискурсивтік т.б. аспектісін айқындайды. Тіл – күрделі құбылыс. Ғасырлар бойы

жинақталған, сұрыпталған тілдік бірліктерді өз орнында жұмсау, мағынасына сай қолдану тілдік ортада қалыптасқан нормаларға сай жүреді. Тіл бір қоғамның айнасы десек, қоғамдағы ой тазалығы, сөз тазалығы тіл тазалығына байланысты өрбиді.

Тіл мәдениеті арқылы адамдар арасындағы коммуникацияның жоғары дәрежеде өтуі, толеранттылықты сақтауы өз кезегінде әр ұлттың дүниетанымынан хабардар болуын қажет етеді. Осы орайда әлемдік жаһанданудың тілдік, менталитеттік, мәдени шекараларды ашып, қарым-қатынастың жеңілдей түскенін айта аламыз. Халықты терең түсіну үшін оның сөйлеу тілін зерттеу қажет. Күнделікті қолданыстағы тілдік бірліктер арқылы сол халықтың әлемнің тілдік бейнесін тани аламыз.

Кез келген коммуникация сөйлеу актісі арқылы өтетіні белгілі. Адресат пен адресанттың арасындағы коммуникацияның иллокутивті әсері коммуниканттар таңдап алған тілдік бірліктерге байланысты болады. Қазақ тілінде эмоционалды-экспрессивті лексикаға жаргон сөздер, диалектизмдер, тұрмыстық лексика, варваризмдер, вульгаризмдер, жалпы қолданыстағы лексика кіреді.

Зерттеушілер үндеу мен қорлаудың нақты шеңберін анықтауға қатысты көптеген сұрақтар әлі де бар екенін атап өтті. Осы құбылыстардың тілдік жағын нақтылау мақсатында «инвектив» ұғымы енгізілді. Ғалымдардың пікірінше, бұл лингвистикаға заң саласынан енген. Шетелдік сөздердің сөздігіне сәйкес, Н.С. Араповтың редакциясымен инвектив «бір адамға, не затқа қатысты ар-намысқа тиетін сөзге қарсы сөйлеу» деп түсіндірілген [1, 93 б.].

Инвектив сөз – «бір объектке балағат сөз айту, қорлау, дөрекі сөйлеу, қытығына тию» қайнар көзі латын тілінен шыққан: *invective oratio* – балағат сөйлеу [2, 35 б.]. Мәтіндегі инвективті қарапайым экспрессиядан ажырату үшін, қорлау әрдайым адресатқа немесе үшінші тұлғаға бағытталған екенін есте ұстаған жөн. Сонымен қатар, тіл деңгейіндегі айыптау сөзінің белгілеріне мыналар жатады: сөйлеушінің ашулы үні, бұйрық (күшейту), жеке есімдіктерді қолдану.

Зерттеудің құндылығы және маңыздылығы инвективтік құбылыстың жеткіліксіз зерттелуіне, сондай-ақ инвективтік тілдік құбылысты зерттеу қажеттілігіне байланысты отандық ғылым материалдарының қатарын толықтыруға мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты инвективтік лексиканың тілдік агрессияны білдіретінін анықтау және оны көркем шығармадан мысал келтіре отырып дәлелдеу.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Инвективтік лексиканы талдау үшін зерттеуімізде Шерхан

Мұртазаның «Қызыл жебе» романын негізге алдық. Романда алаш қайраткері Тұрар Рысқұловтың тұлға боп қалыптасу жолындағы түрлі тап тартысы мен саяси-әлеуметтік қақтығыстар баяндалады. Қазақ қоғамындағы тарихи оқиғалар олардың тілдік қолданыстарына да әсер еткен. Инвективті лексика ұрыс, дау-жанжал, саяси ойындарда жиі қолданатыны айтылды. Жазушы инвективтерді кейіпкерлерінің мінез-құлқын ашуда, оқиғаны шынайы суреттеу кезінде ұтымды қолдана білген. Әсіресе, қазаққа тән боқтық сөздер мен ар-намысқа тиетін сөздердің біраз түрін түрлі құрылымда жұмсаған. Мақалада инвективті лексиканы лингвоконцептуалдық зерттеу әдісі қолданылды. Берілген мысалдардан ұлттық дүниетаным мен пайымды тануға тырыстық.

Зерттеу материалдары: инвектива бойынша зерттелген ғылыми еңбектер, мақалалар талданып, мысалдармен дәйектелді.

Нәтижелер

Соңғы онжылдықта лингвистер инвективті лексиканы зерттеуге ерекше назар аударды. Бұл мәселенің себебін В.В. Посиделова стильдік қолданыстың төмендеуінен, яғни инвективті лексиканың тек ауызша сөйлеу тілінде ғана емес, публицистика мен көркем әдебиетте де жиі кездесетінін атап өткен [3, 13 б]. Байқағанымыздай, тілдік нормадан уәжсіз ауытқудың салдарынан сөйлеу этикетінде де ереже бұзылып жатады. Тілші-ғалым А. Алдаш тілдік стильдердің араласып келуінен түрлі лексикалық ауытқулардың орын алып жатқанынын айтқан болатын. Жалпы айтқанда тіл тазалығы адамдар арасындағы қарым-қатынасқа, толеранттылыққа әсер ететіні анық.

Инвективті лексиканы лингвомәдениеттану, психология, криминалистика, әлеуметтану т.б. аралық пәндер зерттейді. Инвективті лексика тілдік бірлік арқылы танылғандықтан лингвистикада жан-жақты қарастырылған зерттеулер баршылық. Атап өтсек В.И. Карасиктің еңбегінде адамның әлеуметтік дәрежесіне лингвистикалық зерттеу жасаған [4, 256 б.].

Тіл білімінде инвективті көптеген зерттеушілер басқаша түсіндіреді. Сонымен, XX ғасырдың 90-шы жылдарының соңында В.И. Желвис инвективті сөйлеу құбылысына «қорлаушы коммуникация» анықтамасын береді, оны жаман сөздермен синоним деп атайды [5, 349 б.]. Ғалым инвективті мәлімдеменің күші сөйлеушінің күйзеліс дәрежесіне тікелей байланысты екенін айтты. Бұл катарсис және тікелей айыптау болуы мүмкін. Алайда, В.И. Желвисте инвективті және оны қолдану жүйесін нақты ажырату жоқ.

Г.В. Кусковтың еңбегінде инвективті лексика және фразеологизмдер келтірілген. Зерттеушінің пікірінше, қорлайтын сөздің негізін тезаурус құрайды. Ол оларды 3-ке бөледі: тентек әдеби, ауызекі сөйлеу және

жалпы, кітап лексикасына қатысты [6, 27 б.]. А.Ю. Позолотин оның алдындағы толқын сияқты, сөйлеудің инвективті түрінен қарғыс түрін көреді. Ғалым айыптау сөздерінің семантикасына баса назар аударып, олардың тікелей және метафоралық мағынаға ие болуы мүмкін екенін атап өткен [7, 36 б.].

А.В.Курьянович лингвистикалық инвективтегі контекстің маңыздылығын атай отырып «бұл сөз олардың қасиеттерін қабылдауға қабілетті бейтарап, эмоционалды түсті басқа лексемалармен қоршалған» деп қорытындылайды [8, 109].

Н.Д. Голевтің еңбектерінде «инвектив» термині жанжалдың сөйлеу жанрының синонимі ретінде қарастырылады. Мысал ретінде В.М. Шукшиннің стилі көрсетілген. Оның шығармаларындағы кейіпкерлердің тілін зерттеу авторы кейіпкерлердің сөйлеуін көркемдік жобалау мәселесін шешу тәсілі ретінде қарастырады. Олардың барлық әңгімелері қарапайым және сонымен бірге сенімді [9, 159 б.].

Инвектив - кейінгі уақытта енген термин. Осы уақытқа дейін табуланған лексика, бейәдеп сөздер, нормаға түспеген лексика, т.б. деген атауларға ие болып келді. Г. Мамаева «Ерлер мен әйелдердің сөз қолданыстарындағы тілдік ерекшеліктер» атты диссертациясында инвективті лексикаға қатысты қазақ тілінде ерлер де, әйелдер де инвективтердің белгілі бір жиынтығын таңдайтынын, ал инвективті лексика - ерлер мен әйелдердің қолдануында-инвективтерге бөлінетінін айтады. Ер адамдар ашуланғанда, өшіккенде, ренжігенде, инвективтерден тұратын сөздік қорын пайдаланады немесе қол көтереді. Мұндай жағдайда әйелдер балағат сөздер мен қарғыс сөздерді айтуды жөн көретінін жазады. [10, 150 б.].

Зерттеуші Р.А. Төреханова, У.Г. Анесова «Қазіргі қазақ қоғамындағы ер-жігіттің рөлі мен бейнесі» атты мақаласында ерлердің сөйлеу тіліндегі инвективті лексикаға тоқталған. Осы зерттеуде инвективті лексиканың ұлттық бояуы бары айтылады. Яғни бір ұлтта теріс мағынада қабылданатын сөз басқа ұлттың дүниетанымында мүлдем басқаша қабылданады екен. Осындан келіп, ұлттық ерекшелікті танытатын тілдік бірліктер қатарына инвективті лексиканы жатқызуға болатынын көреміз [11, 74 б.].

Инвективті лексиканы тілдік агрессияның құралы ретінде тану лингвокриминалистика бағыты бойынша жіті зерттеліп жүр. Тілдік агрессия – бұл «ренішті сөз айту, жағымсыз көңіл-күй, сезім немесе ниеттің сол сөйлеу жағдаятында ерсі, дөрекі, анайы тілдік қалыпта білдірілуі». Зерттеушілер тілдік агрессияның екі түрін ажыратады: бірі - адамның эмоциясын, оның ішінде ашу-ыза, өкпе-реніш, кек, т.б. сияқты жағымсыз күйді таныту мақсатында болса, екіншісі адресантқа бағытталған кемсіту мен қорлау коннотациясы бар инвективтер.

«Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы» оқу құралында А.Қ. Таусоғарова инвективтердің екінші қызметіне қатысты «айырықша ниет» деген атау берген.

Тілдік агрессия дегеніміз-дұшпандықты, өшпенділікті білдіру үшін тілдік құралдарды қолдану, біреудің мақтанышын, қадір-қасиетін қорлайтын сөйлеу тәсілі, сондай-ақ адресаттың агрессивті әрекеттерге тікелей шақыруын білдіру, сұхбаттасушының (оқырманның, тыңдаушының) агрессивті тонусын сақтау және сөйлеу құрылымы. Сөйлеу агрессиясы жанжалды және өзін фатикалық және публицистикалық дискурс жанрларында ашады. Ғалымдардың пікірінше, сөйлеу агрессиясы қазіргі қоғамда интолерантты функцияны орындайды, сөйлеу мінез-құлқының үйлесімді түрін бұзады. Тілдік агрессияда да, тілдік зорлық-зомбылықта да біз тілдік (ауызша) құбылысқа тап боламыз.

Бұл инвективті лексиканы тікелей қарым-қатынаста, көркем әдебиетте де, бұқаралық ақпарат құралдарында да белсенді қолдануда көрінеді. Көптеген зерттеуші қазіргі тұлғааралық қарым-қатынас кеңістігіндегі қарым-қатынасқа қатысушылар арасындағы дұшпандық, агрессивтілік қатынастарын күшейтуге назар аударады. Г.В. Кожевникова тілдік агрессия деп «этникалық және конфессиялық топтарға немесе олардың өкілдеріне қатысты кез келген қате мәлімдемелерді» түсінеді [12, 95 б.].

Талқылау

Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» романы, 1-томында Тұрардың әкесі Рысқұл жайында баяндалады. Рысқұлдың арпалысқа түскен өмірі мен бала Тұрардың сергелдеңге түскен балалық шағы оқырманды бейжай қалдырмайды. Ауыл кедейі Рысқұлдың кім екендігі егжей-тегжейлі ашылып, оның тап тартысына деген көзқарасының оянар кезеңі сәтті суреттелген. Оқиға XIX ғасырда болған.

Қазақта «тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады» деген мақал бар. Сөздің құдіретін, киесін, түп төркінін жастайынан жете меңгерген адам тілдік коммуникацияда сөзді өз орнында қолдануға дағдыланған. Романнан инвективтерді адамның ар-намысын таптау, қорлау, келемеждеу, мүсіркеу, қарғау, т.б. мәнде қолданған. Әсіресе, ит сөзіне қатысты бірнеше түрін келтірген.

- *О, маңқа ит, мен осал болғанда, сен пысық болып не бітірдің?*

- *Қап, маңқа ит, сені ме! -болыстың оң қолы боржық Таубай Шыныбекті жалаңбастан тартып кеп жібергенде, Қорған ұста шыдай алмай, шабарманның қолынан жұлып алып, күмістеген тобылғы сабын шырпы сындырғандай қақ бөліп, аулаққа лақытырып жіберді.*

- *Әй, қалтырауық ит, көрмеймісің, төре баладан жауап алып тұр*

зой. кет былай!- деп Таубай старшын Үсіпті кеудесінен итеріп-итеріп жіберді.

- Ажалы жоқ екен иттің күшігінің,- деп кіжінді болыстар тобына сырттан қосылған Таубай.

- Көзіңе қара! Немене ит көрген ешкідей ежірейе қалдыңдар

- Иттің баласы! Тұмсығыңмен тазала мына жерді!

- Өй, Қодар ит, - деп бағанадан бері үндемей тұрған Рысқұл сөзге араласты. [13, 160 б.]

- Әне!- деді Таубай старшын қамшымен Тұрарды кезеп. -Бөрінің бөлтірігі, иттің күшігі сол. Ұста,Мақаш. Тарт иттің баласын! Далаға шығарып бауыздап жібер! Мына күңді де алып шық!

Ит – қазақ ұғымында жеті қазынаның бірі. Алайда итті тек белгілі бір мақсатпен ғана ұстау керек: аң аулауға, бақташылыққа, үй қоруға. Олай болмаған жағдайда мұсылман адамның жиған сауабы күн сайын кеми береді. Иттің сілекейі тиген ыдысты бір рет құммен тазалап, жеті рет сумен жуған. Осындай шарифат заңға сәйкес ұлттық санада жасаған ісі ұнамсыз болғанда «ит екенсің» деген теңеу қалыптасқан.

Маңқа ит - адресантты менсінбеу, кемсіту мағынасында жұмсалып тұрған инвектив. Маңқа - бірінші мағынасында жылқы малында кездесетін ауру түрі. Сонымен қатар, қырғыздардың «маңқа қазақ» деп атайтыны бар екен. Маңқа сөзінің ар-намысқа тиетіні туралы «Маңқа қазақ» деген сөз тіркесі үшін журналист сотқа тартылды» мақаласында айтылған. Байқағанымыздай, ит сөзі өзі ғана жұмсалмай маңқамен тіркесіп инвективтің экспрессиялық-бағалауыштық күшін арттырып тұр. Маңқа деп мұрнымен сөйлейтін адамдарға қатысты да айтады. Бұл тілдік қолданыста да адамды кемсіту, келемеждеу, төмен санау, сынау жатыр. Маңқа ит инвективін қолдану арқылы инвектор адресанттың өзіне деген сенімділігін өшіруді көздеп тұр.

Қалтырауық ит - адресанттың әлсіздігін сынау үшін жұмсалған инвектив. «Бай байыған сайын қалтырауық келеді», «Жыланға түк біткен сайын қалтырауық келеді» деген мақалдың мағынасында бай байыған сайын байлығы үшін қорқады, қалтырап, дірілдеп үнемі үрейде жүреді дегенге саяды. «Ит» сөзінің өзі инвектив бола тұра оған қалтырауық сөзін тіркеп сөздің коннотативтік бояуын қалыңдатаып тұр.

Қодар ит - адресанттың жауыздығын әшкерелеп тұрған инвектив. Қазақ әдебиетінде біз білетін екі Қодар бар: бірі - келінімен жақындасты деп айыпталған Қодар, екіншісі - Қозы мен Баянның арасына түскен Қодар. Екі образдың да қазақ дүниетанымында жағымсыз бағалауыштық мән беретіні анық. Романда Рысқұл Сақа палуан деген кісіге қарата *Қодар ит* инвективін қолданған. Бұл өз руластарына қарсы шыққан Сақаның көргенсіздігін, ақымақтығын әшкерелеп, сөзбен мысын басу үшін жұмсалып тұр. Сақа палуан -күші мықты болғанмен, ақылы таяз

кейіпкер. Жазушы кейіпкердің осы бір ұятты қылығын «Қодар ит» деген бір теңеумен дәл суреттеген.

Қазіргі заманда да жиі қолданылатын «иттің баласы», «иттің күшігі» деген инвективтердің түп тамырын иттің ислам дініндегі статусына қатысты пайымдауға болады. «Ит» ұғымы кейде «арам» деген мәнге интерпретацияланады. Яғни, ит ішкен су арамдалады, сілекейі тиген ыдыс арам болады, иттің етін жеу де арам болып саналады. Осындай жағымсыз мәнде Рысқұлдың баласы Тұрарға иттің баласы, иттің күшігі, бөрінің бөлтірігі деген инвективтерді қарата айтқан. Бұл атаулардың астында тұқымына тартқан бала, әкесі қандай болса, баласы да сондай деген жек көру сезімімен қатар, сүйсіну де қатар жатыр. Алайда түсінген адамға өзін адам емес, арам итке балағаны намысқа тиетіні анық.

Бөрінің бөлтірігі - адамды төрт аяқтыға теңеген инвектив. «Қазақ әдеби тілінің анықтамалығында»: адамға байланысты қолданылатын «иттің күшігі» және «бөрінің бөлтірігі» деген метафоралық тіркестердің беретін эмоционалды-экспрессивті реңкі әртүрлі. Халқымыздың онтологиялық нормасына сәйкес иттің күшігі тіркесі жағымсыз сипат берсе, бөрінің бөлтірігі метафоралық тіркесі өжеттік, қайсарлық, бірбеткейлік қасиеттерді байқатады». Жазушы Ш.Мұртаза Тұрардың қайсарлығы әкесі Рысқұлға ұқсағанын осы сөзбен білдіргісі келген. Инвектор адресанттың ар-намысын таптау үшін қолданып тұрса да, астарында сүйсіну, таңдану бар сияқты.

- Ей, шірік, энеукүні көкпарда сені масқара етіп кеткен осы емес пе еді?

Шірік - кемсіту мағынасында қолданылған инвектив. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде шірік - сын. ауыс. Еш нәрсеге жарамсыз, жасық, ез, былжыр (адам). – Өй, жасық туған шірік! Сенің өкімет болған неңді алды. Тұр әрі сүміреймей! [13, 123].

- Әй, шірік томар, о бастан-ақ осал едің.

Мына мысал бастан-аяқ ар-намысқа тиетін сөздерден құралған. жазушы екі сөзді біріктіріп, өзі шірік, өзі томар адамды көз алдымызға әкеледі. Томар - кесілген ағаштың кепкен түбірі. Томарды жасы келген, қартайған, дәрменсіз, қазына емес, базына айтатын қартаң кісіге қатысты да қолданған.

-Кәне, қақбас, інің қайда, қаніпезер, қашқынініңді қайдап тығып қойдың!?- деп алқымынан алғаны батып кетті.

Қақбас - қазіргі уақытта жасы келген адамға айтылатын құрметсіздікті танытатын инвектив. Түсіндірме сөздікте екі түрлі мағынада келеді: баласыз жалғыз адам; жалмауыз, сұмырай. Қақбас сөзіне қатысты Жетісу газетінде мынадай түсініктеме берілген. «Қақбас» сөзін қақ жарып көрсен, еш артық әріпсіз «Қақ+бас» болып бөлінетіні анық. Бұл ретте соңғы «бас» сөзінің мәні аян болғасын, алдыңғы «қақ»

сөзіне көңіл бөліп көрелік. Қақ – ол моңғол тілінде «жалғыз» деген мағынаны білдіреді. Яки, «қақбас» сөзі «қубас», «жалғыз бас» деген мағына берген бұрын. Осыдан барып «қақбас» сөзі біздің қазаққа ең жаман боқтық сөзінің бірі ретінде ауызекі тілде тарап кеткен. Алайда бұл ашу үстінде айтылғанмен, көбіне-көп біз айтқандай айтылушысын тура тапса, іштей опық жегізіп тынатын «қарғыс» сөз есебінде қаралған. «Ой, қақбас» деу – «жалғыз қалғыр», «қу басы сопайғыр» деп келетін қарғыс сөздермен мәндеседі. Романда кейіпкер ауылдың сыйлы ақсақалы Ахатқа қарата осы сөзді қолданған. Бұл құрметсіздіктің шыңы деуге болады.

- О, дәу, жараған бурадай бұрқырап неғып отырсың?

Инвектор бір емес, екі инвективті қолдана отырып, адресанттың қылығын келемеждеп, намысына тиіп тұр. Дәу - үлкен, ірі деген мағынаны білдіретін диалект сөз. Оқиға оңтүстік өңірде болғандықтан жазушы осы сөзді мақсатты түрде қолданды десек те, дәу деген сөздің адамның дене болмысына қатысты сыни тұрғыда жұмсалғаны анық аңғарылады. Жараған бурадай тіркесі бураның табиғат заңына сай физиологиялық күйін суреттейді. Бура - түйенің еркегі. Бұл кезеңде бура өте ашушаң болып келеді. Ал бура қаңтар айында жарайды, яғни ұрпақ жалғастыруға дайындалады. Аузынан ақ көбігі бұрқырып, тістері сықырлап, тіптен адамға шабатындары да бар. Адамның қатты ашу үстінде отырғанын суреттеу үшін жараған бурадай тіркесі қолданылады.

Шіріген жұмыртқасың да сен, намысы жоқ...

Шіріген жұмыртқа - үмітті ақтамаған ұрпаққа қатысты айтылатын инвектив. Қазақтың ру-руға бөлініп, бір-бірімен талай қақтығыс болғанын тарихтан да, көркем әдебиеттен де оқып біліп отырмыз. Рулар арасындағы бөлініс, жақтырмау, кемсіту, мазақ қылу қазіргі қазақ қоғамында өкінішке орай әлі де бар. Романда кейіпкер өз руластарын қарсы келген ағайынға шіріген жұмыртқасың деді. Бұл - түсінген адамға өте ауыр сөз.

- Атаңа нәлет, ақымақтар! - деді Сақан палуан орнынан қамшының сабына сүйеніп тұра беріп. - Сіңірі шыққан кілең қу сирақ! Ел дейді мұны, ел болмай ебелек болып ұшып кеткір. Күміс ер сенің не теңің, өңшең сорлы. Қу ағашын құшақтап жатыңдар. Қап, бәлем! Тұра тұр! Аяғыма ертең өздерің келіп жығыласыңдар. Жығылтар болыс. Жақсылықты білмеген өңшең тобыр. Қарақойыннан айдап шықса, қаңғып кетерсің, түге! [13, 145 б.]

Инвективті лексика мағынасына қатысты қазіргі зерттеушілердің еңбектерінде кең мағынасында, адамның жеккөрушілік сезімі мен агрессияның мүмкіндігінше қорлау ретінде қабылданатын кез келген тілдік көрінісі (біреуге қатты сөз айту ғана емес және тар мағынасында, кодталмаған (тыйым салынған) құралдармен адамды қорлайтын атау

деген тұжырым бар. Жоғарыда келтірілген мысалда қорлау да, жек көру де, қарғыс та, өшпенділік, т.б. сезімдер араласып келген. Осы мысалдағы «атаңа нәлет» тіркесіне тоқтала кетейік. Қазақта лағынет деген сөз бар, мағынасы «Жек көрген адамға, жауына айтылатын жаман тілек; қарғыс». Атаңа лағынет тілесен, қарғысы оның жеті ұрпағына кетеді, демек, «Атаңа нәлет» тіркесінің түпкі мәні - ата-анаң Алланың мейірімінен жырақтап қалсын, ата-бабаң Алланың мейірімі түспесін деген жаман мағынаны білдіреді», деп пайымдаған. Атаңа нәлет инвективі - қарғыс мәнді ауыр сөз.

Ақымақ сөзі қазақ тілінің кірме сөздер сөздігінде жөн білмейтін ессіз, ақылы аз. Ой-өрісі нашар, ақылға көнбейтін, ұнамды қасиеттерден жұрдай, жөн білмейтін адамға қарата айтылатын сөз деп түсініктеме берілген. Ақымақ - араб тілінен енген сөз. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде ессіз, жөн білмейтін, парықсыз адам; сана-сезімі жұтаң, ақылы аз адам деп берілген. Ересек адамның намысына тию үшін айтылатын бұл сөздің қазір салмағы жеңілдеп кеткен сияқты көрінеді. Романда ел ағасы боп қалған бір ауылдың атқамінерлеріне қарата айтылып тұр. Автор осы инвектив арқылы инвектордың ашынған күйін көрсеткісі келген. Сонымен қатар, сіңірі шыққан кілең қу сирақ, өңшең сорлы, өңшең тобыр инвективтері менсінбеу, кемсіту мағынасында айтылып тұр. Кілең, өңшең жинақтау мәндегі сөздер бір топқа қарата айтылғанда қолданылады. Мысалы, - *Өңшең сорлы, - деді ол түрегеліп есін жиган соң өз туыстарына кекесін зілмен көз тастап:- Ажалды қарға өңшең.*

Қазақта «Кереңді же де, атауыңды іш» деген өте ауыр сөз бар. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігінде «атау - адамның жаны шығар алдында ішкен ең соңғы суы; атау-кере деп жазылған. Яғни адамға «атауыңды ал, бұл соңғы асың болуы мүмкін» деп үрей мен қорқыныш ұялататын тілдік агрессияның бірі ретінде келіп тұр.

- *Мә, мына атауыңды ал! -деген зекіме дауыс естілді [13, 154 б.].*

Ас - адамның арқауы болса, атау-кере - соңғы дәм-тұзы. Жоғарыда келтірілген мысалдар бір немесе бірнеше адамдарға қарата айтылған қаратпа сөздер ретінде келсе, атауыңды іш инвективінде іс-әрекетті жасату арқылы адамды қорлау бар.

Қорытынды

Эмоционалды-экспрессивті лексикаға жеке-жеке тоқталған Ш.Нұрғожина: «халықтың ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздердің экспрессиясы күшті болып келеді. Сондықтан олар ешбір өзгеріссіз сол қалпында кейіпкерлер тілінде беріледі» деген болатын [14, 145 б.]. Біз де зерттеуімізде қарапайым халықтың сөйлеу тіліндегі тілдік бірліктерде инвективті Лексиканың үлгілерін ала отырып, олардың қызметтерін саралауға тырыстық. Ш. Мұртаза шығармасынан таңдап алынған

инвективтердің ашу-ыза үстінде айтылған сөзден бөлек, мақсатты түрде тыңдаушыға бағытталған ар-намысына тиетін тілдік бірліктерді жиі қолданғанын байқауға болады. Өйткені оқиға қақтығысқа құрылған деген тұжырым жасаймыз.

Осылайша, біз инвективті адресатты қорлау, ренжіту мақсатында қолданылатын лексикалық бірлік ретінде анықтаймыз. Инвективте коммуникативті әрекеттің бұзылуының белгісі бар екені анық, олар жағымсыз сезімдерді вербализациялауға ықпал етеді, кейіннен адресаттың қорлауына, ренішіне және қорлауына айналады.

Алғыс айту

Авторлар осы мақаланы жазуға көмектескен Әулие Климент Охридский атындағы София университетіне және профессор Г.Петковаға алғыстарын білдіреді. Жоба атауы: SUMMIT София университеті Инновациялар мен технологиялық трансферттің серпінін белгілеу: 3.3 Халықаралық қызмет.

ӘДЕБИЕТ

[1] Словарь иностранных слов / Под ред. Н. С. Арапова, Р. С. Кимягарова и др. – М., 1999. – 93 с.

[2] Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы. / Жауапты ред. Г.Х. Әженова. – Алматы: «Әділ сөз», 2013 – 152 б.

[3] Посиделова В.В. Лингвистический и правовой аспекты инвективной лексики русского языка// Философия права. – 2016. – №2. – С.13–18.

[4] Карасик В. И. Язык социального статуса. –М., 1992.–256с.

[5] Жельвис, В. И. Поле брани. Сквернословие как социальная проблема / В. И. Жельвис. – 2-е изд. доп. – М.: Ладомир, 2001. – 349 с.

[6] Кусков Г. В. Оскорбление как иллюкутивныйлингвокультурный концепт: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.05.04 / Кубанский гос. технологич. ун-т. – Волгоград, 2004. – 27 с.

[7] Позолотин А. Ю. Инвективные обозначения человека как лингвокультурный феномен (на материале немецкого языка): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 30.06.05. – Волгоград: Волгоградский гос. пед. ун-т., 2005. – 36 с.

[8] Курьянович А. В. Инвективные речевые жанры в пространстве современной межличностной коммуникации / А. В. Курьянович // Вестник Томского государственного педагогического университета: сборник науч. ст. Серия: «Гуманитарные науки. Филология». – Томск: Изд-во ТПУ, 2005. – №3(4). – С. 106–112.

[9] Голев Н. Д., Лебедева, Н. Б. Речевой жанр ссоры и конфликтные сценарии в рассказах В.М. Шукшина [Текст] / Н. Д. Голев, Н. Б. Лебедева

// Юрислингвистика-2: русский язык в его естественном и юридическом бытии: межвузовский сборник науч. ст. – Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2000. – №2. – С. 158–171.

[10] Мамаева Г.Б. Ерлер мен әйелдердің сөз қолданысындағы ерекшеліктер [гендерлік зерттеулер]: филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2003. – 150 б.

[11] Төреханова Р.А., Анесова У.Г. Қазіргі қазақ қоғамындағы ер-жігіттің рөлі мен бейнесі // Хабаршы. Филология сериясы.–2021. – №2(182). – Б.74–80.

[12] Кожевникова Г. В. Язык вражды: Типология ошибок журналиста // Прикладная конфликтология для журналистов. – М., 2006. – С. 95-98.

[13] Мұртаза Ш. Таңдамалы шығармалар жинағы. 1-кітап: ҚЫЗЫЛ жебе. Рысқұл. – Алматы, 2012. –224 б.

[14] Нұрғожина Ш.И. Эмоционально-экспрессивная лексика казахского разговорного языка: дисс. на соискание уч. степ. канд. филол. наук. – Алматы, 1989. – 145 с.

REFERENCES

[1] Arapova N. S., Kimyagarova R. S., i dr [Eds.]. Slovar' inostrannyh slov [Dictionary of Foreign Words]. – Moskva, 1999. – 93 s. [in Rus.]

[2] A'zhenova G. H. [Ed.] Qorlau zhane zhala zhabu: sarapshynyn kozqarasy [Insults and slander: the expert's point of view]. – Almaty: Adil soz, 2013. – 152 b. [in Kaz.]

[3] Posidelova V.V. Lingvisticheskij i pravovoj aspekty invektivnoj leksiki russkogo yazyka [Linguistic and legal aspects of the invective vocabulary of the Russian language] // Filosofiya prava. – 2016. – №2. – S. 13-18. [in Rus.]

[4] Karasik V. I. Yazyk social'nogo statusa [Language of social status]. – Moskva, 1992. – 256 s. [in Rus.]

[5] Zhel'vis V. I. Pole brani. Skvernoslovie kak social'naya problema [The battlefield. Profanity as a social problem]. – M.: Ladomir, 2001. – 349 s. [in Rus.]

[6] Kuskov G. V. Oskorblenie kak illokutivnyj lingvokul'turnyj koncept [Insult as an illocutionary linguocultural concept]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk: 10.05.04. – Volgograd: Kubanskij gos. tekhnologich. un-t, 2004. – 27 s. [in Rus.]

[7] Pozolotin A. Y. Invektivnye oboznacheniya cheloveka kak lingvokul'turnyj fenomen [na materiale nemeckogo yazyka [Investive designations of a person as a linguocultural phenomenon (based on the material of the German language)]: avtoref. dis. ... – Volgograd: Volgogradskij gos. ped. un-t., 2005. – 36 s. [in Rus.]

[8] Kur'yanovich A. V. Invektivnye rechevye zhanry v prostranstve sovremennoj mezhlíčnostnoj kommunikacii [Invective speech genres in the space of modern interpersonal communication] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta: sbornik nauch. st. Seriya: «Gumanitarnye nauki. Filologiya». – Tomsk: Izd-vo TPGU. – 2005. – №3(47). – S. 106-112. [in Rus.]

[9] Golev N. D., Lebedeva N. B. Rechevoj zhanr ssory i konfliktnye scenarii v rasskazah V.M. SHukshina [The speech genre of quarrels and conflict scenarios in the stories of V.M. Shukshin] // Yurilingvistika-2: russkij yazyk v ego estestvennom i yuridicheskom bytii: mezhvuzovskij sbornik nauch. st.. – Barnaul: Izd-vo Altajskogo gos. un-ta, 2000. – №2. – S. 158-171. [in Rus.]

[10] Mamaeva G.B. Erler men ajelderdin soz qoldanysyndagy erekshelikter (genderlik zertteuler) [Features in the word usage of men and Women (Gender Studies)]: filologiya gylymdarynyn kandidaty darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertaciya. – Almaty, 2003. – 150 b. [in Kaz.]

[11] Terekhanova R.A., Anesova U.G. Qazirgi qazaq qogamyndagy erzhygittin roli men bejnisi [The role and image of a man in modern Kazakh society] // Habarshy. Filologiya seriyasy. – 2021. – №2[182]. – B. 74-80. [in Kaz.]

[12] Kozhevnikova G. V. Yazyk vrazhdy: Tipologiya oshibok zhurnalista [The language of enmity: Typology of journalist's mistakes] / Prikladnaya konfliktologiya dlya zhurnalistov. – M., 2006. – S. 95-98. [in Rus.]

[13] Murtaza Sh. Tandamaly shygarmalar zhinagy [Collection of Selected Works] / 1-kitap: Qyzylzhebe. Rysqul. – Almaty, 2012. – 224 b. [in Kaz.]

[14] Nurgozhina Sh.I. Emocional'no-ekspressivnaya leksika kazahskogo razgovornogo yazyka [Emotional-expressive vocabulary of the Kazakh colloquial language]: diss. na soiskanie uch. step. kand. filol. nauk. – Almaty, 1989. – 145 s. [in Rus.]

ИНВЕКТИВНАЯ ЛЕКСИКА КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ ЯЗЫКОВОЙ АГРЕССИИ (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА Ш. МУРТАЗЫ «ҚЫЗЫЛ ЖЕБЕ»)

* Меттибаева С.А.¹, Досымбекова Р.²

^{*1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

Аннотация. Инвективная лексика - языковые единицы, используемые с целью растоптать, унижить человеческое достоинство. В статье дана лингвистическая характеристика инвективной лексики, выражающая языковую агрессию. Научная цель, основные направления и идеи исследования – в ходе анализа приведенных примеров, обосновали

важность в казахских романах агрессивной окраски инвективной лексики. Существуют виды инвективной лексики, которые выражаются в гневе и целенаправленно нацелены на адресата. В статье определены история изучения инвективной лексики и область ее применения в настоящее время. Языковая агрессия - это использование языковых средств для выражения враждебности, ненависти, способ высказывания, оскорбляющий чужую гордость, достоинство, а также выражение прямого призыва адресата к агрессивным действиям, поддержание агрессивного тона собеседника и структуры речи.

Чтобы отличить инвективу в тексте от простого выражения, важно помнить, что оскорбление всегда адресовано адресату или третьему лицу. Кроме того, признаки обвинительного слова на уровне языка включают: гневный тон говорящего, приказ, использование личных местоимений. Научная и практическая значимость исследования заключается в дополнении ряда отечественных исследований в отношении инвективной лексики, а также понимание сущности и сферы применения анализируемых инвектив. В основу методологии исследования положены концепции и теории отечественных ученых.

Для анализа инвективных слов при написании статьи был взят за основу роман Ш.Муртазы «Қызыл жебе» («Красная стрела»). В романе описаны классовая борьба и различные политико-социальные конфликты. Был проведен лингвоконцептуальный анализ приведенных примеров. Таким образом, были получены такие результаты: в казахском языке часто употреблялись слова: «глупый», «собачий», «будь ты проклят», «гнилой», «жалкий» и т.д., которые определяли конечную сущность инвектив, дифференцировали их выражение и экспрессию. Как правило, инвективы используются с целью гнева, мести, ненависти, унижения, презрения, насмешек. В результате исследования выделены смысловые группы инвектив в казахском языке, а также проанализирована агрессивная сила.

Ключевые слова: инвективная лексика, языковая культура, лингвокультурология, ненормативная лексика, языковая агрессия, языковой феномен, лингвоконцептуальный анализ, речевой феномен

INVECTIVE VOCABULARY AS A MEANS OF EXPRESSING LINGUISTIC AGGRESSION (BASED ON THE NOVEL BY SH. MURTAZA «KYZYL ZHEBE»)

*Mettibayeva S.A.¹, Dossymbekova R.²

^{*1,2} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Invective vocabulary – linguistic units used to trample, humiliate human dignity. The article gives a linguistic characteristic of invective vocabulary, expressing linguistic aggression. The scientific goal, the

main directions and ideas of the study - in the course of analyzing the examples given, substantiated the importance of aggressive coloring of invective vocabulary in Kazakh novels. There are types of invective vocabulary that express themselves in anger and purposefully target the addressee. The article defines the history of the study of invective vocabulary and the scope of its application at the present time. Language aggression is the use of linguistic means to express hostility, hatred, a way of speaking that offends someone else's pride, dignity, as well as the expression of a direct call of the addressee to aggressive actions, maintaining the aggressive tone of the interlocutor and the structure of speech.

To distinguish an invective in a text from a simple expression, it is important to remember that the insult is always directed at the addressee or a third party. In addition, language-level indictments include: the speaker's angry tone, the order, the use of personal pronouns. The scientific and practical significance of the study lies in the addition of a number of domestic studies in relation to invective vocabulary, as well as an understanding of the essence and scope of the analyzed invectives. The research methodology is based on the concepts and theories of domestic scientists.

To analyze invective words when writing an article, S. Murtaza's novel «Kyzyl zhebe» («Red Arrow») was taken as a basis. The novel describes class struggle and various political and social conflicts. A linguoconceptual analysis of the examples was performed. Thus, the following results were obtained: in the Kazakh language, the words were often used: «stupid», «bitch», «damn you», «rotten», «pathetic» etc., which determined the final essence of invectives, differentiated their expression and expression. As a rule, invectives are used for the purpose of anger, revenge, hatred, humiliation, contempt, ridicule. As a result of the study, semantic invective groups in the Kazakh language were identified, and aggressive force was analyzed.

Keywords: invective vocabulary, language culture, linguoculturology, profanity, language aggression, linguistic phenomenon, linguoconceptual analysis, speech phenomenon

Мақала түсті: 4 ақпан 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Меттибаева Сандугаш Абдикаликовна – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қытайтану кафедрасының оқытушысы, e-mail: sandugashm2015@inbox.ru

Досымбекова Рауан Өрікбайқызы – PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: rauan-d@mail.ru, orcid: <https://orcid.org/0000-0001-9556-0403>

Информация об авторах:

Меттибаева Сандугаш Абдикаликовна – докторант, преподаватель кафедры китаеведения, факультета востоковедения, Казахского национального университета имени аль-Фараби, e-mail: sandugashm2015@inbox.ru

Досымбекова Рауан Орикбаевна – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: rauan-d@mail.ru, orcid: <https://orcid.org/0000-0001-9556-0403>

Information about the authors:

Mettibayeva Sandugash Abdikalikovna – doctoral student, lecturer of the Department of Sinology, Faculty of Oriental Studies, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: sandugashm2015@inbox.ru

Dossymbekova Rauan Orikbayevna – PhD, senior lecturer, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: rauan-d@mail.ru, orcid: <https://orcid.org/0000-0001-9556-0403>

UDC 81-139

IRSTI 16.21.21

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.011>

**METAPHORICAL CONCEPTUALIZATION OF THE UNITY
(BASED ON THE NATION ADDRESSES OF THE PRESIDENT
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN KASSYM-JOMART
TOKAYEV)**

*Nauryzbayev Zh.A.¹, Seidenova S.D.²

*^{1,2} al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

Abstract. This research delves into the intricacies of metaphorical conceptualization, focusing on the linguistic and cognitive dimensions within political discourse, with a specific emphasis on President Kassym-Jomart Tokayev's recurring theme of "UNITY" in his Nation Addresses. The study navigates the evolution of metaphor theory from its rhetorical origins to the cognitive approach, particularly within the framework of Lakoff and Johnson. It explores how metaphor, as a cognitive tool, structures abstract concepts and shapes our understanding of the world.

The primary aim is to scrutinize the metaphorical conceptualization of "UNITY" in the Nation Addresses, discerning structural-semantic and functional attributes. The research sheds light on metaphorical models such as "UNITY IS STRENGTH OR POWER," "UNITY IS A SOLID

FOUNDATION,” and others, unravelling their linguistic expressions and pragmatic significance. The chosen corpus comprises six Nation Addresses, each providing a unique perspective on the President’s vision and policy articulation.

The study employs a descriptive methodology, combining contextual analysis and continuous sampling to identify metaphorical expressions linked with the concept of “UNITY.” Lingua-cognitive and quantitative analyses unveil coherent metaphorical models, contributing to the theoretical understanding of conceptual metaphor theory. The metaphorical modelling method by Lakoff and Johnson, refined by scholars like Baranov and Fouconnier, is applied to categorize and examine the most frequently utilized metaphorical model, “NATION IS A FAMILY.”

Theoretical significance lies in contributing to the field of conceptual metaphor theory, expanding its application to political discourse. The practical significance is evident in unravelling the rhetorical functions of metaphors in shaping political narratives and public opinion. Overall, the research provides insights into the linguistic intricacies of President Tokayev’s addresses, offering a nuanced understanding of the metaphorical language employed and its implications for Kazakhstan’s political landscape.

Keywords: conceptualization, metaphorical concept, frame-slot, Nation Addresses, semantic properties of unity, metaphorical model, lingua-cognitive approach, President Tokayev

Introduction

This article explores metaphorical conceptualization in political discourse, focusing on President Kassym-Jomart Tokayev’s repeated theme of “UNITY” in his Nation Addresses. It traces metaphor theory’s evolution, highlighting its role in cognitive linguistics and psycholinguistic realms. The study emphasizes the significance of metaphors in political communication, particularly in shaping public opinion and evoking emotions. “UNITY” metaphors, recurrent in Tokayev’s speeches, hold emblematic importance in Kazakhstan’s political identity. The research contributes to linguistic studies by analyzing the lingua-cognitive aspects of language units, specifically the structural-semantic and functional attributes of “UNITY” metaphors. Using a descriptive approach and contextual analysis, the study identifies and analyzes metaphorical expressions, unveiling coherent models. The article concludes with a discussion on the cognitive mechanisms of metaphorization and the influential role of metaphors in politics, particularly the nuanced usage of “UNITY” metaphors. The focus on this prevalent concept offers insights into linguistic intricacies and lays a foundation for future linguistic studies.

The study of metaphor continues to be a subject of enduring relevance and debate within the realm of lingua-cognitive paradigms. As Aristotle’s

era defined metaphor as a figurative comparison primarily serving rhetorical and stylistic purposes, the 20th century introduced a significant shift in the perception of metaphor, largely attributed to the development of the cognitive approach.

Within cognitive linguistics, metaphor takes on a profound role as a tool for rendering abstract concepts tangible. Lakoff and Johnson, founders of cognitive metaphor theory, posit that metaphor operates as a means to structure our understanding of space based on our experiences. They assert that our spatial concepts emerge from our constant interaction with the physical environment, and these concepts form the very essence of how we perceive and navigate the world [1, p. 89].

Cognitive processes fundamentally involve the act of partially structuring one's experience through the lens of another. This metaphorical structuring of experiences necessitates a clear understanding of the underlying coherence and structure within these experiences [1, p. 89].

In recent decades, the study of metaphor has expanded significantly, evolving from a purely linguistic construct to a mental-verbal framework encompassing processes of generating and perceiving figurative content. As a result, psycholinguistic research on metaphor has proliferated. This research highlights metaphor's heuristic potential as a cognitive tool that engages processes such as active information search, associative thinking, and connection realization [2, 3, 4].

Conceptual metaphor emerges as a cognitive instrument for comprehending the world around us, effectively embedded in individual natural language usage. In contemporary linguistics, there is growing interest in cognitive metaphors and their pragmatic utility across various discourse types. Metaphor, as both a mental and linguistic phenomenon, plays a central role in conceptualizing reality and shaping human perspectives.

Conceptual metaphors allow for the reinterpretation of abstract concepts through analogies with familiar objects from reality, leveraging the resemblance of specific features shared between these abstract and real-world entities [5, p. 278]. This process enables the transfer of information from one well-understood domain to illuminate and enhance comprehension within another.

The phenomenon of conceptual metaphor finds applications across diverse scientific domains, including economic discourse [6], pandemic discourse [7], media discourse [8], advertising texts [9], and, of course, political discourse [10].

Despite the considerable attention linguists have dedicated to exploring the functioning of conceptual metaphor in various discourse types, there remains a notable absence of research within certain fields, particularly those centred on specific cultural contexts and political communication.

The landscape of political communication is a multifaceted terrain, where

speeches delivered under the banner of “The Nation Addresses” emerge as veritable keystones. These annual pronouncements, as made by heads of state, encompass a unique blend of statesmanship, rhetoric, and policy articulation. Beyond their ceremonial nature, these addresses constitute a vital platform for delineating the government’s vision, elucidating policy objectives, and recounting achievements. In essence, they stand as pivotal junctures where political leaders deftly harness the linguistic medium to build public opinion, evoke emotions, and underscore their unwavering commitment to the welfare and progress of the nation.

Metaphors, intricate as they are in their linguistic construction, assume a position of particular eminence within the realm of political discourse. As tools of language, metaphors wield unparalleled power in shaping the course of political dialogue, framing the public’s perception of salient issues, and distilling complex ideas into digestible concepts. In the crucible of politics, metaphors serve as a potent means to encapsulate intricate policies, to engender empathy among citizens, and to align diverse constituencies with the overarching objectives of the political agenda. The recognition and interpretation of the use of metaphors in this domain, therefore, stand as prerequisites for comprehending the nuanced dynamics and narratives that underpin contemporary political landscapes.

President of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, presiding over a nation marked by a mosaic of diverse cultural and ethnic backgrounds, has consistently championed the theme of “UNITY” in his successive Nation Addresses. Against a backdrop where unity becomes both a historical imperative and a contemporary necessity, the recurring motif of “UNITY” has taken on an emblematic significance. The President’s unwavering emphasis on unity not only underscores its thematic prominence but also raises profound questions about the rhetorical functions, cognitive implications, and the extent to which these metaphors align with Kazakhstan’s intricate and multifaceted political agenda.

In the crucible of Kazakhstan’s political landscape, unity stands as a compelling and challenging theme. The nation, situated at the crossroads of diverse cultures, languages, and historical narratives, navigates the complex terrain of nation-building. Against this backdrop, President Tokayev’s recurrent deployment of “UNITY” metaphors warrants close scrutiny, offering a unique window into the multifaceted complexities that inform Kazakhstan’s political identity. Consequently, this study endeavours to traverse the intricate labyrinth of President Tokayev’s Nation Addresses, casting an analytical spotlight on the metaphorical language interwoven within them.

The relevance of the chosen research topic lies in the broader context of contemporary linguistic studies, which place a significant emphasis on analyzing language units while considering their lingua-cognitive and communicative pragmatic aspects from an anthropocentric perspective.

The aim of the study is to discern the structural-semantic and functional attributes characterizing the metaphorical conceptualization of "UNITY" within the Nation Addresses delivered by the President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev. This research seeks to elucidate the role of these metaphors in shaping the conceptual framework surrounding the notion of unity and their impact on the comprehension of pivotal concepts and the national context. To accomplish this, it becomes imperative to pinpoint and categorize the primary metaphorical models, elucidate the linguistic devices employed for their expression, and unravel their inherent pragmatic significance.

Our study is situated within the conceptual framework of conceptual metaphor theory and focuses on the metaphorical representation of "UNITY" within the Kazakhstani political discourse. The theoretical and empirical foundations of our research draw from the extensive body of work by scholars worldwide who have made significant contributions to the field of conceptual metaphor, e.g. Lakoff and Johnson [1], Fauconnier and Turner [11]. In the field of frame theory, we rely on the scientific studies by Fillmore and Baker [12].

Materials and methods

For the elaboration of the political speech corpus, we selected Tokayev's Nation Addresses, which are six: Constructive public dialogue – The basis of stability and prosperity of Kazakhstan, September 2, 2019; Kazakhstan in a new reality: Time for action, September 1, 2020; Unity of the people and systemic reforms are a solid foundation for the nation's prosperity, September 1, 2021; New Kazakhstan: The path of renewal and modernisation, March 16, 2022; A fair state. One nation. Prosperous society, September 1, 2022; Economic course of a Just Kazakhstan, September 1, 2023. In our analytical approach, examples drawn from these Nation Addresses will be cited with a clear reference to the respective years in which they were conducted.

In the initial phase of our study, we employed a descriptive methodology centred on data collection, interpretation, generalization, and systematic organization. We provided a theoretical overview of research dedicated to conceptual metaphor. Utilizing contextual analysis and the continuous sampling method, we identified metaphorical expressions linked with corresponding nouns, representing the concept of "UNITY" in the Nation Addresses of President Kassym-Jomart Tokayev. These metaphorical expressions involve the transfer of lexical components' meanings from one conceptual sphere to another.

In the subsequent phase of our research, we conducted both linguacognitive and quantitative analyses on a representative sample of the President's addresses, where the central concept was "UNITY." Through this analysis, we unveiled a coherent system of metaphorical models, including UNITY IS STRENGTH OR POWER, UNITY IS A SOLID FOUNDATION, UNITY IS A DIVERSITY, UNITY IS A PROTECTION, UNITY IS PROGRESS AND ACHIEVEMENT, UNITY IS TREASURE, and NATION IS A FAMILY.

In the final stage of our study, we applied the metaphorical modelling method developed by Lakoff and Johnson [1], which has been further refined by scholars like Baranov [13], Fouconnier and Turner [11], among others.

Through an in-depth frame-slot analysis, we meticulously classified and examined the most frequently utilized metaphorical model, “NATION IS A FAMILY” within the Nation Addresses of President Kassym-Jomart Tokayev.

Results and discussion

In their seminal work “Metaphors We Live By” Lakoff and Johnson [1] introduced the concept of metaphor as a fundamental mechanism of human thought. They pointed out that this mechanism operates implicitly, often escaping conscious awareness and rationalization during communication. This natural tendency aligns with the role of metaphors as efficient tools for encoding and transmitting information, requiring minimal cognitive effort while maximizing the effectiveness of information transfer.

The process of metaphorization hinges on the interaction between two distinct semantic categories: the source domain and the target domain. One of these domains is projected onto the other, facilitating the assimilation of new information by relating it to already familiar experiences. This process extends beyond individual elements within the knowledge structures and encompasses the structures themselves. Consequently, there emerges a cognitive, or metaphorical, projection from the source realm into the target realm.

Lakoff and Johnson proposed that metaphorical projection into the target domain retains elements of the structure found in the source domain, laying the foundation for the mathematical hypothesis of invariance [1].

Metaphors are deeply embedded in our everyday thinking and language, serving as a potent cognitive tool. They permeate various aspects of life, including the realm of political thought and discourse. The cognitive influence of metaphors has often been linked to political communication, with some even asserting that “no field is richer in metaphor than political theory” [14, p.155]. However, before we delve into the implications of this observation, it is essential to introduce the theoretical framework that explores political discourse and its relationship with metaphor.

The significance of metaphors in political communication cannot be overstated. As argued by scholars, metaphors are not merely linguistic devices but powerful cognitive tools that shape our perception of reality. Within the realm of politics, metaphors serve as potent instruments for framing complex issues, conveying ideologies, and eliciting emotional responses from the public. They bridge the gap between abstract political concepts and tangible, relatable experiences. In the intricate landscape of political discourse, metaphors are essential vehicles through which politicians and policymakers navigate. They offer a means to simplify complex topics and resonate with the general populace, often without being overtly noticed. Amidst this tapestry of political

metaphors, one metaphorical concept stands out for its enduring prevalence and profound importance: "UNITY." "UNITY" metaphors are woven into the very fabric of political discourse, embodying themes of togetherness, solidarity, and collaboration. Politicians frequently invoke notions of "national unity" and "unity in diversity" to foster cohesion among diverse populations and emphasize cooperation as a cornerstone of good governance. The ubiquity of "UNITY" metaphors in political communication underscores their capacity to resonate with the public, shaping collective aspirations and ideals. Despite their prominence, the nuanced usage, cognitive implications, and rhetorical strategies associated with "UNITY" metaphors in political discourse remain underexplored territory within the realm of linguistics.

In-depth analysis of a representative sample of the Nation Addresses delivered by President Kassym-Jomart Tokayev reveals a prominent conceptual metaphorical system, with the dominant concept being "UNITY". Through a lingua-cognitive and quantitative examination of these texts, several metaphorical models were identified.

The metaphorical models identified include:

UNITY IS STRENGTH OR POWER:

1. *Thanks to the solid unity of our nation, we have strengthened our independence and created opportunities for improving the well-being of our people (2019).*

2. *Unity and cohesion are necessary for power (2020).*

3. *Our strength lies in unity (2021)!*

UNITY IS A SOLID FOUNDATION:

1. *Unity of the people and systemic reforms are a solid foundation for the nation's prosperity (2021).*

UNITY IS A DIVERSITY:

1. *Our position: the unity of the nation is in its diversity (2019)!*

2. *Our main principle "unity in diversity" is unshakable (2021).*

UNITY IS A PROTECTION:

1. *Thanks to our unity, we have defended our state (2022/1).*

2. *Under the leadership of the First President, Nursultan Nazarbayev, we have come a long way, we have made significant achievements, but we can lose everything if we do not maintain unity (2022/1).*

UNITY IS PROGRESS AND ACHIEVEMENT:

1. *Harmony and unity, wisdom and mutual understanding help our nation move forward (2019).*

2. *In unity and concord, we will overcome all challenges and achieve all our goals (2020).*

UNITY IS TREASURE:

1. *Thanks to our unity, we have defended our state (2022/1).*

2. *Elbasy's message "The unity of the people is our most valuable treasure" remains our guiding principle (2019).*

The concept of UNITY can be actualized at different levels of metaphorical modelling.

For instance, the metaphorical model “NATION IS A FAMILY” includes to the list as it presents the nation as a unified family unit, fostering shared identity and cooperation among citizens. It underscores the idea that like a family, citizens should work together, protect each other’s rights, and contribute to the well-being of the nation. This metaphor highlights the importance of unity in building a harmonious society. Furthermore, other UNITY metaphorical models can be analyzed as constituting parts of the metaphor “NATION IS A FAMILY”. Therefore, the metaphor encompasses these various facets of unity, illustrating how they all contribute to the overall well-being, strength, and prosperity of the nation, much like the dynamics within a harmonious family.

To understand the framing of the metaphorical model “NATION IS A FAMILY” in the context of the Nation Addresses, it is essential to delve into the theory of conceptual metaphor. Within this framework, metaphors are constructed through the interaction of frames and scenarios that structure both the source and target concepts. A frame represents a cognitive structure that embodies stereotypical, standard situations within an individual’s mental framework. It serves as a blueprint for recognizing novel situations that share similar situational patterns. These frames consist of specific elements known as “slots”, which function as vessels for conveying relevant information pertinent to the described facet of reality [15, p. 188].

The framing of the metaphorical model “Nation is Family”, which is prevalent in the Nation Addresses of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev, can be represented as follows:

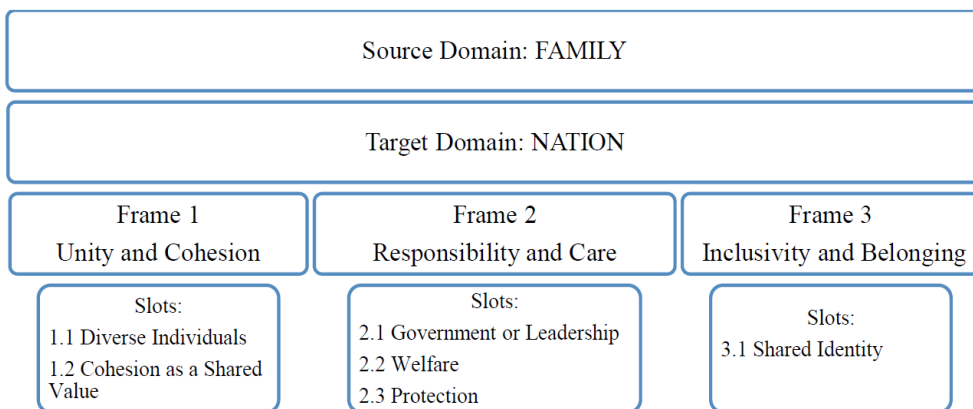

Figure 1 – The structure of the metaphorical model NATION IS FAMILY

In Frame 1 “*Unity and Cohesion*” can be understood as being depicted through slots 1.1 “*Diverse Individuals*”, 1.2 “*Cohesion as a Shared Value*”. (Figure 1.)

Slot 1.1 "Diverse Individuals".

In the context of the metaphor "Nation is Family", the concept of diverse individuals can be likened to the citizens of a nation, symbolizing the various members of a family. This slot emphasizes that, just as a family consists of diverse individuals with their unique roles and characteristics, a nation comprises a diverse population with varying backgrounds, talents, and contributions. The unity and strength of the nation, like that of a family, depend on recognizing and valuing this diversity and working together towards common goals. Each citizen plays a crucial role in the well-being and prosperity of the nation, contributing to its shared identity and shared values, much like family members contribute to the harmony and cohesion of a family unit.

This slot is depicted through nominative units like "(our) compatriots", "each/every citizen", "our people", "society" and the concept of "unity in diversity".

Throughout the President's Nation Addresses, the term "compatriots" was employed prominently. It was noted that the President consistently initiated and concluded each address with the salutation "dear compatriots". In the specific context of the 2022 speech, the President reiterated the phrase "our compatriots" twice. A comprehensive examination of the President's six addresses reveals that the term "compatriots" was recurrently invoked, amounting to a total of 17 instances.

In this instance, it is evident that the President utilized the term "compatriots" with notable frequency, signifying a deliberate strategy to convey a sense of national cohesion. The variation "our compatriots" further accentuates inclusivity and a shared sense of identity among the diverse populace.

An assertion made by the President underscored the significance of individual contributions within the nation, specifically by employing the phrase "every citizen". This linguistic choice serves to recognize the diverse talents, competencies, and viewpoints that constituents bring to the collective betterment of the nation.

In this case, the President's use of the phrase "every citizen" serves to emphasize the import of each individual's role and contributions within the nation, exemplifying an acknowledgment of the multifaceted diversity among citizens.

The President utilized the phrases "our people" and "our society" prolifically. These terminologies serve to accentuate a collective sense of affiliation and unity amongst the multifarious individuals constituting the nation. They signify that, irrespective of differences in ethnicities, cultures, and backgrounds, all citizens are integral components of a common entity – the nation.

In this context, the terms “our people” and “our society” serve to underscore a collective sense of belonging and unity among the diverse citizenry, showcasing interconnectedness despite variances in ethnicity, culture, and background.

Our position: the unity of the nation is in its diversity! (2021). Our main principle ‘unity in diversity’ is unshakable. For our citizens, consent, tolerance is life itself, a living reality, conditioned by the linkages of cultures and languages (2021). In this excerpt, the concept of “unity in diversity” is explicitly stated as a guiding principle. It acknowledges that the strength and unity of the nation stem from its diverse components – ethnic groups, languages, and cultures. The mention of providing conditions for the development of languages and cultures of all ethnic groups reflects a commitment to preserving and celebrating the diversity within the nation. The use of terms like “consent” and “tolerance” further underlines the importance of harmonious coexistence among the diverse individuals that constitute the nation.

In summary, these examples demonstrate a deliberate effort to acknowledge and celebrate the diversity of individuals within the nation while emphasizing the importance of unity and shared identity. Such linguistic choices contribute to fostering a sense of inclusivity and belonging among citizens, which aligns with the overarching theme of “unity in diversity”.

Slot 1.2: Cohesion as a Shared Value

In the context of the metaphor “Nation is Family”, the concept of cohesion as a shared value can be likened to the bonds that tie family members together based on a common set of values. This slot emphasizes that just as family members must cooperate, support, and communicate effectively to maintain a harmonious and functional family unit, a nation relies on cohesion among its citizens who share common values. Cohesion as a shared value is represented through nominative units such as “(social) harmony”, “solidarity”, “mutual understanding/respect”, “dialogue”, and the concept of “cohesion is power”. It signifies the collective effort, shared responsibility, and the sense of belonging that binds the citizens of a nation together based on a shared moral and ethical framework, ensuring its stability, progress, and resilience.

The verbalization of the “harmony” can be seen in the following examples:

1. In unity and harmony, we were able to build a new state: this is our greatest accomplishment (2022). 2. As the First President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev has repeatedly emphasized, interethnic and interfaith harmony is our invaluable asset (2021).

Together, these examples paint a picture of harmony as a unifying force that brings citizens together for collective achievements while fostering inclusivity and cooperation among the nation’s diverse groups.

Just as a harmonious family thrives through cooperation and understanding, a harmonious nation can prosper when its citizens share common values, coexist peacefully, and contribute to the nation's well-being based on those shared values. Moreover, this resonates with the metaphorical concept "Unity is treasure", where unity and cooperation rooted in shared values are seen as valuable assets that contribute to the nation's prosperity and strength.

3. *It is important for us that every citizen should feel the fruits of independence – a peaceful life, social harmony, increased well-being of the people, and the confidence of young people in their future (2021).* 4. *I am sure, relying on the support of the people, in unity and harmony we will achieve our goals (2022/2).* 5. *We will strengthen nationwide harmony, the partnership of government and society, following the concept of the "listening state" (2022/2).* 6. *The harmony between social and ethnic groups is the result of the joint work of the whole society (2019).* These examples consistently emphasize the value of unity, collective effort, and mutual understanding among citizens, based on shared values, similar to the dynamics within a harmonious family unit. Whether its citizens experiencing the benefits of independence, achieving national goals through unity and support, or strengthening nationwide harmony and partnerships between government and society, these instances highlight the vital role of cooperation rooted in shared values in sustaining a well-functioning nation. This mirrors the cohesion within a harmonious family that fosters stability and prosperity, reinforcing the metaphorical framework.

In the following examples we see the functioning of the concept "solidarity":

1. *The success of all these reforms and transformations depends on our solidarity, patriotism, and civic responsibility (2020).* 2. *It is important for us to develop traditions of dialogue and civic participation, to cultivate progressive values that are deeply rooted in our internal solidarity and unity (2021).* 3. *I thank all who showed courage, unity, and solidarity at the crucial moment (2022/1).* 4. *Therefore, it is vitally important for us not to deviate from our goals, to maintain national unity and solidarity (2022/1).* 5. *We are constructing a well-functioning State where law and order, a culture of dialogue, responsibility, and solidarity are upheld (2023).*

These examples consistently underscore the significance of unity, support, and mutual responsibility among citizens based on shared values, mirroring the dynamics within a closely-knit family. Whether it is citizens driving reforms through solidarity and civic responsibility, cultivating values deeply rooted in internal solidarity, or expressing gratitude for acts of unity and courage during critical moments, they all emphasize the role of cohesion as a shared value in overcoming challenges and achieving national objectives. This concept of solidarity rooted in shared values is foundational in upholding law and order, fostering a culture of dialogue, responsibility, and maintaining

a well-functioning state, akin to how family members uphold their shared values for collective betterment.

The next examples consistently emphasize the importance of fostering traditions of open and constructive dialogue, promoting progressive values deeply rooted in internal solidarity and unity as shared values: 1. *It is important for us to develop traditions of dialogue and civic participation, to cultivate progressive values that are deeply rooted in our internal solidarity and unity (2021)*. 2. *A high culture of dialogue and compromise will become one of the main factors in strengthening civil solidarity in our country (2022/1)*. 3. *Only through constant dialogue between the Government and society can a harmonious state be built in the context of modern geopolitics (2019)*. 4. *Public dialogue, openness, quick response to the needs of people are the main priorities for the activities of state bodies (2019)*. 5. *A constructive public dialogue is the basis of peace and stability (2019)*.

Additionally, they highlight how a high culture of dialogue and compromise plays a pivotal role in strengthening civil solidarity within the country, based on those shared values. Moreover, these examples stress that constant dialogue between the government and society is essential for building a harmonious state, particularly in the context of modern geopolitics. Furthermore, they underscore that public dialogue, openness, and responsiveness to citizens' needs are paramount priorities for state bodies, all grounded in shared values. Finally, these examples assert that a constructive public dialogue serves as the foundational basis for peace and stability within the nation, underlining the importance of shared values in nurturing a cohesive and harmonious society, akin to how effective communication and common values within a family unit preserve familial bonds and address shared concerns.

1. *Unity and cohesion are necessary for power – citation from Baitursynuly (2020)*. 2. *The cohesion of the nation is the main factor in the success of our country (2021)*. 3. *To further strengthen statehood, we need cohesion (2022/2)*. These examples consistently convey the idea that unity, cohesion, and shared values among citizens are instrumental in achieving power and success within a nation. They draw a parallel between the cohesive nature of a family unit based on shared values and the collective power or success it holds to overcome challenges, achieve goals, and maintain stability and influence. Whether emphasizing the importance of unity and cohesion for power, identifying cohesion as the main factor in a country's success, or stating that cohesion is necessary to strengthen statehood, these examples collectively underscore the critical role of cohesion as a shared value in shaping a prosperous and influential nation. This recurrent theme reinforces the metaphorical connection between the nation and a family, highlighting the significance of unity, togetherness, and shared values in both contexts.

In frame 2 "*Responsibility and Care*" can be understood as being depicted through slots 2.1 "*Government or Leadership*", 2.2 "*Welfare*", 2.3 "*Protection*".

Slot 2.1 "Government or Leadership". In this frame, government or leadership can be likened to the role of parents within a family. Just as parents are responsible for the well-being, guidance, and decision-making within a household, the government or leadership of a nation assumes the responsibility of ensuring the welfare and protection of its citizens. This slot is represented through the following ideas-concepts:

Political Pluralism and Nurturing Leadership: 1. *As Head of State, I see my task as contributing to the development of a multi-party system, political competition, and pluralism of opinions in the country* (2019). 2. *The Nur Otan party, thanks to our Leader and its Chairman, Nursultan Abishevich Nazarbayev, is consistently carrying out the difficult and responsible mission of the country's leading political force* (2019).

These statements collectively underscore the government's vital role in promoting political pluralism, fostering political competition, and nurturing a leading political force. This is analogous to the government assuming the role of a leader and nurturer within the "Nation is Family" metaphor. In a scientific context, these actions exemplify the government's engagement in political socialization and the cultivation of political capital. The government, much like parents encouraging their children's diverse talents and perspectives within a family, guides the nation toward diverse political opinions and common objectives. The nurturing of a leading political force reflects the government's commitment to political development and stability, akin to parents nurturing their children's potential to become responsible and impactful members of the family.

Government Initiatives and Problem Solving: 1. *On the initiative of the Leader of the Nation, the Chairman of the Nur Otan party, more than 550,000 families were covered by the one-off financial support from the Birgemiz Fund* (2020). 2. *The Government has to solve this problem* (2021). 3. *The government and Parliament will have to protect business legislatively from excessive interference by law enforcement agencies* (2020).

These actions and statements collectively exemplify the government's care-giving role within the "Nation is Family" metaphor. Scientifically, they align with the concept of the government as a provider of social welfare and as a responsible problem solver. Just as parents meet the financial and material needs of their family members, the government's initiative to provide financial support to families through the Birgemiz Fund reflects its commitment to social policy implementation. Similarly, the government's resolve to solve problems and protect businesses legislatively mirrors its role in addressing citizens' needs and challenges, ensuring societal stability and

economic growth. These actions resonate with the care-giving role of parents in addressing family issues and concerns, ensuring the family's well-being and harmony.

Presidential Priorities and Statehood Protection: 1. *My main priority as President has always been and will be the implementation of the reforms needed by the people (2022/1)*. 2. *Regardless of how different people evaluate my work, my most important duty is to protect our statehood (2022/1)*.

These statements emphasize the government's unwavering commitment to the nation's welfare and integrity. In scientific terms, they underscore the government's role in policy prioritization and goal-setting to meet citizens' demands and aspirations. The President's dedication to implementing reforms essential to the people's well-being reflects the government's function in governance and policy-making. Additionally, the paramount duty of protecting statehood aligns with the government's role as a guardian of national identity and sovereignty. This parallels a parent's responsibility in protecting core family values and well-being, ensuring the family's continuity and stability.

In his addresses, the President consistently employs a motivational and care-giving rhetoric reminiscent of a paternal figure within a familial context. This linguistic approach reflects a sense of responsibility and duty, akin to a father's role in overseeing and coordinating household tasks among family members. This paternal communication style underscores the President's unwavering commitment to the well-being and unity of the nation, fostering a collective sense of responsibility and cooperation. Much like a father who manages and guides domestic affairs within a family, the President utilizes his speeches to promote harmony and coordination in the nation's governance and societal functions.

Slot 2.2 "Welfare". In the context of the metaphor, welfare can be compared to the care and nurturing provided to family members. This slot emphasizes that just as parents and family members look after the well-being, health, and prosperity of their loved ones, the concept of welfare in a nation involves ensuring access to education, healthcare, social services, and economic opportunities for all citizens. Nominative units such as "social services," "safety nets", "public programs", and "support systems" represent this slot. They signify the measures and programs put in place by the government to care for its citizens and promote their overall welfare.

In his state addresses, President Tokayev consistently prioritizes the *well-being* and *prosperity* of the citizens of Kazakhstan. He underscores his commitment to their overall *well-being* and *prosperity*, emphasizing that "*ensuring the well-being of the people is a key goal of my work as President (2021)*". President Tokayev recognizes that achieving *prosperity* is intricately linked to economic success and financial security, stating that "*by quickly and radically rebooting the entire economic system, we will ensure the prosperity*

of our country and increase the well-being of the people (2023)". Moreover, he places a strong emphasis on improving the *quality of life*, particularly through access to quality education, regardless of geographical or linguistic barriers, thereby promoting *life satisfaction* and a higher standard of living. He affirms that "*our children should receive quality education, regardless of where they live and the language in which they are being taught (2020)*".

The President also highlights the significance of *economic growth*, setting ambitious goals for stable economic expansion as a means to double the national economy and enhance citizens' welfare. He emphasizes, "*the main goal of the planned reforms is stable economic growth at the level of 6-7%, in order to double the volume of the national economy to 450 billion US dollars by 2029 (2023)*". Additionally, he allocates significant resources to *healthcare*, acknowledging that accessible and high-quality healthcare services are integral to the physical and mental welfare of the people. He states that "*under the three-year budget, an additional \$2.3 trillion tenge will be allocated for the development of our healthcare system (2019)*".

Education, as another key component of welfare, is deemed accessible and inclusive to ensure equal opportunities for all citizens. President Tokayev emphasizes that "*our education must be accessible and inclusive (2021)*". Furthermore, he addresses *employment and labour* policies as essential components of economic welfare, aiming to provide employment opportunities and safeguard workers' rights. He notes that "*next year about 100,000 young people will be covered by various employment measures (2022/2)*".

Lastly, he emphasizes the importance of *housing*, promising effective social support and housing assistance programs to citizens with insufficient income to independently resolve housing issues. He highlights that this measure has already helped "*over a million of our fellow citizens to improve their housing conditions or reduce the mortgage burden (2021)*". Through these diverse nominative units, President Tokayev demonstrates his unwavering commitment to enhancing the welfare and well-being of the people of Kazakhstan, ensuring that they have access to essential resources and opportunities for a better quality of life.

Slot 2.3 "Protection". In this slot, protection can be associated with the instinct of safeguarding family members. In the context of the nation as a family, this slot emphasizes that a nation must provide security, justice, and defence for its citizens, much like family members protect each other from harm. Nominative units like "security", "safety", "law and order", and "human rights", "environmental protection" represent this slot. They symbolize the structures and agencies responsible for maintaining law and order, safeguarding the nation's borders, and ensuring the safety and rights of its citizens, similar to how family members protect one another within a household.

In the corpus of President Tokayev's state addresses, a conspicuous thematic focus emerges, revolving around the safeguarding of the "security and rights" of the nation's citizens. This thematic prominence is evidenced by dedicated sections within his addresses that explicitly address this overarching concern. For instance, one can discern the section entitled "*ENSURING RIGHTS AND SECURITY OF CITIZENS*" in his 2019 address, indicative of the salience of this theme. Furthermore, this thematic continuity persists in subsequent addresses, notably in the 2020 address under the heading "*A FAIR STATE THAT PROTECTS THE INTERESTS OF CITIZENS*", and in the 2021 address where it is articulated as "*POLITICAL MODERNIZATION AND PROTECTION OF HUMAN RIGHTS*". Notably, in the most recent address of 2022/2, the theme is encapsulated within the heading "*LAW AND ORDER*", reaffirming the enduring concern for the protection of citizens' security and rights.

These thematic segments within the addresses serve as an organizational framework through which President Tokayev articulates his commitment to safeguarding the well-being and security of the nation's populace. Within these delineated sections, the president consistently employs a rich array of nominative units, serving as linguistic markers of the "protection" slot within the "UNITY IS FAMILY" metaphorical model. Through these carefully articulated thematic sections and the abundant use of related nominative units, President Tokayev effectively communicates his unwavering commitment to the protection and welfare of the nation's citizens, while aligning this commitment with the metaphorical model of "UNITY IS FAMILY." In doing so, he conveys a sense of familial guardianship, wherein the government assumes the role of the protective parent, dedicated to ensuring the safety, security, and rights of its citizenry.

In Frame 3 "*Inclusivity and Belonging*" can be understood through slot 3.1 "*Shared Identity*."

Slot 3.1 "Shared Identity". Shared identity can be likened to the cultural and social identity that binds family members together. This slot emphasizes that a nation's shared identity is formed through common values, traditions, and experiences. One key nominative unit that represents "Shared Identity" is "Cherished Unity." When President Tokayev emphasizes that "*We must protect the unity and harmony in society as the apple of our eye*" (2021), he invokes the image of a cherished and irreplaceable bond among the citizens, much like a family treasures its unity and harmony. This expression underscores the importance of unity as a core value in Kazakhstan's collective identity.

Another significant unit is "Common Homeland." The phrase "*Kazakhstan is our common home*" (2019) draws a direct parallel between the nation and a shared living space, reinforcing the idea that all citizens are co-inhabitants of the same homeland. This expression highlights the sense

of belonging and shared space within the nation, much like family members sharing a home.

The expression "Clear Direction" in "*Our destination is clear, and our way is open*" (2019) conveys the idea of a shared path and common goals. It signifies that the citizens are collectively moving towards a predefined destination, akin to a family that sets common objectives for its members. This linguistic unit strengthens the idea of shared identity through a shared journey.

In President Tokayev's Nation Addresses, inclusive language plays a pivotal role in fostering a shared identity among citizens, reflecting the unity-as-a-family metaphor. Phrases like "we," "our," and "us" underscore collective responsibility and purpose. For instance, he emphasizes, "*We must protect the unity and harmony in society as the apple of our eye*" (2021), akin to family members safeguarding their most cherished possession. Expressions like "*In unity and concord, we will overcome all challenges and achieve all our goals*" convey joint efforts toward common objectives. President Tokayev's use of inclusive language, as in "*We can do it*" (2020), empowers citizens collectively. He also invites citizens to participate in building a better future, as seen in "*Let's build the New Kazakhstan together*" (2022/1), reinforcing the concept of a collective endeavour. By employing inclusive language, President Tokayev effectively nurtures a shared identity within the metaphorical family of the nation.

Conclusion

In conclusion, the analysis of the Nation Addresses delivered by President Kassym-Jomart Tokayev reveals a rich and profound metaphorical conceptualization of unity within the context of Kazakhstan's national identity. The dominant metaphor of "UNITY" serves as a foundational concept, and through linguistic and cognitive examination, several metaphorical models were identified, each contributing to the overarching theme of unity.

The metaphorical models identified, such as UNITY IS STRENGTH OR POWER, UNITY IS A SOLID FOUNDATION, UNITY IS A DIVERSITY, UNITY IS A PROTECTION, UNITY IS PROGRESS AND ACHIEVEMENT, and UNITY IS TREASURE, collectively illustrate how unity is not merely a rhetorical device but a core value deeply embedded in the nation's collective psyche. These metaphors emphasize the importance of unity as a source of strength, the foundation of prosperity, a celebration of diversity, a shield of protection, a driver of progress, and a valuable treasure for the nation.

Linguistic-cognitive analysis of the selected contexts showed that the same idea-concept (in our case, the concept of UNITY) can be actualized at different levels of metaphorical modelling. In this way, the addresser purposefully controls the addressee's perception of reality with the help of

one frame or another.

Furthermore, the metaphorical model “NATION IS A FAMILY” serves as a unifying framework that encapsulates and reinforces these various facets of unity. It portrays the nation as a harmonious family unit, where citizens are bound together by shared values, responsibilities, and a sense of belonging. This metaphor underscores the idea that, like a family, citizens should work together, protect each other’s rights, and contribute to the well-being of the nation. It promotes the concept that unity, just as in a family, is the key to a harmonious and prosperous society.

Finally, the analysis also delved into the theory of conceptual metaphor, emphasizing how metaphors are constructed through the interaction of frames and scenarios that structure both the source and target concepts. It highlighted the specific slots within the frames, which function as vessels for conveying relevant information pertinent to the described facet of reality. This framework helped elucidate how President Tokayev’s language choices and rhetorical strategies contribute to the metaphorical conceptualization of unity as a central value in Kazakhstan.

In the “UNITY IS FAMILY” metaphor, the analysis explored slots related to “*Diverse Individuals*,” emphasizing the importance of recognizing and valuing the diverse population of the nation, and “*Cohesion as a Shared Value*,” highlighting the role of common values in fostering unity. It also examined slots related to “*Responsibility and Care*,” illustrating the government’s role in nurturing and protecting its citizens, and “*Inclusivity and Belonging*,” emphasizing the creation of a shared identity among citizens.

In sum, President Tokayev’s Nation Addresses employ a sophisticated and powerful metaphorical framework that goes beyond mere rhetoric. They convey a deep and profound vision of unity as the cornerstone of Kazakhstan’s national identity. This metaphorical conceptualization serves to inspire and unify the nation, emphasizing the importance of working together, protecting shared values, and fostering a sense of belonging among citizens. It underscores that, much like a family, a unified nation can overcome challenges, achieve prosperity, and preserve its cherished values. Through this analysis, we gain a deeper understanding of how language and metaphor shape our perception of unity and national identity, providing valuable insights into the cultural and cognitive aspects of Kazakhstan’s political discourse.

REFERENCES

- [1] Lakoff G. & Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: Chicago University Press, 2003. – 242 p.
- [2] Hardy V. *Metaphoric Myth in the Representation of Hispanics: a thesis for the degree of Master of Arts*. – Washington: Georgetown University, 2003. – 115 p. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download;jsessionid=87>

A1A9E70BD96CA3B9E2C5D648BDD6DB?doi=10.1.1.574.1699&rep=rep1&type=pdf

[3] Gibbs R. & Chen, E. Metaphor and the automatic mind. *Metaphor and the Social World*, 8(1), 2018. – P. 40–63. <https://doi.org/10.1075/msw.16026.gib>

[4] Sternberg R.J. Metaphors of Mind Underlying the Testing of Intelligence. In J.C. Rosen, & P. McReynolds (Eds.), *Advances in Psychological Assessment* (Vol. 8). – Springer, Boston, MA, 1992. – P.1-39. https://doi.org/10.1007/978-1-4757-9101-3_1

[5] Zalevskaya A. *Vvedeniye v psiholongvistiku* [Introduction to Psycholinguistics]. – Moscow: RGGU, 1999. – 349 s. [in Rus.]

[6] Herrera-Soler H. & White M. *Metaphor and Mills: Figurative Language in Business and Economics*. Introduction. – Berlin, Boston: Mouton de Gruyter, 2012. – P. 1-27.

[7] Silva P. C. D. Pandemic metaphors: bibliometric study of the COVID-19 (co)llateral effects // *Research, Society and Development*. 2020. – № 11 (9). – 28 p. <https://doi.org/10.33448/rsd-v9i11.9636>

[8] Kövecses Z. Metaphor in media language and cognition: A perspective from conceptual metaphor theory // *Lege artis. Language yesterday, today, tomorrow. The journal of University of SS Cyril and Methodius in Trnava*. – 2018. – № 1. – Vol. 3. – P.124-141. <https://doi.org/10.2478/lart-2018-0004>. ISSN 2453-8035, 2018.

[9] Shilyaev K., & Shlotgauer E. Visualizing conceptual metaphors in print wine advertising // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo unoversiteta Bulletin of Tomsk State University. Philology Series*. – 2020. – № 67. – P. 154-173. <https://doi.org/10.17223/19986645/67/8>

[10] Charteris-Black J. *Corpus approaches to critical metaphor analysis*. – Dordrecht: Springer, 2004. – 278 p.

[11] Fauconnier G., & Turner M. *The Way We Think*. – Basic Books: A Member of the Perseus Books Group, 2002. – 464 p.

[12] Fillmore C., & Baker C. A Frames Approach to Semantic Analysis / B. Heine & H. Narrog (Eds.), *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. – Oxford: Oxford University Press, 2019. – P.313-340.

[13] Baranov A. Politicheskaya metaforika publicisticheskogo teksta: vozmozhnostu lingvisticheskogo monitoring [Political Metaphor of the Journalistic Text: The possibilities of Linguistic Monitoring] / M.N. Volodyna (Ed.). – Moscow: MGU, 2008. – S.394-401. [in Rus.]

[14] Ankersmit F. R. *Metaphor in Political Theory* / F.R. Ankersmit & J.J.A. Mooij (Eds.). *Knowledge and Language. Volume III: Metaphor and Knowledge*. – Dordrecht: Springer, 1993. – P.155-202.

[15] Kubryakova Ye., Demyankov V., Pankratov Yu., & Luzina L. *Kratkiy slovar kognitivnykh terminov* [A Brief Dictionary of Cognitive Terms]. – Moscow: Izd-vo Mosk. gos. un-ta, 1996. – 245 s. [in Rus.]

БІРЛІКТІҢ МЕТАФОРАЛЫҚ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯСЫ (ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ ҚАСЫМ- ЖОМАРТ ТОҚАЕВТЫҢ ХАЛЫҚҚА ЖОЛДАУЛАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫ НЕГІЗІНДЕ)

*Наурызбаев Ж.А.¹, Сейденова С.Д.²

^{*1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Аталған мақалада Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың халыққа Жолдауларындағы қайталанатын «БІРЛІК» тақырыбына байланысты саяси дискурстың лингвистикалық және когнитивтік аспектілеріне ерекше назар аударыла отырып, метафоралық концептуализацияның қыр-сыры зерттеледі. Бұл мақалада метафора теориясының риторикалық бастауынан когнитивтік көзқарасқа дейінгі эволюциясы қамтылады, атап айтқанда, Лакофф пен Джонсонның зерттеулері негізінде қарастырылады. Сонымен қатар, метафораның когнитивтік құрал ретінде абстрактілі ұғымдардың құрылымына қатысуы және біздің әлем туралы түсінігімізді қалыптастыру қасиеті анықталады.

Мақаланың негізгі мақсаты – президент жолдауларындағы «БІРЛІК» метафоралық концептуализациясын құрылымдық-семантикалық және функционалдық атрибуттарын анықтай отырып зерттеу. Мақалада «БІРЛІК – КҮШ», «БІРЛІК – МЫҚТЫ НЕГІЗ» сияқты метафоралық моделдер анықталып, олардың тілдік көрінісі мен прагматикалық мағынасы түсіндіріледі. Таңдалған корпусқа Президенттің халыққа Жолдауының алтауы енгізілген, олардың әрқайсысы президенттің бірегей көзқарасы мен саясатты қалыптастыру бағытындағы тұжырымдамаларынан хабардар етеді.

Мақалада БІРЛІК концепциясына байланысты метафоралық тіркестерді анықтау үшін контекстік талдау мен үзіліссіз іріктеуден тұратын сипаттамалық әдістеме қолданылады. Лингвистикалық-когнитивтік және статистикалық талдаулар концептуалды метафора теориясын ғылыми тұрғыдан түсінуге ықпал ете отырып, метафоралық модель құрылымының пайда болу заңдылықтарын ашады. Ең жиі кездесетін «ҰЛТ - ОТБАСЫ» метафоралық моделінің категорияға бөлінуін және оның жан-жақты зерттелуін қамтамасыз ету үшін Баранов пен Фукоңье атты ғалымдар жетілдірген Лакофф пен Джонсонның метафоралық модельдеу әдісі қолданылады.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы оның концептуалды метафора теориясы саласына қосқан үлесі ретінде оның саяси дискурста қолдану аясын кеңейтуі болып табылады. Практикалық маңыздылығы саяси нарратив пен қоғамдық пікірді қалыптастырудағы метафоралардың

риторикалық функцияларын айқындауда көрінеді. Жалпы алғанда, зерттеу Президент Тоқаевтың Жолдауларының тілдік қыр-сырын түсінуге мүмкіндік беріп, қолданылған метафоралық тіл мен оның Қазақстанның саяси бағыты үшін маңыздылығы туралы нақты түсінік береді.

Тірек сөздер: концептуализация, метафоралық концепция, фрейм-слот, Халыққа Жолдаулар, бірліктің семантикалық белгілері, метафоралық модель, лингвокогнитивтік тәсіл, Президент Тоқаев

МЕТАФОРИЧЕСКАЯ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ЕДИНСТВА (НА МАТЕРИАЛЕ ПОСЛАНИЙ НАРОДУ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН КАСЫМ-ЖОМАРТА ТОКАЕВА)

*Наурызбаев Ж.А.¹, Сейденова С.Д.²

^{1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена метафорической концептуализации повторяющейся темы «ЕДИНСТВА» в Посланиях к нации президента Касым-Жомарта Токаева. В данной статье уделяется особое внимание лингвистическим и когнитивным аспектам политического дискурса. В статье мы рассматриваем эволюцию теории метафор от ее риторического истока к когнитивному подходу, в частности, в рамках трудов Лакоффа и Джонсона, и исследуем, как метафора, в качестве когнитивного инструмента, структурирует абстрактные концепции и формирует наше понимание мира.

Основная цель статьи заключается в изучении метафорической концептуализации «ЕДИНСТВА» в Посланиях к нации, выявляя структурно-семантические и функциональные атрибуты. Статья раскрывает такие метафорические модели, как «ЕДИНСТВО — ЭТО СИЛА», «ЕДИНСТВО — ПРОЧНАЯ ОСНОВА» и другие, разъясняя их лингвистические выражения и прагматическое значение. Выбранный корпус включает шесть Посланий к нации, каждое из которых представляет уникальный взгляд на видение президента и формулирование политики.

В статье применяется описательная методология, сочетающая контекстуальный анализ и непрерывную выборку для выявления метафорических выражений, связанных с концепцией «ЕДИНСТВО». Лингво-когнитивный и количественный анализ раскрывают последовательные метафорические модели, способствуя теоретическому пониманию концептуальной теории метафор. Метод метафорического моделирования Лакоффа и Джонсона, усовершенствованный учеными, такими как Баранов и Фуконье, применяется для категоризации и

изучения наиболее часто используемой метафорической модели «НАЦИЯ — ЭТО СЕМЬЯ».

Теоретическое значение этого исследования заключается во вкладе в область концептуальной теории метафор и расширении ее применения в политическом дискурсе. Практическая значимость проявляется в раскрытии риторических функций метафор в формировании политических нарративов и общественного мнения. В целом, исследование предоставляет представление о лингвистических тонкостях Посланий президента Токаева, предлагая тонкое понимание используемого метафорического языка и его значения для политического ландшафта Казахстана.

Ключевые слова: концептуализация, метафорический концепт, фрейм-слот, Обращение к нации, семантические свойства единства, метафорическая модель, лингвокогнитивный подход, Президент Токаев

Received: November 20, 2023

Information about the authors:

Наурызбаев Жарас Аятұлы – PhD student, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: zh.nauryzbayev@gmail.com

Seidenova Saule Dusupovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: seidenova.saule@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Наурызбаев Жарас Аятұлы – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: zh.nauryzbayev@gmail.com

Сейденова Сауле Дусуповна – филол.ф.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: seidenova.saule@gmail.com

Информация об авторах:

Наурызбаев Жарас Аятұлы – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: zh.nauryzbayev@gmail.com

Сейденова Сауле Дусуповна – кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: seidenova.saule@gmail.com

УДК 81'1-027.21

МРНТИ 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.012>

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ СТРАТЕГИИ ПОРИЦАНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ИНТЕРВЬЮ

*Нурмаганбетова А.А.¹, Монгилёва Н.В.¹

^{*1,2} Костанайский региональный университет
имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Аннотация. В статье анализируется стратегия порицания в политической коммуникации на материале интервью с президентом США Джо Байденом. Изучение коммуникативной стратегии порицания в иницилирующей реплике интервьюера представляет большой исследовательский интерес и позволяет отразить особенности поведения участников коммуникации. Цель исследования заключается в систематизации коммуникативных тактик, реализующих порицание в речи интервьюера. Выделение речевых средств, осуществляющих данную цель журналиста, обнаруживает особенности поведения участников, в частности, и специфику жанра политического интервью, в целом. Задачей статьи является уточнение понятий политическое интервью, стратегия порицания, тактика порицания.

Результаты исследования являются вкладом в изучение оценочных высказываний в политических текстах. В работе применены методы контекстуального, компонентного и прагмалингвистического анализа. В ходе исследования было установлено, что тактики упрека, обвинения, иронии и сравнения реализуют порицание в политическом интервью. Практический материал демонстрирует стратегическое использование речевых средств лексико-семантического и синтаксического уровня для достижения коммуникативной цели интервьюера. Стоит отметить употребление экспрессивно-оценивающих существительных, прилагательных и глаголов с негативной коннотацией. Кроме того, часто используются повторы, синтаксический параллелизм для усиления порицания. Особую роль на синтаксическом уровне играет риторический вопрос, который является одним из эффективных способов воздействия на адресата. Следует подчеркнуть, что с помощью порицания журналист выражает критику, выясняет политическую позицию интервьюируемого. Практическая ценность работы заключается в использовании основных выводов для исследований в области исследования оценочных высказываний в политической коммуникации.

Ключевые слова: политическое интервью, оценочное высказывание, порицание, коммуникативная стратегия, коммуникативная

тактика, иницирующая реплика, речевое воздействие, коммуникативная цель

Введение

В связи с непрерывным интересом к прагматике речи в фокусе научного внимания все чаще оказываются отдельные жанровые формы. Ученые определяют политическое интервью как особый жанр дискурса [1, 2], отличающийся особенной диалогической конструкцией и политико-идеологическим содержанием. Анализ выражений порицания в составе интервью позволяет рассмотреть различные способы оказания эмоционального влияния на адресата.

Оценочные высказывания в виде порицания являются регуляторами, при помощи которых можно воздействовать на адресата, чтобы получить информацию или добиться желаемого эффекта в ходе беседы. Используя определенные коммуникативные тактики, журналисты выясняют скрытые намерения политиков. Поэтому изучение способов порицания в иницирующей реплике адресанта остается актуальным.

Целью данной работы является систематизация стратегий и тактик порицания, применяемых журналистом в англоязычном политическом интервью, а также анализ речевых средств их реализации. Задачи исследования предполагают уточнение понятий *политическое интервью*, *стратегия порицания*, *тактика порицания*.

Исследования политической коммуникации нацелены на осмысление речевых воздействий, мотивов и скрытого содержания высказываний собеседников. Интервью с лидерами государства, транслируемые СМИ, считаются важным способом вовлечения граждан в общественную жизнь [3]. Данный жанр предполагает двух участников: адресант и интервьюируемый. Однако особенностью беседы с известным гостем является то, что реплики обоих направлены на массовую аудиторию.

Журналисты играют ключевую роль в привлечении внимания общественности к **злободневным** вопросам. В интервью обсуждаются актуальная политическая повестка, **пути решения насущных проблем**. Участие в интервью позволяет политическим фигурам заявить о своей позиции, сформировать положительный образ своей партии. Однако, по мнению Н. И. Лавриновой успешность разговора обеспечивает журналист. Именно он предусматривает смену коммуникативных ролей, его реплики делают политическое интервью специфическим текстом, воздействующим на потенциального адресата [4].

О. И. Иссерс определяет коммуникативную стратегию как комплексное речевое воздействие, конкретный способ речевого

поведения, реализующий коммуникативную задачу. Стратегия порицания является одной из оценочных стратегий, то есть речевым действием, содержащим экспрессивную цель и ориентированным на выражение эмоций [5]. Озвучивание положительного / негативного мнения о действиях собеседника заведомо направлено на ответную реакцию. Стратегия осуществляется в наборе тактик. Под речевой тактикой понимается определенный порядок действий, нацеленных на воплощение стратегии. Каждое такое действие интересно тем, что выбор тех или иных речевых средств происходит в рамках некоторой идейной убежденности [6]. Так, в работе А. П. Чудинова и Тинтин Лу доказано, что коммуникативные тактики обусловлены общественно-политической культурой и традициями общества [7]. Воздействующий эффект зависит также от умения интервьюера строить иницилирующую реплику [8, 9, 10].

Особенностью англоязычных интервью является частотность использования стратегии порицания в речевом поведении журналиста. Возможность высказать критику в адрес политика становится важным для публики сообщением о необходимости установить истину, призывом к ответственности за свои действия.

Таким образом, порицание в политическом интервью имеет целью воздействовать на эмоциональное состояние собеседника для достижения коммуникативной цели интервьюера.

Описание материалов и методов

С целью систематизации коммуникативных тактик, были проанализированы фрагменты политических интервью президента Джо Байдена с журналистами популярных американских информационных телеканалов CNN News и CBS News. Всего проанализировано 10 интервью. Единицей анализа является иницилирующая реплика интервьюера, содержащая порицание по отношению к политике.

Исследование проводилось с использованием комплекса методов. *Метод контекстуального анализа* позволяет проанализировать значение отдельных речевых средств в контексте реплики журналиста. *Прагмалингвистический анализ* устанавливает взаимозависимость речевых форм и коммуникативной цели высказывания. Дополнительным методом в определении коннотативных компонентов значения, осуществляющих порицание интервьюером, стал *компонентный анализ*.

Результаты и обсуждения

Для реализации отрицательной оценки в политическом интервью используются повторы и переспросы. Данные маркеры усиливают выражение порицания:

Scott Pelley: There are about *2 million people in Gaza*, as you know, Mr. President, *2 million people trapped*. About half of them are children. Are you asking Israel to establish a *humanitarian corridor* in that area or get *humanitarian supplies* into it?

Scott Pelley: *You would like to see a humanitarian corridor* that allows some of the *2 million Gazans* out of the area?

President Biden: Yes.

Scott Pelley: *You would like to see humanitarian supplies* brought into *Gaza*?

President Biden: Yes.

Scott Pelley: So you do not agree with the Israeli total siege of the *Gaza Strip*?

Scott Pelley: Would you support Israeli occupation of *Gaza* at this point? [11]

(Скотт Пелли: *В секторе Газа*, как вы знаете, г-н Президент, *около 2 миллионов человек, оказавшихся в ловушке*. Примерно половина из них – дети. Вы просите Израиль создать *гуманитарный коридор* в этом районе или доставить туда *гуманитарную помощь*?)

Скотт Пелли: *Вы бы хотели, чтобы гуманитарный коридор* позволил некоторым из *2 миллионов жителей Газы* покинуть этот район?

Президент Байден: Да.

Скотт Пелли: *Вы хотели бы, чтобы гуманитарная помощь* доставлялась в Газу?

Президент Байден: Да.

Скотт Пелли: То есть вы не согласны с израильской полной блокадой *сектора Газа*?

Скотт Пелли: Вы бы поддержали израильскую оккупацию *Газы* на данном этапе?)

Повторение сочетания *2 million people in Gaza* (*2 миллиона человек в секторе Газа*) указывает на факт, к которому журналист пытается привлечь основное внимание. Затем, интервьюер усиливает акцент также с помощью повторов *humanitarian corridor*, *humanitarian supplies*, *Gaza*, *Gaza strip* (*гуманитарный коридор*, *гуманитарная помощь*, *Газа*, *сектор Газа*). Инверсия в вопросе с повтором *You would like to* (*Вы бы хотели*) прямо указывает на личную ответственность политика с помощью местоимения-обращения *You*.

В анализируемом примере четко прослеживается *тактика упрека*. Интервьюер критикует политика в неказании поддержки мирным жителям Газы. Он апеллирует к эмоциям, упоминая об опасности для жизни детей. Упрек усилен за счёт употребления следующих друг за другом вопросов. Порицание нарастает с помощью модального глагола в вопросительной конструкции *would you?* (*Вы бы*). Таким образом,

реплики журналиста провоцируют политика к защитной реакции: ему необходимо оправдаться каким-то образом за бездействие.

В выражениях негативной оценки важное место занимают экспрессивно-оценочные существительные и глаголы. Так, например, в следующем отрывке из общественно-политического телешоу канала CBS «60 Minutes», журналист задает Джо Байдену прямой вопрос об экономике страны:

Scott Pelley: Is the economy going to *get worse* before it gets better?

Scott Pelley: And *you would* tell the American people that inflation is going to *continue to decline*? [11].

(Скотт Пелли: Экономика *ухудшится*, прежде чем *станет лучше*?)

Скотт Пелли: И *вы бы* сказали американскому народу, что инфляция *продолжит снижаться*?)

Журналист умело использует *тактику упрека*. В вопросе упрек выражается через риторическое противопоставление – антитезу. В высказывании об экономической сфере использованы глаголы, в значении которых имеется оценочная коннотация *to get worse, to get better (ухудшаться, становиться лучше)*. Степень порицания в высказываниях усиливается глаголом *to decline (снижаться)*. Дополнительными средством усиления негативной оценки действий политика является инверсия ‘*you would tell*’ (вы бы сказали). Речевые средства отрицательной оценки провоцируют собеседника высказать свою позицию по поводу нестабильного состояния экономики. Выражение критики выходит на первый план, вопрос как коммуникативная цель реплики остается в тени.

Таким образом, порицательным высказыванием становится указание на недостатки и побуждение к корректировке ошибок. Вопросы с ярко выраженной эмоциональной тональностью способны указывать на отношении интервьюера к собеседнику, что может считаться нарушением норм этикета.

В другом интервью с Джо Байденом также можно наблюдать применение целого комплекса речевых средств для выражения упрека:

Norah O'Donnell: But you've made a number of *gaffes* in the debates. *In an October debate, you confused* Syria with Iraq. *In the September debate, you conflated* Iraq and Afghanistan.

Norah O'Donnell: When you're watching these debates, do you worry about *the gaffes*? [12].

(Нора О'Доннелл: Но вы допустили ряд *оплошностей* в дебатах. В *октябрьских дебатах вы перепутали* Сирию с Ираком. В *сентябрьских дебатах вы перепутали* Ирак и Афганистан.

Нора О'Доннелл: Когда вы смотрите эти дебаты, вы беспокоитесь об *оплошностях*?).

Синтаксический параллелизм и повторы в повествовательных

предложениях могут быть способом интенсификации порицания. Значение существительного ‘*gaffes*’ (*оплошности*) и глаголов ‘*confuse*, *conflate*’ (*путать*) должны были бы выступить в функции смягчения осуждения. Но повторение данных средств порождает тональность насмешки и пренебрежения в контексте коммуникативной ситуации разговора с президентом экономической державы.

Рассмотрим применение *тактики обвинения*, которая может быть направлена прямо на адресата, но косвенно затрагивать общую линию решений власти. Реализуется данная тактика путем использования риторических вопросов, включающих существительные с отрицательно-оценочными коннотациями:

Scott Pelley: Sir, with the Federal Reserve rapidly raising interest rates, what can you do to prevent *a recession*?

President Joe Biden: Continue to grow the economy. And we’re growing the economy. It’s growing in... in a way that it hasn’t in years and years.

Scott Pelley: *How so?* [11].

(Скотт Пелли: Сэр, с учетом того, что Федеральный резерв быстро повышает процентные ставки, что вы можете сделать, чтобы предотвратить *рецессию*?)

Президент Джо Байден: Продолжается рост экономики. И мы развиваем экономику.. Она растет в... так, как не росла много лет.

Скотт Пелли: *Как так?*)

Тактика обвинения осуществляется посредством указания на экономический спад страны. Политик отрицает очевидное и настаивает на том, что действия его администрации улучшают экономику. Приведение фактов, использование вопросительных конструкций и риторического вопроса ‘*How so?*’ (как так?) дискредитируют ответы политика. ‘*How so?*’ (*как так?*) является обвинением в отсутствии логики в его утверждениях. Следует обратить внимание на использование существительного *recession*. В соответствии с Cambridge Dictionary, ‘*recession – a period when the economy of a country is not successful and conditions for business are bad*’ (период, когда экономика страны не успешна и условия для бизнеса плохие’). Применение равноуровневых речевых средств позволяет интервьюеру посредством порицания заставить собеседника высказать его политическую позицию.

Тактика обвинения может быть реализована путем использования идиоматических выражений.

Norah O’Donnell: And you think it’s a good idea to raise taxes when the economy *is in dire straights*?

Joe Biden: Depending who you’re raising them on. Look, if you’re raising them on somebody who’s making a billion dollars a year, it’s not a problem that they pay 39.6%, which everybody should pay, raise another \$90 billion [12].

(Нора О’Доннелл: И вы считаете, что это хорошая идея – повышать налоги, когда экономика находится в *плачевном состоянии*?)

Джо Байден: Смотря для кого вы их повышаете. Смотрите, если вы повышаете их для кого-то, кто зарабатывает миллиард долларов в год, для них не проблема платить 39,6%, которые должны платить все, соберите еще 90 миллиардов долларов).

Идиома *in dire straits* придает эмоциональную окраску вопросу интервьюера. Согласно словарю Merriam-Webster dictionary, ‘in dire straits’ (in a very bad or difficult situation) означает «в очень плохой или трудной ситуации». Идиома напрямую указывает на критическую оценку журналистом действий политической власти. Интервьюер обвиняет собеседника в сложившейся экономической ситуации.

В следующем отрывке того же интервью можно наблюдать еще одну идиому:

Norah O’Donnell: Are you sorry you *dragged your family into this*?

Joe Biden: Oh, I d... I... I’m not sorry...look, w... we... [12].

(Нора О’Доннелл: Вы сожалеете, что *втянули в это свою семью*?)

Джо Байден: О, я... Я... Я не сожалею... послушайте, м... мы...).

Лексическим значением идиоматического выражения *dragged into* (‘to involve (a person, group) in (a difficult or complicated situation’) в Merriam-Webster dictionary является ‘вовлечь (человека, группу) в (трудную или запутанную ситуацию)’. Ответ политика демонстрирует, что журналисту удастся оказать эмоциональное воздействие на собеседника. *Тактика иронии* как способ реализации стратегии порицания также довольно часто наблюдается в политических интервью.

Scott Pelley: *You’re not arguing that 8.3% is good news.*

President Joe Biden: No, I’m not saying it is good news. But it was 8.2% or...8.2% before. I mean, it’s not... you’re ac... we act... make it sound like all of a sudden, “My god, it went to 8.2%.” It’s been...

Scott Pelley: *It’s the highest inflation rate, Mr. President, in 40 years* [11].

(Скотт Пелли: *Вы же не станете оспаривать, что 8,3% – это хорошие новости.*

Президент Джо Байден: Нет, я не говорю, что это хорошие новости. Но 8,2% или... раньше было 8,2%. Я имею в виду, это не... вы де... мы действуем... делаем так, чтобы это звучало внезапно: «Боже мой, инфляция упала до 8,2%». Это было...

Скотт Пелли: *Это самый высокий уровень инфляции, господин Президент, за 40 лет*).

В первой реплике с помощью иронии высказывается сомнение. Журналист конкретизирует уровень инфляции (8.3%), озвучивает оценку

ее степени *is good news / хорошие новости*. Речевой оборот *You're not arguing that' (Вы не станете спорить)* имплицитно подразумевает противоположный смысл. Информация, изложенная во второй реплике *'the highest inflation rate in 40 years' (самый высокий уровень инфляции)*, указывает на неэффективность действия власти, но за счет ироничной тональности начальной реплики высказывание становится порицанием. В контекст высказывания возникают смыслы о некомпетентности, плохой информированности собеседника.

Особое место в стратегии порицания занимает *тактика сравнения*.

Norah O'Donnell: *The former vice president has pledged to undo the Trump tax cuts for corporations and wealthy Americans. He'd raise the corporate tax rate from 21 to 28%. He'd also raise taxes on people making more than \$400,000 a year and the top rate would be 39.6%.*

Joe Biden: *Nobody making less than \$400,000 will pay a penny more in tax under my proposal*[12].

(Нора О'Доннелл: *Бывший вице-президент* пообещал отменить налоговые льготы Трампа для корпораций и богатых американцев. *Он повысит ставку корпоративного налога с 21 до 28%. Он также повысит налоги для людей, зарабатывающих более 400 000 долларов в год, и максимальная ставка составит 39,6%.*)

Джо Байден: *Никто, зарабатывающий менее 400 000 долларов, не заплатит ни копейки больше по моему предложению.*

Журналист сравнивает президента с его оппонентом, приводя статистику о различных видах налогов. Используется синтаксический параллелизм, повтор частей предложения *'He'd raise' (Он повысит)*. Подробное изложение предложений об увеличении налогового бремени на людей со сверхдоходами имплицитно подразумевает то, что другой кандидат заботится о незащищенных слоях населения. Политик «считывает» порицание, и его ответ довольно резок.

Заключение

Анализ фрагментов из политических интервью доказывает, что стратегия порицания реализуется посредством *тактики иронии, обвинения, сравнения и упрёка*.

В исследуемом материале политических интервью не нашлось примеров прямого осуждения действий или позиций государственных лидеров. Индикатором стратегии порицания стали негативные оценочные суждения или высказывания сомнений в репликах журналиста. Тактики порицания реализуются разноуровневыми речевыми средствами. На лексико-семантическом уровне можно выделить экспрессивно-оценивающие существительные, прилагательные и глаголы с негативной коннотацией. Частотное использование повторов,

синтаксического параллелизма. Особую роль на синтаксическом уровне играет риторический вопрос, который является одним из эффективных способов воздействия на адресата.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Kampf Z. Political speech acts in contrast: The case of calls to condemn in news interviews // *Journal of Pragmatics*. – 2021. <https://doi.org/10.1016/J.PRAGMA.2021.04.031>.

[2] Karapetjana I. Pronominal Choice in Political Interviews // *Baltic Journal of English Language, Literature and Culture*. – 2011. <https://doi.org/10.22364/bjellc.01.2011.05>.

[3] Kurmanova A., Sarsikeyeva G., & Utegulova G. Political Linguistics: Public Speech of American and Kazakh Politicians. *International Journal of Society, Culture & Language (Themed Issue on Modern Realities of National Languages of CIS Countries)*. – 2021. – P. 212-221.

[4] Лавринова Н.И. Текстовая актуализация речевого поведения коммуникантов в политическом интервью (на материале современного английского языка): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – М., 2010. – 201 с.

[5] Жукенова А.К. Речевое общение и речевые стратегии // *Вестник КазНУ. Серия Филологическая*. – 2015. – № 1 (153). – С. 119-123.

[6] Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Изд. е. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с.

[7] Tingting Lu, Chudinov A.P. Implicit and explicit tactics of evasion strategy in Russian and Chinese political interview // *Вопросы когнитивной лингвистики*. – 2018. – № 1. – С. 76-82.

[8] Nurmaganbetova A.A., Mongileva N.V. Communication strategies in political interviews (based on an interview with Joe Biden) // *Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Филологические науки*. – 2023. – № 3 (70). – С. 200-213.

[9] Hunston S., & Thompson G. (Eds.). *Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse*. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 238 p.

[10] Трофимова Н.А. Экспрессивные речевые акты в диалогическом дискурсе. Семантический, прагматический, грамматический анализ: монография / Н. А. Трофимова. – СПб.: Изд-во ВВМ, 2008. – 376 с.

[11] President Joe Biden: The 2023 60 Minutes interview transcript. <https://www.cbsnews.com/news/president-joe-biden-2023-60-minutes-transcript/>

[12] Joe Biden makes the case for why he should be president. <https://www.cbsnews.com/news/joe-biden-democratic-presidential-candidate-kamala-harris-60-minutes-interview-norah-odonnell-2020-10-25/>

REFERENCES

- [1] Kampf Z. Political speech acts in contrast: The case of calls to condemn in news interviews // *Journal of Pragmatics*. – 2021. <https://doi.org/10.1016/J.PRAGMA.2021.04.031>.
- [2] Karapetjana I. Pronominal Choice in Political Interviews // *Baltic Journal of English Language, Literature and Culture*. – 2011. <https://doi.org/10.22364/bjellc.01.2011.05>.
- [3] Kurmanova A., Sarsikayeva G. & Utegulova, G. Political Linguistics: Public Speech of American and Kazakh Politicians // *International Journal of Society, Culture & Language, (Themed Issue on Modern Realities of National Languages of CIS Countries)*. – 2021. – P. 212-221.
- [4] Lavrinova N.I. Tekstovaja aktualizacija rechevogo povedenija komunikantov v politicheskom interv'ju (na materiale sovremennogo anglijskogo jazyka) [Textual actualization of the speech behavior of communicants in a political interview (based on the material of modern English)]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.04. – M., 2010. – 201 s. [in Rus.]
- [5] Zhukenova A.K. Rechevoe obshhenie i rechevye strategii [Speech communication and speech strategies] // *Vestnik KazNU. Serija Filologicheskaja*, – 2015. – № 1 (153). – S. 119-123 [in Rus.]
- [6] Issers O.S. Kommunikativnye strategii i taktiki russkoj rechi [Communication strategies and tactics of Russian speech]. Izd. e. – M.: Izdatel'stvo LKI, 2008. – 288 s. [in Rus.]
- [7] Tingting Lu, Chudinov A.P. Implicit and explicit tactics of evasion strategy in Russian and Chinese political interview // *Voprosy kognitivnoj lingvistiki* – 2018. – № 1. – P. 76-82.
- [8] Nurmaganbetova A.A., Mongileva N.V. Communication strategies in political interviews (based on an interview with Joe Biden) // *Izvestiya KazUMOiMYA imeni Abylaj hana. Filologicheskie nauki*. – 2023. – № 3 (70). – P. 200-213.
- [9] Hunston S. & Thompson G. (Eds.) *Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse*. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 238 p.
- [10] Trofimova N. A. Jekspressivnye rechevye akty v dialogicheskom diskurse. Semanticheskij, pragmaticheskij, grammaticheskij analiz: monografija [Expressive speech acts in dialogic discourse. Semantic, pragmatic, grammatical analysis: monograph] / N. A. Trofimova. – SPb.: VVM, 2008. – 376 s. [in Rus.]
- [11] President Joe Biden: The 2023 60 Minutes interview transcript. <https://www.cbsnews.com/news/president-joe-biden-2023-60-minutes-transcript/>
- [12] Joe Biden makes the case for why he should be president. <https://>

www.cbsnews.com/news/joe-biden-democratic-presidential-candidate-kamala-harris-60-mintues-interview-norah-odonnell-2020-10-25/

САЯСИ СҰХБАТТАҒЫ АЙЫПТАУ КОММУНИКАТИВТІ СТРАТЕГИЯСЫН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Нурмаганбетова А.А.¹, Монгилева Н.В.²

^{*1,2}А.Байтұрсынов атындағы Қостанай
өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада АҚШ президенті Джо Байденмен сұхбат негізінде саяси коммуникациядағы айыптау коммуникативті стратегиясы талданады. Интервьюердің инициативтік сөйлеу сөзіндегі айыптаудың коммуникативтік стратегиясын зерттеу үлкен зерттеушілік қызығушылық тудырады және коммуникацияға қатысушылардың мінез-құлық ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты интервьюердің сөзінде айыптауды жүзеге асыратын коммуникативті тактикаларын жүйелеу болып табылады. Журналисттің осы мақсатын жүзеге асырушы коммуникативті сөйлеу стратегияларын анықтау қарым-қатынасқа қатысушылардың мінез-құлық ерекшеліктерін және жалпы саяси сұхбат жанрының ерекшеліктерін ашады. Мақаланың міндеті: саяси сұхбат, айыптау стратегиясы, айыптау тактикасы ұғымдарын нақтылау.

Зерттеу нәтижелері саяси мәтіндердегі бағалаушы мәлімдемелерді зерттеуге қосылған үлес болып табылады. Мақалада контекстік, компоненттік және прагмалингвистикалық талдау әдістері қолданылады. Талдау көрсеткендей, сөгіс, кінәлау, ирония және салыстыру тактикалары саяси сұхбатта айыптауды жүзеге асырады. Практикалық материал сұхбат берушінің коммуникативті мақсатына жету үшін лексика-семантикалық және синтаксистік деңгейде сөйлеу құралдарын стратегиялық қолдануды көрсетеді. Экспрессивті-бағалаушы зат есімдердің, сын есімдердің және болымсыз мағыналы етістіктердің қолданылуын атап өткен жөн. Сонымен қатар, қайталаулар мен синтаксистік параллелизм жиі айыптауды күшейту үшін қолданылады. Риторикалық сұрақ синтаксистік деңгейде ерекше рөл атқарады, бұл адресатқа әсер етудің тиімді тәсілдерінің бірі. Айыптау арқылы журналист сынап, сұхбат берушінің саяси ұстанымын нақтылайды. Зерттеудің негізгі қорытындыларын саяси коммуникациядағы бағалаушы мәлімдемелерді зерттеу саласындағы еңбектер үшін пайдалану басты практикалық құндылық болып табылады.

Тірек сөздер: саяси сұхбат, бағалаушы мәлімдеме, сынау, коммуникативтік стратегиясы, коммуникативтік тактикасы, бастаушы реплика, сөйлеу әсері, коммуникативті мақсат

FEATURES OF USING THE COMMUNICATIVE STRATEGY OF CENSURE IN A POLITICAL INTERVIEW

*Nurmaganbetova A.A.¹, Mongileva N.V.²

^{*1,2}Baitursynov Kostanay Regional
University, Kostanay, Kazakhstan

Abstract. The article analyzes the strategy of censure in political communication based on the interview with US President Joe Biden. The study of the communicative strategy of censure in the initiating remark of the interviewer is of great research interest and allows us to reflect the behavioral features of the communication participants. The purpose of the study is to systematize the communicative tactics that implement censure in the interviewer's speech. The selection of speech means that implement this communicative goal of the journalist reveals the behavioral features of the communication participants, conditioned by the speech genre of the political interview, in general. The objective of the article is to clarify the concepts of political interview, censure strategy, censure tactics.

The results of the study contribute to the study of evaluative statements in political texts. The research uses the methods of contextual, component and pragmalinguistic analysis. During the study, it was found that the tactics of reproach, accusation, irony and comparison implement censure in a political interview. The practical material demonstrates the strategic use of speech means at the lexical-semantic and syntactic levels to achieve the interviewer's communicative goal. It is worth noting the use of expressive-evaluative nouns, adjectives and verbs with a negative connotation. In addition, repetitions and syntactic parallelism are often used to strengthen the censure. A rhetorical question plays a special role at the syntactic level, which is one of the effective ways to influence the addressee. It should be emphasized that with the help of censure, the journalist expresses criticism, finds out the political position of the interviewee. The practical value of the work lies in the use of the main findings for research in the field of evaluative statements in political communication.

Keywords: political interview, evaluative statement, censure, communication strategy, communication tactics, initiating remark, speech influence, communicative purpose

Статья поступила: 12 января 2024

Информация об авторах:

Нурмаганбетова Анипа Адильхановна – докторант, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, e-mail: nurmaganbetovaanipa@gmail.com

Монгилёва Наталья Викторовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, e-mail: 7772456222@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Нурмаганбетова Анипа Адильхановна, докторант, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, e-mail:nurmaganbetovaanipa@gmail.com

Монгилева Наталья Викторовна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, e-mail: 7772456222@mail.ru

Information about the authors:

Nurmaganbetova Anipa Adilkhanovna – PhD student, A. Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, e-mail:nurmaganbetovaanipa@gmail.com,

Mongileva Natalya Viktorovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A. Baitursynuly Kostanay Regional University, e-mail: 7772456222@mail.ru

ӘОЖ 81`37

ҒТАХР 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.013>

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫРҒЫЗ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТУЫСТЫҚ
АТАУЛАРДЫҢ ТІЛДІК-МӘДЕНИ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

* Рахимова Д.Б.¹, Садықов Т.С.²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан

²Қырғыз мемлекеттік университеті, Бішкек, Қырғызстан

Аңдатпа. Мақала қазақ және қырғыз тілдеріндегі туыстық қатынасты тілдік-мәдени тұрғыдан талдап, салыстыруға арналған. Туыстық терминология – ең көне лексикалық қордың бөлігі, тарихының күрделілігі жағынан да тілдің лексикалық құрамында айрықша орын алады. Туыстық атаулар – өз қолданушысының, яғни ұлттық мәдениеті, тарихын, әлеуметтік орнын, адамдармен қарым-қатынасын өз бойына сіңіріп, жылдар бойы ұрпақтан ұрпаққа сөздік қор ретінде жатталып,

сіңіріліп отыратын ерекше мәдени қазына. Жұмыстың ғылыми және практикалық *маңыздылығы* туыстық терминдердің осы қызметінде жатыр. Қазақ тілі мен қырғыз тілі антропонимиконында әл күнге дейін жетерлік деңгейде зерттелмеген жеке есімдер, тек, лақап аттары, туыстық атаулар қатары мол. Бұл мәселе де осы бағытта материалдар жинақтау, жүйелеу, түрлі анықтамалар шығару және сөздіктердің шығарылу *өзектілігі* мен тарихы терең туыстық атаулардың, оның ішінде актив-пассив қордың зерттелу қажеттілігін көрсетеді. Зерттеудің *жаңашылдығына* тарихи зерттеу және әдеби еңбектерде бір атаумен «Киргизы» деп аталған қазақ және қырғыз лингвомәдени ортасының айырмашылықтарын терминдер арқылы қарастырылуын жатқызамыз. Осыған орай мақаланың *мақсаты* да – қазақ және қырғыз тілдеріндегі туыстық атауларды талдап, екі тілдегі туыстық терминдердің қолданылу және тілдік-мәдени ерекшеліктерін анықтау. Материал ретінде қос тілдегі сөздіктер мен осы күнге дейінгі зерттеулер қолға алынды. Сондай-ақ зерттеу жұмысында жинақтау, сипаттау, салыстыру және талдау *әдістері* қолданылды. *Жұмыс нәтижесінде* қырғыз және қазақ тілдеріндегі туыстық қарым-қатынастың тілдегі көрінісі талданып, ерекшеліктері мен ортақтықтары айқындалды. Жұмыс нәтижелері бұдан кейінгі де түркі тілдерін зерттеу жұмыстарына, әсіресе туыстық терминдерді талдау, сөздіктер шығару, т.б. лингвомәдениеттанымдық, лингвистикалық бағытта мақалаларға дереккөзі бола алады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, қырғыз тілі, лингвомәдениеттаным, салыстырмалы тіл білімі, туыстық атаулар, бауыр, өгей, таға

Кіріспе

Қазіргі әлемдегі жаһандық өзгерістер мен үдерістер ғылымның барлық саласында жаңаша көзқарастар мен жаңаша зерттеулерді талап етуде. Бұл үдерістердің арасында тіларалық, мәдениетаралық және тарихи қарым-қатынас та бар. Сондықтан тілдегі күрделі кезеңдерден өтіп, халықтың жадында сақталған, сондай-ақ күнделікті тұрмыс-тіршілігінде қызмет етіп келе жатқан туыстық терминдерді зерттеудің өзіндік маңызы бар. Бүгінгі қоғам ауысымында бір туыстық атаудың ескі қабаттан жаңа қабатқа өтіп, кенеттен актив қолданысқа түсуі, не кері үдерістерді бақылаудың және олардың себебін анықтаудың бірден бір жолы – олардың қолданыс ерекшелігі мен мәдени-тарихи айырмашығын талдау. Бұл арқылы қол жеткізген нәтижелеріміз тілдегі туыстық атаулардың негізгі мәнін көпшілікке ұсынып, түп төркінін танытуға көмектеседі. Сондай-ақ дұрыс қолданысын көрсету тілдегі осы сынды атаулардың тұрақтануына, жоғалып кетпеуіне ықпал етеді деген ойдамыз.

Тіл – әлем жайында білгеніміз бен түйгенімізді құрайтын және

өз қорында сақтайтын ерекше маңызды қазына. Тіл арқылы тек өз қоғамының емес, мыңдаған жылдарғы дәстүр мен сенім, ырым мен өмір сүру қағидаларына бойлай алатынымыз белгілі. Осы ерекшелік те тілді зерттеудің жылдар бойы түрлі мәселелерін ортаға шығарып отырады. Сепир-Уорф болжамымен айтсақ: сыртқы дүниені танып білу амалдары мен ой жүйесі тіл құрылымының көмегімен анықталады, яғни ойдың логикалық құрылымын тіл анықтайды [1, 36.].

Әр халықтың өз тарихы, ортақ тілі және мәдениеті, дәстүр-салты болатыны анық. Әлбетте, олар осы әлемі арқылы өзге де жұртпен, ұлттармен қарым-қатынасқа түседі. Мәселен, түркі халықтары – бір-бірімен тарихи, мәдени, әлеуметтік тұрғыдан бір-бірімен біте қайнасқан, түбі бір халықтар. Сондай-ақ діни ұқсастықтар да халықаралық, ұлтаралық қатынастағы түсіністіктің маңызды факторларының бірі. Сол себепті түркі тілдес халықтардың туыстық қатынас атауларын зерделеу, салыстыру, этимологиялық, қолданыс ерекшеліктеріне үңілу – маңызды тұжырымдарды ортаға шығарып, сөздердің табиғатын, тілдің қорын тануға мүмкіндік беретін жол. Бұл тақырыптың өзектілігін айқындай түседі. Осыған орай, бұл мақалада қазақ және қырғыз тілдеріндегі туыстық қатынас атаулары екі бағытта зерттеліп, талданған: этимологиялық және семантикалық. Мақалада көтерілген мәселенің ғылыми жаңашылдығы да ХХ ғасырда бір атаумен (киргизы) аталған екі ұлттық тарихи, мәдени, әлеуметтік ерекшеліктерін тілдік тұрғыдан талдауымызда жатыр.

Түркі халықтары ортақ рухани-мәдени мұрасы, тілі мен тарихы бүгінге дейін зерттеу жұмыстарының басты нысанында. Ортақ концепциялар бүгінде мәдениетаралық қатынас құрудың негізі қызметін атқарып келеді. Осыған байланысты соңғы жылдардағы зерттеулерде де туыстас халықтардың лингвистикалық ерекшеліктері басты назарға алынып, жан-жақты зерттеулер жүргізілуде [1; 2; 3; 4]. Қазіргі түркі тіл білімінде түркі тілдерінің фонологиялық, грамматикалық және лексикалық құрылымдарының табиғаты мен алуандығын түсіну және зерттеуге қатысты біршама іргелі зерттеулер мен жетістіктер бар [5, 103-105 бб.].

Қазақ және қырғыз тілдерінде, жалпы түркі тілдерінде ескіден сақталып, әлі күнге күнделікті өмірде жан-жақты қызмет көрсетіп келе жатқан сөздер қатары мол [6, 78]. Олар – жалпытүркілік сөздер. Түркі тілдерінің ортақ сөздіктері ортақтықтардың негізгі көрсеткіші, қоры дей аламыз. Осындай тіларалық лексикалық және семантикалық ортақтықтар мен ерекшеліктерге қарай зерттеушілер жалпытүркілік сөздерді бірнеше топқа бөліп қарастырады:

- 1) Туыстық қатынас атаулары;
- 2) Адам өмірімен байланысты атаулар;

- 3) Табиғи құбылыстар;
- 4) Хайуанаттар мен өсімдік атаулары;
- 5) Сандық, сапалық мәнді атаулар;
- 6) Лақап аттар, т.б. [5, 105б.].

Бұл жіктелімге дәстүр-салт, ырым-тыйым, мерекеге қатысты атаулар, сонымен қатар жалпы түбірлес сөздерді де қосуға болады.

Сонымен байқағанымыздай, түркілес сөздердің ішінде туыстық қатынас атаулары алдыңғы қатардағы лексикалық топ. Туыстық қатынастың маңызды сипаты да жақындық, өзара тәуелділік, қатынас қатысушыларының тұрақты араласуында жатыр. Туыстық контекстінде субъект немесе объект деген бөлініс жоқ. Туыстың әрқайсысы – ағайындықтың кіммен, неден басталатынына қарамастан, субъект [5, 106 б.]. Яғни туыстық атаулар – тілдерде әлі де ретке келмей тұрған сөздер жиыны, олар белгілі бір жүйені құрайды. Алайда бұл жүйе әр тілде әртүрлі. Мәселен, қазақ халқында туыстық атауларды үшке бөліп қарастыратынымыз: ата жұрт, нағашы жұрт, қайын жұрт. Этнолингвистикалық зерттеулерінде адамдар арасындағы қатынасты туыстық және жақындық деп қарастырған Ә.Қайдар [6, 75] өзге түркі халықтарына қарағанда, қазақтарда бұл қатынастың әлдеқайда терең ері жан-жақты дамығандығын көрсетеді. Түркі халықтарында әр кісінің туыстық, отбасылық қарым-қатынаста орны, дәрежесі, міндеті және жасы, жынысына қарай дәрежесі орны бар [7, 123-125 бб.].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Адамдар арасындағы туыстық қатынастардың әлеуметтік-антропологиялық және этнографиялық негіздерін зерттеу мазмұнды, бай материалдар тізбесін ұсынады. Өйткені туыстық қатынас ұзақ уақыт бойы этнография мен әлеуметтік антропология ғылымдарының негізгі ұғымы болып саналып келді [8, 19]. Бұл бағыттағы К. Леви-Стросс, А.Н. Максимов, Р. Лоуи, Л.Морган, У. Риверс, А.Р. Рэдклифф-Браун, Р.Фирт, М.Фортес, Э.Эванс-Причард сынды ғалымдардың зерттеулері туыстық қарым-қатынастарды белгілі бір этнос үшін, индивид үшін маңыздылығы тұрғысынан қарастырады. Туыстық қатынастар турасындағы лингвистикалық, құрылымдық зерттеулерді де негізгі зерттеу бағыты деп тануға болады. Өйткені әлеуметтік қатынастар негізінде, адамдардың бір-бірімен байланысы арқылы туындаған туыстық қатынастар тілде белгілі бір атаулар алып, сөз жүйесінде таңбаланады. Сондықтан туыстық қатынастарды лингвистикалық тұрғыдан зерттеу де көп нәтиже береді. Белгілі бір этникалық топтарға қатысты туыстық қатынастарды қарастырған О.Ю.Артемова., Н.А. Бутинов, Г.В. Дзигель, Д.Кроненфельд, Ю.И.Левин, М.В. Крюков, Д.А.Ольдерогге, А.В. Попов, А.М. Решетов, Д.Рид, С.А.Токарев секілді

ғалымдардың еңбектері де туыстық қарым-қатынас жүйесі үшін іргелі зерттеулер болып саналады.

Туыстық қатынастарды алғаш зерттеу кезеңінен бастап бұл категорияны биологиялық және әлеуметтік байланыс тұрғысынан қарастыру кең етек алды. Өйткені туыстық қатынас биологиялық байланыс негізінде орнайтын болса, қоғамдағы адамдар арасында туыстық байланыс әлеуметтік құрылымды айқындайды. Сондықтан біз туыстық қатынасты тек биологиялық не әлеуметтік категория деп атай алмаймыз. Зерттеудің қай аспектіде жүргізілуіне байланысты туыстық қатынастардың түрлі ғылымдармен шектесетіндігі байқалады.

Зерттеу жұмысында туыстық қарым-қатынасты Қырғыз халқының этникалық дәстүріне, соның ішінде қырғыз көшпенді социумы, отбасылық, туыстық қатынастарға қатысты материалдарын зерделеп, отбасылық мәдениет тақырыбын ерекше зерттеулер ұсынған қырғыз ғалымы А.Кочунов [8], Ч.Мусаева [10], М.Жусуповна, К.Сейдакматов [9] т.б. зерттеулері, қырғыз тілінің сөздіктері, еңбегі, біршама қырғыз ғалымдарының қазіргі зерттеулері негізге алынды, сонымен қатар қазақ тілінде басшылыққа алынған ғылыми зерттеулер қатарында Ә.Қайдар [6], Сағдиева [5], З.Шадкам [7], түркілік зерттеулерден А.Хазиева [1], Д.Ақсан [14], Д.Капланкиран [13], Е.Айдоғмуш [12], А.Машрабов [11] т.б. ғалымдарының жан-жақты зерттеулері алынды.

Зерттеу барысында жинақталған материалдарды талдап, нәтижелерді ұсыну үшін салыстыру, салғастыру әдістері, бақылау, сөздіктермен жұмыс, тақырыптық талдау, анализ, статистикалық талдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Белгілі бір тілде туыстық қатынасқа қатысты атаулардың аз-көптігі сол халықтың тарихи-мәдени, әлеуметтік, сондай-ақ туыстық қарым-қатынаспен тығыз байланысты [14, 12-13]. Сонымен қатар түркі тілдерінде де мұндай атаулар әлеуметтік өзгерістерге, мәдени құндылық, көзқарастарға қатысты тілде қолданыс аясы да тарылып не кеңейіп отырады. Яғни отбасыдағы қатынастың беріктігі сол халықтың танымындағы туыстық ұғымының тарылмай, күшін жоғалтпай, одан әрі дамуына әсер ететін бірден бір фактор. Демек тілдегі кейбір атаулар, сөздер кейде қолданыстан жойылып кетіп те жатады [7, 285]. Түркі тілдерінде, әсіресе, сіңіл, іні, қарындас, нағашы ата, құдаша, құда бала, т.б. туыстық атаулары қазіргі түрік тілінде қолданылмайтыны анықталған.

Жоғарыда туыстық қатынас атауларының екі бағытта қалыптасқанын айттық. Тілдерде қандас туыс немесе қандас емес туыс деген де жіктеме бар. Сәйкесінше алғашқы топқа бір атадан тараған,

жақын туыстар жатса, екінші топқа да жақындарды (әйел не күйеу тарапынан, т.б.) жатқыза аламыз. М.Қашқари өзінің сөздігінде бұл тақырыпқа қатысты біршама сөздерді талдап көрсетеді. Соның ішінде қан байланысы жоқ туыс атауларының ішінде *ögey* ~ *үгәй* сөзін талдап көрейік.

Ögey: <ög+eu. Ескі түрікшеде «ög» «ана, ене» сөзі Орта түрікшеде -eu жұрнағымен «ög+eu» «жат, қан байланысы жоқ» мағынасында қалыптасқан. *Ögey ana* (үйғыр, шағатай); *ögey ata* (Қарахан түрікшесі, Шағатай), *Ögey oğul* (Қарахан), *Ögey oğulan* (қыпшақ), *ögey kız* (Қарахан) қолданыстары Ұйғыр, Қараханлы, Шағатай, Қыпшақ түрікшелерінен көрініс табады [15, 57 б.].

Түркі тілдерінде оғыз тілдерінен қазіргі түрік тілінде *ög-süz* “анасыз, анасы өлген” мағынасында «öksüz» формасында қолданылады. Ал қазақ тілінде *өгей* - сын. 1. Өзі тумаған (әке, шеше). 2. Асырап алған, өзінен тумаған (ұл, қыз). 3. ауыс. Бөтен, жат, жасқа [ҚӘТС]. Туыстас башқұрт тілінде бұл атау *ögey ata* – үгәй атай (неродной отец), *ögey ogul* – үгәй ул (неродной сын), *ögey kız* – үгәй қыз (неродная дочь) деп қолданылады.

Жалпы қай ұлтта болмасын, өгейдің (әке, шеше, бала) отбасында жат адам ретінде жағымсыз, сүйкімсіз, суықтық кейіпкер ретінде қабылдануы кұпия емес. Бұл өгей туысқа қатысты қатынастың әрқелкілігіне қатысты тілде қалыптасқан біршама бірліктер бар. Мәселен, башқұрт тілінде *үгәй бала үпкәсел* `неродной ребенок бывает обидчивым`; *әсәйең үгәй булһа, үз атайың да ят була* `при мачехе и родной отец чужой` мақалдарын келтіре аламыз. Сондай-ақ оғыз тілдерінде, түрік тілінде *üvey tülğасында* «туысқан емес, жат» атауы тілде *üveye etme öziinde bulursun, geline etme kızında bulursun* `падчерицу обидишь – тебя обидят, невестку обидишь – дочь твою обидят`; *üvey öz olmaz, kemha bez olmaz* `чужой не станет своим, как камка не станет бязью` мақалдарында көрініс табады [12, 129 б.].

Әзербайжан тіліне келер болсақ, ғалым А.Хазиева бұл тілде *ögey* сөзінің: 1) жат; 2) өкіл; 3) ауысп. суық мағыналарында қолданылатынын көрсетеді [1, 63 б.].

Сонымен өгей туыстық атауының түркі тілдерінің барлығында дерлік екі тарап үшін де жат, ата-анасынан айырылған мағынасында бірге тумаған туыстық қатынаста қолданылатын сөз екендігіне көзіміз жетті.

Қазақ және қырғыз тілдеріне ортақ әрі бүгінге дейін тең қолданыстағы туыстық атаудың бірі – *бауыр* сөзі. Қазақ тілінде *бауыр зат*. 1. *Бірге туған қандас, ағайындас, туысқан адамдар* [ҚӘТС]. 2. *Бір әкеден туған ағайынды адамдар*. 3. *Әйел адамның кіші інісі*.

ВООР «Байырқы түрк сөздүгүнде» бағыр сөзүнүн төмендекүдөй

маанилери көрсөтүлгөн: 1. Печень; 2. Живот, брюхо; 3) перен. Сердце: 4) родственные кровный [ДТС, 78].

Э.В.Севортян сөздігінде багыр сөзінің мағыналары: 1) бауыр; 2) жүрек; 3) кеуде (грудь); 4) іш; 5) заттың алдыңғы бөлігі; 6) жан, таудың жары; 7) туыс, қандас туыс; [ЭСТЯ, 1978, 18]. Автор бұл болжамдары арқылы бауыр сөзі «живот» мағынасынан өрбіп, қалғандары осыдан дамығандығын көрсетеді.

Қырғыз тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде бұдан басқа «бауыр» сөзінің сары ұйғырлар тілінде пегин «ичеги» деген сөздің баг>бег болып өзгеруінен пайда болған багыр, пеген сөздері баг+ар, баг+ын деген морфемалардан құралып, «баг этишине -ар жана -ын мүчәсу жалгануудан келип чыккан сөз деп болжолдойт» [ҚТҚЭС, 1988: 58]. Осы сөздікте бауырдың моңғол тіліндегі «мах(ан)» (қаз. мықын), қырғызшадағы быкын // мыкын «сүбенің жанындағы бүлкілдек ет» мағынасындағы багын > быкын болып өзгеруімен сәйкестендіріп, осындағы боор, эт, ичеги, жүрөк (бауыр, ішек, жүрек) сөздердің бір асылдан тарау мүмкіндігі жайында болжамдарды ортаға шығарады. Бұл сөзімізді Г.Рамстедтің түрікше багыр (қаз. бауыр; қырғ. боор) сөзінің моңғолшадағы багир «жұмсақ» сөзінен келіп шыққан деген пікірімен шындыққа ұластыра аламыз. Сонымен, ішкі мүшенің атауынан шығып, кейіннен ең жақыным, туысым мағынасымен кең қолданыс тапқан «бауыр» сөзінің моңғол тіліндегі «багир» сөзінен шыққандығы жөнінде болжам жасай аламыз [ҚТҚЭС, 59].

Алайда қазіргі түркі тілдерінен түрік, әзербайжан тілдерінде бауыр туыстық атау ретінде қолданылмаса да, «сігер» (қаз. бауыр) сөзінің «сігерім – бауырым» мағынасында жиі қолданылатынын байқаймыз. Түрік, әзербайжан тілінде бұған ұқсас «багарсук», «багырсук» сөздерінің ішкі жұмсақ мүшелердің атауы ретінде тілде көрініс беретінін білеміз. Десек те түркі тілдері зерттеулерінде боорсак «іш май» сөзінің боор (бауыр) сөзімен терең байланыстың болмағандығын алға тартады.

Туыстық атаулардың ішінде түркі тілдерінде әртүрлі қатынастық қолданыста өмір сүріп келе жатқан атау – *таға*. Ал қазақ тілінде Қазақстанның оңтүстік өңірінде ғана күнделікті қолданыста көрініс тапқан «таға» сөзі қырғыз тілінің де кейбір говорларында «*тай әке*» мағынасында қолданылып келеді. К.Сейдахматов *таға* сөзінің «тай әке» сөзіне тұлғалық та, мағыналық та жағынан ұқсастығын көрсетіп, оның *тай аға* деген сөздерден құралғанын ортаға салады. Аға сөзімен бірігіп *та(й)аға* тұлғасынан «*таға*» пайда болғанын болжай аламыз.

Таға сөзінің жалпы туыстық атау ретінде жақындық деңгейін анықтау үшін де қазақ тіліндегі анықтамаларына мән берейік: (Қ.Орда, Жамб., Шымк., Сайр., Өзб., Ташк.) *нағашы*. 1. Адамның бір жұрты *тағасы* ғой (Қ.орда, Жал.); Оның тағасы ертең жүреді (Шымк., Сайр.);

2. Біз Ахмет таға екеуміз тете өстік (Өзб., Ташк.); 3. Таға ана руынан шыққан барлық еркек атаулыға қолданыла береді [ҚӘТС].

Түрік тілінде осыған тұлғасы ұқсас «дайы» (түрік. *dayı*) сөзі қолданыста: 1. зат. Ананың еркек бауыры: *Dayımı el pençe divan karşılar, ne uyür ne içeseğini soröazdı çünkü bilirdi* (Aydın Boysan). 2. сын. ауызша. батыл адамға айтылатын сөз. 3. одағ. Жасы үлкен еркектерге қарата айтылатын сөз: *O kadarcık okumaktan kanun anlaşılса avukata ekmek mi kalırdı, dayı!* – Sait Faik Abasıyanak [15].

Әкесі тарапынан кіші не үлкен еркек туысқа түрік тілінде – *атса*, өзбекшеде – *атаки*, қырғыз – *аба*, ұйғыр – *таға* (*taga*). Ал анасы тарапынан кіші не үлкен еркек бауырға *dayı* (түрік) - *tog'a* (өзбек) – *taga* (қырғыз) – *таға* (қазақ) сәйкестігін байқадық.

Түркі тілдерінде туыстық қарым-қатынас атауларының түпкі байланысын зерттеуде алғаш қолға алатын негізгі сөздігіміз – М.Қашқари сөздігінде мынадай туыстық атауларға түсіндірме берілген екен:

JEZNE ИЕЗНЕ: жезде. Әпкенің ері. Жасы үлкен қыз туысының қосағы (МҚ, 50).

DADA - ата, баба (оғызша). (МҚ, 300)

КӨКҮ апа; көке (көкү).

ТАҒАҒ: тағай: немере аға` (МҚ, 321)

ТАҒАҒ: дядя (МҚ, 238; ДТС, 526). Негізінен әкесі тарапынлаңы немере ағаларға айтылатын болса керек. Қазіргі қазақ тіліндегі «аға, ағай».

СІҢІЛ: сіңіл; ерлердің өзінен кіші қыз қарындасы [МҚ, 492].

Берілген туыстық атаулардың ішінде «сіңлі» сөзінің сөздікте «ерлердің кіші қыз қарындасы» мағынасы қазіргі түркі тілдерінде, әсіресе, қыпшақ тілдерінде тек «әйел адамның өзінен кісі туған бауыры» ретінде қалыптасқанын байқаймыз. Оның себептерін сөздіктерден іздесек:

Қазақ тілінде зат. Бірге туған қыздардың, жақын әйелдердің кішісі; жасы үлкен әйелдердің жасы кіші әйелге қарата қолданылатын атауы. Менің қасымда жалғыз *сіңлім* бар, әкеміз болса әскерге кетті (Ө.Шәріпов, Қапаста.). Жол апаға берілгені рас болса, бір олжасын ана *сіңлісіне* тартпақ (А.Хангелдин, Қараторғай). Клара – Әжікей деген кісінің әйелінің *сіңлісі* (А.Сатаев, Ақын ізі).

Сіңілленді – сіңлі тұтты, сіңлі етті, (МҚ, 492).

Дәл осы сәйкестікті Әбілғазы сөздігінде *қарындас мағынасында көрдік. Дұрман халқының Дінғали атлы нөкері бар ерді аның бір қызы уа бір сіңлісі бар ерді. (Дінғали деген нөкері бар еді, оның бір қызы, бір қарындасы бар болатын)*. Башқұрт тілінде *siñil* ~ *heңле* (младшая сестра мужа). Осы тілде *сеңелкәш* сөзі «кіші әпке» мағынасында қолданылады. Башқұрт тілінде *heңле*: 1) *сіңіл*, *кіші әпке*; 2) *heңлем сіңлім*, (қызға,

жас әйелге қарата айтылатын еркелету мәнді сөз (еңлекеш). Мақал-мәтелдерде ағайын күреп эне үсер, апағын күреп еңле үсер` «ағасына қарап, іні өсер, әпкесіне қарап, сіңлі өсер» [14, 134 б.].

Зерттеулерден байқауымызша, әзербайжан, түрік әдеби тілдерінде *siñil* көне тұлғасы сақталмаған. Ал татар тілінде сеңел тұлғасында қолданыста және сеңлем, сеңелкәй тұлғаларында кездеседі. Ғалым А.Хазиеваның айтуынша, көне түркі тілдерінде сіңлі деп күйеуінің қарындасын атайтын болса, қазіргі башқұрт, татар, қазақ тілдерінде бұл атау семантикасын біраз кеңіп, жалпы сіңлі, жасы кіші қыз мағынасында қолданыс табады [1, 12 б.]. Ал әзербайжан, түрік тілдерінде басі сөзі сіңлі туыстық атауының орнына қолданылады. Яғни бұл ескі лексика түркі тілдерінің барлығында сақталмаған. Қазақ және қарақалпақ тілінде – сіңлі, қырғыз тілінде – сіңді, өзбек тілінде – сіңіл. Жоғарыда талдағанымыздай, М.Қашқаридің еңбегінде тек ерлердің өзінен кіші қыз қарындасы мағынасында көрсетілсе, қазіргі түркі тілдерінде барлық туыстың қыз қарындасы, сіңлі, жасы кіші қызға қатысты туыстық атауға айналған.

Қорытынды

Қорыта келе, зерттеулерде туыстық атаулардың: *жыныстық* (әйел, күйеу, келін, жезде); *туыстық деңгейі* (1-деңгей: әке, 2-деңгей: аға; 3-деңгей: әкенің ағасы);

Зерттеулерде бірі бірінен айрықша екендігі, түріктердің батыс мәдениеті ықпалында кейбір туыстық атаулардың жалпы қолданыста болғандығы айтылады. Бірақ екі елдің туыстық атауларының тілдік немесе отбасылық, туыстық қарым-қатынаста: 1 – реттеуші, яғни отбасы мүшелерінің орнын, міндетін және дәрежесін анықтайтын, 2 – қаратпа сөзі ретінде кісілердің жасы, жынысына қарай назарларын аударатын, 3 – эмоционалдық, яғни отбасы мүшелерімен ағайын, туыс арасындағы жақындық, сыйластық, бауырмалдық сезімін жеткізетін маңызды қызметтер атқаратынын айта аламыз.

Зерттеу жұмысы нәтижесінде жалпы түркі тілдеріндегі туыстық атаулар талданып, олардың ортақ және артық тұстары сипатталды. Соның ішінде татар, башқұрт, түрік, әзербайжан, қазақ және қырғыз тілдерінен мысалдар келтіріліп, тілдегі кейбір туыстық терминдердің қолданыс ерекшеліктері айқындалды.

Туыстық атаулар көптеген қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексика-семантикалық топқа жатады. Түркі тілдерінде мұндай атаулардың көне түркі тілдерінен бүгінгі тілдерде кеңінен қолданылып, лексика-семантикалық өрісінің қандай өзгеріске ұшырағандықтарын осындай зерттеулер арқылы анықтаймыз. Сондай-ақ бұл бағытта қазіргі қазақ тіліндегі тәте, көке, әпке, ажын сынды т.б. туыстық атаулардың қолданыс

ерекшеліктері мен айырмашылықтарын зерттеу алға қойылуы керек деген ойдамыз.

Қысқартулар:

ДТС – Древнетюркский словарь / көне түркі сөздігі.

ҚӘТС – Қазақ әдеби тілінің сөздігі.

МҚ – Махмұт Қашқари сөздігі.

ҚТҚЭС – Қырғыз тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі.

ЭСТЯ – Этимологический словарь тюркских языков.

ӘДЕБИЕТ

[1] Хазиева А.А. Термины родства по свойству словаря «Дивану люгат ит-тюрк» М.Кашгари сравнении в башкирском языке // А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. – 2015. – №1. – С. 190-201.

[2] Khodzhakulova Sh. Terms of kinship of post marital relations in Uzbek and Russian languages // Society and innovations. Special issue. – 2021. – № 2. – С. 70-85.

[3] Мусаева Ч.Ж. Функционально-семантическое поле терминов со значением «родство» в русском и кыргызском языках: дисс. на соис. уч. ст. канд. фил. наук. – Бишкек, 2022. – 198 с.

[4] Vakhitova T., Kuzembayeva G., Yergazina A., Zhumakhanova A., Khayrullina R. Kazakh and Russian Kinship Terminology: A Comparative Linguistic and Cultural Analysis of Lacunae // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2022. – № 8(1). – P. 28-43. doi: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.911517>

[5] Sagdieva R., Husnutdinov D., Mirgazitov R., Galiullin R. Kinship terms as proof of genetic relationship // Journal of Social Studies Education Research. – 2019. – №10(3). – P.103-117. www.jsser.org

[6] Әбдуәли Қ. Қазақтар ана тілі әлемінде. – Алматы: Дайк-Пресс. 2013 – 784 р.

[7] Шадкам З. Қазақ және түрік тілдеріндегі сөз этикетінің лингвомәдени ерекшеліктері: дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2006. – 147 б.

[8] Кочкунов А. Этнические традиции кыргызского народа. Социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса. – Бишкек. 2013. – 320 с.

[9] Сейдакматов К. Кыргыз тилинин қысқаша этимологиялық сөздүгү. «Илим» басмасы. – Фрунзе. 1988. – 336 б.

[10] Мусаева Ч.Ж. Значение терминов родства и их выражение в киргизском и русском языках: автореф. дисс...к.ф.н. – Бишкек., 2007. – 20 с.

[11] Машрабов А.А. Значение терминов родства и их выражение в киргизском и узбекском языках: автореф. дисс...к.ф.н. – Бишкек, 2000. – 23 с.

[12] Aydoğmuş E. Kazak türkçesinde akrabalık terimleri. Akademik bakış dergisi. Sayı: 65 Ocak - Şubat Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler. İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat. – Kırgızistan. 2018. – 244 s.

[13] Kaplankiran D. Kazak Türkçesinde Kullanılan Akrabalık ve Yakınlık Terimleri // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. – 2017. – №6(2). – S.847-864.

[14] Aksan D. Türkçenin Sözcükleri, Engin yayınevi. – Ankara. 2000. – 203 s.

[15] Sertkaya O. Etimoloji nedir - ne değildir ve isimden isim yapan +ay /+ey eki üzerine // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi. – 2012. – № 1 (19). – S.43-72.

REFERENCES

[1] Haziyaeva A.A. Terminy` rodstva po svojstvu slovarya «Divanu lyugat it-tyurk» M.Kashgari sravnenii v bashkirskim yazı`kom [Terms of kinship according to the property of the dictionary "Divan lugat it-Turk" by M.Kashgari are compared in the Bashkir language]. // Journal «Tiltanym» of the Linguistic Institute named after A. Bajtursunuly. – 2015. – №1. – S.190-201. [in Rus.]

[2] Khodzhakulova Sh. Terms of kinship of post marital relations in Uzbek and Russian languages // Society and innovations. Special issue – 2021. – № 2. – P. 70-85.

[3] Musayeva Ch.Zh. Funkcional`no-semanticheskoe pole terminov so znacheniem «rodstvo» v russkom i ky`rgy`zskom yazı`kax [Functional and semantic field of terms with the meaning of "kinship" in the Russian and Kyrgyz languages]: diss.na sois.uch.st.kand.fil.nauk. – Bishkek, 2022. – 198 s. [in Rus.]

[4] Vakhitova T., Kuzembayeva G., Yergazina A., Zhumakhanova A., Khayrullina R. Kazakh and Russian Kinship Terminology: A Comparative Linguistic and Cultural Analysis of Lacunae // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2022. – №8(1). – P.28-43. doi: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.911517> [in Eng.]

[5] Sagdieva R., Husnutdinov D., Mirgazitov R., Galiullin R. Kinship terms as proof of genetic relationship // Journal of Social Studies Education Research. –2019. – № 10 (3). – P.103-117. www.jsser.org

[6] Abduali K. Kazaktar ana tili әлемінде [Kazakhs in the world of their native language]. –Almaty: Dajk-Press. 2013, – 784 b. [in Kaz.]

[7] Shadkam Z. Kazak zhane turik tilderindegi soz etiketiniñ

lingvomadeni erekshelikteri [Linguacultural features of word etiquette in Kazakh and Turkish languages]: dis. ... kand. filol. nauk. – Almaty, 2006. – 147 b. [in Turk.]

[8] Kochkunov A. Etnicheskie tradicii ky'rgy'zskogo naroda. Sociokul'turny'e aspekty` i nekotory'e voprosy` genezisa [Ethnic traditions of the Kyrgyz people. Sociocultural aspects and some questions of genesis]. – Bishkek, 2013. – 320 s.[in Rus.]

[9] Sejdakmatov K. Kyrgyz tilinin kyskasha etimologiyalyk sozdygy [A short etymological dictionary of the Kyrgyz language] «Ilim» basması. – Frunze. 1988. – 336 c. [in Kyrg.]

[10] Musaeva Ch.Zh. Znachenie terminov rodstva i ix vyrazhenie v kirgizkom i russkom yazykax [The meaning of kinship terms and their expression in the Kyrgyz and Russian languages]: avtoref. diss...k.f.n. – Bishkek, 2007. – 20 s.[in Rus.]

[11] Mashrabov A.A. Znachenie terminov rodstva i ih vyrazhenie v kirgizkom i uzbekskom yazykax [The meaning of kinship terms and their expression in the Kyrgyz and Uzbek languages]: avtoref. diss...k.f.n. – Bishkek, 2000. – 23 s. [in Rus.]

[12] Aydoğmuş E. Kazak türkçesinde akrabalık terimleri. Akademik bakış dergisi sayı: 65 Ocak - Şubat Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi. İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – Kırgızistan, 2018. – 244 s. [in Turk.]

[13] Kaplankiran, D. Kazak Türkçesinde Kullanılan Akrabalık ve Yakınlık Terimleri. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. –2017. –№ 6 (2). – S.847-864. [in Turk.]

[14] Aksan D. Türkçenin Sözcüğü, Engin yayınevi. – Ankara. 2000. – 203 s. [in Turk.]

[15] Sertkaya O. Etimoloji nedir - ne değildir ve isimden isim yapan +ay /+ey eki üzerine // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi. – 2012. – № 1 (19). – S. 43-72. [in Turk.]

ЯЗЫКОВЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ОТРАЖЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ РОДСТВА В КАЗАХСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

* Рахимова Д. Б.¹, Садыков Т. С.²

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

² Алатау халықаралық университеті, Бішкек, Қырғызстан

Аннотация. Статья посвящена анализу и сравнению родственных отношений в казахском и кыргызском языках с языковой и культурной точек зрения. Термины родства являются частью старейшего

лексического фонда, занимают особое место в лексическом составе языка и представляют интерес с точки зрения сложности их исторического развития. Родственные имена — уникальное культурное сокровище, которое на протяжении многих лет передаётся из поколения в поколение, формируя словарный запас и впитывая в себя элементы культуры, истории, социального статуса и отношения с людьми. Научная и практическая *значимость* работы заключается в функции терминов родства. Антропонимикон казахского и кыргызского языков содержит множество личных имен, прозвищ, родственных имен, которые до сих пор недостаточно изучены. Данная проблема свидетельствует о необходимости изучения родственных названий с глубокой историей, в составе активного и пассивного лексического фонда, *актуальности*, а также сбора, систематизации материалов и создания словарей. К *новизне* исследования относится анализ различий в терминологии казахской и кыргызской лингвокультурной среды, упоминаемых в исторических источниках и литературе под общим названием «Киргизы». *Цель* статьи — проанализировать родственные термины казахского и кыргызского языков, выявить особенности их употребления, а также языковые и культурные особенности терминов родства в двух языках. В качестве материала исследования были использованы двуязычные словари и работы современных учёных. В исследовании применялись *методы* обобщения, описания, сравнения и тематического анализа. В *результате* работы были проанализированы языковые особенности выражения родственных отношений в кыргызском и казахском языках, а также выявлены их общие и специфические черты. Результаты работы могут стать основой для дальнейших исследований тюркских языков, особенно по направлениям лингвокультурологии и лингвистики, таким как анализ родственных терминов, создание словарей и других материалов.

Ключевые слова: казахский язык, кыргызский язык, лингвокультурология, сравнительное языкознание, родственные имена, кровный родственник, некровный родственник, сын дяди по материнской линии

LINGUISTIC AND CULTURAL REFLECTION AND PECULIARITIES OF THE USE OF KINSHIP TERMS IN THE KAZAKH AND KYRGYZ LANGUAGES

*Rakhimova D. B.¹, Sadykov T. S.²

¹ L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Ala-Too International University, Bishkek, Kyrgyzstan

Abstract: This article focuses on the linguistic and cultural analysis, as well as the comparison, of kinship relationships in the Kazakh and Kyrgyz

languages. Kinship terms are part of the oldest lexical stock, holding a special place in a language's lexicon and presenting interest due to the complexity of their historical development. Kinship names are a unique cultural treasure, passed down through generations, shaping vocabulary and absorbing elements of culture, history, social status, and interpersonal relationships. The scientific and practical *significance* of this work lies in the cultural function of kinship terms. The anthroponymic lexicon of Kazakh and Kyrgyz languages contains numerous personal names, nicknames, and kinship names that remain insufficiently studied. This issue indicates the need for an in-depth study of kinship terms, both active and passive vocabulary, their *relevance*, history, and the collection and systematization of materials, including dictionary creation. The *novelty* of this research involves an analysis of differences in the terminology of the Kazakh and Kyrgyz linguistic and cultural context, referred to in historical sources and literature under the common name "Kirgiz." The *aim* of this article is to analyze kinship terms in Kazakh and Kyrgyz, identify the features of their use, and examine the linguistic and cultural characteristics of kinship terms in both languages. The research materials include bilingual dictionaries and works of contemporary scholars. *Methods* used in the study include generalization, description, comparison, and thematic analysis. As a *result*, the linguistic characteristics of expressing kinship relationships in Kyrgyz and Kazakh were analyzed, with their common and specific features identified. The findings of this work may serve as a basis for further research on Turkic languages, particularly in fields such as linguocultural studies and linguistics, including kinship term analysis, dictionary creation, and similar research.

Keywords: the Kazakh language, the Kyrgyz language, linguocultural studies, comparative linguistics, kinship names, genetic relative, non-genetic relative, mother's brother's son

Мақала түсті: 30 тамыз 2023

Авторлар туралы мәлімет:

Рахимова Динара Бауыржанқызы – докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, e-mail: rah.dinara@gmail.com

Садыков Ташполот Садыкович – филология ғылымдарының докторы, профессор, Алатау халықаралық университеті, e-mail: tash_sadykov@mail.ru

Информация об авторах:

Рахимова Динара Бауыржанқызы – докторант, Евразийский Национальный университет им.Л.Н.Гумилева, e-mail: rah.dinara@gmail.com

Садыков Ташполот Садыкович – доктор филологических наук, профессор Международного университета Ала-Тоо, e-mail: tash_sadykov@mail.ru

Information about the authors:

Rakhimova Dinara Bauyrzhankyzy – doctoral student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, e-mail: rah.dinara@gmail.com

Sadykov Tashpolot Sadykovich – Doctor of Philology, Professor of Ala-Too International University, e-mail: tash_sadykov@mail.ru

УДК 811.111

МРНТИ 16.41.99

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.014>

**НАИМЕНОВАНИЯ ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ В
ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ И ИХ
ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЕ ПОЛЕ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ**

Сабыр М.Б.¹, *Раманова А.А.², Кусаинова Д.Ж.³, Ахметов Т.Р.⁴

^{1, *2,3,4} Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет Уральск, Казахстан

Аннотация. В данной статье представлен анализ наименований продуктов питания в лингвокультурологическом аспекте, встречающихся в письменных памятниках Золотой Орды четырнадцатого века. Целью исследования является выявить наличие наименований продуктов питания, которые встречаются в письменных памятниках Средневековья и в современном казахском языке. Научная и практическая значимость статьи заключается в возможности дальнейшего углубленного исследования наименований продуктов питания в лингвокультурологическом аспекте, ссылаясь на связь языка и национальной культуры.

Методология научного исследования основана на всестороннем анализе наименований продуктов питания, встречающихся в письменных памятниках четырнадцатого века, появившихся в эпоху Золотой Орды, а именно в произведениях великих поэтов и писателей средневековья Кутба, Сайф-и Сараи, Хорезми, Махмуда ал-Булгари бине Гали. В процессе исследования был выявлен этнокультурологический характер наименований продуктов питания, встречающихся в письменных памятниках Средневековья.

На сегодняшний день одной из актуальных проблем, разрабатываемых лингвокультурологией, является изучение языка

в неразрывной взаимосвязи с культурой определённого этноса. Наименования продуктов питания являются не простой системой символов, а показателем национальной культуры. Именно пища, а в целом и культура питания наиболее ярко отражает национальную самобытность народа, ее этническую специфику, а также его культурные традиции и обычаи. В статье представлена таблица, в которой указаны наименования блюд, которые встречаются в письменных древнетюркских памятниках. В результате глубокого анализа было доказано, что 90 % наименований продуктов питания встречаются и в современном казахском языке.

Научно-практическая значимость научной работы определяется возрастающим интересом к многовековому культурному наследию казахского народа, восходящего к письменным памятникам эпохи Золотой Орды. А названия продуктов питания являются одной из сфер материальной культуры, которые сохраняются дольше по сравнению с другими областями национальной специфики. Результаты исследования можно использовать в преподавании вузовских курсов по лингвокультурологии, культурологии, этнолингвистике, социолингвистике, когнитивной лингвистике, этнопсихолингвистике.

Ключевые слова: древний кипчакский язык, среднетюркский язык, кипчаковедение, Золотая Орда, лингвокультурология, лингвокультурная единица, кумыс, курт, саркут

Введение

На сегодняшний день начался новый период в исследовании тесной взаимосвязи казахского языка с письменными памятниками Средневековья. Проблема состоит не в том, чтобы сравнивать одни лишь языковые категории, а в том, чтобы рассматривать триаду *нация-язык-культура* в неразрывной взаимосвязи и изучать ее с антропогенной точки зрения.

Очевидно, что изучение языковых фактов письменных памятников, имеющих непосредственное отношение к казахской нации, с точки зрения лингвокультурологии дает реальные результаты. Названия продуктов питания, с эпохи Средневековья до наших дней, дают ясное представление об общности национального мировоззрения и национальном менталитете в присвоении наименований новым реалиям древних кыпчаков и современного казахского народа.

В последние годы в языкознании появилась такая наука как лингвокультурология, в основе которой лежит идея взаимосвязанного изучения языка и культуры. Каждый язык является отражением национального мировоззрения, национальной культуры, истории, психологии, образа жизни определенного этноса. Таким образом все приобретенные знания отражаются в сознании человека через языковую картину мира. Теоретической основой лингвокультурологического

исследования являются духовные, материальные и культурные достижения, собранные народами на протяжении многовековой истории. С лингвокультурной точки зрения, язык является не только средством общения и познания, но и национальным культурным кодом, фондом и источником культурной информации, которые содержатся в языковых единицах.

Названия продуктов питания являются одними из важнейших языковых единиц языка. История, духовное и культурное богатство, мировоззрение, повседневная жизнь, изделия быта, традиции и обычаи, понятия и наименования продуктов питания являются языковым отражением результата развития речи. Наименования продуктов питания являются не простой системой символов, а показателем национальной культуры. Функциями языка являются хранение информации, сообщение, передача из поколения в поколение, а также целостность. Каждая лингвокультурная единица, отражающая культурную информацию окружающей реальности, является лингвокультурным показателем языкового отражения мира. Их содержания определяет взаимосвязь между языком и культурой, а также лингвистическим содержанием символов и культурной информацией.

При исследовании наименований продуктов питания в лингвокультурологическом аспекте мы ссылаемся на связь языка и национальной культуры. Язык является не только средством общения, но и проводником традиций и обычаев, нравов, особенностей мировоззрения, национальной самобытности, духовно-культурного богатства, многовекового развития истории из поколения в поколение, тем самым исполняя собирательную функцию. По мнению академика А. Кайдара, язык является прочным фундаментом и основой жизнедеятельности каждой нации, так как в ней запечатлена вся история, культура, духовное наследие и многовековая память народа. Народ, который утратил свой родной язык, просто исчезает как самостоятельная нация, так как с исчезновением языка утрачивается и многовековая культура этого народа. Общеизвестно, что для существования этноса как независимой и сильной нации необходимо иметь свою территорию, один язык, общие средства и источники для совместного проживания и, конечно, единую психологию, как важный инструмент консолидации нации [1, с. 32].

Любая нация или этнос проходит определенные этапы развития в соответствии с особенностями его формирования. Использование языковых символов в качестве средства общения на этническом языке является еще одним доказательством того, что язык и этническая принадлежность неразделимы. История языка переплетается с историей народа. Историки определяют основу кипчакского языка в связи с определением этногенетических исторических источников казахского

народа и его места в системе тюркских языков. Кроме того, древний кипчакский язык, как первоисточник казахского языка, является основой этнического формирования языка многих тюркских народов.

Казахский язык как язык казахской нации прошел через различные исторические периоды, прежде чем достичь уровня современного государственного языка, но при этом сохранил казахские национальные традиции, сознание, менталитет и самобытную культуру. Поэтому, естественно, что современный казахский язык связан со средневековым кипчакским языком. Этот вопрос рассматривается в мировой тюркологии, в частности в кипчаковедении, которое как направление начало формироваться во второй половине XX века.

Казахский народ, как и другие тюркские племена, является наследником древней и средневековой тюркской культуры и цивилизации. Поэтому важно определить этнолингвистическую ценность письменных памятников, восходящих к древней средневековой тюркской культуре. Наличие элементов менталитета и языка казахского народа в языке средневековых письменных памятников является еще одним доказательством того, что языки этническая принадлежность неразделимы.

Описание материалов и методов исследования

В процессе написания статьи были изучены труды ученых А.Ибатов, Б.Сагындыкулы, А.Керимова, занимавшихся исследованием письменных памятников Средневековья. При этом, опираясь на работы таких ученых, как Н.И. Толстой, А. Жилкубаева, Е.Н. Жанпейсов и Ж.А. Манкеева, проводивших исследования в области этнокультурологии, мы изложили свои положения. Наименования продуктов питания в письменных памятниках Средневековья сопоставлены с данными современного казахского языка и сделаны выводы в рамках теории лингвокультурологии и когнитивной лингвистики.

В работе были использованы следующие методы исследования: описательно-семантический, метод компонентного и контрастивного анализа, сравнительно-исторический метод.

Результаты и обсуждение

Объектом нашего исследования являются письменные памятники «Хосров и Ширин» Кутба, произведение Сайф-и Сараи, «Мухаббатнаме» Хорезми, «Путь к раю» Махмуда ал-Булгари бине Гали – наследие четырнадцатого века, появившиеся в эпоху Золотой Орды (далее ХиШ, Гбт, МН, НэФ). Письменные памятники были исследованы, сопоставлены и транскрибированы. Согласно исследованиям ученых, письменные памятники эпохи Золотой Орды были написаны на двух разных смешанных языках: либо кипчако-огузском, либо огузско-кипчакском [2].

В ходе изучения письменных памятников Золотой Орды XIV в., являющихся объектом нашего исследования, в рамках термина среднетюркского языка можно выявить многие вопросы в результате определения этнокультурологического характера наименований продуктов питания, встречающихся в памятниках и характеризующих их кумулятивные свойства. Кумулятивным свойством является наследственный характер языка, передающий духовное наследие нашего народа из поколения в поколение.

Предлагаем следующую таблицу, в которой представлены наименования блюд, которые встречаются в письменных памятниках.

Таблица 1. Наименования блюд в письменных памятниках

ХиШ	НэФ	Гбт	МН	Значение
1	2	3	4	5
Азық	азық	-	-	еда
Аш	аш	аш	аш	еда, пища
Ашлық	ашлық	-	-	пища, хлеб
Әт	әт, ет	әт	-	мясо
Әтмәк, Етмәк	әтмәк	әтмәк	-	хлеб
Бал	Бал	бал	-	мед
-	-	йахны	-	мясное блюдо
Йағ	йағ	йағ	-	масло
Иегәш, ием	-	-	-	пища, еда
Йемәк, йемәклик	йемәк	-	-	(пища, еда)
Йоллук	-	-	-	еда в дорогу
Йоғурт	-	йоғурт	-	кислое молоко, кефир
Кабаб	Кабаб	кабаб	-	шашлык
Саркут	-	саркут	-	остаток
Тобарзад	-	-	-	леденец
-	так	-	-	виноград
Туз	-	туз	-	соль
-	Тутурған	-	-	рис
Ун	Ун	ун	-	мука
Қаймақ	-	қаймақ	-	сметана
Ичим, ичкү	-	ичим	-	напиток
Ичмәк	-	-	-	ликер, напиток
Сусүн	-	-	-	вино
Сүт	сүт	сүт	-	молоко
Чақыр	-	-	-	вино
Сиркәнкубин	-	-	-	напиток с добавлением мяты
кумыз	-	қымыз	-	кумыс
курт	-	гурут	-	курт

90 % наименований продуктов питания, указанных в данной таблице, встречаются в современном казахском языке [3, с. 317].

А.Жылкубаева специально изучала термины питания в казахском языке и пришла к выводу, что одной из сфер материальной культуры, сохраняющейся дольше по сравнению с другими областями национальной специфики, являются названия продуктов питания [4, с. 33].

Путешественники средневековья, как Плано Карпини, Гийом Рубрук, утверждали, что мясные и молочные продукты являлись основной пищей тюрков, населявших евразийские степи Дешт-и-Кипчак в Средние века [5]. Из злаков упоминают *просо, рис, ячмень*. Арабский историк Шихаббун аль-Умари говорит, что жители Золотой Орды очень богаты пастбищами, а их земледельцы собирают богатые урожаи. Он также упоминает, что они сеют пшеницу, ячмень, бобовые и просо, получают обильные урожаи граната, айвы, яблок, груш, абрикосов, персиков, орехов и дынь. Г.Рубрук рассказывает, что кочевники употребляют множество молочных продуктов, а приготовление кумыса для них на особом почете: «Общеизвестно, что кумыс является молоком кобылицы. Данный напиток имеет свой особенный рецепт приготовления. Для этого берут два кола, которые глубоко забивают в землю, так как на нее необходимо натянуть прочную веревку. К данной веревке привязывают кобылицу, которую нужно доить каждые три часа. Нужно отметить, что кобылица обычно бывает стропливой и не дает себя доить. Поэтому тут же рядом привязывают ее жеребенка. Сначала к кобылице подводят жеребенка и дают ему немного пососать вымя кобылицы, а затем начинают дойку. Видя свое дитя рядом кобылица стоит спокойно и позволяет себя подоить. Когда дойку завершают, свежее кобылье молоко, помещают в бурдюк и начинают бить по бурдюку специальным приспособлением. В результате постоянного битья молоко в бурдюке закипает и начинает бродить как вино. Процедура взбивания продолжается до тех пор, пока молоко не приобретает кислый вкус. После этого снимают пробу, чтобы оценить степень готовности кумыса. Если кумыс приобрел острый привкус, он считается готовым для употребления» [6, с. 13].

Кумыс самый любимый напиток тюрков средневековья, который по сей день не потерял своего статуса основного напитка современных казахов. Кобылье молоко является ценным напитком, так как в его составе очень много полезных витаминов и важных для человека микроорганизмов. Кумыс – это символ изобилия и богатства. Он является визитной карточкой национальных казахских напитков. Несмотря на это, кумыс готовить достаточно сложно, здесь необходим большой опыт и правильная технология приготовления. Главное, соблюдать все правила приготовления кумыса, которые заключаются в интенсивном

взбалтывании кобыльего молока в специальной веретенообразной посуде, в результате чего в ней образуются молочнокислые бактерии. После этого данную посуду с ее содержимым ставят в темное место. В результате всех этих этапов приготовления кумыс он приобретает вышеуказанные ценные свойства. Наряду с этим кумыс является напитком, который прекрасно утоляет жажду. Помимо этого кумыс также обладает лечебными свойствами, а именно: нормализует уровень гемоглобина, налаживает кишечную микрофлору, положительно влияет на нервную систему человека. Кумыс пьют в качестве профилактики от туберкулеза.

У кочевого народа с кумысом имеются две прекрасные традиции. Первый обычай связан с началом и завершением дойного сезона, когда приглашают близких и родных людей к себе домой на «кымызмуриндык», что в переводе означает «празднование самого первого кумыса» и «сирге жияр кумыс», в переводе «осенний кумыс». И, конечно, не обходится без напутственных слов и бата. Особо нужно отметить, что кумыс имеет более 40-ка разновидностей, которые отличаются друг от друга вкусовыми качествами, процедурой изготовления, сроком выдержки, качеством кобыльего молока.

Польский просветитель и путешественник А.М.Янушкевич, посетивший казахскую степь в XIX веке и побывавший в селе поэта Абая, пишет, что пил кумыс, сброженный на меде и винограде [7, с. 36].

На сегодняшний день в южном городе Казахстана Тараз производят на экспорт элитный кумыс, который закупают Западные страны, такие как Польша, Болгария.

Тюрки Средневековья также широко использовали коровье молоко и изготавливали из него множество различных продуктов. Записи Г.Рубрука также содержат ценные данные. Он говорит о том, что молоко коровы сначала доводят до кипения, а затем дают время для его полного остывания. Молоко настаивается до тех пор, пока оно не станет густым и по консистенции похожим на айран с кисловатым вкусом. Затем это закисшее молоко заливают в курдюк и начинают взбивать до образования масла. Когда масло образовалось его извлекают из бурдюка и помещают в брюхе барана для хранения. Брюхо заранее моют и сушат. В брюхе масло хранится долгое время и не портится, несмотря на то, что масло не солят. Такое масло хранят на зиму. Остаток молока, которое осталось после взбивания масла наливают в другую посуду и дают ему скиснуть и только после этого начинают его кипятить до тех пор пока оно не свернется. Далее, образовавшийся продукт ставят на солнце до полного высыхания. Затем его собирают в небольшие мешочки для хранения на зиму. В зимний период, когда кочевники испытывали нехватку молока, они брали курт, заливали теплой водой, растворяли его и пили вместо молока».

Слова *қаймақ* (сметана), *сүт* (молоко), указанные в таблице выше, встречаются в современном казахском языке, тогда как слово *йогурт* встречается, в основном, в современных огузских языках, но в казахском языке есть слова *айран* (кефир) и *курт*.

Напиток айран пользуется большой популярностью не только у кочевников Казахстана, но и у всех тюркоязычных народов. Айран готовится достаточно легко и польза от него очень большая. В свое время он являлся одним из главных продуктов питания во время многодневных походов. Это было связано с тем, что во время длительного пути, когда продукты уже заканчивались, кочевники пили питательный айран, который утолял и голод, и жажду. Айран готовится из всех видов молока. Сначала молоко кипятят, потом остужают и уже в теплое молоко добавляют специальную закваску. Затем его сильно взбалтывают и оставляют на несколько часов. Айран настаивается и через определенное время обретает густоту и свой особенный специфический вкус. Как утверждают диетологи, айран обладает многими полезными и питательными свойствами и при его постоянном употреблении улучшается самочувствие человека, а именно, понижается холестерин, нормализуется вес и стабилизируется водно-солевой баланс в организме. Безусловно, это отражается на внешнем виде и улучшает самочувствие.

Слово, написанное на латыни как *гриут* в рукописях Г. Рубрука, является словом *курт*. Курт представляют собой по форме небольшие шарики, которые готовятся из творога и имеют *кисло-соленый вкус*. *Рецепт изготовления курта известен современным казахам с древности. Для казахов, которые вели кочевой образ жизни, курт был жизненно важным продуктом, так как в дороге, курт являлся очень сытным и утоляющим голод продуктом. Но самое главное, он не портится и не занимает много места.* Наименование курт в переводе с тюркского языка (прилагательное) *кыры* либо *куру* «высушенный». В основном курт изготавливают из коровьего, овечьего либо козьего молока. В регионах, где разводят верблюдов, курт готовят и из верблюжьего молока. Наряду с этим *в составе курта имеется кальций и к тому же для курта не нужны особые условия хранения. Курт ценен еще и тем, что в него в процессе приготовления не добавляют консерванты. У казахов, например, курт готовится из сузбе. Сузбе – это творожная масса, которая извлекается из айрана путем его обезвоживания (айран является аналогом кефира, т.е. кислое молоко густой консистенции).*

Кроме того, было замечено, что существует множество названий продуктов питания, общие для языков двух эпох. Например, *азық, аш//ас, ашлық, эт//ет, бал, саркут, туз, ун, қаймақ*.

Остановимся на словах, которые имеют некоторую специфику образования. Например, *этмэк* дает понятие “хлебец”. Корень этого

слова *эт/ет* – глагол в значении “готовить, стряпать” [8, с. 171], – *мәк* суффикс, образующий имя от глагола. В казахском литературном языке употребляется слово *нан* (хлеб), а в Западно-Казахстанских говорах встречается *әтмәк/етмек*.

Корень слова *йогурт* в значении «сладкий, жидкий творожок» *йогурт* встречается в словаре М.Кашгари в значении «взболтать, смешать» [8, с. 182]. Йогурт не встречается в казахском языке, но широко используется в современном турецком языке. Слово *күрт* в казахском языке является родственным этому слову как по значению, так и по составу. Йогурт – густой кефир, ал күрт – это высушенный на солнце, немного солёный творожный сыр.

Саркүт был очень вкусным блюдом как в средние века, так и в более поздние эпохи. Это вкусная еда, которую передают человеку, который по каким-то причинам не пришел в гости, чтобы он тоже попробовал яства богатого дастархана. У казахов тоже есть традиция передавать *саркүт*. Например, если кто-то ходил на пиршество, вернувшись, он приносит саркүт и угощает им всех, кто не побывал там.

Слово *тобарзад* в значении “сахар, похожий на затвердевший камень” является однокоренным со словом *тобарсу* в значении “ставший твердым, закаменевшим”. *Тобар* с точки зрения казахского языка является реликтовым корнем. Известно, что сахар сначала бывает жидким, потом загустевает и затвердевает.

Большинство слов, связанных с алкоголем, понятны и сегодня. Это *ичкү, ичмәк, сусун*.

Слово *чакыр* не встречается в современном казахском языке: слово *чакыр* имеет значение “спиртное”: сув орнынға улаш акты чакыр бал – текло медовое вино вместо воды [9, с. 17]. Слово *чакыр* в виде *чыкыр* встречается в среднеазиатском тefсире [10, с. 102]. Видимо корень этого слова – *чық*. От глагола образовалось имя, которое стало названием продукта, то есть технология виноделия, которая по-разному извлекает сок из винограда и ферментирует его. В словаре М.Кашгари *чакыр* – это виноградный сок.

Заключение

В казахском языке существует философско-познавательное понятие «многовековая память нации». Реализация национальных ценностей невозможна без языка. Важность наименований продуктов питания в ряду национальных ценностей огромна. Сегодня важно определить соответствие языковых элементов средневековых письменных памятников казахскому языку. В утверждении известного ученого М. Арына о том, что язык – это орган, формирующий сознание с учетом национальных особенностей и заключается основа принципа единства языка и нации.

Язык – свидетель культурного богатства этноса. Кумулятивная функция языка, передающая национальное богатство из поколения в поколение, имеет огромное значение для этой особенности языка. Древняя этнокультурная история этноса – очень ценное наследие.

Информация о грантовом финансировании

Статья написана в рамках проекта Комитета науки МНВО РК «Язык письменных памятников Средневековья – мир духовных и культурных ценностей» (AP19679282).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Қайдаров А.Т. Ұлтты ұйыстыратын құдіретті ұйытқы. – Алматы, 2003. – 319 б.
- [2] Najir E.N. Kypchak-Oguz literary language of Mamluk Egypt of the XIV century: author. doc. dis.- Moscow, 1965. - 92 s.
- [3] Сабыр М.Б. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфосемантикалық сабақтастығы. – Алматы: «Liber» баспасы, 2021. – 464 б.
- [4] Жилкубаева А.Ш. Лексика питания в тюркских языках. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Бишкек, 2012. – 44 с.
- [5] Мулдахметова Ж.И. Исследование русских ученых о народах «Золотой Орды» // Материалы межд.н.практ. конференции «Алтын орда жазба ескерткіштері – ұлт руханиятының негізі». – Алматы, 2020. – С. 242-246.
- [6] Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны / Перевод А. И. Малеина; Отдел рукописей, редких и старопечатных книг. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. – 232 с.
- [7] Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям / [Пер. с польск. и предисл., с. I-XXXVIII, Ф. Стекловой]. – Алма-Ата: Казахстан, 1966. – 267 с.
- [8] Қошғарий Махмуд. Девони луғотит турк (Таржимон ва нашрга тайерлавчи С.М.Муталибов). Т. I. – Ташкент, 1960. – 498 с.
- [9] Ибатов А. Кутбтың «Хурау уа Шірін» поэмасының сөздігі. – Алматы, 1974. – 278 б.
- [10] Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefсира XII-XIII вв. – Москва: Восточная литература, 1963. – 368 с.

REFERENCES

- [1] Qaidarov A.T. Ūlty ūiystyratyn qūdiretti ūiytqy [Powerful sleeper that will unite the nation]. – Almaty, 2003. – 319 b. [in Kaz.]
- [2] Najir E.N. Kypchak-Oguz literary language of Mamluk Egypt of the XIV century: avtor. doc. dis. – Moscow, 1965. – 92 s.

[3] Cabyr M.B. Köne qypşaq tılı men qazaq tılınıñ fono-morfo-semantikalyq sabaqtastyǵy [Phono-Morpho-semantic continuity of the ancient Kipchak language and the Kazakh language]. – Almaty: «Liber» baspasy, 2021. – 464 b. [in Kaz.]

[4] Zhilkubaeva A.Sh. Leksika pitanija v tjurkskih jazykah [Vocabulary of nutrition in Turkic languages]: avtoref. diss. ... dokt. filol. nauk. – Bishkek, 2012. – 44 s. [in Rus.]

[5] Muldahmetova Zh.I. Issledovanie russkih uchenyh o narodah «Zolotoj Ordy» [A study by Russian scientists on the peoples of the Golden Horde] // Materialy mezhd.n.prakt. konferencii «Altyn orda zhazba eskertkishteri – ǵlt ruhanijatynyñ negizi». – Almaty, 2020. – S. 242-246. [in Rus.]

[6] Gil'om de Rubruk. Puteshestvie v vostochnye strany [Travel to the eastern countries] / Perevod A. I. Maleina; Otdel rukopisej, redkih i staropechatnyh knig. – M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo geograficheskoy literatury, 1957. – 232 s. [in Rus.]

[7] Janushkevich A. Dnevnik i pis'ma iz puteshestvija po kazahskim stepjam [Diaries and letters from a trip to the Kazakh steppes] / [Per. s pol'sk. i predisl., s. I-XXXVIII, F. Steklovoj]. – Alma-Ata: Kazahstan, 1966. – 267 s. [in Rus.]

[8] Qoşǵari Mahmud. Devoni luřotit turk (Tarzhimon va nashrga tajerlavchi S.M.Mutalibov) [Turkish Dictionary]. T. I. – Tashkent, 1960. – 498 s. [in Uzbek]

[9] İbatov A. Kutbtyñ «Hurau ua Şırın» poemasyñ sözdıǵı [Dictionary of Qutb's poem «Hurau U rot»]. – Almaty, 1974. – 278 b. [in Rus.]

[10] Borovkov A.K. Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv [The vocabulary of the Central Asian tefsir of the XII-XIII centuries]. – Moskva: Vostochnaja literatura, 1963. – 368 s. [in Rus.]

ОРТА ҒАСЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ АЗЫҚ-ТҮЛІК АТАУЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ ӨРІСІ

Сабыр М.Б.¹, *Раманова А.А.², Қусаинова Д.Ж.³, Ахметов Т.Р.⁴

^{1, * 2,3,4} Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Орал, Қазақстан

Андатпа. Мақалада он төртінші ғасырдағы Алтын Орда жазба ескерткіштерінде кездесетін азық-түлік өнімдерінің атауларына лингвомәдени аспектіде талдау жасалған. Зерттеудің мақсаты – орта ғасыр жазба ескерткіштерінде және қазіргі қазақ тілінде кездесетін азық-түлік өнімдерінің ортақ атауларын саралау. Мақаланың ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы тіл мен ұлттық мәдениеттің сабақтастығына

арқа сүйей отырып, азық-түлік атауларын лингвомәдени аспектіде жан-жақты зерттеуінде.

Зерттеу барысында Алтын Орда дәуірінде пайда болған он төртінші ғасыр жазба ескерткіштері, атап айтқанда ірі ақын-жазушылар Құтб, Сейф Сарайи, Хорезми, Махмуд бин Али мұралары тіліндегі азық-түлік өнімдерінің атаулары ғылыми-әдіснамалық тұрғыда талданған. Орта ғасыр жазба ескерткіштерінде кездесетін азық-түлік өнімдері атауларының этномәдени сипаты ашылды.

Бүгінгі таңда лингвомәдениеттану саласында дамып келе жатқан өзекті мәселелердің бірі – тілді белгілі бір этностың мәдениетімен ажырамас байланыста зерттеу. Азық-түлік өнімдерінің атаулары қарапайым белгілер жүйесі емес, ұлттық мәдениеттің көрсеткіші. Халықтың ұлттық болмысын, этникалық ерекшелігін, сондай-ақ мәдени дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын барынша айқын көрсететін азық-түлік атаулары, ұлттың тамақтану мәдениетінен хабар береді. Мақалада жазба ескерткіштерінде кездесетін азық-түлік атаулары кесте түрінде берілген. Терең талдау нәтижесінде азық-түлік атауларының 90 пайызы қазіргі қазақ тілінде кездесетіні дәлелденді.

Ғылыми жұмыстың ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы сонау Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінен бастау алған қазақ халқының сан ғасырлық мәдени мұрасына деген қызығушылықты арттыруымен айқындалады. Ал азық-түлік атаулары басқа салаларымен салыстырғанда материалдық мәдениеттің ұзағырақ өмір сүретін салаларының бірі болып табылады. Зерттеу нәтижелерін лингвомәдениеттану, лингвистика, мәдениеттану, этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика, когнитивтік лингвистика, этнопсихоллингвистика салалары бойынша жоғары оқу орындарында арнайы курстар оқытуда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: көне қыпшақ тілі, орта түркі тілі, қыпшақтану, Алтын Орда, лингвомәдениеттану, лингвомәдениеттанымдық бірлік, қымыз, құрт, саркыт

NAMES OF FOOD PRODUCTS IN WRITTEN MONUMENTS OF THE MIDDLE AGES AND THEIR LINGUOCULTURAL FIELD IN THE KAZAKH LANGUAGE

Сабыр М.Б.¹, *Раманова А.А.², Кусаинова Д.Ж.³, Ахметов Т.Р.³

^{1, *} ^{2,3,4} Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Орал, Қазақстан

Abstract. This paper presents an analysis of the names of food products in the linguocultural aspect found in the written monuments of the Golden Horde of the 14-th century. The purpose of the research is to identify the presence of names of food products that are found in written monuments of the

Middle Ages and in the modern Kazakh language. The scientific significance of the paper is the possibility of further in-depth study of food names in the linguocultural aspect, referring to the connection between language and national culture.

The methodology of the scientific research is based on a comprehensive analysis of the names of food products found in written monuments of the 14-th century that appeared during the era of the Golden Horde: Qutb's works, poems by Seif Sarai, Khorezmi's work, Makhmud bin Ali's works. In the process of research, the ethnocultural nature of the names of food products found in written monuments of the Middle Ages was revealed.

Today, one of the pressing problems being developed by linguoculturology is the study of language in inextricable connection with the culture of a certain ethnic group. The names of food products are not a simple system of symbols, but an indicator of national culture. It is food, and food culture in general, that most clearly reflects the national identity of a people, its ethnic specificity, as well as its cultural traditions and customs. The article presents a table that shows the names of dishes that are found in written ancient Turkic monuments. As a result of an in-depth analysis, it was proven that 90% of food names are found in the modern Kazakh language.

The scientific and practical significance of scientific work is determined by the growing interest in the centuries-old cultural heritage of the Kazakh people, dating back to the written monuments of the Golden Horde era. And the names of food products are one of the areas of material culture that last longer compared to other areas of national specificity. The results of the research can be used in teaching university courses in cultural linguistics, cultural studies, ethno-linguistics, sociolinguistics, cognitive linguistics, and ethnopsycholinguistics.

Keywords: ancient Kipchak language, Middle Turkic language, Kipchak studies, Golden Horde, linguoculturology, linguocultural unit, kumys, kurt, sarkut

Статья поступила: 20 февраля 2024

Информация об авторах:

Сабыр Мурат Букенбайулы – доктор филологических наук, профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, e-mail: sabir_uralsk@mail.ru orcid: 0000-0001-7281-4167

Раманова Айгуль Абибуллаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, e-mail: ramanova2008@mail.ru, orcid: 0000-0002-2226-3704

Кусаинова Дина Жаксыгалиевна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Западно-Казахстанский инновационно-

технологический университет, e-mail: dina_kusainova@mail.ru, orcid: 0009-0008-3240-3978

Ахметов Талгат Русланович – магистр педагогических наук, старший преподаватель Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, e-mail: talgat_akhmet@bk.ru, orcid: 0000-0002-9671-7115

Авторлар туралы мәлімет:

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, e-mail: sabir_uralsk@mail.ru orcid: 0000-0001-7281-4167

Раманова Айгул Абибуллаевна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, e-mail: ramanova2008@mail.ru, orcid: 0000-0002-2226-3704

Кусаинова Дина Жаксығалиевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, e-mail: dina_kusainova@mail.ru, orcid: 0009-0008-3240-3978

Ахметов Талгат Русланович – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, e-mail: talgat_akhmet@bk.ru, orcid: 0000-0002-9671-7115

Information about the authors:

Sabyr Murat Bukenbaiuly – Doctor of Philology, Professor of the Department of Philology and Teaching Methods, West Kazakhstan Innovative and Technological University, e-mail: sabir_uralsk@mail.ru, orcid: 0000-0001-7281-4167

Ramanova Aigul Abibullaevna – Candidate of Philology, Associate professor of the Department of Philology and Teaching Methods, West Kazakhstan Innovative and Technological University, e-mail: ramanova2008@mail.ru, orcid: 0000-0002-2226-3704

Kussainova Dina Zhaksygalievna – Candidate of Pedagogy, Associate Professor of the Department of Foreign Languages and Translation Studies, West Kazakhstan Innovative and Technological University, e-mail: dina_kusainova@mail.ru, orcid: 0009-0008-3240-3978

Akhmetov Talgat Ruslanovich – Master of Pedagogy, Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages and Translation Studies, West Kazakhstan Innovative and Technological University, e-mail: talgat_akhmet@bk.ru, orcid: 0000-0002-9671-7115

UDC 811.512.122: 391.7

IRSTI 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.015>

ETHNOLINGUISTIC NATURE OF LINGUISTIC UNITS RELATED TO JEWELLERY ART

Satenova S.K.¹, Mizamkhan B.², *Akizhanova D.M.³

^{1, *3}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article attempts to study language units related to jewellery art in the Kazakh language. The article provides a brief overview of the study of the linguistic units and their classification. It also analyses ethnolinguistic meanings of a number of jewellery names used in later periods. In the course of the study, it was found that such issues as the names of ancient Kazakh jewellery, ethno-cultural aspects, the causes and consequences of their consumption are unknown to most students of higher educational institutions. Therefore, it is important to study these linguistic units from a comparative, contrastive and translational points of view, which make up a large part of the language fund. This is due to the fact that any jewellery has its own meaning, which remains unnoticed by the general public in the form, material and ornaments, and even in use. The study of such linguistic units helps to identify valuable information about the history, culture, worldview, position, and crafting of the nation. The methods used: descriptive, comparative, structural, as well as ethnolinguistic and semantic analysis. Descriptive method helped the authors to analyse such issues as the study, classification, types of linguistic units related to jewellery art in the Kazakh language. Comparative method helped to identify often and rarely used types of language units related to jewellery art and ways of their formation. Based on the structural method, the composition and structure of such linguistic units, the flexibility of phrase formation were determined. The semantic method was used in identifying such issues as the meaning of the names of jewellery, the scope of use, the use of a woman by age, while the ethnolinguistic method made it possible to analyse the origin, meaning, significance of each piece of jewellery and its role in the life of a woman.

Keywords: handicrafts, jewellery, jewellery art, ethnocultural vocabulary, ethnolinguistics, cultural symbols, linguistic unit, culture, Kazakh culture

Introduction

The research paper explores the linguistic and cultural significance of

jewellery-related vocabulary in the Kazakh language.

The introduction emphasizes the significance of exploring linguistic units associated with crafts, particularly jewellery art, for their insights into a nation's history, culture, and lifestyle. Despite their importance, many of these linguistic units are unfamiliar to the general public due to evolving societal trends. The text delineates research methods, including linguistic analysis and ethnolinguistic approaches, to systematically examine and classify jewellery-related vocabulary in the Kazakh language. The discussion section underscores the relevance of comprehending jewellery-related terms, especially for students of translation and foreign languages, while also delving into their cultural and historical implications within Kazakh society. The conclusion highlights the ancient roots of Kazakh jewellery art and its role in cultural exchange with neighboring societies, advocating for further investigation into linguistic and translational aspects to preserve indigenous words.

It is known that the names related to crafts unveil a lot of information from the history, spiritual and material culture, worldview, and way of life of a particular nation. In the course of special study, problems in that field may be identified that are familiar to experts and professionals, but not known to the general public. We attribute the reason for the lack of knowledge to the fact that crafts, which were often used in everyday life in one period, had become rarely used or got completely out of use. It is obvious that the names of such items can be found in ethnographic studies, encyclopaedias and works of art on historical topics. However, they are used more rarely in comparison with other language units, although they are popular among professionals and a certain group of people, the vast majority remain unknown to the general public.

We think it is relevant to study and determine the essence of linguistic units that have such an ethno-cultural peculiarity which is intertwined with the history, culture of the people, although have an unclear meaning which is limited in its application due to changes in society, worldview, human tastes, and is unknown to the general public. We believe that it is important for the younger generation not only to master the modern native language, but also to master several languages simultaneously. We believe that the study of such issues as the definition of their meaning, sphere of application, word combinations, adjectival meaning, and consistence in fixed word expressions, collocation, proverbs, and sayings will help to clarify the nature of ethno-cultural linguistic units.

Materials and methods

In the study of linguistic units related to jewellery art, the methods and techniques listed below were used.

1. *Linguistic analysis*: included the analysis of lexical units specific to jewellery art and the study of their semantic and structural features in the context of the Kazakh language.

2. *Ethnolinguistic approach*: it allowed to investigate the relationship between linguistic units and ethnic culture, traditions, and history of the Kazakh people. This included analysing the etymology of terms, their ethno-cultural meaning and their use in various aspects of the Kazakh society.

3. *Classification analysis*: carried out to systematize the studied linguistic units according to various criteria, such as type of product, material, manufacturing technique, etc. This allowed to create a structured overview of the linguistic fund related to jewellery art.

4. *Comparative and contrastive analysis*: included comparison of jewellery terms in Kazakh with similar terms in other languages, especially the languages of culturally adjacent peoples.

With the help of the descriptive method, the authors managed to analyse such issues as the study, classification, types of linguistic units related to jewellery art in the Kazakh language. Due to comparative method, often and rarely used types of language units related to jewellery art and ways of their formation were identified. Based on the structural method, the composition and structure of such linguistic units, the flexibility of phrase formation were determined. The semantic method helped to identify such issues as the meaning of the names of jewellery, the scope of use, the use of a woman by age. The ethnolinguistic method made it possible to analyse the origin, meaning, significance of each piece of jewellery and its role in the life of a woman. These methods made it possible to conduct a comprehensive study of language units related to jewellery art in the Kazakh language and to identify their role in conveying cultural and historical information about the Kazakh people.

Results and discussion

Since the vocabulary related to jewellery art exists in everyday use, it may seem familiar, well-known to many people. However, in the course of the study, it was found that the vast majority of Kazakh national jewellery is unknown to the general public, including representatives of the next generation, without taking into account special experts. This is especially important for students studying the specialties of Translation Studies, Foreign Philology, Two Foreign Languages, because if they do not understand the meaning of ethno-cultural names, the meaning of which is dim and rarely used in everyday life, there may be significant shortcomings in the translation of works of art and teaching a foreign language.

The changes that occur in society affect the nature of a person, his or her requests and language and can displace many names from use, which is a

natural phenomenon. Therefore, if we do not study and reproduce the ancient names inherent in our national culture, stable expressions related to them, they will not only fall out of use, but will be completely forgotten. Because it is clear that the spiritual and material culture of any people is its treasure, accumulated and sorted over the centuries, a precious heritage that passes down from generation to generation. In the article, a number of jewellery names that occupy a place among such linguistic layers, which are rarely used in everyday life, were selected as the subject of study.

Recent studies on the introduction of national patterns in clothing, jewellery and household products are very promising. The demand for national jewellery items, which requires skill and sophistication, is also growing.

In general, the names related to the craft profession have been studied in detail from historical and linguistic points of view. In this regard, we should note the works by such ethnographers as A.I. Levshin, I.G. Andreyev, E.S. Wulfson, A. Margulan, S. Kassimanov, Kh. Argynbayev, U. Zhanibekov, E.A. Massanov, Sh.Zh. Tokhtabayeva and others, as well as such scholars as Ye. Zhanpeissov, N. Uali, R. Shoibekov, Zh. Mankeyeva, who comprehensively studied the linguistic nature of these units.

The craft industry originates from the depths of the history of the nation, and each product has its own meaning, scope, originality, specific ornament and pattern. As it is well known, due to modern requirements their number increases together with the passage of time. The fact that the culture of neighbouring cultures also influenced the development of the national craft profession has been stated in the works of ethnographic scientists who specially studied this issue.

The importance of studying jewellery names has been noted by the scientist R. Shoibekov in his work titled *Handicraft Vocabulary of the Kazakh Language*: “The vocabulary of handicrafts, the names and ethnographisms included in it – linguistic fragments of the world when considering in a broad sense the experience gained during the study of the environment and the knowledge of the true essence, and in this regard, the disclosure of the ethnocultural and cognitive content of the vocabulary of jewellery art is of great scientific importance” [1, 6].

A.I. Levshin, who left valuable information about the life, lifestyle, customs and traditions, beliefs and values of the Kazakhs in the past centuries, in his work titled *Description of the Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaissak Hordes and Steppes*, as well as E.S. Wulfson in his book *The Kyrgyzs*, mentioned that Kazakh girls and women with high taste must necessarily wear jewellery such as earrings, necklaces, rings, bracelets, sholpy, shashbau, etc. [2, 27]. It is described that some girls also wore a small silver earring on their nose as a sign that they were their father’s beloved daughters [3, 66].

In addition to the use of jewellery as a decorative item, there were

also meanings associated with such rituals, as healing, purity, protection from the evil eye and external negative influences. The above historical and ethnographic studies cited data that the girl from an early age wore jewellery on her hands, ears, camisoles (jackets), which is not accidental, but has its own causes and consequences. For example, a little girl would wear smaller silver earrings with the goal of 'protecting a young baby from the evil eye.'

Therefore, jewellery was used not only for luxury (*alqa* (necklace), *aikel* (women's breast jewellery), *tana* (pearl buttons), etc.), but also for customs and beliefs (*otau juzik*¹, *kudaghi juzik*, etc.) and beliefs (*boitumar* (amulets), *qoltyqsha* (dress-preservers), etc.), so women tried to wear different decorations depending on the situation and living conditions. For example, according to an earlier custom, the *kudaghi juzik* is a type of ring with a double strap, worn side by side on two fingers, the top is solid, with a special decoration. According to the tradition, the mother of the fiancée presented the ring to the mother of the fiancé. *Kudaghi juzik* looks like a signet ring but differs in design. The mother-in-law put the wedding ring, made in the shape of a dome, on her daughter-in-law and gave her blessings with the words "May your family be strong (lit. let the shanyrak (house) stand solid, stand high)! [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (hereinafter KKTS), Vol. 10, 233].

Ethnographer A. Margulan in his work dedicated to the traditions of Kazakh crafts noted that jewellery includes items that have different shapes, and gave valuable information about their shape, meaning, and scope of use. For example, *a onirzhiyek* (kind of a breastplate), *an omyrausha* (kind of a breastplate), *a kapsyrma* (a clasp), *a tumarsha* (an amulet) or *a boitumar* (talisman), *a sholpy* (pendants, silver jewellery suspended from a woman's braid), *shashbau* (ribbon with jewellery woven into a woman's braid), as well as *bracelets*, *earrings*, *rings*, *petinet* on a *saukele*, *hollow buttons* and *pins* in the form of a ball for clothing worn when out visiting and traveling [4, 170].

Among these, *onirzhiyek*, *kapsyrma* and *large round buttons* are used more rarely today. To determine their essence, let's rely on the definitions given in the encyclopaedia *The Traditional System of Ethnographic Categories, Concepts and Names of the Kazakhs*. *Onirzhiyek* is a decoration consisting of several silver plates, which are placed in one or two rows and are connected to each other by a silver chain. The neck of an elderly woman has three or five plates and is massive, while the size of a young woman is small and light [5, 46], and the *kapsyrma* (*kausyrma*) is a decoration for fastening and hanging the two front edges of women's clothing and two heads of belts [5, 444]. For example:

She wore a blue velvet coat with wide sleeves and a rich cut, and only

¹ *Otau juzik*, a wedding ring, a gift for a new bride from her mother-in-law after marriage. The ring means increase in the generation of that family and its strengthening.

one of the three *kapсырма* was fastened [KTTS, Vol. 9, 260] (Үстіндегі көк барқыт қамзолының да етек-жеңі кең, мол пішілген, соның ішінде үш бірдей *қапсырманың* біреуі ғана тағулы).

Hollow button is a round or oval shaped silver ornaments with a rattle inside, which used to be the size of a child's fist. It was often worn on the breast by older people for decorativeness [5, 537].

It is known that *sholpy* and *shashbau* are also used today only in special solemn events in connection with various modern changes in society, that is probably why especially the youth is often unable to distinguish and see the difference between them. *Sholpy* is a decoration worn on girls' strands, often triangular or oval shaped, made of smoked silver, made of two-piece chains with silver coins, amulets, bells on them, while *shashbau* is a decorative product designed to be worn on strands, often made of silver, and decorated with golden fringe or gold, silver coins [5,713]. Some silver coins worn on *shashbau* and *sholpy* were called *solkebay*, this is a form of one-ruble silver coin, which was in circulation in Tsarist Russia, the word *tseļkovy* (*целковый*) changed according to the phonetic laws of the Kazakh language [5, 230]. For example,

With a rattling *solkebay* she went into the room where Oraz was lying [KTTS, Vol. 13, 308] (Қырмызы шашына таққан *сөлкебайын* сыбдыратып, Ораз жатқан үйге кірді).

In addition, there are such types of hair ornaments (hairpins) as *shashkap*, *shashkerme*, *shashmonshak*, *shashtenge*. A *shashkap* is a decorative item that is worn to protect hair and strands from harsh climatic conditions such as sun, dust, etc.; *shashkerme* was considered a purely girlish silver jewellery and was fastened on the back of the head to collect and hold hair evenly; *shashmonshak* is a type of bead worn at the ends of the strands [5, 682].

Ethnography researcher Sh.Zh. Tokhtabayeva, who studied the jewellery of the nation profoundly, noted: "Girls started wearing jewellery from an early age. Their absence, according to the Kazakh tradition, meant the concept of mourning" [6, 97]. The above reasoning and the proverb that *a woman without jewellery is equal to a tree without leaves* also seem to explain understanding of this issue by the culture. At the same time, with age, the types and patterns of jewellery changed, and after marriage and with age, their number gradually decreased.

Each piece of jewellery, designed for women to consume in everyday life and at various national ceremonies and solemn gatherings, depending on their age, had its own characteristics, as well as some similar elements, unknown to the general public. Not to mention the fact that, although similar to each other, the jewellery worn on the hand was made of precious stones was called a *juzik* (type of a ring), jewellery with no stone, only gold or only silver was called *saqina* (type of a ring), a type of a ring forged/hammered or cast from gold and silver was called a *baldaq* (a signet ring). It is obvious

that the word *saqina* is often used as a common name for all of these types of jewellery in everyday life.

The names of jewellery can be considered a clear reflection in the language of the customs, traditions, beliefs and rituals, spiritual culture of the nation. Ethnographers and linguists who are interested in this issue have grouped them according to their species, essence, scope of use, material from which they were made, etc. For example, the linguist scholar R. Shoibekov, who comprehensively studied the names of jewellery and compiled dictionaries, classified the language units related to jewellery art into the following groups:

1. Names of jewellery;
2. Names of decorated household items;
3. Names of tools used in jewellery art;
4. Names of ornaments applied to jewellery;
5. Names of materials needed to make jewellery;
6. Names of processing methods and techniques used in jewellery art [7, 3].

To pay attention to the classification of language units related to the jewellery making, it is not only the name of a wide variety of items, but also the way they are made, as well as methods, materials and ornaments used. This classification shows the scale and importance of the scientist's research.

Ethnographer Sh. Zh. Tokhtabayeva, known for her important research on the jewellery of the nation, groups them according to the scope of use as follows:

1. Protective jewellery (*boitumar, tumarsha, qoltyqsha* (dress-preservers), *yessektas* (amulet stone));
2. Occipital decorations (*shekelik* (jewellery that girls (women) wear on their temples, *betmonshak* (worn on both sides of the *saukele*, several rows of spilled beads hang on the forehead);
3. Names of breast decoration (*pin, button, onirzhiyek*);
4. Decorations for the back (*back lace*);
5. Decorations for the waist (*beldik, belbeu* (types of a belt);
6. Decorations for hands (*bilezik* (bracelet), *juzik, saqina*);
7. Decorations for footwear (*aiylbas* (shoe buckle), *shytyra* (glittering decoration);
8. Collections of hygienic jewellery (*toothpicks, earpicks/ear cleaners*) [6, 131].

From the above classifications, we estimate the variety of jewellery and the fact that each has its own place and application area. It should also be noted that differences in the classifications of scientists depend on the goals and objectives of their research.

To give a definition of a *shytyra*, one of the most unknown names of jewellery according to the classification of Sh.Zh.Tokhtabayeva.

Shytyra is a silver ornament that is worn on clothes, installed on home furniture, dishes, and horse harnesses. Most of *shytyra* were made of silver, but sometimes they were made of precious metal, such as gold, and were made of precious stone. In addition to being used as a decoration for hats and shoes, *shytyra* was also worn as a button on the chest and as an amulet. Additionally, it was also pinned to the surface of objects made of fabric, birch, wood, or bone (5, 342).

Адам жүрегінің, туған айдың, қошқар мүйізінің түрін түсіріп жасаған бастырмалар мен ақықтар өте әсем келеді [KTTS, Vol. 3, p. 78].

The word *bastyрма* in this sentence, which is rarely used in everyday life, means “gold-plated silver jewellery that is embroidered on a camisole (jacket), *kazhekei* (jacket), dress, sometimes pinned to the edge of a dress [5,427].

A chain of silver patterned zharma in the shape of a heart worn on the breast of a dress [KTTS, Vol. 6, p. 106]. (*Тойға киетін таза көйлектің омырауына жүрек тәрізденіп күмістен жасалған өрнекті жармалар тізбегі тағылатын*). From the given sentence, it follows that *zharma* are also one of the jewellery items.

Among the jewellery of Kazakh women, there are such types as *aikel*, *shubyrtpa*, *qoza*, which are very rarely used nowadays.

Aikel is the ancient name for a necklace that girls wear around their necks, decorated with gold or silver. Some types of *aikel* are made of precious velvet, decorated with silver money or precious stones, sewn like a necklace that hangs on the chest of girls, falls over the left shoulder and is buttoned under the right armpit. In the indigenous environment, such a necklace was worn for decorative purposes and for the purpose of protecting from the evil eye; *shubyrtpa* is the ancient name of a pendant *onirzhiek*, beads, necklace, made of precious stones (5,725), *qoza* is a dome-shaped decoration made of gold, silver, with a stone in the centre, worn on the outwear and on the headdress (KTTS, Vol. 9, 646).

“A beautiful girl puts a small blue camisole on her knee and pins a carved silver tana on her breast” [8, 93] (*Сұлу қыз кішкене көк камзолды тізесіне салып, омырауына ойған күміс тана қадайды*).

Tana looks like a button, but it is slightly larger, shinier, it is a kind of decoration that women wear on the collar of their clothes, hats, and breasts for decorative purposes.

The jewellery of each people is like the source of antiquity, there are many secrets hidden underneath it. As a result of studying the types of jewellery, their meaning and the role they play, we can get valuable data on the history, material culture, worldview and beliefs of that nation.

Conclusion

To sum up the above judgments, the jewellery art of the Kazakh people dates back to ancient times. Some coincidences related to the names, patterns, ornaments of neighbouring cultures and Kazakh jewellery evidence of cultural relations, trade, which went on for centuries.

The wider use of silver than gold in the manufacture of handicrafts is due to the fact that gold is softer and more expensive, as well as people's understanding of the healing and cleansing properties of silver and its availability. Therefore, jewellery made of various metals and decorated with precious stones not only gave beauty to the image of a woman, but also performed such auxiliary functions as protection from evil eye and maintained purity.

The names of jewellery items make up a large part of the vocabulary of the Kazakh language. They contain valuable information about the history, culture and ideology of the nation. It has been noted above that in the Kazakh linguistics this issue has been studied quite a bit. However, the study of these names from a comparative, contrastive and translational points of view is still neglected. It is known that in the process of translating works of fiction from their native language to foreign languages or comparative studies, misunderstanding, ignorance of the origin, scope of use, the essence of their consumption, causes and consequences of such ancient language units can damage the quality of both translation and research. In the future, if the attention is paid to these issues, and the indigenous words in the treasury of the language are revived, a number of unresolved problems will disappear.

REFERENCES

- [1] Shoibekov R.N. Qazaq zergerlik onerinin leksikasy [Vocabulary of Kazakh Jewellery Art]. – Almaty, 1993. – 158 b. [in Kaz.]
- [2] Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazachikh ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of the Kyrgyz-Kossak or Kyrgyz-Kaissak Hordes and Steppes]. - St. Petersburg: Karla Kraya, 1832; Wolfson E.S. Kirghiz. – Moscow, 1901. – 79 s. [in Rus.]
- [3] Andreev I.G. Opisanie Srednei ordi kirgiz-kaisakov [Description of the Middle Horde of Kyrgyz-Kaissaks]. – Almaty: Gylym, 1998. – 280 p.
- [4] Margulan A. Kh. Kazakhskoe narodnoe prikladnoe iskustvo [Kazakh Folk Applied Art]. Volume 1. – Alma-Ata: Oner, 1986.– 256 s. [in Rus.]
- [5] Qazaqtyn etnografialiq kategorialar, ugimdar men ataularinyn dasturli zhuyesi [Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Names]. – Almaty: Asia Channel, 2014. – 840 b. [in Kaz.]
- [6] Tokhtabayeva Sh. Zh. Shedevry Velikoy stepi [Masterpieces of the Great Steppe]. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 240 s. [in Rus.]
- [7] Shoibekov R.N. Qasaq qoloneri atalymdarynyn tusindirme sozdygy

[Explanatory dictionary of Kazakh handicrafts] – Almaty: Sardar Publishing House, 2012. – 312 b. [in Kaz.]

[8] Aimaurov Zh. Aqbilek: roman [Aqbilek: Novel]. – Almaty: Atamura, 2003. – 280 s. [in Rus.]

ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘНІ

Сәтенова С.К.¹, Мизамхан Б.², *Акижанова Д.М.³

^{1, *3} Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

² Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем
тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала қазақ тіліндегі зергерлік өнерге қатысты тілдік бірліктерді зерттеуге арналған. Мақалада аталған тілдік бірліктердің зерттелуіне қысқаша шолу жасалып, жіктелімі қарастырылды. Сондай-ақ кейінгі кезеңдерде сиректеу қолданылатын бірқатар зергерлік бұйым атауларының этнолингвистикалық мәні сарапталды. Зерттеу барысында қазақтың көне зергерлік бұйымдарының атаулары, этномәдени қыры, оларды тұтынудың себеп-салдары тәрізді мәселелер жоғары оқу орындарында білім алушылардың көпшілігіне беймәлім екендігі анықталды. Сондықтан да тілдік қордың ауқымды бөлігін құрайтын аталмыш тілдік бірліктерді салыстырмалы, салғастырмалы және аударматанымдық тұрғыдан зерттеудің маңызы зор. Себебі қандай да болмасын зергерлік бұйымдардың тұтас тұрпатында, материалы мен ою-өрнектерінде, тіпті қолданылуында да көпшілік назарынан тыс қалатын өзіндік мән бар. Аталған топқа қатысты тілдік бірліктерді зерттеу ұлт тарихы, мәдениеті, дүниетанымы, ұстанымы, қолөнері жөнінде кейбір мағлұматтарды анықтауға септігін тигізеді.

Зергерлік өнерге қатысты тілдік бірліктерді зерттеу барысында келесідей әдіс-тәсілдер қолданылды. Сипаттама әдісі негізінде қазақ тіліндегі зергерлік өнерге қатысты тілдік бірліктердің зерттелуі, жіктелімі, түрлері т.б. тәрізді мәселелер сарапталды. Салыстырмалы әдістің нәтижесінде зергерлік өнерге қатысты тілдік бірліктердің жиі және сирек қолданылатын түрлері, жасалу жолдары анықталды. Құрылымдық әдістің негізінде аталған тілдік бірліктердің құрамы және құрылымы, тіркес құрауға икемдігі нақтыланды. Семантикалық әдістің нәтижесінде әшекей бұйым атауларының мәні, қолданыс аясы, әйел адамның жас ерекшелігіне қарай қолданысы тәрізді мәселелер анықталды. Ал этнолингвистикалық әдіс арқылы әрбір әшекей бұйымның шығу төркіні, мәні, маңыздылығы, әйел адамның өмірінде алатын орны сарапталды.

Тірек сөздер: қолөнер, зергерлік өнер, зергерлік бұйымдар, этномәдени лексика, этнолингвистика, мәдени нышанды, тілдік бірлік, мәдениет, қазақ мәдениеті

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ, СВЯЗАННЫХ С ЮВЕЛИРНЫМ ИСКУССТВОМ

Сатенова С.К.¹, Мизамхан Б.², * Акижанова Д.М.³

^{1, *3} Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

² Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена изучению языковых единиц, связанных с ювелирным искусством в казахском языке. В статье представлен краткий обзор изучения и классификация данных языковых единиц. Также проанализирована этнолингвистическая сущность ряда редких наименований ювелирных изделий. Исследование показало, что большинство обучающихся вузов не знакомо с наименованиями некоторых древних казахских ювелирных украшений, их этнокультурными аспектами, а также традиции их ношения. Поэтому важно исследовать данные языковые единицы, которые составляют большую часть языкового фонда в сравнительном, сопоставительном и переводческом аспектах. Так как форма, материал, орнамент и даже использование какого-либо ювелирного изделия несет в себе особый смысл, который остается скрытым для большинства. Изучение языковых единиц данной группы, помогает расшифровать некоторую информацию об истории, культуре, мировоззрении, принципах и ремеслах нации.

В исследовании языковых единиц, связанных с ювелирным искусством, были использованы следующие методы и приемы. На основе описательного метода были проанализированы такие вопросы, как изучение, классификация, виды языковых единиц, связанных с ювелирным искусством в казахском языке. В результате сравнительного метода были выявлены наиболее часто и редко используемые типы, способы создания языковых единиц, связанных с ювелирным искусством. На основе структурного метода уточнены состав и структура указанных языковых единиц, их гибкость в построении словосочетаний. В результате семантического метода были выявлены такие проблемы, как значение, сфера применения названий украшений, возрастное использование женщин. С помощью этнолингвистического метода были проанализированы происхождение, сущность, значение, место, которое женщина занимает в жизни человека.

Ключевые слова: ремесло, ювелирные изделия, ювелирное

искусство, этнокультурная лексика, этнолингвистика, культурная символика, языковая единица, культура, казахская культура

Received: April 1, 2024

Information about authors:

Satenova Serikkul Kupeshbayevna – Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, e-mail: satenovask@yandex.kz, orcid: 0000-0002-5959-6887

Mizamkhan Baglan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, e-mail: fpif@ablaikhan.kz, orcid:0000-0001-5581-7147

Akizhanova Diana Muratovna – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, e-mail: diana.akizhanova@gmail.com, orcid: 0000-0002-1300-0339

Авторлар туралы мәлімет:

Сәтенова Сериккул Купешбаевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, e-mail: satenovask@yandex.kz, orcid: 0000-0002-5959-6887

Мизамхан Баглан – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, e-mail: fpif@ablaikhan.kz, orcid: 0000-0001-5581-7147

Акижанова Диана Муратовна – PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, e-mail: diana.akizhanova@gmail.com, orcid: 0000-0002-1300-0339

Информация об авторах:

Сатенова Сериккул Купешбаевна – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, e-mail: satenovask@yandex.kz, orcid: 0000-0002-5959-6887

Мизамхан Баглан – кандидат филологических наук, доцент, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, e-mail: fpif@ablaikhon.kz, orcid: 0000-0001-5581-7147

Акижанова Диана Муратовна – PhD, и.о.доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, e-mail: diana.akizhanova@gmail.com, orcid: 0000-0002-1300-0339

УДК 808.1

МРНТИ16.31.02

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.016>

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЕДИНИЦЫ (НА ПРИМЕРЕ ПОНЯТИЯ «ЧЕСТЬ»)

*Сурова Д.С.¹

¹ ВКТУ им. Д.Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Аннотация. Оперирование содержательной стороной слова и установление его взаимоотношений с другими единицами изучается в разделе языкознания, называемом семантикой. Понимание природы и сущности семантических компонентов слов влияет на способность передавать значение и понимать различные комбинации этих значений как элементов языка. Целью данного исследования является изучение семантической природы слова «честь». В задачи исследования входило уточнить содержание понятия «семантика»; провести семантический анализ слова «честь» на различных уровнях; исследовать лексическую сочетаемость и парадигматические характеристики слова «честь»; определить семантическое поле слова с использованием метода анкетирования; проанализировать функционирование изучаемой единицы в контексте современной языковой картины мира через продукты популярной культуры. Научная значимость данного исследования заключается в проведении комплексного семантического анализа лексической единицы для более глубокого понимания значения и функционирования в языке и культуре. Понятие «честь» как важный феномен культуры раскрывает ценностное восприятие человеком самого себя и обуславливает его поведение. Интересно проследить, какие лексические характеристики наполняют это понятие именно таким смыслом. Практическая значимость работы определяется авторским анализом плана содержания слова «честь», обрисовкой его концепта. Методология исследования включает использование общенаучных методов сравнения, анализа и синтеза, а также метода анкетирования для определения семантического поля слова «честь». Изучение особенностей функционирования слова в современной языковой картине мира через анализ элементов популярной культуры представляет особый интерес, так как позволяет выявить, как это понятие воспринимается и интерпретируется в контексте массовых медиа и общественного сознания. Ключевыми результатами исследования стали следующие: уточнение понятия «семантика», определение семантической и дискурсивной наполненности единицы «честь», построение карты синонимической частотности изучаемой единицы, определение концепта «честь» в современном языковом сознании.

Ключевые слова: семантика, лексическое значение, функционирование языковой единицы, синонимические отношения, лексическая сочетаемость, прагматическая информация, дискурс, семантическое поле

Досадно мне, коль слово «честь» забыто
В. Высоцкий

Введение

Семантический анализ единицы – это способ познания, восприятия и осмысления не только ее содержания, места в лексической системе, особенностях функционирования, но и прагматической информации, заложенной в единице, обусловленной сложившейся картиной мира и апперцепционной базой носителя языка.

Семантический анализ включает лексикографическую характеристику слов, синонимических и лексических сочетаний, что позволяет глубже понять оттенки значения изучаемой единицы. Этот подход также акцентирует внимание на восприятии носителями языка того или иного слова и на особенностях реализации единиц в текстах художественной литературы и массовых медиа.

Расшифровка семантических кодов понятия «честь» предоставляет обширные возможности для исследования как культурных, так и исторических аспектов этого слова; позволяет выявить множество оттенков значения, которые слово «честь» может иметь в разных контекстах; помогает охарактеризовать особенности восприятия лексемы носителям языка. Исследование этого понятия в аспектах синхронии и диахронии определяет, как значения слова изменялись на протяжении времени и как они воспринимаются в современном языке.

Одним из ключевых направлений современной лингвистики выступает семантика – раздел языкознания, который анализирует связи между знаками и их значениями, а также то, как эти значения передаются и воспринимаются субъектами речи, как они взаимодействуют в дискурсе [1 – 4].

В условиях глобализации и изменений в социокультурных и коммуникативных процессах семантические исследования приобретают особую актуальность, позволяя лучше понять языковую картину мира и когнитивные механизмы, стоящие за языковыми явлениями [5; 6].

Центральным объектом данного исследования является слово «честь», которое имеет глубокую культурную и моральную значимость. Это понятие тесно связано с ценностным восприятием человеком самого себя, своего поведения и взаимодействия с окружающим миром.

Семантический анализ слова «честь» позволяет определить значения и оттенки, которые это слово может иметь в разных контекстах; прояснить, как оно отражает ценности и нормы; рассмотреть, с какими

другими словами и выражениями употребляется; исследовать его грамматические формы и связи с другими словами. Такой анализ способствует более полному пониманию как самого слова, так и его места в языке и культуре. Ключевым аспектом исследования является изучение особенностей функционирования слова «честь» в контексте современной языковой картины мира, что дает возможность понять его актуальное значение, выявить культурные и социолингвистические особенности его употребления, а также проследить, как оно отражает изменения в общественном сознании и ценностях.

Исследование слова «честь» через призму семантики открывает новые перспективы в понимании языковых процессов и функционирования ключевых понятий в культурном контексте.

Описание материалов и методов

Для достижения цели исследования были использованы как общенаучные, так и специальные методы. Среди общенаучных методов применялось сравнение для сопоставления различных лексических и семантических характеристик слова «честь» в контекстах, анализ для разложения семантической структуры слова на составляющие, изучения его значений и функций, синтез для объединения результатов анализа и формирования целостного представления о семантической природе слова.

Кроме того, был применен метод анкетирования для сбора данных о восприятии и использовании слова «честь» реципиентами, что позволило выявить современные ассоциации и семантические коннотации, связанные с этим понятием.

Использование этих методов дало возможность комплексно исследовать семантическую структуру слова «честь» и проследить его функционирование в современной языковой картине мира.

Материалом для анализа понятия «честь» в данной работе послужили романы Ф. М. Достоевского и современный интернет-контент.

Ф. М. Достоевский освещает сложные моральные и философские аспекты чести, предлагая глубокие размышления о её роли в жизни человека и обществе. Интернет-контент позволяет рассмотреть актуальные интерпретации понятия «честь» в условиях культурной динамики. Сочетание классических и современных источников обеспечивает широкую и многогранную перспективу анализируемой темы, способствуя более полному пониманию её эволюции и значимости в различные исторические эпохи.

Результаты и обсуждение

В работе предлагается семантический анализ конкретной лексической единицы. Объектом изучения выбрана лексема «честь»,

предметом исследования являются – ее семантические признаки. Предпринята попытка проведения комплексного семантического анализа слова «честь» путем определения типов значений и концептов, стоящих за этим словом, выделения лексической сочетаемости слова и прагматической информации, указывающей на дополнительные оттенки значения.

Выбор слова «честь» в качестве объекта исследования обусловлен его глубокой культурной и социальной значимостью. Это понятие отражает не только личные ценности и моральные установки человека, но и поведение в обществе, что делает его важным элементом как индивидуальной, так и коллективной идентичности. Изучение семантики слова «честь» позволяет раскрыть, каким образом это понятие наполняется смыслом в различных контекстах и как оно функционирует в современном дискурсе, отражая ценности и нормы, присущие обществу.

Самый простой и достоверный способ работы с лексическим значением – изучение словарных статей.

В XVIII веке слово «честь» трактовалось следующим образом: «1) почтение, уважение; внутреннее убеждение о преимущественном достоинстве в чем-либо; 2) употребляется также для изъявления учтивости как в разговорах, так и в письмах ...; 3) слава, достопочтенное имя, приобретаемое преимущественными качествами, отменными деяниями и другими отличиями» [7].

В толковом словаре В.И. Даля от 1882 года «честь» определяется как: «1) внутреннее нравственное достоинство человека, доблесть, честность, благородство души и чистая совесть; 2) условное, светское, житейское благородство, нередко ложное, мнимое; 3) внешнее доказательство отличия; почет, почесть, почтение, чествование, изъявление уважения, признание чьего-то превосходства» [8, с. 617-618].

В этимологическом онлайн словаре русского языка (Шанский Н.М.) видим: «честь – общеславянское суффиксальное производное (суф. -ть, ср. власть, весть и др.) от той же основы, что чтить, чести «почитать» < ѣtti (tt > ст, ь > е), почет, читать. То есть буквальное значение слова «честь» – «почитание, почет, уважение» (<https://lexicography.online/etymology/shansky/%D1%87/%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8C>).

Толкование слова «честь», прежде всего, указывало на моральную сторону, на набор внутренних личностных качеств человека.

В современных словарях акцентируется внимание на нравственной составляющей концепта «честь», который определяется как моральное или социальное достоинство, вызывающее и поддерживающее уважение как к самому себе, так и со стороны окружающих [9].

В «Популярном словаре русского языка» указывается на соотнесенность слова «честь» с воинскими обязанностями,

подчеркивается его связь с личным, профессиональным, военным и спортивным достоинством [10].

Таким образом, фиксирование значения слова «честь» в словарях отражает некое смещение акцента, расширение контекста употребления. Понятие чести в XVIII–XIX веке ассоциировалось, в первую очередь, с личными качествами человека. Более широкое понимание, включающее в себя профессиональное и социальное достоинство, находим в современных определениях.

Следующий этап семантического анализа единицы – изучение системных отношений анализируемого слова. Любое слово, занимая определенное место в структуре языка, связано с другими единицами сопоставительными отношениями: «Лексическая система – это не просто структурированная совокупность отдельных слов, а система взаимосвязанных, пересекающихся классов слов разного объема и характера» [11, с. 5].

Синонимические связи наиболее ярко демонстрируют изменения в дискурсе путем расширения синонимических рядов, добавления экспрессивной и стилистической нагрузки, актуализации тех или иных компонентов смысла [12].

Онлайн платформы лексического содержания дают достаточно объемные списки синонимов слова «честь» (до 70 слов). Для того чтобы упорядочить эти списки, нами была построена карта синонимической частотности на основе результатов анкетирования реципиентов (см. рисунок 1).

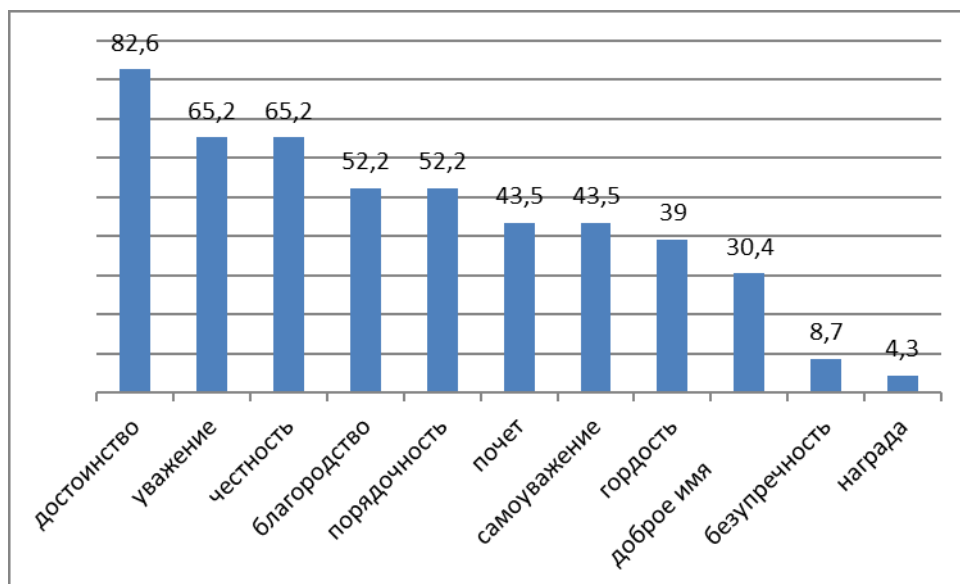

Рисунок 1 – Карта синонимической частотности слова «честь»

С точки зрения опрашиваемых, слово «достоинство» наиболее точно отражает понятие «честь» в контексте понимания человеком своей ценности. Это наблюдение является логичным, поскольку осознание собственной ценности способствует уважению к другим и честному, благородному и порядочному проявлению себя. При этом вознаграждение за данное осознание, будь то материальное или духовное, занимает далеко не первое место (4,3% всех ответов). Опрос продемонстрировал, что респонденты выбирали синонимы, которые непосредственно передают смысл слова «честь», подтверждая его связь с нравственными и этическими характеристиками личности.

Перейдем к характеристике линейных отношений слова «честь» с другими единицами лексической системы: рассмотрим лексическую сочетаемость слова, выявим конкретные варианты использования слова «честь» в ряду других слов, определим закономерности этих связей.

Сервис «Карта слов и выражений русского языка» (<https://kartaslov.ru/>) дает следующие примеры лексической сочетаемости анализируемого слова.

Таблица 1. Карта сочетаемости слова «честь»

с прилагательными	с существительными (главное слово)	с существительными (зависимое слово)	с глаголами
собственная честь	в честь победы	дело чести	отдать честь
великая честь	в честь богов	кодекс чести	защитить свою честь
высокая честь	в честь праздника	понятие чести	иметь честь
подобная честь	в честь рождения	человек чести	клясться честью
воинская честь	в честь семьи	долг чести	оказать честь
офицерская честь	в честь события	защита чести	удостоиться чести
большая честь	в честь дня	слово чести	спасти свою честь
особая честь	честь мундира	вопрос чести	отстоять свою честь
огромная честь	в честь приезда	суд чести	сохранить честь
рыцарская честь	в честь гостей	чувство чести	воздать честь
девичья честь	в честь матери	законы чести	отказаться от чести
величайшая честь	в честь возвращения	во имя чести	благодарить за честь
дворянская честь	в честь героя	оскорбление чести	умереть с честью

Анализ лексической сочетаемости слова «честь» демонстрирует его разнообразное использование во фразах с прилагательными, существительными и глаголами, что подчеркивает многогранность

концепта и его значимость в различных контекстах.

Подтвердим это примерами из художественной литературы. Изучение слова «честь» проводилось на материале произведений Ф.М. Достоевского. Его творчество глубоко исследует моральные и этические вопросы, а также внутренние конфликты персонажей, связанные с понятием чести. Достоевский мастерски раскрывает сложные аспекты человеческой природы и показывает, как понятие «честь» влияет на поведение и судьбы героев. В его романах часто рассматриваются темы самоуважения, социальной ответственности и нравственного выбора, что позволяет глубже понять, как слово «честь» соотносится с другими семантическими компонентами и проявляется в различных контекстах.

В сочетании слова «честь» с прилагательным видим указание на личные качества человека (качественные прилагательные) и на социальный статус, роль человека (относительные прилагательные). При этом в сочетаниях с качественными прилагательными указывается, на кого или на что направлена оцениваемая честь, а в сочетаниях с относительными прилагательными отражаются требования, которые накладываются на самого субъекта речи и которые нельзя нарушить.

- *Он считал это своей **высокой честью** – не отказываться от своих убеждений* (Братья Карамазовы).

- *Он был готов пожертвовать всем ради своей **дворянской чести*** (Преступление и наказание).

В словосочетании существительное + местоимение, в котором лексема «честь» является главным словом, актуализируется значение «почёт», «проявление уважения к другому человеку»:

- *Посмотрите, Лизавета Прокофьевна, эти чашки, – как-то странно заторопился он, – эти фарфоровые чашки и, кажется, превосходного фарфора, стоят у Лебедева всегда в шифоньерке под стеклом, запертые, никогда не подаются... как водится, это в приданое за женой его было... у них так водится... и вот он их нам подал, **в честь вас**, разумеется, до того обрадовался... (Идиот).*

- ***В честь тебя** я готов был бы сделать всё, лишь бы только ты был доволен* (Братья Карамазовы).

- *Собираясь в путь, я всё думал, что **в честь тебя** я должен сделать что-то хорошее, что-то запоминающееся* (Униженные и оскорблённые).

Положение изучаемой единицы в качестве зависимой от другого существительного выдвигает на первый план значения «чувство самоуважения».

- *...он сам называет себя **человеком чести**, и вся его жизнь только и состоит в том, чтобы не опозорить **свою честь**...* (Двойник)

- ***Я человек чести**, но честь моя не может быть защищена только словом, она требует поступков* (Братья Карамазовы).

Это же значение реализуется в сочетании с глаголом. Отмечается наиболее частотное использование именно такого вида словосочетаний (глагол + честь):

- *Я ничего не знаю, Настасья Филипповна, я ничего не видел, вы правы, но я... я сочту, что вы мне, а не я **сделаю честь*** (Идиот).

- *Входя сюда, я думал, что унесу иезуитство, хитрость, выведывающую змею, а **нашел честь, славу, студента!*** (Подросток).

- *Я стремился **вернуть честь**, которую у меня отняли* (Униженные и оскорблённые).

- *Он пытался **восстановить честь**, утраченную в глазах окружающих* (Преступление и наказание).

В данных примерах «честь» выступает как отражение не только внутреннего достоинства, но и социальной идентичности, а также стремления к восстановлению уважения и признания.

Итак, значение слова «честь» зависит не только от его лексико-грамматической сочетаемости, но и от контекста, в котором оно употребляется, а также от конкретной ситуации, в которой слово используется, что позволяет ему приобретать различные оттенки и нюансы значений.

Перейдем к анализу функционирования слова «честь» в современном текстовом пространстве / дискурсе. Платформа Google Books Ngram Viewer является крупнейшим на данный момент источником статистического анализа лексической информации, содержащейся в оцифрованных книгах (проект Google Books). Сервис позволяет визуализировать частотность использования языковых единиц любого языка (рисунок 2).

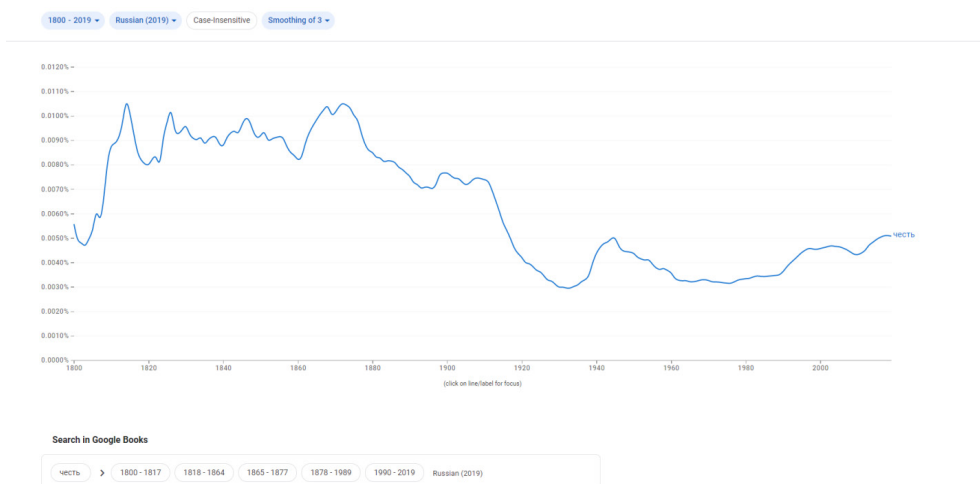

Рисунок 2 – Статистика использования слова «честь» в оцифрованных текстах Google Books

График показывает общие тенденции использования слова «честь» в изданиях за период с 1800 по 2019 годы. Хотя эти тенденции являются условными и не совсем точными, они все же позволяют выявить некоторые закономерности: к 2000-м годам наблюдается уменьшение частотности употребления слова «честь» в оцифрованной литературе на русском языке по сравнению с его использованием в XIX веке и начале XX века.

Данное наблюдение подтверждается результатами анкетирования, проведенного в рамках исследования. Отвечая на вопрос «Произведения каких авторов мировой литературы, по Вашему мнению, связаны со словом «честь»?», респонденты указали произведения А.С. Пушкина, М.А. Шолохова, А.Н. Островского, Ч.Т. Айтматова, Л.Н. Толстого, И.С. Тургенева, С.М. Муканова, М. Шаханова, А. Кунанбаева, Б. Акунина. Респонденты связывают понятие чести преимущественно с произведениями классической литературы, указывая на значимость данной темы в творчестве авторов прошлых веков.

В современной литературе понятию «честь» практически не уделяется внимания. Исключением из этого списка является фамилия Б. Акунина, нашего современника, однако его произведения носят исторический характер и рассказывают о чести, как о благородстве души, высоких нравственных качествах человека в приложении к сословному признаку (дворянство) или философско-культурному (самурайство).

Популярная культура – это та культура, которая массово тиражируется и широко известна публике, основными ее источниками называют музыку, кинематограф, мультфильмы, рекламу, спорт, дизайн [13 – 15].

В современном кинематографе слово «честь» фигурирует в названиях достаточно большого количества фильмов. В основном это исторические драмы и мелодрамы, в которых рассказывается о чести человека, выполняющего свой долг, предназначение: «Честь имею» (2021) – российская драма о военных и их моральных выборах (режиссер А. Ширвиндт), «Честь подвига» (2018) – картина, рассказывающая о подвигах военных в сложных исторических условиях (режиссер А. Виноградов), «Честь» (2020) – исторический фильм, который исследует тему чести и морали на фоне различных социальных и культурных конфликтов (режиссер А. Сидоров).

Вместе с тем, анализ контента YouTube-каналов показывает, что блогерские проекты, в которых можно найти рассуждения, связанные с понятием «честь» – это, в основном, каналы о психологии, философском осмыслении жизни, культуре (Философия на каждый день, Лекториум, Григорий Параев, Актуальная философия, Сложные вещи, Философский клуб). Это указывает на то, что интерес к понятию чести проявляется преимущественно среди определённой аудитории, и не охватывает

более широкие слои общества, что может свидетельствовать о его недостаточной популяризации в современных медиаформатах.

Итак, мы видим, что семантические коды содержат информацию о мировоззренческих представлениях, систематизируют многообразие рациональных, экспрессивных, конкретно-индивидуальных и абстрактно-обобщенных оттенков лексической единицы.

Дальнейшее изучение слова «честь» можно провести в разных направлениях: исследование эмоциональных и психологических ассоциаций, связанных с понятием «честь»; изучение понятия через призму других дисциплин, таких как социология, антропология и культурология; сравнение концепции чести в разных языках и культурах. Эти направления помогут расширить понимание слова «честь» и его значимости в современном обществе.

Заключение

В ходе исследования лексической единицы «честь» был проведен комплексный семантический анализ, который позволил получить определенные выводы и осмысления.

Понятие «честь» не может быть сведено к простому определению. Оно затрагивает разные аспекты, которые, в свою очередь, являются краеугольными камнями понимания культурных, социальных и моральных норм в разных обществах.

Анализ лексического значения слова «честь», зафиксированного в словарях, позволяет выявить его основные семантические компоненты, такие, как «достоинство», «самоуважение», «репутация». Исследование синонимических связей позволяет уточнить смысловые оттенки и углубить понимание концепта «честь». Лексическая сочетаемость показывает, в каких контекстах и с какими словами чаще всего используется «честь», выявляя устойчивые фразы и смысловые ассоциации. Исследование контекста употребления и восприятия реципиентами дает возможность оценить, как значение слова варьируется в зависимости от ситуации и времени. Такой комплексный анализ демонстрирует, что понятие «честь» имеет многослойную и социально значимую структуру, отражающую не только индивидуальные, но и культурные ценности общества.

С течением времени значение понятия «честь» подвергается изменениям, которые отражают сдвиги в общественных ценностях и нормах. Это подчеркивает важность такого лексико-семантического анализа в современном контексте, особенно в свете изменений в моральных и этических стандартах.

В последние десятилетия наблюдается заметная тенденция к снижению употребления слова «честь» в литературе и текстах. Эта динамика указывает на смещение акцентов в общественном сознании,

где традиционные представления о чести постепенно заменяются более современными ценностями, такими, как индивидуализм и прагматизм. Это изменение отражает сдвиг культурных норм и приоритетов, показывая, что концепция чести становится менее значимой в обществе.

Перспективным направлением дальнейшего исследования может стать анализ трансформации понятия «честь» в цифровую эпоху в социальных сетях. Также важно рассмотреть, как концепт «честь» проявляется в разных языках и культурах. Это может углубить наше понимание как универсальных, так и специфических аспектов данного понятия и создаст возможность для более глубокого лексикологического и социолингвистического анализа слова «честь» и его роли в современном языке и культуре.

Информация о финансировании

Работа выполнялась в рамках грантового финансирования по научным и (или) научно-техническим проектам на 2023-2025 годы МОН РК АР19677724 «Построение модели неформального образования «студент – университет – внешняя образовательная среда».

ЛИТЕРАТУРА

[1] Fahimpour Z., Khany R., Teo T. Science mapping the literature in Applied Linguistics secondary research: navigating knowledge evolution from an epistemic perspective (1970–2022) // Language Sciences. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2024.10168>.

[2] Montague R. Universal grammar // Theoria. 36: 373 – 398. reprinted in Thomason (ed.). – 1974. – P. 7 – 27.

[3] Milošević I., Pavlović T.V. A cognitive semantic exploration of English plant phrasal verbs with the particle out and their Serbian counterparts // Poznan Studies in Contemporary Linguistics. – 2020 – vol. 56. – no. 4. – P. 681-709. <https://doi.org/10.1515/psicl-2020-0023>.

[4] Снабекова М.М. О лингвокультурной семантике космонима «аспан» в казахском и английском языках // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия «Филологические науки». – 3 (74) – 2024. – С. 272 – 289.

[5] Zhou Ch., Yu Zh., Yuan X., Zhou Sh., Bu J., Wang H., Less is more: A closer look at semantic-based few-shot learning // Information Fusion. – Volume 114. – 2025. – 102672. <https://doi.org/10.1016/j.inffus.2024.102672>.

[6] Kearney E., McMahon K.L., Guenther F., Arciuli J., de Zubicaray G.I. Revisiting the concreteness effect: Non-arbitrary mappings between form and concreteness of English words influence lexical processing. // Cognition. – Volume 254. – 2025. – 105972. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2024.105972>.

[7] Словарь Академии Российской (в 6 томах). СПб.: Императорская

Академия Наук, 1789. – 725 с. Электронное переиздание: <http://it-claim.ru/Projects/ESAR/SAR/PDFSAR/Framesetpdf.htm>.

[8] Толковый словарь живаго великорускаго языка: [в 4 т.] / [соч.] Владимира Даля. – М.: Издание Общества любителей российской словесности, 1863 – 1866. – т. 4 (2-е изд., 1882). – 723 с.

[9] Ефремова Т. Ф. Современный толковый словарь русского языка. В 3-х тт. / Т. Ф. Ефремова – АСТ, Астрель, Харвест, Lingua, 2005. – 1168 с. <https://lexicography.online/explanatory/efremova/search?s=%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8C>.

[10] Популярный словарь русского языка. Толково-энциклопедический словарь / А.П. Гуськова, Б.В. Сотин. – М.: Рус. яз.: Медиа, 2003. – 870 с.

[11] Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка / Э.В. Кузнецова. – М.: Высшая школа, 1989. – 216 с.

[12] Novogrodsky R., Fish S., & Hoffmeister R. The Acquisition of Synonyms in American Sign Language (ASL): Toward a Further Understanding of the Components of ASL Vocabulary Knowledge. // *Sign Language Studies*. 2024. – № 14. – P. 225-249. <https://doi.org/10.1353/sls.2014.0003>.

[13] Акабаева М.О. Медиатекст – ключевой фактор в создании медиакартины мира // *Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия «Филологические науки»*. – 2022. – № 4 (67). – С. 5-10.

Law L. A collection of linguistic approaches to the study of pop culture // *English Today*. – 2021. – №38. – P. 138 – 140. <https://doi.org/10.1017/S0266078421000390>.

Jiang W. The relationship between culture and language // *Elt Journal*. 2000. – №54. – P. 328-334. <https://doi.org/10.1093/ELT/54.4.328>.

REFERENCES

[1] Fahimpour Z., Khany R., Teo T. Science mapping the literature in Applied Linguistics secondary research: navigating knowledge evolution from an epistemic perspective (1970–2022) // *Language Sciences*. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2024.10168>.

[2] Montague R. Universal grammar // *Theoria*. 36: 373 – 398. reprinted in Thomason (ed.). – 1974. - P. 7-27.

[3] Milošević I., Pavlović T.V. A cognitive semantic exploration of English plant phrasal verbs with the particle out and their Serbian counterparts // *Poznan Studies in Contemporary Linguistics*. – 2020 – vol. 56. – № 4. – P. 681 – 709. <https://doi.org/10.1515/psicl-2020-0023>.

[4] Snabekova M.M. O lingvokul'turnoj semantike kosmonima «aspan» v kazahskom i anglijskom yazykah [On the linguistic and cultural semantics of the cosmononym “aspan” in the Kazakh and English languages] // *Izvestiya KazUMOиMЯ imeni Abylaj hana. Seriya «Filologicheskie nauki»*. – № 3 (74). – 2024. – S. 272-289. [in Rus.]

[5] Zhou Ch., Yu Zh., Yuan X., Zhou Sh., Bu J., Wang H., Less is more: A closer look at semantic-based few-shot learning // *Information Fusion*. – Volume 114. – 2025. – 102672. <https://doi.org/10.1016/j.inffus.2024.102672>.

[6] Kearney E., McMahon K.L., Guenther F., Arciuli J., de Zubicaray G.I. Revisiting the concreteness effect: Non-arbitrary mappings between form and concreteness of English words influence lexical processing. // *Cognition*. – 2025. – Volume 254. – 105972. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2024.105972>.

[7] Slovar' Akademii Rossijskoj (v 6 tomah) [Dictionary of the Russian Academy (in 6 volumes)]. SPb.: Imperatorskaya Akademiya Nauk, 1789. – 725 s. Elektronnoe pereizdanie: <http://it-claim.ru/Projects/ESAR/SAR/PDFSAR/Framesetpdf.htm>. [in Rus.]

[8] Tolkovyj slovar' zhivago velikoruskago yazyka: [v 4 t.] / [soch.] Vladimira Dalja. [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language V.I. Dahl]. – M.: Izdanie Obshchestva lyubitelej rossijskoj slovesnosti, 1863 – 1866. – t. 4 (2-e izd., 1882). – 723 s. [in Rus.]

[9] Efremova T. F. Sovremennyj tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Modern explanatory dictionary of the Russian language]. V 3-h tt. / T. F. Efremova – AST, Astrel', Harvest, Lingua, 2005. – 1168 s. <https://lexicography.online/explanatory/efremova/search?s=%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8C>. [in Rus.]

[10] Populyarnyj slovar' russkogo yazyka. Tolkovo-enciklopedicheskiy slovar' [Popular dictionary of the Russian language. Explanatory-encyclopedia: dictionary] / A.P. Gus'kova, B.V. Sotin. - M.: Rus. yaz.: Media, 2003. – 870 s. [in Rus.]

[11] Kuznecova, E.V. Leksikologiya russkogo yazyka [Lexicology of the Russian language] / E.V. Kuznecova. – M.: Vysshaya shkola, 1989. – 216 s. [in Rus.]

[12] Novogrodsky R., Fish S., & Hoffmeister R. The Acquisition of Synonyms in American Sign Language (ASL): Toward a Further Understanding of the Components of ASL Vocabulary Knowledge. // *Sign Language Studies*. 2024. – 14. – P. 225-249. <https://doi.org/10.1353/sls.2014.0003>.

[13] Akabaeva M.O. Mediatekst – klyuchevoj faktor v sozdanii mediakartiny mira [Media text is a key factor in creating a media picture of the world] // *Izvestiya KazUMOI MYA imeni Abylaj hana. Seriya «Filologicheskie nauki»*. – 2022. – №4 (67). – S. 5-10. [in Rus.]

[14] Law L. A collection of linguistic approaches to the study of pop culture // *English Today*. – 2021. – №38. – P. 138-140. <https://doi.org/10.1017/S0266078421000390>.

[15] Jiang W. The relationship between culture and language. // *Elt Journal*. – 2000. – №54. – P. 328-334. <https://doi.org/10.1093/ELT/54.4.328>.

БІРЛІКТІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАЛДАУЫ («АБЫРОЙ» ТҮСІНІГІНІҢ ҮЛГІ-НҮСҚАСЫНДА)

*Сурова Д.С.¹

¹Д. Серікбаев атындағы ШҚТУ, Өскемен қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Сөздің мазмұнды жағына жүгіну және сөздің басқа бірліктерімен өзара қатынастарды орнатуды семантика атты тіл білімінің тарауы зерттейді. Семантика таңбаланушылар мен олардың мән-мағыналары арасындағы қарым-қатынастарды көрсетеді, сонымен қатар сөздермен және олардың мағыналарымен жұмыс жасайды. Сөздердің семантикалық құрамбөліктерінің табиғаты мен болмысын түсіну, мән-мағынаны баяндау қабілеті мен осы мағыналардың тіл элементтері ретінде әр түрлі қиыстыруларын түсінуге әсерін тигізеді. Лексикалық бірліктердің семантикалық талдауы сабақтас мінез бен прагматикалық әлеуетін суреттеп беру мүмкіндігін береді, және осы мүмкіндіктер тіл субъектілерімен аңғарту дәрежесін анықтайды. Берілген зерттеудің мақсаты, «абырой» сөзінің семантикалық табиғатын зерделеу болып табылады. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы зерттеу аясында «семантика» ұғымының мазмұны нақтыланып, лексикалық бірлікке семантикалық талдау жасау үлгісі құрастырылғанында. Талданатын бірлік ретінде «намыс» ұғымы таңдалды. Мәдениеттің маңызды ерекшелігі ретіндегі «абырой» түсінігі, адамның мінез-құлқын шарттайды және өз-өзін құндылықты қабылдауын ашады. Сөздің мазмұнды жағына жүгіну және сөздің басқа бірліктерімен өзара қатынастарды орнатуды семантика атты тіл білімінің тарауы зерттейді. Семантика таңбаланушылар мен олардың мән-мағыналары арасындағы қарым-қатынастарды көрсетеді, сонымен қатар сөздермен және олардың мағыналарымен жұмыс жасайды. Сөздердің семантикалық құрамбөліктерінің табиғаты мен болмысын түсіну, мән-мағынаны баяндау қабілеті мен осы мағыналардың тіл элементтері ретінде әр түрлі қиыстыруларын түсінуге әсерін тигізеді. Лексикалық бірліктердің семантикалық талдауы сабақтас мінез бен прагматикалық әлеуетін суреттеп беру мүмкіндігін береді, және осы мүмкіндіктер тіл субъектілерімен аңғарту дәрежесін анықтайды. Берілген зерттеудің мақсаты, «абырой» сөзінің семантикалық табиғатын зерделеу болып табылады. Мәдениеттің маңызды ерекшелігі ретіндегі «абырой» түсінігі, адамның мінез-құлқын шарттайды және өз-өзін құндылықты қабылдауын ашады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы оның ұғымын сипаттайтын «абырой» сөзінің мазмұнын автордың талдауымен анықталады. Сөздің лексикалық үйлесімділігімен және парадигматикалық сипаттамаларымен жұмыс істеу қазіргі орыс дискурсындағы «абырой» сөзіне тән коннотациялар мен прагматикалық ақпараттарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді және лингвистика

ғылымының дамуына ықпал етеді. Зерттеу әдістемесі салыстыру, талдау және синтез сияқты жалпы ғылыми әдістерді, сондай-ақ «абырой» сөзінің мағыналық өрісін анықтау үшін сауалнамаларды қолдануды қамтиды. Бұқаралық мәдениет өнімдерін саралау арқылы бұл сөздің әлемнің қазіргі лингвистикалық суретіндегі қызмет ерекшеліктерін қызықты зерттеу ұсынылады. Зерттеудің негізгі нәтижелері: «семантика» ұғымы нақтыланды, «абырой» бірлігінің семантикалық және дискурсивті мазмұны анықталды, зерттелетін бірлік синонимдерінің жиілігінің картасы жасалды, «абырой» ұғымы анықталды. қазіргі лингвистикалық санада айқындалды.

Тірек сөздер: семантика, лексикалық мән-мағына, тіл бірлігінің қызмет істеуі, синонимдік қатынастар, лексикалық тіркесім, прагматикалық ақпарат, дискурс, семантикалық өріс

SEMANTIC ANALYSIS OF A UNITS (ON THE EXAMPLE OF THE CONCEPT "HONOR")

*Surova D.S.¹

* ¹D. Serikbayev EKTU, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Abstract. Operating with the content side of a word and establishing relationships between a word and other units is studied by such a branch of linguistics as semantics. Semantics denotes the relationship between signifiers and what they mean, deals with words and their meanings. Understanding the nature and essence of the semantic components of words affects the ability to convey meaning and understand various combinations of these meanings as elements of language. Semantic analysis of lexical units also makes it possible to outline the discursive nature and pragmatic potential of a word and determines how these possibilities are used and understood by subjects of speech. The purpose of this study is to study the semantic nature of the word "honor". The scientific significance of the work lies in the fact that within the framework of the study, the content of the concept of "semantics" is clarified and a model of semantic analysis of a lexical unit is built. The concept of "honor" was chosen as the analyzed unit. The concept of "honor" as an important cultural phenomenon reveals a person's value perception of himself and determines his behavior. It is interesting to trace due to what lexical characteristics this concept is filled with exactly this meaning. Semantic analysis was carried out at different levels: from working with categorical lexical meanings to identifying background information. The practical significance of the work is determined by the author's analysis of the content of the word "honor" and an outline of its concept. Working with lexical compatibility and paradigmatic characteristics of the word allows us to highlight those connotations and that pragmatic information that is characteristic of the word "honor" in modern

Russian-language discourse and contributes to the development of linguistic science. The research methodology includes the use of such general scientific techniques as comparison, analysis and synthesis, as well as questionnaire techniques to determine the semantic field of the word “honor”. It seems interesting to study the peculiarities of the functioning of this word in the modern linguistic picture of the world by analyzing the products of popular culture. The key results of the study were the following: clarification of the concept of “semantics”, determination of the semantic and discursive content of the unit “honor”, construction of a map of synonymous frequency of the studied unit, definition of the concept “honor” in modern linguistic consciousness.

Keywords: semantics, lexical meaning, functioning of a language unit, synonymic relations, lexical compatibility, pragmatic information, discourse, semantic field

Статья поступила: 29 марта 2023

Информация об авторе:

Суrowa Дарья Сергеевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель ВКТУ им. Д.Серикбаева, e-mail: dasha_surova@mail.ru

Автор туралы мәлімет:

Суrowa Дарья Сергеевна – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Д. Серикбаев атындағы ШҚТУ, e-mail: dasha_surova@mail.ru

Information about the authors:

Surova Darya S. – Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, D. Serikbayev EKTU, e-mail: dasha_surova@mail.ru

UDC 811 512.122’1:39

IRSTI 16.21.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.017>

AXIOLOGICAL FEATURES OF THE NATIONAL LANGUAGE

*Taizhanov U.¹, Ilyassova N.²

*^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The aim of this article is to reveal the axiological features of the national language in lingua-culture and to conduct research on various definitions related to the concept of «value» and «evaluation» in a social group (1- 4year students).

The task of this study is to show the generation of axiological features by linguistic mechanisms. Since these mechanisms are operational, structuring the value features of language, the mechanisms of convergence and divergence are considered in parallel. The mechanisms of symmetry and asymmetry through intersubjective experiences of value meanings are substantiated. Through these mechanisms, the point of categorisation in the linguistic system of values in terms of axiologemes and axiological meanings has been shown.

During the study we used the methods of continuous selection and associative experiment to determine the place, direction and trends of the mentioned concept in cognition. The conclusions are based on the generalization of a number of competences that form the goals for the formation of linguistic personality. For this purpose, five competences are considered and categorized.

The scientific significance of the study lies in the analysis of aspects of ethnocultural values through such criteria as: the degree of cultural value meanings, the place of axiological meanings and evaluation in the ethnocultural etude.

The result of the study is a model that shows the formation of axiological features of language. The model demonstrates the mechanisms linking value and evaluation. This model can be used as a model of lingua-axiological analysis of values.

The practical significance of the work consists in the study of the component of language and speech in terms of axiology, which open completely new perspectives for equipping the theory with new content and final problematics. In addition, this study can be used as an additional teaching material for the course «Axiological Linguistics» in educational institutions in the cycle «Postgraduate Education».

Keywords: axiological linguistics, linguistic personality, speech illocutions, value meanings, competences, value, evaluation, national language, ethno-cultural etude

Introduction

In the era of globalization and increasing mobility of people and scientific space, the dynamic intensity of the cognitive consciousness of humanists, scientific reviews in general are developing under the banner of language. Given the expansion of cognitive approaches, linguistic disciplines are increasingly identifying the need for philosophical concepts in language, because *«ЦЕННОСТЬ философии есть указание на личностную, социокультурную значимость тех или иных предметов и явлений»* (The value of philosophy is an indication of the personal, socio-cultural significance of certain subjects and phenomena) [1, p. 83]. The philosophical

approach to language is accredited with axiological features. Axiological features are expressed in linguistic personality, in value meanings, in linguistic representatives of value meanings, in speech illocutions, in discourse strategies. In this article we will try to reveal axiological features of language via the term «Value» through the method of continuous selection and the terms «Evaluation» and «Ethno-cultural etude» through the method of associative experiment.

The axiological aspect of speech meanings and linguistic meanings is gaining more attention in contemporary linguistic science. This interest is subject to the realization of the criteria importance of value categories and concepts for an individual's life and behavior in the domains of speech, language, and culture [2]. Axiological problems comprise ideas and methods for molding a person's values, attitudes, and conduct via the lens of their cultural identity. The aforementioned triad includes fundamental meaning systems that go hand in hand with the process of learning competent information and enhancing the linguistic personality with new qualitative traits that align with the demands of the contemporary stage of civilizational development.

A theory that synthesizes and systematizes the value foundations of the linguistic picture of the world and contrasts various models of the organization and circulation of value meanings is required in order to fully understand the expansion of the axiological plan of the system of language and speech activity. Axiological aspects, which specify the meanings that establish the particular of the value worldview and world-understanding, must be invoked in order to build such a theory.

The axiological dimension is an invariant-variant construction including many meanings associated with status values, their language representations, and methods of perceiving value meanings in social interaction contexts. It is a highly dynamic system with a complex structure that is made up of a vast network of structural parts that are interdependent and related to one another. Because of this, the axiological dimension may be rebuilt using a variety of factors that are calculated and correlate different situations and configurations of actualization of value meanings in voice communication. The need for methodological analysis of the regularities and phenomena of formation, existence, and development of axiological units is substantiated by the inclusion of axiological meanings in the semantic diversity of the real world and multidimensional contexts of interaction between ethnic groups, social groups, and individuals.

Materials and methods

In order to reveal the meaning of the axiological features of the national language in lingua-culture, the methods of continuous sampling and associative experimentation are used. In order to see the full picture of

axiological features of the language, comprehensive interpretations of the concept of «value» will be collected by methods of continuous selection from the sources of scientific works.

The article is related to the tendencies of accepting the concept of «value» among young people. Since the purpose of understanding axiological features is provided, the method of associative experiment is used to determine the value direction.

The age range from 17 to 22 years old is chosen as the object of our research experiment. Students of the Abai Kazakh National Pedagogical University, studying in the specialty – «6B01701-Kazakh language and literature», were asked survey questions in the traditional Google-form. (link is attached) https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfFmd36tSbD14iCjtyQGfKet_DEgQnGhtmPrLtSBAEZgxV0-Q/viewform?usp=sf_link

For the concept of «Axiological Characteristics», the students participating in the experiment were asked several questions and the duration of the study lasted about 3-4 minutes. In addition, the purpose and objective of the experiment were explained to the respondents participating in the study, and the confidentiality of their personal information was guaranteed.

Literature review

The primary attribute of the axiological dimension is the intricate coordination, interdependence, and flexibility of its constituent parts. Any system's determinant, a synthetic characteristic that enables us to describe the nature of the system under study in terms of a hierarchical primary feature implicating other features typical of various tiers and stages of development of this dimension, is an important parameter [3]. Regarding the axiological dimension, one such determinant is the linguistic personality, which performs the selection and reciprocal correlation of various level mechanisms of activation of value meanings by tailoring the systemic and functional parameters of the axiological system to the particular circumstances of the speech interaction situation.

Given the complexity of linguistic personality [4,5,6], it is reasonable to infer that an event with distinct axiological interpretations from linguistic personality factors such as the following occurs inside the axiological dimension:

- cultural identity;
- social identity;
- mentality;
- thesaurus;
- linguistic competence;

Value orientations of a linguistic personality may be tracked in every sort of communication, as V. Karasik [5] correctly notes, although personality specialization is more prominent in particular domains.

Value meanings can be experienced in a variety of ways, including logical, emotive, and archetypal. It is important to recognize that the elements of value meanings are either totally or partially contradictory. Emotional experience is thus entirely opposed to logical organization, while emotional experience is somewhat opposed to archetypal experience. Stresses, cognitive dissonances, and other related linguistic personality states result from this, and they are not necessarily linked to the conflict between the phenomenological and the structural, or the personal and the social.

Ethno-semiometry is a method of assessing a linguistic personality's value consciousness, value attitude, and value behavior. E.F. Serebrennikova created the fundamental theories behind this technique [7]. The interpretation of axiological meanings produced by a linguistic person during the construction of linguistic reality is the fundamental component of the heuristic process known as ethnometry. Value ideas may be investigated in speech rationalizations, and the interpreting process allows one to recognize and consider the subtleties of one's own experience with value meanings. The inclusion of ethno-semiometry addresses the issue of defining the linguistic personality in terms of its axiological preferences and is justified by the need to gain a more thorough and trustworthy understanding of the value components of the linguistic picture of the world and speech interaction.

In the context of ethno-semiometry, these kinds of studies are formalized as: The linguistic personality's value consciousness refracts the world's content through a hierarchical arrangement of value meanings based on the significance of each one for the linguistic personality. It also commensurates conventionalized value knowledge and personal value experience. Finally, it typologizes linguistic personalities based on the identification of their axiological values. Finally, it compares value paradigms from various lingua-cultures. Finally, it commensurates axiological scenarios realized in the context of social interaction.

Language personality bases its speech-behavioral and lingua-creative activity. The activity of identifying semantic (value) meanings. Value meanings serve several important purposes in the hierarchy of language personality traits that make up the systems.

They first create a network of signs, which is necessary for human consciousness's orientational function.

Secondly, they create and explain scenarios in which the linguistic personality reaches its full capacity for speaking and lingua-creation.

Thirdly, they simulate the speech act and speech event system as well as the status-role traits of the participants.

Results

Value meanings enter the cultural space that controls a linguistic individual's speech activity and behavior, becoming cultural constants and

prescriptive meanings. By means of conceptual integration-basically, the process of combining conceptual elements from various fields of knowledge into a single structure-network required for releasing the speech intension of the national language of the linguistic personality – value meanings create conceptual space in the conditions of speech interaction.

The national language is the language of the country; it was developed based on nationality and has distinctive cultural standards that meet societal demands. The language units have characteristics of ethno-cultural values since the national language has cultural dominants and a value meaning.

In order to define the concept of «ethnocultural value», it is necessary, first of all,

to find out its essence and interpretation of meanings. Various interpretations of this concept using the continuous selection method have been borrowed from Russian and Kazakh scientific works, and we see that this concept has several definitions.

Value, then, is the significance – positive or negative – that items and environmental events have in relation to individuals, communities, and society. Furthermore, the relevance and degree of negative or positive effect are determined not only by the attributes and quality of the items but also by the actions and social attitudes of the individual involved [8].

As for another definition of the concept of value, in combination with such concepts as conscience, morality, moral and ethical approach, principles and norms, ideals, etc., assessing the significance of an object for a person is defined in the following: «...*рухани мәдениеттің түп-төркінін, қайнау бастауларын, ғылыми тұрғыдан анықтау, тіл иесінің күнделікті тұрмысындағы халқымыздың моральдық-этикалық қалыптарды (норма) танудан басталады*» (...*scientific determination of the roots and origins of spiritual culture begins with recognizing the moral and ethical standards (norms) of our people in the everyday life of the language owner*) [9, p. 99].

In the explanatory dictionary «value» is expressed in properties and quality, usefulness we understand that in the philosophical context it is necessary to recognize that the knowledge about the object, phenomenon accumulated over centuries is sacred to man, society [10].

In the explanatory dictionary of the Russian language value social constructions are considered as an integral part of the cultural tradition. It expresses spiritual, cultural values as a concept that unites people, meets the interests of humanity, social groups, nations and even small groups covering a certain age category of nationalities [11].

Disclosing the essence of the concept of «ethno-cultural value», analyzing the above-mentioned scientific works, we can show the model of formation of axiological features of language.

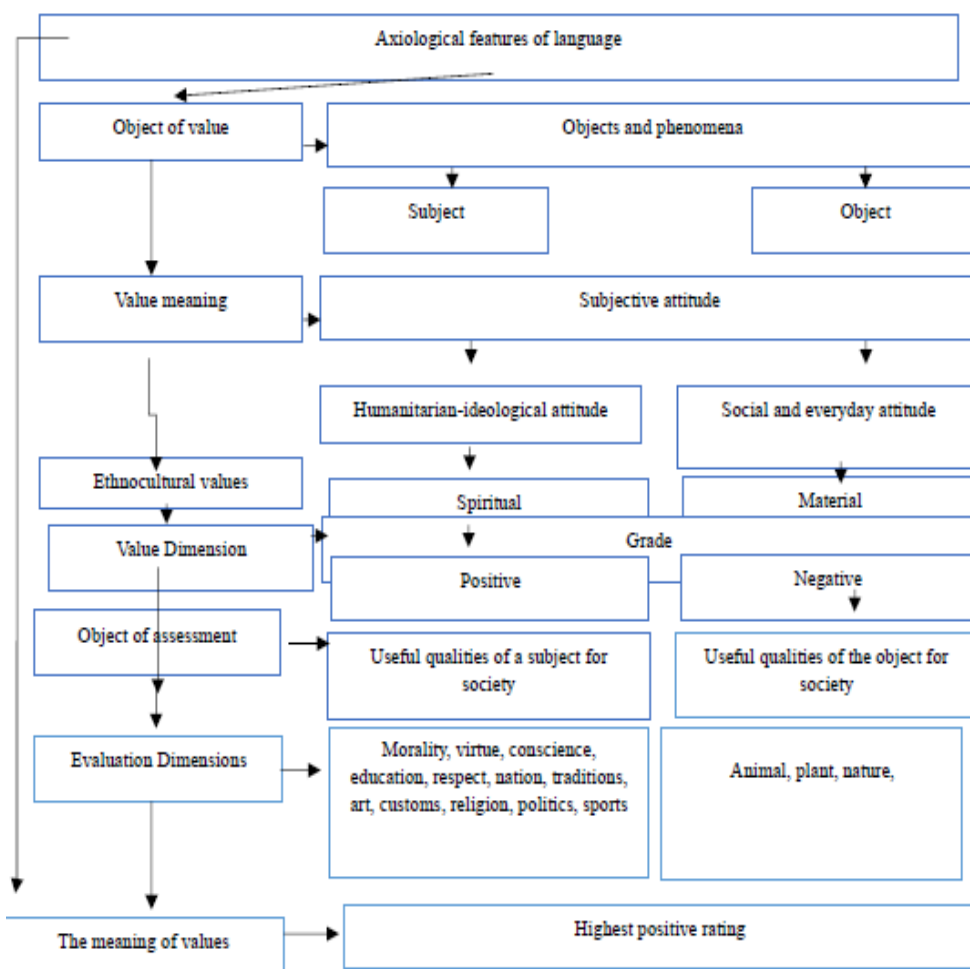

Figure 1 – Analysis on «Formation of axiological features of language»

As we can see, the axiological characteristics of language are determined by the

essence of the concepts of value and evaluation, and these characteristics are reflected in people’s socioeconomic and spiritual lives. It is also evident that people’s cognitive capacities (mind, consciousness), communication, time, and need are the basis for the justification of material and spiritual values. The axiological characteristics of language are mostly dependent on elements that express national identity, such as national culture, national psychology, national art, national dress, national adornment, national product, and national legend. Axiological characteristics of language are evident in values. Furthermore, values are the product of how mankind has evaluated the world across hundreds and years of lived experience.

Discussion

Traditions and values are malleable and subject to new interpretations. Therefore, to differentiate modern cognition of people in social and spiritual relations, the method of associative experiment was used and a survey was conducted. This exercise examines value judgments in contemporary thought. The question of worth has been thoroughly researched up to this point. Due to its complexity, relevance is always on the agenda even though it is a complex phenomenon. This is because value is a phenomenon that emerges in human cognition and life support when people comprehend the advantages of the most significant, sacred, and valuable objects and phenomena in order to maintain their position firmly in the life cycle. In order to identify the object that will be valuable to young people in our time, it is crucial to investigate how contemporary youth view the dignity and properties of objects and phenomena (object), based on the spiritual world and material opportunities of mankind, views and judgments about the universal and national nature of values. Because the sustainable growth of an individual, social group, society, and state is determined by values, which are a socio-economic, humanistic-ideological, moral reality. The relative importance of beneficial things and phenomena in life rises with the advancement of human reason and comprehension of cognition. For example, by assessing the positive, practical qualities of such products as a cell phone, different computer programs, and artificial intelligence, one might concentrate on whether one can recognize a value or attribute it to national ideals. To get modern trends as a form of value, we can differentiate the qualities that determine its positive and negative aspects, benefit and harm, good and evil, and determine whether the object has or has not reached the value level through the attitude of the subject to the object. This article set a goal to identify the axiological features of language through national values through the association method. The age characteristics of the survey participants include 17-22 years old, the number of participants – 104 students.

104 ответа

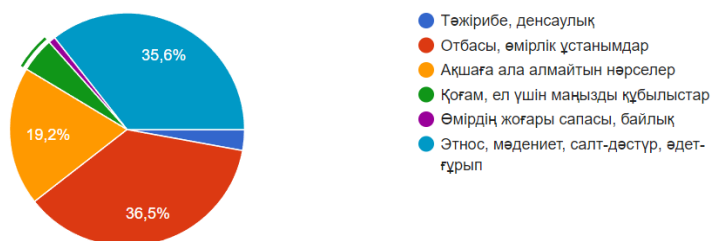

Figure 2 – Association of the concept of «Value»

Association of the concepts «Family, life position with values» coincides with the values of the nation and people. It is an appreciation born out of love for family and interpersonal relationships. Every family with a strong foundation is the foundation for the preservation of national unity and integrity. The association of the value of life stance with family shows that our national value is being preserved. 63.5% of respondents measured love, friendship, morality and patriotism in determining the relationship of spiritual world and values. This shows the preservation and development of a humanistic society.

Based on the «Values of Family Life Principles», we proposed to the students as an axiologeme the «*Ат құйрығын кесісті*» (*joint cutting of horse hair*) phrase. The reason for this task was to understand the meaning of recognizing the national language as a value, to differentiate the level of knowledge of ethno-cultural etude, to check the originality of the national picture in the language. Understanding the meaning, knowledge of ethno-cultural etudes is a cognitive process, which is the basis of evaluation. The attitude of the examinee to the phrase «*Ат құйрығын кесісті*» (*joint cutting of horse hair*) is reflected in his evaluation. The evaluation is based on the ontological basis of this phrase. The survey included a special question to determine how this phrase is understood by today's youth. Participants responded as follows: «stopped communicating», «argued», «were hostile to each other», «broke off contact», «stopped communicating», «got frustrated», «stopped close contact», «got into a fight», «left, divorced». Respondents defined the meaning of this phrase as resentment, discord, enmity between two people. They gave a negative assessment, indicating that the relationship broke down due to the influence of various factors. However, the meaning of the phrase «*Ат құйрығын кесісті*» (*joint cutting of horse hair*) does not mean that relations between two people are strictly forbidden, as it is mentioned in some works. This phrase is an expression of a custom created to preserve the purity of the gene. This custom can be explained with the help of ethno-cultural etude. In Kazakh tradition, people up to seven ancestors are genetically related and form a clan community.

People in the tribal community have a ritual of separating into groups when they are older than seven ancestors. For this purpose, a rope and the tail of a spotted horse are prepared in advance. From among the people divided into groups, both sides - elders, warriors - step from the pre-tensioned rope, and the tail of the horse is clipped by deliberately designated people of both sides. This is ritual proof that the kinship relations between the two groups, which were previously in close blood relations, have now sharpened and that they have the right to marry [12, p. 27]. From here we see that the meaning of this phrase has a positive connotation, but it has been forgotten. We see that the Kazakh rite associated with «seven generations», that is, the genetic sum

of kinship ties has reached its level, and now the rite meaning the optimal way to marry a girl has gone out of use, due to the activation of the mechanisms of linguistic divergence.

And so let us summarize the analysis of axiologems as linguistic expressions of values of meanings and highlight the following categorization features of them:

Axiologems assume the role of semiological processes functionally designed to generate, modify, and maintain different cultural knowledge since they are associated with values that shape culture.

Axiologems have three interpretive interpretations because they can function in all three semantic dimensions. The prevailing interpretation for them is, by definition, the evaluative interpretation, which is the subject's propensity to react to the labeled item based on its positive or negative qualities.

Axiologems are the result of the dynamic interaction between several status values, including denotative and connotative, propositional and propositional, presuppositional, semantic, and pragmatic.

Axiologems, which include important and related nominations that objectify particular facets of the global value system, are built in accordance with the type of nominative space.

Axiologems always end up being a tool of illocutionary influence because they express the social and personal attitudes and views that the linguistic person makes decisions based on the harmonization of his or her cultural thesaurus and code, as well as his or her life experience (based on evaluation).

Axiologems are equivalent to general exam rubrics that include the essential elements of culture. Furthermore, because this approach only partially succeeds in its objective, the text is always open, making it a debate.

Strategic illusions draw their content from axiologems that are actualized at both macro and micro levels of discourse.

Axiological systems are activated in speech communication through actualization processes called speech illocutions. An axiological system must have a set of illocutionary meanings that it can activate through the linguistic persona based on the content of the value scenario realized in a particular speech interaction scenario. It must also have a set of interpreters [13]. Speech illocutions are actualization procedures that include axiological systems into speech communication. A set of illocutionary meanings that an axiological system can activate through the linguistic persona in accordance with the content of the value scenario realized in a certain speech interaction scenario is a prerequisite for an axiological system. Additionally, it needs a set of values for interpretation. Complementary illocutions bring individual interpretations to the standard understanding of concepts and value categories by actualizing

overlapping meanings. The main and secondary illocutionary configurations illustrate the way meanings are dispersed throughout the numerous layers of the built representation and the various ways in which each layer influences the linguistic individual's speech behavior and speech intention.

Axiological techniques can be used to experience and activate axiological Meanings in a speaking act. The foundation of the strategy is the goal's vision and level of complexity, which are determined by the linguistic personality strategist. It appears that the linguistic personality strategist needs to be naturally skilled in several areas, such as psychological, preactivation, communicative, cultural, and linguistic.

Diagnostic competence is based on the capacity to recognize the value dominants of the addressee; whose appeal guarantees the efficacy of illocutionary influence.

To be considered communicatively competent, the linguistic personality-strategist must master the following processes, methods and strategies for structuring speech interaction:

- the ability to structure speech interaction according to a developed script;
- adequate choice of the topic of the speech event;
- empathy to the interlocutor;
- flexibility in choosing and switching genre registers;
- ability to avoid "gleeful" speech tactics;
- ability to ensure the necessary perlocutive effect;
- mastering strategies for forming a conflict-free discourse [14].

Linguistic competence, or the mastery of a system of linguistic rules and speech strategies, is comprised of the following skills: the ability to generate speech, the comprehension of speech functions and styles, and the possession of linguistic intuition.

Cultural competence is the capacity to construct cultural scenarios based on language and cultural norms of the community.

Projective competence is the capacity to predict the outcome of a speech encounter and select the most effective strategy to ensure the intended perlocutionary effect.

The capacity to engage in a range of relationships is known as psychological competence. and carry out tasks using a structured system of human information both individually and collectively.

Optimal use of information technology for culturally relevant and useful work, play, and communication is called digital competence. Concepts such as «retrieve, evaluate, store, produce, manufacture, produce, present and share information, and communicate and participate in collaborative networks via the Internet» are also included in the definition of digital competence [15, p. 173].

The most important competence of the linguistic personality-strategist is strategic competence based on strategic thinking or the ability to solve communication problems using non-traditional means.

Conclusion

Signs and environmental phenomena recognition as a value depends on the cognitive abilities of the linguistic personality, such as perception and understanding of reality, knowledge of its good and bad sides, ability to distinguish between benefit and harm. With the ability to judge and evaluate through cognitive abilities, the linguistic personality contributes to determining the meaning of value according to his or her own views. Among them, the views and opinions of public, social, economic and spiritual meaning will be the basis for discovering the meaning of value. If we explain it according to the results of the survey, we will see that the highly valued object in the knowledge of modern youth is «family relations». At the same time, we consider the recognition of ethnicity, culture, traditions and customs as very important values to be a good indicator. During the experiment it was proved that young people are able to distinguish between positive (positive) and negative (negative) sides of the object in order to reveal the essence of ethno-cultural values. The experience of ethno-cultural etudes has shown this. Considering that the spiritual and material dimensions of the national language differ in their significance for society, social, cultural and national context, we can say that the following results were obtained in determining its manifestation by associative experience:

- in the axiological dimensions of language, spiritual values are always at a high level of well-being, the direction in which it should be achieved should be continued;

- in axiological dimensions of great importance for respondents have self-consciousness, freedom of speech, freedom, beauty, so it is very important to consider value as a measure of evaluation;

- in language ethnos, culture, traditions, customs, are merged by a monolithic wall.

And this is a very important issue, so it is relevant to make extensive use of actions that recognize them as valuable and allow them to be evaluated in life experience;

- an effective way of preserving the axiological features of the language and promoting them in school and adapting the education system to national knowledge, organizing national educational activities, studying the customs, traditions, literature and history of the nation are bound to bring results.

Such efforts to protect national heritage, modify it for modern society, and introduce it to other nations enable people to become more acquainted with them. It is well known that both domestic and international studies have

given this topic a great deal of thought and attention. Consequently, it was discovered that there are differences between the idea of value's level of relevance and complexity. Today, however, we must define values at multiple levels, including individual, national, and global values, and recognize that each member of society plays a role in preserving these values and passing them down from one generation to the next. In addition, it serves as the foundation for the growth of human intellectual capacities like worldview and fundamental.

Information about grant funding

The article was written within the scope of the scientific project of the Abai Kazakh National Pedagogical University in cooperation with foreign partner higher educational institutions (28.05.2024 No. 05-04/377) «Methodology of meta-disciplinary text analysis for students of grades 10-11: the aspect of national values».

REFERENCES

[1] Junusova T., Ryspaeva D. Vyiavlenie sovremennykh tendetsii v vospriatii poniatia «cennost» v kazakhstanskom prostranstve (Identification of modern trends in the perception of the concept of «value» in the Kazakhstan space) // Izvestia Kazakhskogo universiteta mejdunarodnykh otnoshenii i mirovych iazykov imeni Abylai khana. – Almaty: Polilingva. – 2024. Tom 73 №2. – 415 s. [in Rus.]

[2] Yazyk i kultura: fakty i cennosti: k 70-letiy S. Stepanova (Language and culture: facts and values: on the 70th anniversary of S. Stepanov). – M.: Slavianskie yazyki, 2001. – 600 s. [in Rus.]

[3] Melnikova G.P. Sistemnaya tipologiya yazykov: Principy, metody, modeli (Systemic typology of languages: Principles, methods, models). – M.: Nauka, 2003. – 396 s. [in Rus.]

[4] Krasnyh V.V. «Svoi» sredi «chужih»: Mif ili realnost? (“Ours” among “strangers”: Myth or reality?). – M.: Gnozis, 2003. – 355 s. [in Rus.]

[5] Karasik V.I. Iazykovoï krug: lichnost, koncepty, diskurs (Language circle: personality, concepts, discourse). – M.: Gnozis, 2004. – 243 s. [in Rus.]

[6] Leontovich O.A. Vvedenie v mejkulturnuyu kommunikaciyu (Introduction to Intercultural Communication). Uchebnoe posobie. – M.: Gnozis, 2007. – 262 s. [in Rus.]

[7] Serebrinnikova E.F. Etnosemiometriya kak sposob lingvisticheskogo aksiologicheskogo analiza // Etnosemiometriya cennostnykh smyslov (Ethnosemiometry as a method of linguistic axiological analysis // Ethnosemiometry of value meanings). – Irkutsk: Iglu, 2008. – 203 s. [in Rus.]

[8] Jaqyp B.O. Tötenshe jağdailar jäne azamattyq qorğаныs: Enciklopedialyq anyqtamaly // (Emergency situations and civil defense:

Encyclopedic handbook). – Almaty: «Qazaq enciklopediasy», 2011. – 640 b. [in Kaz.]

[9] Bazarbekov B.M. Tileuberdiev B.M. A. Seidimbek eñbekterindegi moraldyq-etikalıq qalyptarynyñ reprezenttelu erekshelikteri (Moral and ethical in the works of A. Seidimbek features of representation of forms) // A. Baitursynúly atyndaǵy til bilimi institutynyñ «Tiltanym» jurnaly. №1(2024). – 196 b. [in Kaz.]

[10] Qazaq ádebi tiliniñ sózdigi (Dictionary of the Kazakh literary language). On bes tomdyq. 10-tom. / Qúr. M. Malbaqov, N. Oñǵarbaeva, A. Üderbaev – Almaty, 2011. – 752 b. [in Kaz.]

[11] Tolkovyi slovar russkogo iazyka (Explanatory dictionary of the Russian language). Tom 4. T. 52. pod. red. D.N. Uchakova. – M.: OOO «Izdatelstvo AST», 2000. – 752 s. [in Rus.]

[12] Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üǵymdar men ataulardyñ dástúrlı júiesi. Enciklopedia [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia]. 1-tom. – Almaty, DPS, 2011. – (illuistracialanǵan) – 736 b. [in Kaz.]

[13] Volf E.M. Funkcionalnaya semantika ocenki (Functional semantics of evaluation). – M.: Editorial URSS, 2002. – 280 s. [in Rus.]

[14] Pavlov S.G. Lingvoaksiologicheskaya model cheloveka: nauchno-metodicheskii aspekt (Linguoaxiological model of man: scientific and methodological aspect) // Vestnik Mininskogo universiteta. – 2013. – № 2. – S. 12 [in Rus.]

[15] Yelubay Y. Dzhussubaliyeva D. Moldagali B. Suleimenova A. Akimbekova S. Developing future teachers' digital competence via massive open online courses (MOOCs) // Journal of Social Studies Education Research. – 2022. – Vol.13 (2). – P.170-195. <https://jsser.org/index.php/jsser/article/view/4197/568> [in Eng.]

ҰЛТТЫҚ ТІЛДІҢ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Тайжанов У.О.¹, Ильясова Н.А.²

*^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Аталған мақаланың мақсаты – лингвомәдениеттегі ұлттық тілдің аксиологиялық ерекшеліктерін ашу, әлеуметтік топтағы (1-4 курс студенттері) «құндылық» және «бағалау» ұғымына байланысты әртүрлі анықтамалар бойынша зерттеулер жүргізу.

Зерттеудің міндеті – тілдің аксиологиялық ерекшеліктерін лингвистикалық механизмдері арқылы қалыптасуын көрсету болып табылады. Олар тілдің құндылықтық сипаттамаларын құрылымдайтын операционалдық механизмдер болғандықтан, конвергенция мен дивергенция механизмдерін де қатар қарастырылады. Құндылық

мәндерінің субъектіаралық тәжірибелері арқылы симметрия мен ассиметрия механизмдері негізделеді. Аталған механизмдер арқылы құндылықтардың тілдік жүйесінде аксиологемалар мен аксиологиялық мағыналар тұрғысынан жіктелу нүктесі көрсетіледі.

Зерттеудің барысында аталған ұғымның танымдағы бағыты мен орнын айқындауда үздіксіз іріктеу және ассоциативті тәжірибе әдістері қолданылды. Қорытындылар тілдік тұлғаны қалыптастыру мақсатын құрайтын бірқатар құзыреттіліктерді жалпылауға негізделді. Ол үшін бес құзыреттілік қарастырылып, жіктелді.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығына – этномәдени құндылықтардың аспектілерін этномәдени этюдтегі мәдени құндылық мәндерінің дәрежесі, аксиологиялық мәндердің орны және бағалау сияқты критериілер арқылы талдау жатады

Зерттеудің нәтижесі тілдің аксиологиялық ерекшеліктерінің қалыптасуын көрсететін модель ұсынылады. Модельде құндылық пен бағалауды байланыстыратын механизмдер көрсетіледі. Аталған модельді құндылықтарды лингвоаксиологиялық талдаудың үлгісі ретінде пайдалануға да болады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы тілдің құрамдас бөліктері мен сөйленімдердегі аксиологияның терминдерін зерттеу арқылы мүлде жаңа перспективалар мен теорияны жаңаша мазмұнмен және қорытынды проблематикамен жабдықтауға болатындығында. Сонымен қатар, бұл зерттеуімізді оқу орындарында қосымша оқу материалдары ретінде «Жоғары оқу орнынан кейінгі білім» циклы бойынша «Аксиологиялық лингвистика» курсына пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: аксиологиялық лингвистика, тілдік тұлға, сөйленім иллокуциялары, құндылықтық мағына, құзыреттілік, құндылық, баға, ұлттық тіл, этномәдени этюд

АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА

*Тайжанов У.О.¹, Ильясова Н.А.²

*^{1,2} Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация. Цель данной статьи – раскрыть аксиологические особенности национального языка в лингвокультуре и провести исследования различных определений, связанных с понятием «ценность» и «оценка» в социальной группе (студенты 1-4 курсов).

Задача исследования – продемонстрировать формирование аксиологических особенностей языка через лингвистические механизмы. Так как эти механизмы операциональные, структурирующие ценностные

особенности языка, параллельно рассматриваются механизмы конвергенции и дивергенции. Фундируются механизмы симметрии и ассиметрии через интересубъективные переживания ценностных смыслов. Через эти механизмы была показана точка категоризации в языковой системе ценностей в терминах аксиологем и аксиологических смыслов.

В ходе исследования используется метод непрерывного отбора и ассоциативного эксперимента для определения места, направления и тенденций указанного понятия в познании. Выводы основываются на обобщении ряда компетентностей, образующих цели для формирования языковой личности. Для этого рассматриваются и классифицируются пять компетентностей.

Научная значимость исследования заключается в анализе аспектов этнокультурных ценностей через такие критерии, как: степень культурологических ценностных смыслов, место аксиологических смыслов и оценки в этнокультурном этюде.

Результатом исследования является модель, в которой показаны формирования аксиологических особенностей языка. Модель демонстрирует механизмы, связывающие ценность и оценку. Эту модель можно использовать как модель лингвоаксиологического анализа ценностей.

Практическая значимость работы состоит в исследовании составляющей языка и речи в терминах аксиологии, которые открывают совершенно новые перспективы для оснащения теории новым содержанием и заключительной проблематикой. Кроме того, данное исследование может быть использовано как дополнительный учебный материал по курсу «Аксиологическая лингвистика» в учебных заведениях по циклу «Послевузовское образование».

Ключевые слова: аксиологическая лингвистика, языковая личность, речевые иллокуции, ценностные смыслы, компетенции, ценность, оценка, национальный язык, этнокультурный этюд

Received: July 6, 2024

Information about authors:

Taizhanov Ulan Orynbayevich – Senior Lecturer, Master of Pedagogical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: ulan.tayzhanov@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-2273-2759>

Ilyassova Nagima Abzelbekovna – Doctor of Philological Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: nagima68@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0027-2706>

Авторлар туралы мәлімет:

Тайжанов Улан Орынбаевич – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: ulan.tayzhanov@mail.ru , <https://orcid.org/0009-0009-2273-2759>

Ильясова Нагима Абзелбековна филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: nagima68@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0002-0027-2706>

Информация об авторах:

Тайжанов Улан Орынбаевич – магистр педагогических наук, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: ulan.tayzhanov@mail.ru , <https://orcid.org/0009-0009-2273-2759>

Ильясова Нагима Абзелбековна – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: nagima68@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0002-0027-2706>

ӘОЖ 81'42 (075.8)

МРНТИ 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.018>

**КӘСІБИ ДИСКУРС АЯСЫНДАҒЫ СӨЗ ӘРЕКЕТІНІҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Шалшықбаева Г.О.¹, *Бактиярова Р.М.²

^{1,*2}Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі таңда кәсіби іс-әрекет адам өмірінің негізгі бір бөлігі болып табылады. Кәсіби іс-әрекеттің күрделілігі мен көп қырлы сипаты сөз қатысымының айтарлықтай өзгермелілігіне алып келеді, себебі қазіргі таңда бұл сала үнемі даму үстінде. Мақаланың басты мақсаты - кәсіби дискурс аясындағы сөз әрекетінің аспектілерін зерттеу арқылы кәсіби дискурс трансформациясының тенденцияларын анықтау болып табылады.

Кәсіби іс-әрекет барысындағы қатысым жалпы сөз әрекетінің маңызды бөлігін құрайды, сондықтан да кәсіби іс-әрекеттегі дискурстың сөз ерекшеліктерін зерттеу ғылыми және практикалық маңызға ие.

Қазіргі тіл білімінде кәсіби дискурсты зерттеудің басты бағыттарына кәсіби тілдердің сипаты, олардың қолданылу аясы, мәтіннің лингвистикалық, когнитивтік ерекшеліктері жатады. Кәсіби

қарым-қатынас тілдерін зерттеу барысында кәсіби дискурстың негізгі мақсаттарының жүзеге асуы кәсіби қарым-қатынастағы сөз әрекетінің құрылу ерекшеліктеріне, танымдық сипатына байланысты болатыны анықталады.

Мақалада кәсіби дискурсқа когнитивтік лингвистика әдіснамасы тұрғысынан зерттеу жасалады. Дискурсты лингвокогнитивтік тұрғыдан қарастыру арқылы мәнмәтін мен алғышарт қамтылған сөз әрекетінің когнитивтік қабатын анықтау, талдау жасалады. Когнитивтік-дискурсивтік талдау сөз әрекетінің мән-жайларын талдауды қамтиды, себебі контекстік орта лингвистикалық құралдарды таңдауға әсер етеді.

Қазіргі лингвистикада кәсіби қарым-қатынастың негізгі ұғымдарын, фреймдік құрылымын, концепт саласын, менталдық құрылымын, әлемнің кәсіби бейнесін зерттеуге маңызды орын беріледі. Мақалада кәсіби қарым-қатынастың негізгі ұғымдарын және олардың фреймдік құрылымын анықтау мен талдау, кәсіби менталдық кеңістікті зерттеу жасалады. Кәсіби қарым-қатынасты іске асыру сөз серіктестерінің кәсіби қатысымға өзара бейімделуін қажет етеді, сонымен қатар тілдік құралдарын барабар таңдау және оларды дұрыс қолдана алу қажет, тек осындай жағдайда ғана тілдік қатысым өз мақсаттарын, міндеттерін толық түрде жүзеге асыра алады.

Мақаладағы зерттеу жұмысының теориялық және практикалық құндылығы - кәсіби қарым-қатынастың дискурсивті аспектілерін қарастыру арқылы кәсіби қатысымға әсер ететін және оның ағымын анықтайтын факторлар сипатталады, кәсіби дискурс аясындағы қатысымды оңтайлы құрылымдау мүмкіндіктері айқындалады.

Кәсіби дискурстың қалыптасуы мен дамуына байланысты теориялық және практикалық аспектілерін зерттеу кәсіби қатысым мәселелерін шешу үшін өзекті, әрі маңызды болып табылады. Яғни, кәсіби сөз әрекетін және оның ерекшеліктерін лингвокогнитивтік тұрғыдан зерттеу арқылы дискурс теориясын жаңа қырынан зерттеу, сонымен қатар заманауи өзгерістерге орай кәсіби қатысым үрдісіндегі сөз ерекшеліктерін анықтау жүзеге асады.

Тірек сөздер: когнитивтік лингвистика, кәсіби дискурс, лингвокогнитивтік зерттеулер, кәсіби қарым-қатынас, фрейм, менталдық кеңістік, мәнмәтін, таным

Кіріспе

Жаһандануға байланысты қоғамдағы кәсіби қарым-қатынастың өркендей түсуі кәсіби сөз әрекетінің маңыздылығын арттыра түседі. Тілдегі өзгерістер, атап айтсақ, кәсіби тілдегі өзгерістер кәсіби қатысымды зерттеу қажеттілігін туындатады. Кәсіби тіл белгілі бір қызмет саласын, іс-әрекеттер аясын қамтиды, яғни бұл белгілі бір кәсіп

саласындағы адамдардың институционалдық қарым-қатынасы болып табылады. Кәсіби қарым-қатынас әлеуметтік тәжірибе ретінде әрбір адамның өмірінде ерекше орын алады, яғни кәсіби тілдік қатысым жалпы сөз әрекетінің маңызды бөлігін құрайды. Қажетті деңгейде қатысым жасай алу, сөз актілерін кәсіби түрде жүзеге асыра алу кез-келген сала маманы үшін қажет болып табылады.

Кәсіби қызметке байланысты барлық қарым-қатынас түрлерін, оның жазбаша немесе ауызша түрлерін, ресми немесе бейресми жағдайлардағы сипаттарын, ерекшеліктерін білу және меңгеру арқылы тиісті деңгейде кәсіби дискурс құру мүмкін болады.

Адам үнемі өзгеріп отыратын әлемде өмір сүреді, осы әлемді тану барысында қоршаған дүниемен қарым-қатынас жасайды, ал бұл негізінен тілдің көмегімен жүзеге асады. Л.Витгенштейн: «*Менің тілімнің шекарасы, менің әлемімнің шекарасын білдіреді*», - деп жазды [1, 80-б.]. Осыған сәйкес адамның дүниедегі негізгі іс-әрекеті тілмен байланысты.

Қазіргі жаһандану заманында кәсіби тіл маңызды қарым-қатынас құралына айналып отыр. Кәсіби тілдегі мәтіндерді, дискурсты құрудың ерекшеліктерін зерттеу халықаралық деңгейде кәсіби барабар қатысым жасау үшін аса маңызды болып табылады. Күнделікті өмірдегі қажеттілігіне байланысты кәсіби дискурс бүгінгі таңда қызығушылық туындап отырған зерттеу саласы болып табылады.

Кәсіби қарым-қатынастың дискурсивті аспектілері Л.С.Бейлинсон (2009), Е.И.Голованова (2013), А.П.Наумова (2013), А.Кондамин (2014), Е.Левсук (2019) және де басқа ғалымдар еңбектерінде зерттелді. Аталған ғалымдар зерттеулерінде кәсіби дискурс кәсіби қауымдастықтың жазбаша, ауызша түрлердегі сөз әрекеті ретінде қарастырылады. Сонымен қатар кәсіби дискурстың тілдік, әлеуметтік, когнитивтік және лингвомәдени аспектілері зерттелді.

Қазақстандық ғалымдар Г.Т.Абикенова, Б.Ж.Абилмажинова, Ш.К.Жаркынбекова, А.И.Ахметжанова, Г.Г.Буркитбаева, Н.И.Ерғазиева, С.К.Ережепова, Ж.Макешова, М.К.Мамбетова, А.Т.Шонайбаева, Б.Е.Карибаева іскерлік тіл мәселелерін, іскерлік тілге лингвистикалық талдау жасау мәселелерін қарастырды.

Қазіргі тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың жетістіктерін ескере отыра, кәсіби дискурс аясындағы сөз әрекетінің ерекшеліктерін лингвокогнитивтік тұрғыдан зерттеу өзекті болып отыр.

Когнитивтік лингвистика саласында көптеген қазақстандық ғалымдар еңбектері, зерттеулері жарық көрді. Олар тіл мен ақыл-ой қатысын, когнитивтік үрдістерді жан-жақты қарастырды. М.Копыленко, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Қ.Жаманбаева, Г.Г.Ғиздатов, Э.Сүлейменова, Н.Шаймерденова, Б. Момынова, А.Әмірбекова,

Б.С.Жұмағұлова, З.К.Сабитова, Ш.Жарқынбекова, А.Ислам, Ж.Манкеева және де басқа ғалымдар тіл біліміндегі осы жаңашыл бағытта зерттеулер жасады.

Бұл мақалада көзделген басты мақсат лингвокогнитивтік әдіснама тұрғысынан кәсіби қарым-қатынастың лингвистикалық және когнитивтік аспектілерін зерттеу арқылы кәсіби дискурс ерекшеліктерін анықтау болып табылады.

Мақалада сөз әрекетінің мән-жайлары, сипаты талданады, себебі контекстік орта лингвистикалық құралдарды таңдауға тікелей әсер етеді. Сондай-ақ когнитивтік құрылымдар, олардың сипаты, мазмұны, ерекшеліктері анықталады, бұл аспектілерді қарастыру тіл білімі теориясы мен тәжірибесін дамыту үшін теориялық және практикалық тұрғылардан маңызды болып табылады.

Кәсіби дискурстың бір түрі ретінде авиация дискурсының негізгі фреймдері мен менталдық кеңістіктері қарастырылады. Бұл сала кәсіби дискурс аясындағы тың зерттеу аймағы болып табылады.

Сонымен, кәсіби дискурс белгілі бір кәсіп саласында тиімді тілдік қатысым жасай алу болса және ол үнемі өзгермелі, динамикалы сипатта болса, аталмыш дискурс түрін зерттеу әрқашан да өзекті және заман талабына сай болмақ. Сондай-ақ қазіргі тіл ғылымы адам факторына, адам дүниетанымына және таным барысындағы тіл рөліне басты назар аударып отырғанын атап өткен жөн, сондықтан когнитивтік лингвистика тұрғысынан зерттеу жасау аса маңызды зерттеу бағыты болып табылады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Өртүрлі салалардағы кәсіби қарым-қатынастың дискурсивтік аспектілерін, кәсіби қарым-қатынастың нақты үдерісін зерттеу мамандықтың тілі мен терминологиясының өзгерістерін болжауға; бұрын сипатталмаған кәсіби коммуникация жанрларын ашуға, зерттеуге; кәсіби дискурс даму тенденцияларын анықтауға; заманауи компьютерлік автоматтандырылған талдау алгоритмдерін құруға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде кәсіби дискурсты когнитивтік-дискурсивтік парадигма аясында зерттеу кеңінен қолданыс табуда. Мұндай зерттеулерде дискурс үш бағытта қарастырылады:

– біріншіден, дискурс тілдің қолданысы болғандықтан, оны зерттеу мәтінді жан-жақты лингвистикалық талдау болып табылады және де тілдің морфология, синтаксис, лексика, семантика, фонетика сияқты өртүрлі салаларын жан-жақты талдау болып табылады;

– екіншіден, дискурстық формалар, мәтіндердің туындауы мен жағдаяттарын талдауды қажет етеді;

– үшіншіден, дискурс әлеуметтік топтар мен индивидтердің өзара әрекеті ретінде белгілі бір қоғамның әлеуметтік құрылымдары мәнмәтіні

аясында зерттелуі керек. Мәнмәтіндік талдауға уақыт, орын, оқиға, әрекет, қатысушылар, қатысушылардың рөлдері әлеуметтік қатынастар, қатысушылардың когнитивтік ерекшеліктерін анықтау жатады.

Мақалада кәсіби дискурстағы сөз әрекетіне когнитивтік-дискурсивтік парадигма аясында когнитивтік-дискурсивтік талдау жүргізу, яғни сөз әрекетінің мән-жайларын сипаттау жасалады. Мұндай талдауда ең басты орында мәнмәтіндік орта қарастырылады, себебі ол лингвистикалық құралдарды таңдауға әсер етеді. Мәнмәтін сөз әрекетін әмбебап танымдық процестермен байланыстырып қана қоймайды, сондай-ақ сөз әрекетіндегі коммуникативтік міндеттер мен прагматикалық мақсаттарды анықтауға, мағыналық тұжырым жасауға негіз болады.

Мақалада зерттеу дереккөздері ретінде француз тіліндегі авиация саласының арнайы кәсіби журналдары: «Le journal de l'aviation», «Airjournal», «Avion Pilote», «Air et Cosmos», «Le Fana de l'Aviation» және олардың электрондық нұсқалары алынды.

Нәтижелер және талқылау

Кәсіби саланың кәсіби қатысым материалдарын талдау арқылы дискурс тілдік үдеріс және интерактивті қатысым нәтижесі ретінде қарастырылады. Осыған байланысты дискурс сөз әрекетінің өнімі ретінде мәтінге қарама-қарсы қойылады. Мәтін белгілі бір формальды конструкция ретінде түсініледі, ал дискурс экстралингвистикалық факторлармен бірге қарастырылатын оның актуалдануының түрлері болып табылады, яғни дискурс *лингвистикалық және экстралингвистикалық параметрлермен шартталған ақпараттың толық қалыптасқан бірлігі* [2].

Сөз әрекеті және дискурсивті тәжірибелер әлеуметтік белсенділіктің нәтижесі болып табылатыны бірқатар еңбектерде көрсетілген (Т.А. Ван Дейк, Л.С. Бейлинсон, Е.И. Голованова, А.П. Наумова, Г.Г. Буркитбаева).

Дискурс кәсіби әлеуметтенуде маңызды рөл атқарады, бұл үрдіс арқылы адамдар өздерінің кәсіби рөлдерін тиімді орындау үшін қажетті арнайы білімдерді, дағдыларды, көзқарастарды, нормалар мен қызығушылықтарды жинақтайды.

Кәсіби дискурстың ең кең түсінігін Т.А. Ван Дейк береді, ол кәсіби дискурсты үш категорияға бөлуге болады деп тұжырымдайды.

1) кәсіби ішілік дискурс немесе белгілі бір кәсіп аясындағы дискурс, мысалы, ғалымдар арасындағы қарым-қатынасты атауға болады;

2) жеке адамдар немесе әртүрлі кәсіп өкілдері арасындағы кәсіпаралық дискурс, мысалы дәрігерлер мен фармацевтикалық препараттарды сататын адамдар арасында немесе бухгалтерлер мен инженерлер арасында;

3) адвокаттар мен олардың клиенттері арасындағы немесе жарнама берушілер мен олардың клиенттері арасындағы қарым-қатынас сияқты кәсіби тілдік дискурс [3, 154 б.].

Е.И. Голованова «Кәсіби дискурс – вербалдық құралдар арқылы жүзеге асатын, кәсіби сала субъектілері өзара іс-әрекеттер жасайтын, белгілі бір ойлау және мінез-құлық нормалары мен стереотиптері қалыптасқан институционалдық немесе әлеуметтік бағдарланған дискурстың бір түрі» деп анықтама берді [4, 32 б.].

Осы тұжырымдарға сәйкес, шынайы кәсіби дискурс мамандар арасындағы және кәсіби тақырыптағы қарым-қатынаста болатыны анық. Сонымен қатар, кәсіби дискурс белгілі бір нормалар, шектеулер, ережелер аясында және көптеген жағдайларда стереотипті жағдайларда іске асады.

Сондай-ақ зерттеушілер Albertini, Helfner-тің тұжырымдамасы бойынша *La communication professionnelle peut être définie en tant que l'ensemble des informations, des messages, des signaux de toute nature que l'entreprise émet en direction de ses publics cibles ... , et le verbe communiquer en tant qu'action de transmission de ces informations dans le but d'obtenir de la part du destinataire une modification de comportement ou d'attitude* (Кәсіби коммуникацияны **компания аудиторияға жіберетін барлық ақпараттар, хабарламалар, сигналдар жиынтығы** ретінде анықтауға болады..., ал *қатысым жасау* етістігі реципиенттің мінез-құлық немесе көзқарастарын өзгерту үшін осы ақпаратты мақсатты түрде жіберу әрекеті ретінде анықталуы мүмкін) [5, 276.]. Француз ғалымы Boutet пайымдауынша: *Les mots ont une grande puissance dans le travail, de sorte qu'aujourd'hui, il n'existe presque pas de métier où la communication ne joue pas un rôle important* (Сөз атаулының маңызы зор, сондықтан бүгінгі күні тілдік қарым-қатынас маңызды рөл атқармайтын кәсіп жоқтың қасы) [6].

Л.С. Бейлинсон функционалды көзқарас негізінде кәсіби дискурсты мамандардың бір-бірімен немесе оларға кеңес беретіндер, кәсіби көмек сұрайтындардың қарым-қатынасы деп анықтайды. Кәсіби дискурстың мәртебесін талқылай отырып, Л.С. Бейлинсон мынадай тұжырым жасайды: *кәсіби дискурс белгілі бір дәрежеде институционалдық дискурс пен үйлеседі, бірақ өте жиі кездесетін жағдай мамандар бір-бірін жақсы біледі және бейресми түрде сөйлесуі де мүмкін, соған қарамастан кәсіби тақырыпта сөйлеседі*. Қарым-қатынастың формальдылығы немесе бейресмилігі кәсіби дискурстың сапасы мен сипаттамаларына әсер ететін тағы бір даусыз фактор болып табылады. Кәсіби мамандар қатаң ресми жағдаятта емес, кәсіби тақырыпта бейресми жағдаятта сөйлесе де, сөз әрекетінің сипаты өзгереді. Ресми жағдайларда, кейбір кездерде бейресми жағдайларда

да кәсіби қарым-қатынаста нақты ережелерді, этикеттік нормаларды білу маңызды, өйткені белгілі бір әлеуметтік және кәсіби рөлді орындау қажет болады, белгілі бір сөз стилін пайдалану қажет етіледі. Сондай-ақ, кәсіби коммуникацияның негізгі өзгешеліктерінің бірі қатысушылардың ерекше рөлдеріне тәуелділігі; статустық-рөлдік принцип (бастық – бағынушы, әріптес – әріптес және т.б.) сөз әрекетінің қандай болатынын көп жағдайда анықтайды[7].

Сонымен, ғылыми әдебиеттерді талдау барысында зерттеушілердің көпшілігі кәсіби дискурс түсінігін кәсіби мамандардың сөз ерекшеліктері ретінде қарастырады және де кәсіби қоғамдастық шеңберінде туындаған мәтіндер жиынтығымен байланыстырады деген тұжырым жасауға болады. Кәсіби қоғамдастық немесе қауымдастық институционалдық формация ретінде анықталады. Кәсіби дискурс ұғымын анықтауда көптеген анықтамалардың болуын және оны сипаттауда біркелкі өлшемдердің болмауын байқауға болады. Біздің пайымдауымызша, кәсіби дискурс белгілі бір мамандық шеңберінде жүзеге асырылады және де кәсіби дискурс – дискурс субъектілері мен объектілері арасындағы кәсіби қарым-қатынасқа жатады.

Кәсіби дискурстың негізгі сипаттарына тоқталсақ, Бейлинсон кәсіби сөз әрекетінің келесі басты параметрлерін анықтайды:

- 1) кәсіби мәнді пәндік аймақ болуы;
- 2) кәсіби салаға тән коммуникативтік стратегиялар болуы;
- 5) кәсіби іс-әрекет білімдері, іскерліктері мен дағдылары болуы [7,145б.].

Яғни, кәсіби дискурс белгілі бір тақырыптық аймаққа бағдарлануымен анықталады және де бір кәсіптік дискурс аясында көптеген жанрлар орын алуы мүмкін.

Бірқатар зерттеушілер кәсіби дискурстың жүйелік параметрлерін былайша анықтайды (Е.И.Голованова, А.П.Наумова, Ю.С. Елагина, Г.Г.Буркитбаева):

- қарым-қатынас мақсаты: өзара тиімді кәсіби қызмет, кәсіби іс-әрекеттерді жүзеге асыру;
- қатысушылар: кәсіби сала мамандары, клиенттер т.б.;
- әлеуметтік хронотоп: қазіргі заманғы кәсіби қызмет қауымдастығы;
- құндылықтар: кәсіпті жүргізу, кәсіптік іс-әрекет атқару, кәсіби нәтижелерге жету, жетістіктерге жету және т.б.;
- кәсіби дискурс стратегиялары: хабар алмасу, диалогтар, келіссөздер, сұхбаттар, тренингтер және т.б.;
- дүниенің жалпы бейнесі: кәсіби тұлғаға тән идеялар, көзқарастар, ұстанымдар т.б.;
- мәтіндердің сипаттамалары: ақпараттық мазмұн, мақсаттылық,

диалогқа икемділік, әлеуметтік индекстер мәртебесі, шектеулер т.б.

Л.С.Бейлинсонның пайымдауынша, прагмалингвистикалық аспектіде кәсіби дискурстың ең маңызды құраушы белгісі – мақсаты болып табылады.

Әрі қарай осы кәсіби дискурстың негізгі функцияларына тоқталсақ :

- орындаушылық (әлеуметтік тәжірибе);
- нормативтік (институттың нормалары мен құндылықтарын қолдау);
- презентациялық (стереотиптік қалыптасқан бейнелер болуы);
- парольдер (институт агенттері мен клиенттерінің арасындағы шекараны сақтау).

Демек, кәсіби қарым-қатынас тілдерін зерттеу барысында кәсіби дискурстың жоғарыда аталған негізгі функцияларының жүзеге асуы кәсіби қарым-қатынас шеңберіндегі сөз әрекетінің құрылу ерекшеліктеріне, танымдық сипатына байланысты болады.

Дәстүрлі түрде отандық және шетелдік лингвистикада тілдің екі негізгі – танымдық және коммуникативтік қызмет атқаратыны жалпы қабылданған. Дискурстың таным құралы ретінде қарастырылуы антикалық теорияларда қалыптасты. Фома Аквинский *дискурсивті интеллект – бір заттың екінші бір заттың көмегімен танылуы* деп есептеген. В.В.Красных бойынша *ұжымдық когнитивтік кеңістік белгілі бір әлеуметтік ортада әр адамда болатын білім мен идеялардың құрылымдық жиынтығы ретінде қарастырылады* [8, 164б.]. Яғни, дискурс – бұл жаңа білім туып, қалыптасып, тұжырымдалатын мақсатты сөз әрекеті.

Көптеген ғалымдар еңбектерінде дискурс күрделі коммуникативтік құбылыс ретінде, сөйлеушінің дүниені тануын, түсінуін және реципиенттің дүниенің тілдік бейнесін көрсететін коммуниканттардың сөз және когнитивтік әрекеттерінің жиынтығы ретінде беріледі.

Қазіргі кәсіби салалар өзара әрекеттестіктің басқа салаларындай ойлауда, тілде тікелей көрініс табатын белгілі бір ерекшеліктерге ие. Жеке және арнайы қоғамдастықта кәсіби қарым-қатынас әрекетінде әмбебап, арнайы білімдер қажет болады. Арнайы бір сала қоғамдастығының кәсіби тезаурусы өзара байланысты нысандардан, құбылыстардан құралған және біршама тұрақты, өзіндік құрамға ие, нақты бір саланың, аймақтың тілдік аналогы болып табылады.

Сондықтан да, қазіргі кезде тілдік қарым-қатынасты лингвокогнитивтік тұрғыдан зерттеу маңызды, өйткені тілдің лингвистикалық ғана емес, сонымен қатар когнитивтік аспектілерін талдау қамтылады. Осы тұрғыдан қарым-қатынастың екі негізгі бөлігін анықтауға және талдауға болады: 1) жалпы лингвистикалық

аспект (кез келген қарым-қатынас, кез келген дискурс); 2) ұлттық детерминацияланған танымдық аспект (ұлттық дискурсқа қатысты, ұлттық танымдық ерекшелігін анықтау).

Басқаша айтқанда, бұл тәсіл, бір жағынан, коммуникациядағы әмбебап аспектілерді талдауға, коммуникацияға әсер ететін және оның ағымын анықтайтын барлық факторларды ескере отырып, жан-жақты талдау мен коммуникацияны оңтайлы құрылымдауға мүмкіндік береді, ал екінші жағынан, қарым-қатынастағы ұлттық сипатты зерттеу, қарым-қатынастың ұлттық-спецификалық компоненттерін анықтау және сипаттау, өйткені ол ұлттық психикалық-тілдік кешеннің негізгі белгілерін көрсететін құбылыстарды анықтауға және зерттеуге мүмкіндік береді, демек, қарым-қатынастың дүниетанымындағы ұлттық ерекшелігін анықтайды. Тілдік қарым-қатынасты лингвокогнитивтік тұрғыдан қарастыру барысында сананың ұлттық ерекшеліктеріне тікелей қатысы бар нәрсені анықтауға, талдауға және құрылымдауға болады, атап айтқанда, контекст пен алғышарт қамтылған тілдік қарым-қатынастың когнитивтік қабатын анықтау, талдау іске асады.

Дискурс коммуникация ретінде мәтінді де, мәнмәтінді де қамтиды (референция, пресуппозиция, импликауралар, қорытындылар), жағдаят, тақырып, ақпараттық құрылым, когезия мен когеренция, дүниені тану, білу (фреймдер, сценарийлер, сызбалар, ментальды үлгілер, менталдық кеңістіктер) қарастырылады [9, 266.].

Менталдық-тілдік кешеннің ұлттық ерекшелігі когнитивтік бірлік болып табылатын сананың фреймдік құрылымы сияқты бірлік көмегімен құрылымдалады. Фреймдік құрылымдар когнитивтік құрылымдар арқылы қалыптасады.

Қазіргі лингвистикада кәсіби қарым-қатынас ұғымдарын және олардың фреймдік құрылымын анықтау мен талдауға, концептуалды модельдерді талдауға, концепт саласының немесе пәндік аймақтың құрылымын сипаттауға, менталдық кеңістікті, әлемнің кәсіби бейнесін зерттеуге маңызды орын беріледі.

Ең алдымен фреймге тоқталсақ, бұл категория білім саласына жатады, белгілі бір білім құрылымы болып табылады. Н.Н.Болдыревтің түсінігінде, фрейм *мәдени тұрғыдан анықталған, канонизацияланған білімнің үлгісі* [10, 626.]. Бұл білім қоғам үшін, ең болмағанда қоғамның бір бөлігі үшін ортақ болуы басты шарт. Бұл адам өмірінің кез келген саласындағы білім құрылымы болып табылады, яғни стереотиптік, тақырыптық біртұтас жағдай. Сонымен, фрейм белгілі бір қоғам мүшелерінің көпшілігіне белгілі білімді бейнелейтін, қоғамның кез келген мүшесі оңай және жылдам тани алатын тұрақты, шартты белгілерді қамтитын білім түрі ретінде анықталады.

Фреймнің біртұтас, икемді және қозғалмалы сипаты да анықталып

отыр. Фреймнің айрықша белгісі ретінде категориялау, тұжырымдау үрдістерімен байланыстылығы көрсетілуде. Фреймдер ақпаратты ұйымдастыруға, есте сақтауға және талдауға мүмкіндік береді. Олар біліміміз бен тәжірибемізді қамтитын белгілі бір құрылымды білдіреді. Фреймдерге негізгі ұғымдар, олардың арасындағы байланыстар кіреді. Фреймдер жаңа ақпаратты тез және тиімді түсінуге және түсіндіруге көмектеседі. Өйткені біз оны бар фреймдермен байланыстыра аламыз және жаңа ақпаратты талдау үшін бұрынғы біліміміз бен тәжірибемізді пайдалана аламыз. Бұл ақпаратты неғұрлым ыңғайлы және жүйеленген түрде, құрылым түрінде ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Олар иерархиялық түрде құрылады, мұнда кейбір фреймдер басқа фреймдердің ішкі жақтаулары болып табылады. Жалпы алғанда, фрейм функциялары белгілі бір объект немесе ұғым туралы білімді жақсырақ түсінуге және жүйелеуге, бұл ақпаратты тапсырмалар мен мәселелерді шешу үшін пайдалануға және білімді неғұрлым тиімді және жүйелі түрде басқаруға көмектеседі.

Сонымен қатар, ғылыми сипаттамаларда фрейм құрылымы жиі иерархиялық түрде беріледі: жоғарғы деңгейден төменгі, терең деңгейге қарай бағытталған және тұжырымдама өзегі мен перифериясы бар үлгі түрінде көбірек сипатталған. Сонымен, фрейм ретінде жоғары дәрежелі когнитивтік құрылым, ұғымдар арасындағы өзара әрекеттесу түрі, менталдық кеңістікті ұйымдастыру түрі қабылдануда.

Фреймдік құрылымдар түрінде прецедентті құбылыстар, стереотиптер, репрезентациялар т.б. санада сақталады. Прецеденттік құбылыстарға прецеденттік жағдай, прецеденттік мәтін, прецеденттік атау және прецеденттік мәлімдемелер т.б. жатады. Прецеденттік құбылыстар өзегі сананың фреймдік құрылымы түрінде кристалданады, ал перифериясы мәдени маңызды жақтауды және ұлттық мәдени кеңістікті қамтиды.

Кәсіби дискурстағы кәсіби қауымдастықтың іс-әрекетінің жалпы бейнесін ауқымды фреймдер көрсете алады, мұндай фреймдер ең алдымен кәсіби саланың арнайы мақсаттарын, содан кейін арнайы қатысушыларын және арнайы хронотопты қамтиды. Мысалға авиация саласын алсақ, әрине, ең алдымен жинақ ұғымдар ретінде ұшу, жеткізу, ұшақ, ұшқыш, жолаушы, әуе кеңістігі, аэропорт т.б. фреймдер қарастырылады. Мұндай фреймдер бүкіл менталдық кеңістікті құрушы материал болып табылады.

Аталған фреймдік құрылымдар менталдық кеңістік құрады. *Менталдық кеңістік* термині, сондай-ақ менталдық кеңістік теориясын 1980 жылдары Дж. Фоконье ұсынған [11]. Фоконьенің пікірінше, сөз әрекеті немесе оқу үрдісінде адам жеке тұлға ретінде өз ойында өзі өңдейтін ақпаратты уақытша орналастыруға арналған *кеңістіктер*

құрайды. Бұл менталдық кеңістіктер дискурсивті әрекет кезінде нақты уақыт режимінде құрылады және диалогқа қатысушылардың жедел жадында сақталатын түрлендіріліп отыратын когнитивтік құрылымдар болып табылады. Фоконье, бұл кеңістікті *сахна сыртындағы таным* аймақтары деп атады, әдетте бұлар жалпы сценарийлер негізінде жасалатын менталдық құрылымдар. Формальды түрде менталдық кеңістіктер (a, b, c...) элементтері және олардың арасындағы (R 1 ab, R 2 ad, R 3 cbf...) қатынастар бар реттелген жиындар ретінде анықталады, жаңа элементтерді қосуға ашық қатынастар ретінде қарастырылады [12]. Мазмұндық аспектіде менталдық кеңістіктер жағдаяттардың (нақты немесе гипотетикалық) модельдерін адамға түсінікті формада көрсетеді. Менталдық кеңістіктердің мысалдары:

- қазіргі жағдай ;
- гипотетикалық жағдайлар, өткен және болашаққа қатысты жағдайлар (біз оларды түсінетін немесе елестететін жағдайлар),
- ойдан шығарылған жағдайлар (мысалы, көркем және кинематографиялық көріністер);
- пәндік салалар (мысалы, экономика, саясат, математика және т.б.) [13].

Адамның қарым-қатынасының сәттілігі әңгімелесушілер құрастырған кеңістік конфигурацияларының ұқсастық дәрежесіне байланысты. Бұл ұқсастық түсінудің тілдік аспектілерімен ғана анықталмайды, өйткені лингвистикалық аспектілерден басқа, менталдық кеңістіктердің құрылысына көптеген экстралингвистикалық факторлар әсер етеді (фондық білім, қол жетімді схемалар, прагматикалық ақпарат және т.б.). Осылайша, Фоконье үшін тіл мен дүние арасындағы байланыс әрқашан адамның ойлауымен жүзеге асады, өйткені біз әдетте *шындық* деп атайтын нәрсе шын мәнінде сөйлеушінің шындықты ойша бейнелеуі болып табылады.

Дискурс барысында менталдық кеңістіктер арасында көптеген байланыстар орнатылады – уақыттық, кеңістіктік, гипотетикалық т.б. Кәсіпке қатысты менталдық кеңістіктерді қарастырсақ, мұнда барлық фреймдер бірігеді және де олар икемді конфигурацияларға біріге отыра, кез келген уақытта қажетті өзгерістерді енгізу мүмкіндігін қамтамасыз ете алады, сондай-ақ барлық менталдық кеңістіктерге еркін қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Менталдық кеңістіктер көп жағынан дәстүрлі когнитивтік үлгілерге (кадрлар, сценарийлер) ұқсас: екеуі де нақты немесе ойдан шығарылған әлемнің әртүрлі салаларына сәйкес келеді. Менталдық кеңістіктер фреймдер арқылы құрылымдала отырып (мысалы, кәсіп фреймі, құзыреттілік фреймі, тәжірибе фреймі, кәсібилік фреймі т.б.) дискурста объектілердің нақты рөлдерімен және сипаттарымен толтырылады. Менталдық кеңістік басқа когнитивтік

құрылымдар сияқты фондық білімге негізделгеніне қарамастан, олар біздің санамызға дайын құрылымдар түрінде енбей, дискурсты тудыру барысында жаңадан пайда болады, жаңадан құрылады. Менталдық кеңістіктерді біріктіру нәтижесінде *гибридтік* немесе біріктірілген кеңістіктер пайда болуы мүмкін, олар бірнеше бастапқы кеңістіктерден рөлдер мен сипаттарды иемденіп, өзіндік құрылымға және жаңа сипаттарға ие болады.

Кәсіпке байланысты фреймдер біріге, толыға отырып жеке менталдық кеңістік құрайды. Әр кәсіп саласы өз менталдық кеңістіктерімен ерекшеленеді, мысалға алсақ, авиация кәсібінің фреймдері өз салалық менталдық кеңістіктерін құрайды: ұшу қауіпсіздігі (ұшқыш, кәсіби құзыреттілік, ұшу ережелері, ұшақ жағдайы, техникалық паспорт, кеден қызметі...); ИКАО (авиация, әуе тасымалы, халықаралық ұйым, ережелер, ұшу қауіпсіздігі, ережелерді ұстану, талаптар, нормалар, стандарттар, өлшем бірліктер...); әуе қатынасы (ұшқыш, әуе көлігі, кәсіби құзыреттілік, ұшу ережелері, ұшақ жағдайы, ұшу қауіпсіздігі...); әуе көлігі (ұшақ, аэродинамика, аэронавигация, аэропорт, аэродром...).

Менталдық кеңістіктердің негізгі қызметін қарастырсақ, бұл тақырыпқа қатысты ақпаратты, сондай-ақ сөз әрекеті барысында ақпараттың түрленуінің нәтижелерін уақытша сақтау болып табылады.

Менталдық кеңістіктер динамикалық және өзгермелі, сондықтан тұрақсыз. Ең бастысы, менталдық кеңістіктер шынайы әлемді көрсетуге арналмаған, ойша құрылған субъективті құрылымдар болып табылады. Дегенмен, когнитивтік лингвист ретінде Фоконье, шынайы әлем диалогқа қатысушылардың менталдық кеңістіктерінің құрылымына конструктивті әсер ете алатынына назар аударды (Fauconnier, 1994). Менталдық кеңістікті құру үшін шынайы кеңістікпен қарым-қатынас тәжірибесінен алынған *кеңістіктік тіл* қолданылады, яғни сөз әрекеті барысында сөз серіктестерінің менталдық әлемінде құрылған менталдық кеңістіктің құрылымы табиғи вербалды тілді ұйымдастыру және сөз құру ерекшеліктерімен анықталады. Ал әр тілде көптеген жүздеген ұрпақтар арқылы қалыптасқан ақпарат легі бар. Бұл ақпарат легі адамның менталдық әлемінде орын алған және де бұл менталдық кеңістік динамикалы, өзгермелі, толықтырылып, түрленіп отырады, онсыз сөз мазмұны дұрыс түсінілмейді. Сондықтан, тіл, сыртқы әлемге тиесілі және субъектінің менталдық әлеміне жататын менталдық кеңістіктің құрылысын анықтайды. Осылайша, сыртқы дүние ішкі, психикалық әлемде жасалған оқиғаларға бақылаушы әсер етуді жалғастырады.

Жекелеген әлеуметтік-кәсіптік топтардың менталдық кеңістігі бүкіл тілдік қауымдастық менталдық кеңістігінен айтарлықтай өзгеше болады (мысалы, авиация саласына қатысты аумақ). Кез келген мамандық қолданатын тіл – жеке тұлғаларды стереотиптеуге және

эртүрлі туындаған міндеттерді шешуге бейім жалпыланған және тарихи жіктелген өнім. Белгілі бір кәсіби орта жалпы қоғамда танылған ұғымдар, түсініктер, идеяларды т.б. қабылдайды, бірақ оларды өз кәсіби ортасына ғана тән өзіндік ерекшеліктерімен толықтырады (мысалы, авиацияда өз ұшу, әуе тасымалы қауіпсіздігі, ережелері, нормалары, стандарттары т.б. қарастырылған).

Сонымен қатар, авиацияда осы сала қызметкерлері үшін ғана түсінікті, ортақ сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер, фразеология қалыптасқан. Авиация халықаралық тілі ағылшын тілі болғандықтан, авиацияда ағылшын тіліндегі аббревиатуралар кеңінен қолданылады және де осы аббревиатуралар сала қызметкерлері үшін түсінікті, қолданыста ыңғайлы, қысқа болып табылады, бірнеше мысалдар келтірсек: POB (Persons on Board) – әуе кемесі бортындағы жолаушылар, ATA (Actual Time of - Arrival) – нақты келу уақыты, NOSIG (No Significant Changes) – маңызды өзгерістер болмауы, PROB (Probably) – мүмкін, ықтимал, ATC (Air Traffic Control) - Әуе қозғалысын басқару және т.б.

Әуе-әуежай радиоалмасуында мынадай қысқа да, нұсқа фразалар қолданылады:

ADVISE –Хабарлаңыз.

APPROVED – Рұқсат етіледі, яғни белгілі бір іс-әрекетке рұқсат беріледі.

«BREAK» – мәтін бөліктері арасында нақтылау үшін үзіліс жасау қажет болған кезде қолданылады.

CANCEL - Бұрын берілген рұқсат жойылады.

«CHECK» – бұл «Жүйе жұмысын тексеріңіз» деген мағынада ғана қолданылады.

«MAYDAY» - апат туралы хабарлама, апат жағдайында «MAYDAY» үш рет айтылуы тиіс.

NEGATIVE – Жоқ немесе Рұқсат етілмейді.

“PAN PAN” – әдетте, жедел (қауіпті) жағдаятта үш рет айтылады

«ROGER» – Түсінікті, «Ия» не «Жоқ» жауаптары күтілген кездерде бұл сөзді қолдануға болмайды.

SAY AGAIN – Қайталаңыз.

STANDBY – абонент мұндай жағдайда қайта телефон соғуы тиіс, өйткені STANDBY, бұл растау(мақұлдау) да емес, бас тарту (қайтару) да емес, күтіңіз деген директива.

«UNABLE» – мүмкін емес, яғни белгілі бір себептерге, нақты жағдаятқа байланысты айтылады.

Мұндай кәсіби сөздер мен фразеология кәсіби дискурстың арнайы дискурс ретіндегі ерекше сипатын айқындайды, тіл қолданысының қозғалмалы, өзгермелі қабаты болып табылатынын көрсетеді, өйткені кәсіби сала қоғамдағы қажеттіліктерге қарай үнемі дамып, өзгеріп отыр.

Сондай-ақ, авиалайнерлерде қызметкерлер арасында кәсіби ортаға белгілі жасырын сөздер, сөйлемдер, жаргондар, белгілер, ым-ишаралар қолданылады. Осындай амалдар арқылы қызметкерлер белгілі бір туындаған мәселелерді өзара талқылай алады, шешім жолдарын қарастырады, әуе кемесінде дүрбелең, қорқыныш туындамауын және тәртіп сақталуын қамтамасыз етеді.

Бірнеше мысалдарды қарастырсақ:

· Стюардесса Францияда 5 күн өткізетіні туралы айтып жатса, бұл сөйлемде мүлде демалыс туралы емес, ұшақтағы 5F орындықтағы белгілі бір жолаушы туралы сөз болып жатыр.

· Әуе кемесіндегі жолсеріктер «Көк шырын» туралы сөз қозғаса, бұл дәретханадағы ақау туындауына қатысты мәселе қарастырылып жатыр.

· Mayday! Mayday! Mayday! Ағылшын тілінен аударғанда «Мамыр күні» деп аударылады, бірақ негізінде бұл фраза француз тіліндегі venez m'aider («маған көмектесіңдер») сөзінің ағылшынша қысқаша транскрипциясы, яғни қауіпті, қатерлі жағдаятты, көмек сұрауды білдіреді.

Мынадай сан белгілері 7500 – ұшақтың басып алынғанын, 7 600 - жерүсті қызметтерімен байланыс үзілгенін, 7700 – төтенше жағдаят орын алғанын білдіреді.

Сонымен, жоғарыда келтірілген тұжырымдамалар мен мысалдарға сәйкес, тілдегі кәсіби сөздер, сөз тіркестері, фреймдер қауымдастықтағы ортақ мақсатты көздейтін өзара әрекеттесу нәтижесінде туындайды және де ортақ репертуарлар жиынтығынан тұрады, ортақ менталдық кеңістік, қауымдастық құрайды.

Яғни, дискурс кәсіби әлеуметтенуде маңызды рөл атқарады, бұл процесс арқылы индивидтер өздерінің кәсіби рөлдерін тиімді орындау үшін қажетті арнайы білімдерді, дағдыларды, көзқарастарды, шарттар, нормалар мен қызығушылықтарды игереді.

Демек, дискурс ортақ репертуардың бір түрі ретінде өзара қатысым мен бірлескен іс-әрекет нәтижесі болып табылады. Кәсіби маманның тілдік қатысымының белгілі бір сипатта болуы, әлеуметтік тәжірибенің, қоғам дамуының, ілгерілеуінің, өзгерістерге ұшырауының нәтижесі болып табылады. Осындай факторлар себептерінен белгілі бір фреймдер, кәсіп атаулары, кәсіпке байланысты ұғымдар, сөздер пайда болады немесе қолданыстан шығады. Яғни кәсіби дискурсты талдай отыра мұндағы өзгерістерді, даму бағыттарын айқындай аламыз, кәсіби дискурсты қажетті деңгейде, әрі талапқа сай құра аламыз.

Кәсіби қарым-қатынасты іске асыру сөз серіктестерінің қатысымға өзара бейімделуін қажет етеді, мұнда сөз стратегиялары мен тактикаларын, тілдік құралдарын барабар таңдау және оларды

дұрыс қолдана алу қажет, тек осындай жағдайда ғана тілдік қатысым өз мақсаттарын, интенцияларын толық түрде жүзеге асыра алады.

Қорытынды

Сонымен, қорытындылай кетсек, зерттеу барысында кәсіби дискурс аясындағы сөз әрекеті когнитивтік лингвистика парадигмасы тұрғысынан қарастырылды. Лингвокогнитивтік зерттеулер антропоцентристік тұрғыдан жүзеге асырылады, бұл ғылыми объектілердің адам өміріндегі атқаратын рөліне байланысты зерттелетінін, зерделеу объектісі мен пәні қандай болса да, назардың адамға бағытталғанын білдіреді.

Кәсіби дискурс кәсіби мамандардың сөз ерекшеліктері және де кәсіби топ мәтіндерінің жиынтығы болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Яғни, кәсіби дискурс белгілі бір мамандық аясында жүзеге асырылады, ал кәсіби топ немесе қоғамдастық институционалдық құрылым ретінде анықталады.

Кәсіби салалардағы өзара тілдік әрекеттестік барысында арнайы білімдер, кәсіби тезаурус қажет. Кәсіби тілдік қатысым біршама тұрақты, өзіндік құрамға ие, нақты бір саланың, аймақтың тілдік үлгісі болып табылады. Осындай қатысым барысындағы сөз әрекетінің сәттілігі сөз серіктестерінің құрастырған кеңістік конфигурацияларының ұқсастық дәрежесіне байланысты. Бұл ұқсастық түсінудің тілдік аспектілерімен ғана анықталмайды, өйткені лингвистикалық аспектілерден басқа, менталдық кеңістіктердің құрылымы да маңызды болып табылады.

Кәсіби іс-әрекеттегі қатысымды лингвокогнитивтік тұрғыдан қарастыру, концептуалды құрылымдар ретінде фреймдерді, менталдық кеңістікті қарастыру қазіргі лингвистикадағы өзекті бағыттардың бірі, өйткені бұл зерттеу саласы әлі де терең зерттеу мен талдауды қажет етеді.

Когнитивтік лингвистиканың жетістіктерін ескере отырып, кәсіби дискурс аясындағы сөз әрекетінің ерекшеліктерін, теориялық негіздерін зерттеу және практикалық мәселелерді шешу үшін осы саладағы ізденістер өзекті бола бермек.

ӘДЕБИЕТ

[1] Витгенштейн Л. Логикалық-философиялық трактат. – Москва, 1958. – 160 б.

[2] Арутюнова Н.Д. Дискурс // Языкознание: Большой энциклопедический словарь. – Москва: Большая российская энциклопедия, 1998. – С.136-137.

[3] Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – Москва: Прогресс, 1989. – 312 с.

[4] Голованова Е.И. Профессиональный дискурс, субдискурс,

жанр профессиональной коммуникации: Соотношение понятий // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Выпуск 73. – 2013. – № 1 (292). – С. 32–35.

[5] Albertini T., Helfer J.-P. et Orsoni J., Dictionnaire de marketing. – Paris, 2001. – 200 p.

[6] Boutet J. Le pouvoir des mots. – Paris, 2010. – 193 p.

[7] Бейлинсон Л.С. Профессиональный дискурс: признаки, функции, нормы: дис. ... д-ра филол. наук. – Волгоград, 2009. – 325 с.

[8] Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации: курс лекций. – Москва, 2001. – 270 с.

[9] Сусов И.П. История языкознания. – Москва: Восток - Запад, 2006. – 295 с.

[10] Болдырев Н.Н. Концептуальная основа языка // Когнитивные исследования языка. Выпуск IV. Концептуализация мира в языке: коллективная монография. – Москва: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р.Державина. – 2009. – С. 25-77.

[11] Fauconnier G., Turner M. The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities. – NY: Basic Books, 2003. – 464 p.

[12] Fauconnier G. Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 190 p.

[13] Лакофф Дж. Когнитивное моделирование. Язык и интеллект. – Москва: Прогресс, 1996. – С. 143-182.

REFERENCES

[1] Vitgenshtejn L. Logikalyқ-filosofijalyқ traktat [Logical-philosophical treatise]. – Moskva, 1958. – 160 b. [in Kaz.]

[2] Arutjunova N.D. Diskurs // Jazykoznanie: Bol'shoj jenciklopedicheskiy slovar' [Discourse]. – Moskva: Bol'shaja rossijskaja jenciklopedija, 1998. – S.136-137. [in Rus.]

[3] Van Dejk T.A. Jazyk. Poznanie. Kommunikacija [Language. Cognition. Communication]. – Moskva: Progress, 1989. – 312 s. [in Rus.]

[4] Golovanova E.I. Professional'nyj diskurs, subdiskurs, zhanr professional'noj kommunikacii: Sootnoshenie ponjatij [Professional discourse, subdiscourse, genres of professional communication: the interrelation of notions] // Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologija. Iskusstvovedenie. Vypusk 73. – 2013. – № 1 (292). – S. 32–35. [in Rus.]

[5] Albertini T., Helfer J.-P. et Orsoni J., Dictionnaire de marketing. – Paris, 2001. – 200 p.

[6] Boutet J., Le pouvoir des mots. – Paris, 2010. – 193 p.

[7] Bejlinson L.S. Professional'nyj diskurs: priznaki, funkicii, normy: dis. ... d-ra filol. nauk. [Professional discourse: characteristics, functions and norms]. – Volgograd, 2009. – 325 s. [in Rus.]

[8] Krasnyh V.V. Osnovy psiholingvistiki i teorii kommunikacii: kurs lekcij [Basics of psycholinguistics and the theory of communication: lecture course]. – Moskva, 2001. – 270 s. [In Russian]

[9] Susov I.P. Istorija jazykoznanija [The history of language studies]. – Moskva: Vostok - Zapad, 2006. – 295 s. [in Rus.]

[10] Boldyrev N.N. Konceptual'naja osnova jazyka [Conceptual base of language] // Kognitivnye issledovanija jazyka. Vypusk IV. Konceptualizacija mira v jazyke: kollektivnaja monografija. – Moskva: In-t jazykoznanija RAN; Tambov: Izdatel'skij dom TGU im. G.R.Derzhavina. – 2009. – S. 25-77. [in Rus.]

[11] Fauconnier G., Turner M. The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities. – NY: Basic Books, 2003. – 464 p.

[12] Fauconnier G. Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 190 p.

[13] Lakoff Dzh. Kognitivnoe modelirovanie. Jazyk i intellekt [Cognitive language studies. Language and intelligence]. – Moskva: Progress, 1996. – S. 143-182. [in Rus.]

РЕЧЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ДИСКУРСА

Шалшыкбаева Г.О.¹, *Бактиярова Р.М.²

^{1,*2} КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В наши дни профессиональная деятельность является важной частью жизни человека. Сложность и многогранность профессиональной деятельности приводит к значительной вариативности речи, поскольку сегодня эта область постоянно развивается. Основная цель статьи – определить тенденции трансформации профессионального дискурса путем изучения аспектов речевой деятельности в рамках профессионального дискурса. Коммуникация в процессе профессиональной деятельности составляет важную часть речевой деятельности в целом, поэтому изучение речевых особенностей в профессиональной деятельности имеет научное и практическое значение. К основным направлениям исследования профессионального дискурса в современной лингвистике относятся природа профессиональных языков, лингвистические и когнитивные особенности текста. В ходе изучения языков профессионального общения определено, что реализация основных целей профессионального дискурса зависит от особенностей речевого акта и когнитивного характера в профессиональном общении профессиональной языковой среды.

В статье рассматриваются аспекты профессионального дискурса с позиций методологии когнитивной лингвистики, то есть дискурс

рассматривается как целенаправленный речевой акт, новые знания которого формулируются в процессе познания мира. Рассматривая дискурс с лингвокогнитивной точки зрения, определяется и анализируется когнитивный слой языкового общения, включающий в себя контекст и предпосылку. Когнитивно-дискурсивный анализ включает в себя анализ обстоятельств речевого акта, поскольку контекстуальная среда влияет на выбор языковых средств при коммуникации.

В статье определяются и анализируются основные понятия профессиональной коммуникации и когнитивные структуры, как фреймы и ментальные пространства. Осуществление профессионального общения требует взаимной адаптации речевых партнеров к общению, при этом необходимо выбирать адекватные языковые средства и уметь правильно ими пользоваться, только в этом случае языковое общение сможет в полной мере реализовать свои цели и задачи.

Теоретическая и практическая ценность исследования в том, что определяются возможности оптимального структурирования коммуникации профессионального дискурса с учетом всех факторов влияющих на профессиональную коммуникацию. Исследование теоретических и практических аспектов, связанных с формированием и развитием профессионального дискурса, актуально и важно для решения проблем профессиональной коммуникации. То есть, анализируя профессиональный речевой акт и его особенности с лингвокогнитивной точки зрения, можно под новым ракурсом изучить теорию дискурса, а также определить особенности профессиональной речи в процессе профессиональной коммуникации.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, профессиональный дискурс, лингвокогнитивное исследование, профессиональная коммуникация, фрейм, ментальное пространство, контекст, познание

SPEECH FEATURES OF PROFESSIONAL DISCOURSE

Shalshykbaeva G.O.^{1,*}, Baktiyarova R.M.²

^{1,*2} Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Nowadays, professional activity is an important part of human life. The complexity and versatility of professional activity leads to significant variability in the use of words, since this area is currently constantly evolving. The main goal of the article is to determine the trends in the transformation of professional discourse by studying the aspects of speech activity within the framework of professional discourse.

Communication in the process of professional activity is an important part of speech activity in general, therefore, the study of speech features

has theoretical and practical significance. The main areas of research of professional discourse in modern linguistics include the nature of professional languages, linguistic and cognitive features of the text. In the course of studying the languages of professional communication, it was determined that the implementation of the main goals of professional discourse depends on the features of the formation of the speech act in professional communication, and cognitive nature.

The article considers aspects of professional discourse from the standpoint of the methodology of cognitive linguistics. Discourse is a purposeful speech act in which new knowledge is established and formulated in the process of learning the world. In the process of examining discourse from a linguacognitive point of view, the cognitive layer of language communication is defined and analyzed, including the context and premise. Cognitive-discursive analysis includes the analysis of the circumstances of the speech act, since the contextual environment affects the choice of language means. The implementation of professional communication requires mutual adaptation of speech partners to communication. Therefore, it is necessary to choose adequate language means and to be able to use them correctly. Only in this case language communication can fully realize its goals and objectives.

The theoretical and practical value of this study lies in the fact that the article examines the possibilities of optimal and effective communication in professional discourse, taking into account all the factors influencing professional communication.

The study of theoretical and practical aspects related to the development of professional discourse is relevant and important for solving the problems of professional speech activity.

Keywords: cognitive linguistics, professional discourse, linguistic-cognitive research, professional communication, frame, mental space, context, cognition

Мақала түсті: 24 мамыр 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Шалшыкбаева Гулбахыт Оспанбаевна – 2 курс докторанты, 8D02322-Шетел филологиясы мамандығы, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, e-mail: gulbakhit_69@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7829-4895>

Бактиярова Райгуль Муратовна – PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, e-mail: rai_bah@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1041-8331>

Информация об авторах:

Шалшыкбаева Гулбахыт Оспанбаевна – докторант 2го года

обучения, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, e-mail: gulbakhit_69@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7829-4895>

Бактиярова Райгуль Муратовна – PhD, ассоциированный профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, e-mail: rai_bah@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1041-8331>

Information about the authors:

Shalshykbayeva Gulbakhyt – Teacher, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, e-mail: gulbakhit_69@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7829-4895>

Baktiyarova Raigul – PhD, Associate Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, e-mail: rai_bah@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1041-8331>

ӘОЖ 81

ҒТАХР 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.019>

**«ҚЫЗ» ГЕНДЕРЛІК КОНЦЕПТІСІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ҚАЗАҚ, БАШҚҰРТ, ТАТАР ТІЛДЕРІ
МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Шоқым Г.Т.¹, * Буранкулова Э.Т.², Мұратбек Б.Қ.³

^{1,* 2,3}Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Гендерлік лингвистикадағы қазіргі таңда зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі «қыз» концептісі. Мақаланың мақсаты - қыздардың қоғам өміріндегі, ұлттық мәдениеттегі рөлі мен орнын, оны сипаттайтын тілдік деректерді лингвомәдени бағытта айқындау, «қыз» концептісінің лексика-семантикалық, концептуалдық мазмұнын аялық білім деңгейі тұрғысында түсіндіру және қазақ, башқұрт, татар тілдеріндегі «қыз» гендерлік концептісін зерделеу, үш тілге ортақ бірліктерді анықтау. Тілді зерттеудің антропоэзектік бағыты тіл біліміндегі адамның тілдік факторы, тілдің адамға қызмет ету мәселесі, тіл арқылы адамның табиғатын ашумен тікелей байланысты екені мәлім. Ұсынылып отырған мақалада «қыз» гендерлік концептісі және осы мәселеге қатысты қалыптасқан тұжырымдар талданады. Мақаланың ғылыми маңыздылығы «қыз» гендерлік концептісіне қатысты теориялық тұжырымдарды өзара салыстырып, практикалық деңгейде деректерді талдау арқылы негіздеуінен көрінеді. Мақалада көтерілген

мәселелерді талдауда ресейлік, қазақстандық ғалымдар зерттеулері мен тұжырымдарына сүйенілді. Зерттеу мәтінді лингвистикалық талдау әдісі арқылы, диахронды-синхронды тұрғыдан сипаттама, семантикалық, этнолингвистикалық, когнитивтік талдау, жүйелеу, топтастыру әдістері арқылы жүргізілді. Мақаланың негізгі қорытындысында «қыз» гендерлік концептісін нақты мысалмен түсіндірілді.

Мақаланың құндылығы мазмұны мен негізгі тұжырымдарының гендерлік лингвистика бағытындағы зерттеулерге материал бола алатындығымен анықталады. Практикалық маңыздылығы талдау үлгілерінің көрсетілуімен, татар, башқұрт, қазақ тіліне ортақ бірліктерді анықтаумен байланысты. Мақалада татар, қазақ, башқұрт тілдерінде «қыз» концептісіне қатысты қолданылатын фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер жинақталып, олардың ұлттық танымға қатысы талданды.

Тірек сөздер: ұлттық таным, концепт, ғаламның тілдік бейнесі, гендерлік лингвистика, фразеологизм, макроконцепті, микроконцепт, антропоэзектік

Кіріспе

Антропоэзектік парадигмадағы гендерлік лингвистика қоғамдағы гендерлік рөлдермен астасып, ұлттық-мәдени ерекшеліктермен, халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, наным-сенімдерімен тығыз байланыста қарастырылуды қажет етеді. Осы аталған ұғымдардың барлығы гендерлік таптаурындарда, ал гендерлік таптаурындар мақал-мәтелдерде, фразеологизмдерде, теңеулерде, туыстық атауларда көрініс табады.

Қазақ тіл білімінде соңғы кездері антропоэзектік бағыттағы зерттеулердің арасында тіл мәселелерін гендерлік лингвистика аясында қарастырған еңбектер көбейген. Оларға Б.Хасанұлы, Г.Мамаева, Қ.Жанатаев, Г.Шоқым, М.Ешимовтің т.б. зерттеулерін, ал Ресей және шетелдік ғалымдар қатарына А.В.Кирилина, Е.И.Горошко, И.И.Халеева, Дж.Коатс, Х.Коттхофф, Д.Камерон, Д.Таннен, Б.Барон, К.Уэст, Д. Зиммерман және т.б. ғалымдарды жатқызуға болады.

Концепт – ұлттық болмысқа негізделген ұжымдық және тұлғалық санадағы ақпараттар бірлігі ретінде танымдық лингвистиканың басты ұғымы болып табылады. Ол зерттеудің түрлі қырларына қарай лингвомәдениеттану, психолінгвистика және когнитивті лингвистикада жан-жақты қарастырылуда. Қазақ тіл білімінде концепт теориясы мен құрылымдары біршама зерттелді. Концепт теориясы қазақ тілі лингвистикасында Г.Снасапова, Ш.Елемесова, М. Күштаева, С. Жапақов, А. Әмірбекова т.б. зерттеушілердің еңбектерінде жан жақты қарастырылған. Түрік тілтанымында фразеологизмдер лексико-грамматикалық, семантикалық тұрғыдан зерттеудің объектісі болды,

алайда гендерлік таптаурынның лингвомәдени тұрғыдағы терең зерттеулерді әлі де қажет етеді. Аталған мәселе бойынша А.В. Кириллина, Е.С. Бадмаева, В.С. Самарина, Д.А. Турдиева, О.Ю. Суралева, М.Н. Мукова, М.Н. Варикаш секілді ғалымдардың бірқатар жұмыстары бар.

Кез келген қоғамда әйел мәселесі өзекті тақырыптардың бірі болып саналады. Әйел мәселесі қоғамдық ғылымдардың арасында, негізінен, қазақ әдебиеттануында көркем шығармалардағы әйел бейнесіне қатысты біраз зерттелген. Біз мақаламызда түркі тілдес халықтардың әлемдік тілдік бейнесіндегі «қыз» концептісін салыстырмалы түрде қарастырдық.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу барысында диахронды-синхронды тұрғыдан сипаттама, семантикалық, этнолингвистикалық, когнитивтік талдау, жүйелеу, топтастыру әдістері қолданылды. Зерттеу аясында тарихи-мәдени материалдар жинақталып, этимологиялық түсіндірулер, этнолингвистикалық талдаулар жүргізілді. Қазақ, башқұрт, татар тілдерін салыстыру арқылы олардың тілдік тарихтағы, мәдениетіндегі ұқсас тұстары салыстыру және салғастыру әдістері арқылы көрсетілді.

Нәтижелер және талқылау

А.Байғұтованың “Қазақ әйелі” концептісінің этномәдени сипаты деген еңбегінде ұлттың болмыс-бітімі, дүниеге көзқарасы мен рухани-мәдени құндылықтарына сәйкес әйелдің өзіндік табиғатын, қоғамдағы, отбасындағы әлеуметтік қызметімен сабақтас анықтау мәселесін ұлттық таным қорында тіл арқылы жинақталған әйел концептісі арқылы дәлелдеуге талпыныс жасалған. Ол *“қазақ әйелі” макроконцептісін бірнеше микроконцептілерге бөліп қарастырады, оның ішінде “Қыз” концептісін [1]:*

Қылышы өткір ұлыстың қызы да өткір,

Сүймейді сені алдымен жылатып алмай (Ж.Жақыпбаев);

Құдықтай тұнық суы тартылмаған Торғын да торғын шаштары тобық көметін Тоты қыздарға деуші едік, шіркін, үйленсек;

Қыздың беті - қызарып піскен алма,

Күннің нұрын уылжып ішкен ол да;

Қыз дегенің - өмірдің қызғалдағы,

Қылықтылар аз ба екен қыздандағы?.. (И. Сапарбай), деген өлең жолдары арқылы көрсетеді.

«Әйел» концептісінен бөлек қазақ қоғамындағы қыз баланың дүниеге келуінен бастап, бойжеткенге дейінгі өмірін «қыз» концептісі төңірегінде басқа түркі тілдерімен салыстыра отыра зерттеу мақаланың ерекшелігін айқындайды.

Қай халықтың болмасын қыз балаға қатысты барлық салты тілде әр түрлі номинативті атаулардан, әсіресе фразеологизмдерден, мақал-мәтелдерден және теңеулерден көрініс тапқан. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде кездесетін тұрақты тіркестерді пайдалана отырып, біз әр тұрақты тіркеске анықтама беріп, талдау жасадық. Бірінші, біз *қыз* сөзінің шығу төркіні мен мағынасына тоқталдық.

Қазақ тілінің, жалпы түркі тілдерінің түп-тамырын VI-VIII ғасырларда жазылған тастағы таңбалардан іздейтініміз хақ. Орхон-енисей ескерткіштерінде «қыз» сөзі осы күнгі мағынасында, түркі тілінде «giz» (қыз) болып кездеседі. Махмұд Қашқари еңбегіне де көңіл аудардық. Үш кітаптан тұратын «Түркі тілінің сөздігі» («Диуани лұғат ат-түрік») атты ғылыми мұрасында ғұлама Орта Азия мен Қазақстанға қатысты мағлұматтарды түгелдей теріп көрсеткен. Диуани лұғат ат-түрік» XI ғасырда Қарахан дәуірінде жазылған мұра. Бұл еңбекте «қыз» сөзіне байланысты мынадай мағыналар қамтылған: қыз – қымбат (1, 315-9; ар. 274-4); қыз – қызметші әйел (1, 315-11; ар. 274-6); қыз – қыз. (1. 315-12,277-27; ар.274.235-13). Осының өзінен «қыз» сөзінің бірнеше мағынаны білдіргені көрініп тұр [2]. Осы сөздікте «ана», «балдыз» сияқты қазақ тіліндегі нұсқасы берілген.

М.Қашқари сөздігінде *қыз* сөзіне «менің қызым, ев қызы (үй қызы, үйде отырған қыз), иінішке қыз (бойжеткен қыз)» сөздерін мысалға алып, «бұл сөз басы азат қыздарға қолданылған секілді, сатып алынған күң қыздарға да қолданылады. Әсілінде, бойжеткен, әйтсе де тұрмысқа шықпаған, жат жұрттық болмаған қыз дегенді білдіреді» [1, 385 б.].

Көне түркі тілінен мысалдар: *Өруң күмүс қыз-құдыз егіртебі ағы буңсыз келурті* деген ақ күміс қыз-қырқын бағалы қымбат мүліктер есепсіз келіп жатты дегенді білдіреді.

Қазақ тілінде *қыз* сөзі «әйел бала, сәби, күйеуге тимеген бойжеткен, жігіттің көңіл қосқан, жүріп жүрген адамы, қалыңдық» мағыналарында қолданылады [2, 225 б.].

Ал, Ә.Ибатов зерттеуіндегі XIII-XIV ғ.ғ. жазылған Құтыбтың «Хұсрау уа Шірін» поэмасының сөздігінде «қыз» сөзі – кездеседі [3]. Ғалым Ә.Құрышжановтың еңбегінде, орта ғасырдағы «Китаби – меджумчи» жазба ескерткіштерінің сөздігін жасай отырып, «қыз» сөзін осы жазба жәдігерлікте кездестіреді. Одан қыз – дочь,девушка; қыз оғлан – девушка; қыз-қарындаш - сестра мағынасында, яғни қазіргі қазақ тіліндегі «қыз» сөзінің мағынасының өзгермеген қалпында пайдаланғанын көруге болады [4].

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «қыз» – 1.Ұрғашы жынысты сәби. әйел бала. Әйелтапты. 2.Балиғатқа толған қыз бала; бойжеткен. «Қыз» сөзінің этимологиясын әрі қарай қарастырсақ, «Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер» атты тарихи еңбекте

«Қыз» (гиасы) – «ханша» дегеннің орнына қолданылатын сөз. Ежелден хан-патша, тегі-тектілердің қыздары «қыз» деп аталып, қара халықтың қыздары «қырқын» делінген» – деп анықтама береді [7].

Қыз сөзінің көне түркі және қазіргі көптеген түркі тілдеріндегі сипаты қыз, қыз қолданыстарымен қоса гыз (әзербайжан, түрікмен), киз (өзбек, ұйғыр), кыс (алтай, гагауз, тува), кыыс (якут), хыс (хақас), хер (чуваш) түрінде кездеседі.

Мысалы: *Сиз ханның қол-қанаты (ноғай) - эки канатын эки увылына береді деген мағынаны білдіреді. Сіздер ханның қолғанаты екі қанатын екі ұлына берді деген мағынаны білдіреді. Сиз ханның эки аягы, - деп эки кызына эки аягын береді. Сіздер - ханның екі аягы деген екі кызына екі сирағын берді дегенді білдіреді. Маторлы балық аулау кемелерин көбейту үшін хаял-қызларды оқытажақбыз (қарақ.). Эргя кайтарылырэд бурунгу кыз (қарайым) күйеуге үлкен қыз шығады.*

Чуваш тіліндегі *қыз* сөзінің *хер* түріндегі мағынасы басқа түркі тілдеріндегі *з* дыбысының орнына аталған тілде *р* дыбысының қолданылуы. Себебі чуваш тілінің басқа түркі тілдерінен ерекшелетін сәйкестіктер ретінде түркітанушылар *ш, с-л, з-р* сәйкестіктерін айтады және бұл мәселе бұлғар тобының басқа тілдерден айыратын критерий сипатында да қолданылады. Бұлған басқа түркі тілдеріндегі *буз/муз/боз* сөздерінің чуваш тілінде *пар, қадың/қазың/қайың* сөздерінің *хуран, қыс/қыш* сөздерінің*хел, есік/ешик* сөздерінің *алак, бес/беш* сөздерінің *бел* түрінде қолданылуы мысал бола алады.

Қыз сөзінің барлық түркі тілдерінде мағынасы бірдей болғанымен, тува тілінде «ұрғашы» мағынасында қолданылады да, мағынасы *уруу* сөзі арқылы беріледі. *Уруу* сөзі көне түркілік *уруғ* (род, племя, родство) сөзімен төркіндес [5, 17-18 б.].

Гендерлік асимметриялардың осы тәріздес үлгілерін башқұрт тілінен де кездестіреміз. Халық санасында қыздың жасы мен күйеуге шығып, тұрмыс құру кезеңдерін қамтитын әр түрлі аталымдар қалыптасқан: *ускэн қыз* – кәмелет жасына келген қыз, *еткэн қыз* – толысқан, *бойжеткен қыз*, *кейэугэ бирерлек қыз* – күйеуге шығатын қыз. Кәмелетке жетіп, толысқан шағында қыз тұрмыс құрмаса онда қарт қыз, ултырып қыз (отырып қалған қыз) категориясына жатқызады. Күйеуге шыққаннан кейінгі ересек шағын қатын (әйел, жұбай, зайып), қартайған кезін эбей, қарсық атауларымен білдірген [6, 348 б.].

Татар мақал-мәтелдерінде қыз термині екі мағынада қолданылады: 1) қыз бала, 2) жас қыз және кәрі қыз (қарт (утырған) қыз). «Уналтыда қыз — солтан, унцидэдэ қыз - чулпан, егермедэ - голбостан» (татар тілінде) (*Оналтыда қыз – сұлтан, он үште - шолпан, жиырмада - гүлстан*) (қазақ тілінде) деп қыздарды патшайымға, жұлдыздарға, гүл бағына теңейді. Ал кәрі қыздарға деген шетін қарым-қатынасты қазақ

тілінде де кездесетін «Отырған қыз орнын табар» мақалының татар тіліндегі баламасы «Утырған қыз урынлы булыр» мақалынан көруге болады.

Қыз тәрбиесі

Қазақ халқы дүниеге бір перзент келсе, тек сол перзент келген отбасы ғана емес, бүкіл ауыл, ел-жұрт, туыс-туған түгел мәре-сәре қуанып, шашу апарып, «бауы берік болсын» айтуды кісілік парызы санайды.

Дүниеге келген ұл болса:

– Айдарын жел есіп,

Ат ойнатар ер болсын.

Маңдайынан күн сүйіп, Ақыл-ойы мол болсын! –

деп жақсы мінез, жарасымды қасиеттер даурын тілейді.

Ал, дүниеге келген перзент қыз болса, онда:

– Жүзі Айдай жарқырап,

Ауылға болсын өнеге.

Болып елге шамшырақ, Жетік болсын өнерге! - деп оның ақылды, білімді, көрікті, өнерлі болуын тілейді. Бұл – өмірге жаңа ұрпақ әкелген ана мен өмір есігін алғаш ашқан перзентке деген құрмет пен игі тілек. Сондай-ақ, адамдар арасындағы достық пен береке-бірлікті артыратын өнеге [7, 3 б.].

Татар мақалдарында ер баланы ұрпақ жалғастырушы, мұрагер, үйдің иесі ретінде қыз баладан жоғары қояды. Ир бала унбиштә (ғей хужасы/

Он үш жас – отау иесі;/ Қыз тапқанға ай туган, ұл тапқанға қен туган /

Қыз туғанда – түн туады, ұл туғанда – күн туады/).

Татар халқында ұл балаға қарағанда қыз баланың ата-анасына жақын болатындығын мына мақалдан байқауға болады: Мысалы: «Уллы кеше - урта бай, қызы кеше - қызыл бай» (татар тілінде) (Ұлды кісі – орта бай, қызды кісі – қызыл бай) (қазақ тілінде).

Енді осы бөліністердегі қыз бейнесінен бастасақ. Қыз – нәзік те қайратты, алғыр, салмақты да ширақ, төзімді жан. «*Қыз тәрбиелей отырып, ұлтты тәрбиелейміз*» деген қанатты сөздің өзі қыз бала тәрбиесі тұтас ұлтқа әсерін тигізетінін айтады. «*Қызға қырық үйден тию*» деген мақалдың астарында қыз абыройы, өскен ортасының абыройы деген мән жатыр.

«*Атадан ұл қалғаны - өзі қалғаны, қыз қалса - ізі қалғаны*» деп айтпақшы қазақ халқы болашақ жар, ана болатын қыз тәрбиесіне көп көңіл бөлген. Оны алдын ала жеке өмірге дайындап, тұрмысқа бейімдеп тәрбиелеген. Тұрмысқа шығарда қызға арнап әр түрлі әдет-ғұрыптарды, салт-дәстүрлерді ұстап отырған. Сол салт-дәстүрлер ана тілімізде

тіркестер арқылы сөздік қорымызды байытып отыр. Халықтың қыз балаға қатысты барлық салты тілде әр түрлі номинативті атаулардан, әсіресе фразеологизмдерден көрініс тапқан.

Қыз – тұрмысқа шықпаған, әке үйінде оң жақта отырған бойжеткен. Қазақ тұрмысында бойжетіп, кәмелетке толғанға дейін де қызды *қыз бала*, *қыз* деп атай береді. Тіпті қартайған шағында да дәстүр бойынша төркін жұртына келген әйелдің *қыз* аты қалмайды.

Әке үйінде жүрген *қыз* – *қонақ* деп, оны жарасты киіндіріп, күйеуге ұзатылғанша төрге таман оң жақтан орын береді. Ауыл арасындағы жиын тойға барса, қасында қыз жеңгелері болып, көзден таса қылмайды.

Әдетте әйелі босанған үйден ауылдастары «ұл» ма, «қыз» ба деп сұрайды. Қыз болса, тұспал сөзбен «*кесте төгер*», ал ұл болса, «*ат ұстар*» дейді. Ондайда этикеттік норма бойынша *қыз өріс*, *өрістерің кеңейсін*, *бауы берік*, *жасы ұзақ болсын* деп, түзу тілегін білдіреді.

Қыз әуелде ана бауырында отбасы тәрбиесінде болады. Оған ұлдан өзгеше тәрбие береді. Киімі де, ойнайтын ойыны да, ұлдан өзгешелеу болады. Қыз көбіне қуыршақпен ойнағанды тәуір көреді, анасына еліктейді. Сөйлеген сөзі де, қылығы да ұлдан басқашалау көрінеді. Сөйтіп, ана бауырында үй тәрбиесінде жүрген қыз әлеуметтене бастайды да, гендерлік жақтан өзгешеліктері ойын баласы кезінен-ақ айқындала түседі. Қазақ халқы «*қызын қызыл гүлім*» деп еркелеткен. Қуыршақ ойнай жүріп, қыз бала ине-жіпке, кесте тігу, шілтер тоқуға үйір болады, ара-тұра бөпесін ойнату, су әкелу, дастархан жаю сияқты жеңіл-желпі жұмыстарға араласып, үй шаруасына қажетті дағдылары мен икемділігін арттыра береді, дегенмен халықтық тәрбиеде ешуақытта қызды ертеден кешке дейін шаруаға салып қоймайды. Қазақ халқы қыз баланың тәрбиесіне ерекше көңіл бөледі. Қыз бала кішкене кезінен әйел затына қатысты этикалық нормалар мен ырым-тғыйымдармен танысып, қоғам талабына сай тәрбиеленеді. Үй шаруасына араласып, үлкендерге еліктеу арқылы еңбекке баулынады. Киіз басу, киім тігу, кілем-өрмек тоқу, тері-жүнді жарату, құрт қайнату, май шайқау, сақар қайнату сияқты жұмыстарға жасайтынын тартылып, қолқабыс жасау арқылы бойжеткенді арнайы дайындықты қажет ететін осындай шаруашылық түрлерін толықтай игеретін. Көптеген түркі халықтарына ортақ «*Әке көрген оқ жонар*, *Шеше көрген тон пішер*»... мәтелі осы бала тәрбиесіне қатысты айтылған. Қыз қой сауу, арқан есе білу, кілем тоқып, кесте тігу, қонаққа шай құю т.б. үй шаруасына үйреніп, жарасты сөзге, ашық-жарқын жүруге, әдемі әзілге де үйренеді. Қазақ өлкесін алғаш зерттеушілерінің бірі А.И.Левшин қазақтардың қыз бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлетінін айта келіп, қазақтардың қыздарды оқытуға, түрлі қол өнерін үйретуге, ою-өрнек, шілтер тоқуға, ас даярлауға жастайынан бейімдейтінін атап көрсетеді [8].

«Қызым, саған айтам, келінім сен тыңда / кызым, сиңә әйтәм, киленем, син тыңла» татар халқына ортақ мына мақалда түркі халықтарының қыз тәрбиесінде ұқсас қағидаттарды ұстанатындығын байқауға болады.

Қазақ халқында қыздар арасында яғни қыз бойжетіп кәмелетке жасқа толып 13 жасқа келгенде өзінің тәрбиелілігін, білімділігін, өнерлілігін, іскерлігін көрсету мақсатында қыздар арасында қыз сыны байқауларына қатысқан. «Ақылды, білімді қыз» деп жақсы-жаман істердің барлығын ақыл-біліммен жөнге салып, айбарлы жау, күрделі дауларды, дүлей күштерді ақылмен ауыздықтап, біліммен бұғаулап, ақыл-парасаты мен білімін жалпақ жұртқа танытып, өз қадір-қасиеті мен ар-намысын ешкімге таптатпайтын, ана-тілін ардақтап, салт-дәстүрін қастерлейтін, береке-бірліктің ұйтқысы, ауыл-аймақтың көркі, ел-жұрттың мақтанышы болатын қыздарды айтады. Ондай қыздарға ауылдағы барша қыз еліктеп, олардан үлгі-өнеге алуға талпынады.

Бойжеткен – кәмелетке толған, ержеткен қыз. Қыз бойжеткенде жаңа әлеуметтік сатыға көтеріліп, ересектер санатына қосылады, осыған орай оған деген талап, міндеттер де өзгеше болады. Бойжеткеннің киім киісінде, жүріс тұрысында жыныстық белгілер (гендерлік ерекшеліктер) айқындалып өзгереді.

Қазақтар үйде қыз өсіп бой жеткенде оларға ерекше сыймен қараған. Қазақы ортада жеңгелері қайын сіңілілеріне «ерқайым», «боташым», «шашбаулым», «күлімкөз» деп еркелетіп жанама ат қойып өмірдің қыр сыры мен адам аралық қатынастардың ерекшеліктерін түсіндіріп болашақ тұрмыстық өмірге дайындайтын. Сонымен қатар, қазақ қыздарына Сұлушан, Алтыншаш, Қарашаш, Айсулу, Нұрсулу деген ерекше есімдерді қоя білген. Осындай есімдермен атау себебі қыздарды, сұлу болсын, көркем болсын, ай және күнмен теңестірген.

Сайып келгенде, бойжеткен болашақ ана, отбасының ұйытқысы тіпті рулы елдің анасы болатындықтан оның тәлім-тәрбиесі, адами парқы, жан сұлулығы, шаруаға икемділігі оның ортасына, ата-анасына үлкен міндет артатын парыз болды. Әлбетте мұндай жағдайда, елі мәпелеген қызының мінез-құлқының қыз балаға тән болуына, пәктігіне ерекше көңіл бөліп, тәрбиелейтін. Құда түсетін жақ та «ұяда не көрсе, ұшқанда соны алады», «шешесін көр де қызын ал» деп бойжеткеннің шыққан ортасына үлкен мән беретін болған.

Сонымен, бойжеткен дегеніміз ерке мінезді, оң-солын білетін, инабатты, жібек мінезді, үлкен кішіні сыйлайтын балиғатқа толған қыз бала.

Байырғы қазақ қоғамында қыз бала бір ғана шаңырақтың қызы ғана емес, туыстығы өте жақын бірнеше әулеттің, ауылдың қызы болып өседі. Осыған байланысты қыз тәрбиесі бір ғана шаңырақ тәрбиесі

шеңберінде емес, әулеттің, ауылдың тәрбиесін көріп өседі. Ұлға қарағанда қызды аялап, мәпелеп ұстайды, еркін өсіреді. Ана бауырында ойын баласы болып өсіп келе жатқан қыз уақыт өте келе жеңгелерінің ішінде әсіресе біреуіне жақын жүреді. Бой жете келе өзін жақын тартқан қадірлі жеңгесімен сырлас та болып кетеді. Бой жетіп келе жатқан қызды туыс-туғандары, аға-жеңгелері ауылдас ағайын туыстары көзден де, көңілден де таса қылмайды. Қызды құрметтей отырып, әдеп жолдарын үйретеді. Әулет болып әлпештеп өсірген қыз сол елдің мақтанышы, абыройы болып, *қыз өссе елдің көркі* саналады.

Қыз сұлулығы

Қыз өссе, елдің көркі, гүл – өссе, жердің көркі» дегендей сырт қарағанда алдымен қыз ажары көзге бірден шалынады. Сұлулыққа, әсемдік, әдемілікке құштарлық адам баласының әуелдегі табиғи болмысына, табиғатына тән ерекшелік.

Халықтаң басынан өткен, өмір шындығына сай туған, талай дәуірден елес беретін тіл қазынасы фразеологизмдерде қыз сұлулығын бейнелейтін гендерлік образды тіркестер мол қамтылған [9].

Қызға әдетте сұлулық пен әсемдік тән. Тұрақты сөз тіркестерінің басым көпшілігі қыздың сұлулығын, жан-дүние, сезім-күй, мінез-құлық әдептілігін дәріптеген: *күлім көз, құралай көз, қалам қас, қиғаш қас, қаймақ ауыз, оймақ ауыз, алма бет, ақша маңдай, қолаң шаш, ақ тамақ, бұраң бел, ауызға үріп салғандай, жамалына көз алмасты, атқан таңдай, хор қызындай, айдай сұлу, айдай таза, күндей нұрлы, кірпік астынан көз тастады, көзін сүздісалиқалы қыз, он екі де бір гүлі ашылмаған, наз көрсетті*, т.б. *Ашық жүз, ақша маңдай, күлім көз, оймақ ауыз, қиғаш қас, кербез кеуде, қос алма күлім көз, жұмыр мойын, алма мойын, ақ тамақ, тік иық, қыпша бел, нәзік бел, қолаң шаш, бұраң бел, білектей бұрым* т.б. қыз сұлулығына қатысты халықтың эстетикалық танымындағы тұрақты нанымдар да жиі кездеседі. Сондай-ақ қыз сұлулығының ерекше бір қыры майда тіл, сөз әдебімен, майдай мінезімен, жайдары көңілімен, ашық мінезімен, епті сөзімен т.б. сапаларымен бағаланады. Бұл нышандар халық санасындағы қыз сұлулығының ішкі әлемінің, жан дүниесінің ажары.

Гендерлік фразеологизмдердің келесі бір тобы қызды **бойжеткен, қалыңдық** (*жігіттің көңіл қосқан сүйген адамы, жүріп жүрген қызы*) бейнесінде дараландырған. Мысалы: *айттырған қыз, ақ шымылдық (жас ару мүлкі), жат жұрттыққа жаралған, күйеуге тиді, қалың мал, қыз жасауы, қыз енші, қыз көші, қыз танысу, қыз ояту, қыз қашар, сыңсу, тұрмысқа шықты, тесік моншақ жерде қалмас, оң жақ, шаш сипар*, т.б.

Қыз – әке-шешенің, елінің еркесі, ауыл көркі. Қазақ қызын әлпештеп, сәндеп, еркелетіп, еркін өсірген және сан түрлі өнерге

баулыған. Сондықтан гендерлік мақал-мәтелдерде қыз тәрбиесіне үлкен мән берілген. Мысалы: *Қыз әкесіне – жұлдыз, шешесіне – күн; Гүл өссе – жердің көркі, қыз өссе – елдің көркі; Келінім саған айтам, қызым сен тыңда; Қызға қырық үйден тиым, қырық үйден қарауыл; Қызды ауыл – көңілді; Өсектен сау сонау қыз, шайқалмаған сары уыз; Сытайы қыз сұлу көрінер* сияқты мақал-мәтелдерден қыздың сүйкімді, сұлу, сыпайы бейнесіне қанық боламыз, әрі ұлттық тәлім-тәрбие берудің гендерлік қырларын тани түсеміз.

Қазақ халқында сұлу қызға, әйелге қатысты *қарға аунаған түлкідей, балға ашытқан қымыздай, қысыр емген тайдай, ақ бөкеннің құралайындай, оттай ойнақшыған, сұқсырдай сыланған, үлбіреген қырдың қызғалдағына ұқсап, аришыған жұмыртқадай, қамыстай әдемі тұлғасы, ай мен күндей әлемге бірдей, ақ маралдай керілген, шомылып көлге шыққан құдай, аққудың көгілдіріндей* т.б. теңеулер кездеседі [10]. Жоғарыда келтірілген теңеулердің барлығы қазақ халқының дүниетанымын, өмірге көзқарасын, сұлулық туралы талғамын көрсетеді. Әйелдің сұлулығын қазақ халқы күнделікті тұрмыс-тіршілігі, өмір сүру салтымен байланысты түрлі зат, құбылыстармен ассоциациялану, соларға ұқсату нәтижесінде жасалады.

Татар халқы да өз қыздарының сұлулығын табиғатпен салыстырады. Мысалы, қыздың жүзі ай нұрындай (ай нуры), күн нұрындай (қояш нуры), алма жүзі (алма бит); қара бұйра шаштары (бвдрэ чэч), қарлығаштың қанатындай қастары (қыйгач каш; кашы-кузе кыелган; каракаш), сүліктей сұлу (су свлегедэй зифа буйлы), жіңішке бел (нечкэ бил); кәмпиттей тәтті (суырып йотарлык гузэл). Сонымен қатар татар тілінде де қыз сұлулығын көрсету үшін аузы оймақтай (авызы уймак кебек), маржандай тістері (теше энжедэй), шиедей еріндері (ирене чиядэй), тал шыбықтай (буе зифа яшь тал кебек) секілді теңеулер қолданылады.

«Қыздың көркі-шаш, шаштың көркі-шаштеңге» демекші, қазақ халқы шашты сұлулық пен мәдениеттілік белгісі ғана емес, әйелдер қауымына берілген Алланың айрықша сыйы деп ерекше қарап, құрметтеген. «Ақ үйден бір қыз шықты көзі күлген, шаштарын он күн тарап, бес күн өрген», – деп жырға қосқан. Одан қалса, данагөй ата-бабаларымыз «шаштың киесі бар» деп қыз-келіншектерді жалаңбас жүргізбеген және шашының бір талын да кез келген жерге тастамаған. Сол сияқты татар халқында да «Хатыннарның зиннәте – чәчләре» (Әйел көркі – шаш) мақал бар. Татар мақалдарында қыздың сыртқы сұлулығымен қоса, ішкі жан-дүниесінің сұлулығы да қозғалады. Татар тілдік танымында әдемілік әйелдің адамгершілік қасиеттерімен өлшенеді. Сыртқы сұлулық табиғаттың берген сыйы, ал ішкі жан-дүниенің сұлулығында терең мән жатыр: Хатын-кызны бизэктэн дә бигрэк

эдәп-нәзакәт бизи (Қыздың көркі қымбат әшекей емес, тәрбиелілігі).

Башқұрт әдебиетіндегі сұлу қыз қара қою қасты («Салимакай»), ұзын кірпікті («Кусбика»), сұңғақ бойлы («Пустил егет стрелу»), белден төмен түсетін бұрымды («Аргаяш»). Қыздың дене бітімін қамыс сабағына теңеп, «саусақтары қамыстай, тырнақтары күмістей» («Бибиқайнур») секілді теңеулер келтіріледі.

«Буялған қызын - алған қыз якши» (башқұрт тілінде) башқұрт мақалында әдемі қыздан тәрбиелі қыз жақсы екендігін көрсетеді. Башқұрт халқының танымында қыздың сұлулығы басқа да маңызды қасиеттермен байланыстырылады. Қыз үшін ең басты қасиеттердің бірі ақыл (ақыл). «Матур қыз – күз өсөн, ақыллы қыз – йөрәк өсөн» (Әдемі қыз көзге ғана, ақылды қыз жанға дауа).

Қыз – жат жұрттық, Қыз – қонақ деп келген қазақ халқы қыз бала дүниеге келгеннен бастап, жасауын жинап, алдын-ала айттырып, қызды ұзатуға, отау иесі болуға дайындайды. Тіліміздегі қызға байланысты мақал-мәтелдердің біразы **қыз – қалыңдық** гендерлік бейнесін сабақтайды. Айталық, *Қыз бала – өріс; Күйеу келсе, қыз тұрмас; Қызды таныс алады, таныс алмаса қоныс алады; Ата даңқымен қыз өтер, мата даңқымен бөз өтер; Қыз жігіттікі, қымыз көптікі; Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз қыз болмайды.* Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, халық ұғымында қалыптасқан тұрақты сөз тіркестерінен қыздың өзгелерден ерекше гендерлік бейнесін **қыз – ару, қыз – бойжеткен, қыз – қалыңдық** деп саралауға болады.

Қорытынды

«Ұл туса - ұрпағымның өскені, қыз туса - ұлтымның өскені» деп халық даналығында айтылғандай, қоғамдағы әйелдер орны айрықша зерттеп, зерделеуді керек ететін өзекті тақырып екені даусыз. Қазіргі әлемдік қауымдастықта әйелдердің қоғамдағы рөлі мен орны туралы мәселелер зерттеушілер тарапынан әрдайым қызығушылық тудырып отырады. Қазақ қыздары мен аналары өз жүрегінің жалынымен, мейірім шапағатымен қазақ халқының ұлттық сезім-түйсігін, мәдени-рухани біртұтастығын елеусіз ғана шыңдап отырған» деп қазақ әйелдерінің отбасындағы және қоғамдағы орнына баға берген болатын. «Ұлтты қыз сақтайды» деген аталы сөзді басшылыққа ала отырып, мемлекетіміздің негізін құраушы халықтың қыз балаға ерекше қамқорлықпен қараған дәстүрлі тағылымына орай, қазақ тіліндігі «қыз» концептісінің басқа түркі тілдерімен салыстыра отырып мақал-мәтелдер арқылы табиғатын ашуға тырыстық. Талқылау бөлімінде «қыз» концептін қыз тәрбиесі, қыздың сұлулығы және қыз бейнесі арқылы ашып, мақал-мәтелдер сараланды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қашқари М. Түрік сөздігі/ М.Қашқари. – Алматы: Хант, 1997. – 590 б.

[2] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1986. – 560 б.

[3] Сарыбекова Ж.Т. Бүгінгі күн тұрғысындағы қыз тәрбиесімен ежелгі қыз тәрбиесінің сабақтастығы. Ұлы дала аруларының Еуразия тарихындағы рөлі: халықаралық ғылыми конференциясының жинағы (5-сәуір, 2019 жыл). – Атырау: «Инфорсервис» Баспа орталығы, 2019. – Б.4-9.

[4] Губанова Э. С., Юнусова Г. М. Хабибуллина А. И., Минахметов А. А. Сопоставительный анализ концепта «красота» в английском, русском и башкирском языках // Молодой ученый. – 2015. – №3. – С. 24-28. <http://yun.moluch.ru/archive/3/155/24.07.2019>

[5] Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 466 с.

[6] Фатыхова Ф.Ф. Гендерный аспект возрастных категорий в башкирском языке // Гендер: язык, культура и коммуникация: доклады первой международной конференции (Gender: language, culture and communication: reports of the first international conference). – М.: 2001. – С. 347-351

[7] Нүсіпоқасұлы А. Тал бесіктен жер бесікке дейін. // «ӨНЕР 21 ғасыр» қоғамдық қоры, 2014. – 592б. 3б. Бұрымды қыз... <https://massaget.kz/blogs/16047/>

[8] Левшин А. И. «Қырғыз-қайсақ және Қырғыз-қазақ ордалары мен даласын сипаттау» (Академик М.К. Козыбаевтың жалпы редакциясымен). – Алматы, «Санат», 1996. – 656 б. <https://e-history.kz/kz/contents/view/1654> © e-history.kz

[9] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712б.

[10] Қоңыров Т. Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 320 б.

REFERENCES

[1] Qaşqari M. Türk sözdığı [Turkish dictionary]. – Almaty: Hant, 1997. – 590 b. [in Kaz.]

[2] Qazaq tiliniñ tüsındırme sözdığı [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Ğylym, 1986. – 560 b. [in Kaz.]

[3] Sarybekova J.T. Bügingi күn түrgysyndaғы qyz tärbiesimen ejelgi qyz tärbiesiniñ sabaqtastyғы. Üly dala arularynyñ Eurazia tarihyndaғы röli: halyqaralyq ğylymi konferensiasynyñ jinaғы [The continuity of ancient girl education with girl education in the context of today. The role of the Great

Steppe beauties in the history of Eurasia: collection of the international scientific conference) (5-säuir, 2019 jyl]. – Atyrau: «İnforservis» Baspa ortalyǵy, 2019. – 4-9 b. [in Kaz.]

[4] Gubanova E. S., İnusova, G. M., Habibullina, A. İ., Miniahmetov, A. A. Sopostavitelnyi analiz konsepta «krasota» v angliskom, russkom i başkirskom iazykah [Comparative analysis of the concept of “beauty” in English, Russian and Bashkir languages] // Molodoi uchenyi. – 2015. – №3. – S.24-28. <http://yun.moluch.ru/archive/3/155/> 24.07.2019[in Rus.]

[5] İstoricheskoe razvitie leksiki türkskih iazykov [Historical development of the vocabulary of the Turkic languages]. – M.: İzd-vo AN SSSR, 1961. – 466 s. [in Rus.]

[6] Fatyhova F.F. Gendernyi aspekt vozrastnyh kategori v başkirskom iazyke [The gender aspect of age categories in the Bashkir language] // Gender: iazyk, kùltura i kommunikasiya: doklady pervoi mejdunarodnoi konferensii. – M., 2001. – S. 347-351. [in Rus.]

[7] Nüsipoqasũly A. Tal besikten jer besikke dein [From the willow cradle to the Earth cradle] // «ÖNER 21 ğasyr» qoǵamdyq qory, 2014. – 592b. 3b.Bũrymdy qyz...<https://massaget.kz/blogs/16047/> [in Kaz.]

[8] Levşin A. İ. Qyrǵyz-qaisaq jãne Qyrǵyz-qazaq ordalary men dalasyn sipattau [Description of the Kyrgyz-kaisak and Kyrgyz-Kazakh hordes and steppes]. (Akademik M.K. Kozybaevtyñ jalpy redaksiasymen). – Almaty, “Sanat”, 1996, – 656 b. <https://e-history.kz/kz/contents/view/1654> © e-history.kz [in Kaz.]

[9] Keñesbaev I. Qazaq tılınıñ frazeologialyq sözdıǵı [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Ğylym, 1977. – 712b. [in Kaz.]

[10] Qoñyrov T. Qazaq tılınıñ tũraqty teñeuler sözdıǵı [Dictionary of regular parables of the Kazakh language]. – Almaty: Ğylym, 1990. – 320 b. [in Kaz.]

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЕНДЕРНОГО КОНЦЕПТА «КЫЗ» (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОГО, БАШКИРСКОГО, ТАТАРСКОГО ЯЗЫКОВ)

Шоқым Г.Т.^{1,*}, Буранкулова Э.Т.², Муратбек Б.К.³

^{1,*2,3} Ақтөбинский региональный университет им. К. Жубанова
Ақтобе, Қазақстан

Аннотация. Одной из тем гендерной лингвистики, которая сегодня нуждается в изучении, является концепт «девушка». Цель статьи – определить роль и место девочек в жизни общества, национальной культуре, характеризующие ее языковые данные в лингвокультурном направлении, объяснить лексико-семантическое, концептуальное

содержание концепта «девушка» в контексте предметного уровня знаний и изучение гендерного концепта «кыз» на казахском, башкирском, татарском языках, выявление общих единиц для трех языков. Известно, что антропогенная направленность изучения языка напрямую связана с лингвистическим фактором человека в языкознании, с проблемой функционирования языка человеку, с раскрытием природы человека через язык. В предлагаемой статье анализируется гендерный концепт «девушка» и сформулированы выводы по данному вопросу. Научная значимость статьи выражается в взаимном сопоставлении теоретических выводов, относящихся к гендерному понятию «кыз» и обосновании на практическом уровне путем анализа данных. В анализе проблем, поднятых в статье, опирались на исследования и выводы российских, казахстанских ученых. Исследование проводилось методом лингвистического анализа текста, методами описательного, семантического, этнолингвистического, когнитивного анализа, систематизации, группировки с диахронно-синхронной точки зрения. В основном заключении статьи был объяснен конкретный пример гендерного концепта «девушка».

Ценность статьи определяется тем, что содержание и основные выводы статьи могут служить материалом для исследований в области гендерной лингвистики. Практическая значимость связана с демонстрацией образцов анализа, выявлением общих единиц татарского, башкирского, казахского языков. В статье обобщены фразеологизмы и пословицы, используемые в татарском, казахском, башкирском языках, относящиеся к понятию «Кыз», проанализировано их отношение к национальному познанию.

Ключевые слова: национальное познание, концепт, языковая картина мира, гендерная лингвистика, фразеология, макроконцепт, микроконцепт, антропогенный

ETHNOCULTURAL FEATURES OF THE GENDER CONCEPT “KYZ” (BASED ON THE KAZAKH, BASHKIR, TATAR LANGUAGES)

Shokym G.T.¹, * Burankulova E. T.², Muratbek B.K.³

^{1, * 2, 3} K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. One of the topics of gender linguistics that needs to be studied today is the concept of “kyz”. The purpose of the article is to determine the role and place of girls in the life of society, national culture, the linguistic data characterizing it in the linguocultural direction, to explain the lexico-semantic, conceptual content of the concept “kyz” in the context of the subject level of knowledge. It is known that the anthropogenic orientation of language learning is directly related to the linguistic factor of a person in

linguistics, with the problem of language functioning to a person, with the disclosure of human nature through language. The proposed article analyzes the gender concept of "kыз" and the formed conclusions on this issue. The purpose of the article is to study the gender concept of "kыз" in Kazakh, Bashkir, Tatar languages, to identify common units for three languages. The scientific significance of the article is expressed in the mutual comparison of theoretical conclusions related to the gender concept of "kыз" and justification at the practical level by analyzing data. The analysis of the problems raised in the article was based on the research and conclusions of Russian and Kazakh scientists. The research was carried out by the method of linguistic analysis of the text, methods of descriptive, semantic, ethnolinguistic, cognitive analysis, systematization, grouping from a diachronic-synchronous point of view. In the main conclusion of the article, a specific example of the gender concept of "kыз" was explained.

The value of the article is determined by the fact that the content and main conclusions of the article can serve as material for research in the field of gender linguistics. Practical significance is associated with the demonstration of samples of analysis, the identification of common units of the Tatar, Bashkir, Kazakh languages. The article summarizes phraseological units and proverbs used in the Tatar, Kazakh, Bashkir languages related to the concept of "kыз", analyzes their attitude to national cognition.

Keywords: national cognition, concept, linguistic picture of the world, gender linguistics, phraseology, macroconcept, microconcept, anthropogenic

Мақала түсті: 13 қаңтар 2023

Авторлар туралы мәлімет:

Шоқым Гүлжан Тыныштықбайқызы – филология ғылымдарының докторы, АӨУ профессоры, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: shokum@mail.ru

Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, аға оқытушы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: elmira.burankulova@inbox.ru

Муратбек Багила Курманбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: baglash@mail.ru

Информация об авторах:

Шоқым Гүлжан Тыныштықбаевна – доктор филологических наук, профессор, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, e-mail: shokum@mail.ru

Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, старший преподаватель,

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, e-mail: elmira.burankulova@inbox.ru

Муратбек Багила Курманбековна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, e-mail: baglash@mail.ru

Information about the authors:

Shokym Gulzhan Tynyshtykbaikyzy – Doctor of Philological Sciences, Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, e-mail: shokum@mail.ru

Burankulova Elmira Temirbayevna – PhD, senior lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, e-mail: elmira.burankulova@inbox.ru

Muratbek Bagila Kurmanbekkyzy – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, e-mail: baglash@mail.ru

UDC 398.91

IRSTI 16.01.09

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.020>

ABOUT COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS BETWEEN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

*Yerekhanova F.T.¹, Zhusubalina Zh.M.², Nurekeshova G.R.³,
Zhorabekova A.N.⁴

^{*1} Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

^{2,4} M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

³ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This scholarly inquiry delves into the intricate realm of phraseological expressions within the contemporary linguistic landscape, addressing their prominent status as a focal point of discussion among scholars. Esteemed researchers across the linguistic spectrum recognize phraseological units as significant lexical constructs, wherein the meaning of the entire expression surpasses the sum of its individual components. Considering the limited research in this area, the paper aims to find out the challenges in comparing phraseological units based on some proverbs and sayings between English and Kazakh languages, emphasizing the need for a nuanced and contextually sensitive approach to enhance cross-cultural communication.

This research undertakes the descriptive and comparative analysis of phraseological expressions in both English and Kazakh languages. By

examining the similarities and differences between these fixed expressions, the study aims to shed light on the underlying structures, cultural influences, and semantic nuances inherent in these linguistic expressions. The scholarly significance of this work is defined by the focus it places on examining the effectiveness of the comparative approach used. The findings of this research offered aid in a better understanding of the complex interactions that exist within phraseological units and stimulated additional study in the areas of phraseology and semantics in the languages under study. Focused on the complexities encountered during translation, the study highlights the practical significance of how phraseological units hold specific semantic values, often independent of their structural features. This paper is noteworthy because it has the potential to apply study findings to the field of literary translation, especially when it comes to relevant concerns in Kazakh-English phraseological expressions translation. The article also came to the conclusion that phraseological combinations demonstrate an intriguing interplay between semantic independence and contextual boundaries, adding to the current conversation in linguistics and cross-cultural communication.

Keywords: phraseology, cross-cultural understanding, comparative analysis, idioms, lexical and structural similarities, phraseological unit components, equivalent, translation

Introduction

In order to explore the area of phraseological expressions in the modern linguistic environment, this research article takes a comparative and descriptive method, acknowledging their major position as a focus of scholarly discourse. We analyze each phraseological unit in English and Kazakh thoroughly using a complete analytical method, treating them as primary data, and relying on the comparison approach. By delving into the meanings and equivalents of phraseological expressions in both languages, this study aims to shed light on the complexities of lexicology and ultimately contribute to a more nuanced understanding of their usage across various cultural contexts. By laying out a direction for future research in this area, this study significantly adds to the body of knowledge in theoretical lexicography and comparative linguistics.

The substantial body of work devoted to the comparative examination of meaning in English and Kazakh phraseological units serves as the basis for this study. Because of their critical importance in linguistic comprehension, our research focuses on the significance of congruencies and disparities in translation from English into Kazakh and vice versa. We advance the corpus of linguistic research and the larger conversation in lexicology by closely examining the subtleties of phraseological expressions and gaining insightful knowledge about language understanding. This research suggests directions for more research and method refinement in light of probable future

developments in comparative analysis. The effectiveness of this strategy for clarifying the usage and meaning of phraseological expressions in the languages under study may be improved by embracing intercultural links and interdisciplinary cooperation.

This study aims to outline the difficulties involved in comparing phraseological units between English and Kazakh, highlighting the need for a nuanced, contextually aware strategy to support cross-cultural communication. It also aims to clarify the structural underpinnings, cultural influences, and subtle semantics present in these linguistic constructions by a rigorous assessment of shared and unique components inside these fixed phraseological phrases. This work's methodological emphasis on assessing the effectiveness of the comparative technique used serves to highlight its scholarly significance.

In this vein, we need to note that an increasing number of academics nowadays are interested in using rigorous scientific methods to study bilingualism. Some proverbs and sayings are phraseological units that have become particularly fruitful research subjects among the many components of lexicology, necessitating a thorough cross-linguistic comparison. Therefore, it is of utmost importance to compare phraseological units in English and Kazakh. The section of a language's lexicon that is perhaps the most colorful, bright, and emotive is its phraseological units, sometimes known as idioms in Western scholarship.

If we look at the terms “phraseology” and “phraseologism”, the definitions and applications of these terms are hotly debated among linguists. This demonstrates the complexity and difficulty of the issue at hand as well as the fact that scientific understanding of the issue is still insufficient.

There is the multifaceted realm of “phraseology” within modern linguistics, discerning its connotations through both broad and narrow lenses. In the context of a more confined interpretation, phraseology pertains exclusively to the study of phraseological fusions, phraseological units, and phraseological combinations. Proverbs, sayings, and winged words are all considered to be part of phraseology broadly speaking.

The relevance of the study is mostly dictated by the fact that it appears conceivable to become familiar with the cultures of the target language's speaking nations without having knowledge of and use of its phraseological terms.

The object of the research is English and Kazakh phraseological expressions based on various proverbs and sayings. The subject of the study is the characteristics of the origin of phraseological expressions, their classification, and their practical application in the use of both languages.

Methods and materials

Principal research techniques include a descriptive and comparative

analysis of the issue at hand, a study and summary of the expertise of scientists, and a comparison of proverbs and sayings in Kazakh and English. Also, the systematic approach to examining phraseological units ensures a structured and objective evaluation. For example, the descriptive approach, incorporates diverse procedures and techniques, to investigate the intricate lexico-semantic peculiarities of phraseological units in both English and Kazakh languages. By comparing the lexical and semantic equivalences between phraseological expressions in both languages this paper reveals shared and distinct idiomatic expressions in both languages. The research includes data collection, analysis, and interpretation procedures.

The implications of the research findings are discussed, emphasizing their contributions to the broader field of linguistic studies, phraseology, and cross-cultural communication. The work of eminent domestic and international researchers including I.Kenesbayev, M.Balakayev, G.Gurbanova, I.V.Arnold, G.Smagulova, Ch. Bally, Silva, L.Rodo, Ellis, E.B.Tylor and G.Yule forms the theoretical and methodological foundation of the study.

When it comes to the etymology of the term phraseological units, Ch.Bally was the first author to discuss them. In his book *Précis de stylistique*, he wrote that "phraseological units are stable combinations whose meanings are distinct from those of the words that make up their constituent parts" [1, p. 88].

For example, I.Kenesbayev states "If the branch of linguistics that checks vocabulary is called lexicology, the branch that checks phraseological wealth is called phraseology" [2, p. 589].

Accordingly, M.Balakayev assumes that "Phrases and idioms are one of the most important parts of the Kazakh vocabulary. Together, we call them phraseological units" [3, p.170].

Phraseological units can be categorized using a variety of different factors. The most well-known of these are V.V.Vinogradov's. He emphasizes phraseological unit structure and provides examples of the many levels of dependent elements and semantic solidarity. His classification is as follows:

1. Phraseological fusions;
2. Phraseological units;
3. Phraseological combinations [4, p. 206].

Phraseological fusions. These linguistic constructs are indivisible and uniquely welded together, presenting the highest amalgamation of their constituent components. The words enmeshed in these formations have shed their individual semantics, giving rise to phraseological fusions that defy deduction from the values of their constituent elements. Thus, certain challenges arise during translation when the translator encounters untranslatable phraseological fusions in the source language. When faced with such situations, the translator may resort to descriptive translation to convey the nuanced meanings encapsulated within these linguistic constructs.

Phraseological units. They center on their distinct features of figurativeness and motivation. These linguistic constructs exhibit a remarkable fluidity, accommodating certain degrees of variability while maintaining their essential coherence. Despite their usage often residing within figurative contexts, phraseological units bear the unique property of encapsulating the comprehensive meaning of the entire expression within their constituent components. This attribute provides valuable insights into the translation process, occasionally rendering it feasible to identify a corresponding expression that, while constructed upon different imagery, converges in intended meaning.

Phraseological combinations. They elucidate their inherent stability as fixed linguistic constructs. These combinations, while composed of individual constituent word meanings, perpetually feature one word employed within a figurative context. By fusing literal and figurative elements, these expressions emerge as potent conveyors of layered meanings. The research underscores the absence of national specificity within phraseological combinations, highlighting their transparency and discernible internal structure that simplifies their interpretation. Often devoid of excessive imagery, their intended meanings are accessible. Translational challenges are surmounted through the employment of words with direct meanings, aptly infused with the desired stylistic nuances.

According to G.Gurbanova, due to the type of meaning phraseological units may be classified into:

Set phrases or idioms;

Semi-idioms;

Invariant of words or phraseomatic units.

Set phrases or idioms are phraseological units with a transferred meaning. They can be completely or partially transferred (red tape);

Grammatical meanings that have two phrases are shared by semi-idioms which are phraseological units: terminological and transferred;

Invariant of words or phraseomatic units having non-transferred and complicated meanings. They are not transferred at all. Their meanings are literal [5, p.10].

The area of linguistics known as phraseology focuses primarily on the study of phraseological units. In the 1940s, phraseology emerged as a separate field of linguistic study. In the field of linguistics called phraseology, researchers examine how phrases have developed historically and in the present. We must emphasize that the primary factor in determining phraseological units in any language is culture. For instance, based on G. Yule's assertion that "The awareness of our knowledge, and thus of our culture, is developed only after having developed language," L.Rodo [6, p. 55] provides an accurate description.

According to G. Yule [7], "The specific language we acquire through the process of cultural transmission offers us a ready-made system of categorizing the world around us and our perception of it. E.B. Tylor states, "Cultural life is a complex whole, including knowledge, belief, art, morals, law, and custom. And people, as members of the society, get the ability and habits" [8].

Likewise, Silva et al note that "Ellis (2008) explains that from the 1950s on, structural patterns started to be called 'constructions' or 'phraseologisms'. In comparison to the past century, a considerable amount of studies has been developed in the Phraseology purview, with contributions in a prominent position coming from studies affiliated with cognition, description, acquisition, teaching of native and foreign language, and also with Terminology, as phraseological units also occur in specialized texts" [9].

The classic monograph "Kazakh phraseology in linguistic paradigms" by G. Smagulova emphasizes how phraseologisms are currently categorized in linguistics (primarily by European and Slavic researchers) according to their numerous groupings. She provides the classifications listed below:

1. Idioms (ит мініп ирек қамшылау, мұрнынан есек құрты түсу, ит арқасы қиянда, түкіргі жерге түспеу, түйе үстінде сирақ жасау);
2. Sayings referring to common fact or knowledge, folk wisdom (әрекетіне қарай өнбегі, орамал тон болмайды, жол болады, ер – елдің иесі, әйел – үйдің киесі);
3. Sayings (тегін адам таз болмайды, бір тауда бір киік, итке мылтық не керек, әркім өз ботасын үкілейді); [10, p. 7].

Dictionaries stand as an indispensable tool in the study of any language, playing a pivotal role in language learning and teaching. However, the crucial question arises - what criteria should one consider when selecting a dictionary to progressively enhance speech skills? This report addresses the urgency of this theme, as it is pertinent to pupils, students, and seasoned educators alike, who constantly rely on a reliable dictionary to aid them in their language-related endeavors. The significance of making a well-informed choice while selecting a dictionary is discussed in this section. The criteria for an ideal dictionary that caters to speech skill improvement are elucidated.

The exploration of word meanings constitutes a fundamental aspect of language study. As language users, we encounter words with multifaceted definitions, some overlapping, and others entirely distinct. The question arises: how do we determine the most appropriate definition to use in a given context? This paper delves into the valuable role of dictionaries in addressing this query, illuminating how these lexicons organize meanings to prioritize common and frequent definitions while providing illustrative example sentences for contextual comprehension. Words often possess a multitude of meanings, characterized by both similarities and disparities. Selecting the appropriate definition amidst this semantic diversity can be challenging.

To this end, dictionaries offer invaluable assistance in disambiguating these nuances. When we focus on resolving ambiguity and misinterpretation, the illustrative examples offered by dictionaries help resolve ambiguity surrounding word meanings. They equip users with the necessary insights to avoid misinterpretations and employ words accurately in communication.

Although the example sentences in a dictionary can teach you a lot about a word's grammar, they aren't the only method that a dictionary can teach you about grammar. A word's word class will be identified by a dictionary. A well-designed dictionary will also have a set of symbols or abbreviations to indicate things like whether a noun is countable, whether a verb is transitive or intransitive, and other such distinctions.

Results and discussion

The comparative analysis of phraseological expressions in English and Kazakh languages unveils their unique lexico-semantic peculiarities and structural nuances. This research offers valuable insights into the formation and cultural representation of phraseologisms, enriching our understanding of language-specific fixed expressions. The findings contribute to the ongoing discourse in phraseology and linguistic research, promoting a deeper appreciation for the diverse and intricate nature of these linguistic phenomena.

Moreover, the indispensability of dictionaries in language learning and teaching is emphasized, particularly regarding speech skill enhancement. The significance of selecting a suitable dictionary to meet individual learning needs is underscored. This work emphasizes a valuable resource for language learners, educators, and language researchers, emphasizing the enduring significance of dictionaries in our pursuit of language excellence. The implications of the research findings for linguistic theory, language teaching, and intercultural communication are discussed. The paper concludes by outlining potential avenues for further research in the domain of phraseological unit analysis in English and Kazakh.

The research provides valuable insights into the cognitive processes involved in phraseological unit processing and offers implications for effective language communication and cross-cultural understanding. The analysis that we provided contributes to a deeper understanding of the intricate interrelationships within phraseological units and encourages further investigation in the realm of phraseology and semantics in the studied languages.

The paper also tries to emphasize the influential role of semantic chains in language, impacting intercultural communication and translation processes. Phraseological expressions hold specific semantic values, often transcending structural considerations, making their comparison between English and Kazakh languages challenging. The limited research landscape underscores

the need for comprehensive investigations in this domain. By adopting contextually sensitive translation strategies, cross-linguistic comparison can be navigated effectively, fostering enhanced intercultural communication and mutual understanding between English and Kazakh speakers. The outcomes of this paper contribute to a deeper understanding of the intricacies involved in phraseological unit comparison and shed light on the implications for intercultural communication practices in both languages.

Before going through to translation of phraseological units, let's examine some word translation examples from English into Kazakh and from Russian into Kazakh that are provided in a few online dictionaries.

1. Glosbe Translate:

The expression "at nightmare" is translated into Kazakh as "қасірет" (Glosbe Dictionary – All Languages of the World in One Place). In Russian it can be "в кошмаре", from Russian into Kazakh "қорқынышты түсте". According to our variant, the right translation should be "түсінде қатты бастығырылу".

2. Sozdik. kz.

According to the website sozdik.kz, the phrase "по ночам" in Russian is translated as "түнде" in Kazakh (Русско- казахский словарь) although we assume that the actual translation is "әрбір түн".

3. Free Online English, Kazakh and Russian Glossary by Lena Leneshmidt (Free Online English, Kazakh and Russian Glossary).

The phrase "a few minutes" is given in Kazakh as "бітегене", while the Russian translation is given correctly as "несколько минут". In fact, in our opinion, "a few minutes" should be translated into Kazakh as "бірнеше минуттар".

Hence, we need to highlight the absence of direct dictionaries for translation of phraseological unit between English and Kazakh languages. The necessity of adopting Russian as an intermediary language is discussed in the table below setting the stage for an in-depth analysis.

Table 1. Phraseological expressions in English and Russian and their equivalents in Kazakh

English	Russian	Kazakh
Spick and span	С иголки	Су жаңа киім киген
To spread oneself	Лезть вон из кожи	Терісіне сыймау; жаны шығу
Still waters run deep	В тихом омуте черти водятся	Үндемегеннен үйдей бәле шығады
Between the devil and the deep blue sea/	Между дьяволом и морской пучиной (в безвыходном положении)	Тығырыққа тірелу

To make a mountain out of a molehill	Делать из мухи слона	Түймедейді түйедей ету
Pull the wool over smb's eyes	Водить за нос	Түсіріп кету; алдап -соғу
Cherish as the apple of one's eye	Беречь как зеницу ока	Көздің қарашығындай сақтау
It is pitch-dark	Хоть глаза выколи	Көзге түртсе көргісіз
Hair stand on end	Волосы встали дыбом	Төбе шашы тік тұру
Vanish without a trace, vanish into thin air	Как в воду канул	Жер жұтқандай
As strong as a horse	Сильный, как лошадь	Аяқ қолы балғадай; тепсе темір үзеді
To talk through one's hat	Пороть чепуху; нести чушь	Аузына келгенін оттау
As like as two peas in a pod	Как две капли воды	Аузынан түскендей ұқсау
Birds of a feather flock together	Рыбак рыбака видит издалека	Етікші етікшіні алыстан көреді
One's in a blue moon	Когда рак на горе	Түйенің құйрығы жерге, ешкінің құйрығы көкке жеткенде
As poor as a church mouse	Беден, как церковная мышь	Тозығы жеткен кедей

As a rule, the absence of direct dictionaries for translating phraseological units from English to Kazakh languages underscores the significance of employing Russian as an intermediary. Despite certain limitations, Russian serves as a valuable linguistic bridge, offering advantages in terms of lexical and structural similarities. By maintaining semantic and cultural integrity, the effective utilization of Russian in translation contributes to enhanced cross-linguistic communication and fosters mutual understanding between English and Kazakh speakers.

Nevertheless, on the basis of uniform or similar signs and homogeneous comparisons, alternatives for some phraseological units in English and Kazakh are developed that represent valid concepts. For example:

Table 2. Phraseological expressions in English and their equivalents in Kazakh

English	Kazakh
Someone's hair stand on end	Төбе шашы тік тұру
Between two fires	Екі оттың арасында
To pour oil on the flames	Отқа майкүю
Cat and dog life	Ит пен мысықтай өмір
To bite one's elbows	Бармағын тістеу
Kill two birds with one stone	Екі оқпен бір қоян ату

Furthermore, we need to point out the crucial role of classification in understanding and translating Phraseological Units from English into Kazakh. The exploration needs to be involved in the intricate classification of phraseological units, illuminating the indispensable theoretical underpinnings

that empower translators to proficiently identify, analyze, and aptly translate these linguistic constructs within context. We need to underscore the significance of theoretical knowledge as an invaluable toolkit, enabling translators to navigate the complex landscape of phraseological units and provide translations that align accurately with the contextual nuances. Drawing from these delineated dimensions, the research establishes a structured typology that comprehensively categorizes phraseological units. This typology serves as a potent resource for linguists, scholars, and, most notably, translators. It encapsulates diverse variations and contextual adaptations of phraseological units, enabling translators to employ an informed approach to translation. The table below gives a clear picture of this statement.

Table 3. Some elements of phraseological unit components in translation

1. Phraseological units with the same semantics, grammatical structure, and component composition are said to have phraseological equivalents (full and partial);	
English	Kazakh
Pay attention	Құлақ түр
Black Friday	Жаппай сатылым күні; үлкен жеңілдіктер күні
Milk cow	Сауын сиыр
The dogs bark but the caravan moves on	Иттер қабады, керуен жүреді
Red Crescent	Ай; қызыл жарты (күшін халықаралық қақтығыстар немесе елдегі ішкі толқулар мен қарулы қақтығыстар құрбандарын қорғауды қамтамасыз ету)
2. Phraseological units that represent the same or a comparable meaning but differ completely in terms of how similar their internal forms are to one another are known as phraseological analogs (full and partial);	
English	Kazakh
To take the wrong turning	Жолдан таю
To pull someone's leg	Аяқтан шалу
A black hen lays a white egg	Қара сиыр ақ сүт берер
Talk turkey	Бетке айту; ашық сөйлесу
Put smb/smith to the test	Біреуді/бірнарсені сүзгіден өткізу; тексеру
3. Phraseological units that do not correspond to one another in another language's phraseological system are known as non-equivalent phraseological units;	
English	Kazakh
Wall Street	Нью-Йорктегі қор биржасы мен маңызды банктер орналасқан көше. Уолл-стрит көбінесе сол жерде жүргізілетін қаржылық бизнеске және онда жұмыс істейтін адамдарға сілтеме жасау үшін қолданылады
Gretna Green marriage	Үйден қашқан ғашықтар арасындағы неке
Come Yorkshire over smb	Тақырға отырғызып кету; алдап соғу
To fowl one's own nest	Біреуді қаралау
Not to touch hair of somebody's head	Көзінен таса қылмау

Thus, we need to focus on how the meaning of phraseological units is inherently motivated by the meanings of their constituent words. Through an extensive examination of phraseological units in two languages, we shed light on the complex interplay between the semantics of individual words and the holistic meaning of phraseological units as was mentioned in the clarifications below:

1. The English idiom “to sit on the fence” means “it has nothing to do with me”, and “it’s no concern of mine”. We also can say “It’s no skin off my nose”. The phrase “менің жұмысым жоқ”, and “менің қатысым жоқ” can be used to convey the meaning of the given idiom in Kazakh even though it cannot be rendered as an idiom. While both idioms have the same meanings, we have discovered a Kazakh equivalent for this English idiom, which is “бірің өліп бірің қал”.

2. Literally, “to lose one’s head” is “біреу басын жоғалтты”, but in Kazakh culture, it is more accurately rendered as “есінен адасу”, “басынан айырылу”.

3. Although “to lose one’s heart to smb” is directly translated as “біреу жүрегін жоғалтты” Kazakhs really use the phraseological idiom “ес -түссіз ғашық болды”

4. “To ride the high horse” - “To behave in a superior”.

For example, if we take the Kazakh phraseological unit “қырғи қабақ болу” which means “be at odds with smb, feel hurt” as an illustration. The word “given” refers to its whole composition rather than just its individual parts, such as “қырғи - қабақ”, “болу” The same is true of the phraseological statement “тонның ішкі бауындай” which, when its individual parts are combined in a whole, conveys the meaning “very close like of one’s own family.”

If we deal with semantic independence and contextual boundaries in phraseological combinations in both languages, there is a dynamic interplay between semantic independence and contextual boundaries within phraseological combinations. It examines how words, when combined into fixed expressions, retain relative semantic autonomy, yet their true meaning manifests only within specific and exclusive word contexts, for example, let us compare some fixed phraseological expressions in Kazakh and their translations in English:

“Жердің түбі”

For example: “Құрғыр! Жердің түбінде тұрады екенсің өзің!”

“Damn it! You live on the bottom of the earth!”

Although “the bottom of the earth” is what the Kazakh word “жердің түбі” “ is translated as, in reality, Kazakhs mean “too far”, “the farthest place that is difficult to reach.” So, it is clear how the translations of both languages differ from one another. Additionally, the English translation only translates

the phrases literally, however, the Kazakh version alters the literal meaning of the words to have a metaphorical connotation. If we refer to the idiom "to the ends of the earth" in English, the meaning is almost the same in both languages. The Free Dictionary by Farlex gives us the explanation as follows:

1. To anywhere on Earth including the most remote or inaccessible places as far as one needs to go to accomplish something;

2. To the remotest and most inaccessible points on the Earth (Idioms and Phrases)

Thus, in both languages, the expressions "жердің түбінде" and "to the end of the earth" are regarded as idioms.

"Бел буу".

For example: "Осыған бел буу оңай іс емес, қарағым".

"It is not an easy task to decide on it, my dear".

The translation of "бел буу" into English is "to intend; to decide on something." We use them in the same context since the meanings in Kazakh and English are comparable. However, this idiomatic expression cannot also be translated into English as an idiomatic expression. So, "to decide on something" is a set expression as it does not have a figurative meaning that is different from the literal meaning of the words.

"Аптаған ыстық".

For example: "Ол үйден шыққанда, далада аптаған ыстық еді".

"When he left the house it was extremely hot".

The week is hot is literally translated as "аптаған ыстық" in English since "апта" means "week" and "ған" is a suffix, according to the dictionary. In fact, "аптаған ыстық" is a phrase used to describe the weather in Kazakh culture and means "extremely hot," "awfully hot," or "very hot." As a result, we can highlight the difficulty in deciphering a certain phraseological term in English. Thus, "extremely hot," "awfully hot," or "very hot" are word combinations in English grammar.

"Жермен жексен болу".

For example: "Бір мезетте бәрі жермен жексен болды".

"In one moment everything has been destroyed".

There is no method to translate this phraseological statement. First, each component does not have a translation into another language. We must comprehend the cultural side of this. The translation "Earthman Sunday" that results from trying to translate it literally is incorrect. The translation, however, will be "to be destroyed; to disappear" if we translate it first into Russian and then from Russian into English. As a result, the phraseological expression presented can just be a set expression in English rather than being a phraseological expression in Kazakh culture.

"Ата жолын қуу"

For example: "Ғасырдан ғасырға қазақ халқы ата жолын қуып келеді".

“From century to century, the Kazakh people adhere to the traditions of their ancestors”.

In Kazakh, the phraseological expression “ ата жолын қуу “ (literally, “ to adhere to the traditions of the ancestors”) indicates to do something. The literal translation of “to follow the father’s path” into English from Kazakh is not all that dissimilar from the original; both English- and Kazakh-speaking people can understand the meanings of both languages. Nevertheless, the English translation doesn’t belong to a phraseological context, which is the only difference between the two.

“Қасы көзі қиылған”

For example: “Ол жас кезінде қасы көзі қиылған асқан сұлу болатын”.

“When she was young she was as pretty as a picture”.

The line would translate as “When she was young, she was very beautiful with eyebrows” if we tried to translate it directly into English. Sozdik.kz renders the phraseological term “писанный красавец” as the Russian translation of the idiom “қасы көзі қиылған асқан сұлу”. The phrase “as pretty as a picture” is the English translation of the aforementioned idiom, according to the website [improving-your-English.com](http://improving-your-english.com) ([Improving-your-English.com](http://improving-your-english.com)). Consequently, both the source and destination languages’ idiomatic expressions are idioms.

Conclusion

The comparative analysis of phraseological expressions in English and Kazakh languages uncovers valuable insights into their linguistic and cultural dimensions. The study underscores the significance of phraseological units as crucial elements in language expression, reflecting cultural intricacies and idiomatic expressions unique to each language. This research enriches our understanding of idiomaticity, language-specific nuances, and the cross-linguistic diversity of fixed expressions.

As mentioned earlier, the descriptive methodology, complemented by a diverse set of procedures and techniques, serves as a powerful tool for investigating complex lexico-semantic peculiarities within phraseological units. The integrated approach provides comprehensive insights into their formation, structure, and cultural implications in English and Kazakh languages. This research enriches our understanding of phraseology, contributing to the ongoing discourse in linguistics and cross-cultural communication.

The process of determining word meanings necessitates the support of dictionaries as invaluable language tools. These lexicons skillfully prioritize definitions, enabling users to identify the most common and fitting meaning for a given context. Additionally, the provision of illustrative example sentences fosters a deeper grasp of word usage, allowing learners to communicate with precision and clarity. A well-compiled dictionary thus proves to be an

indispensable asset, illuminating the intricate world of word meanings and facilitating effective language communication.

Overall, from the above-mentioned data, we can say that phraseological combinations exemplify a fascinating interplay between semantic independence and contextual boundaries. Despite preserving relative autonomy, words gain their full meaning within specific and exclusive word contexts. Idiomaticity, polysemy, and referential transparency add layers of complexity, necessitating a keen awareness of contextual constraints for accurate interpretation. Pragmatic aspects and sociocultural influences further shape these linguistic entities, contributing to cross-linguistic variations. Cognitive processing plays a vital role in deciphering the intended meaning within phraseological combinations. Understanding this intricate relationship between semantic independence and contextual constraints holds significant implications for language comprehension and effective cross-cultural communication. This research serves as a valuable resource for linguists, language educators, and researchers in exploring the multifaceted nature of phraseological combinations.

REFERENCES

- [1] Bali Ş. Fransuzskaia stilistika [French stylistics]. – M.: Editorial URSS, 2001. – 392 s. [in Rus].
- [2] Keñesbaev I. Qazaq tılıniñ frazeologialyq sözdığı [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Ğylym, 1977. – 711b. [in Kaz].
- [3] Balaqaev M. Qazaq ädebi tılı jäne tıldık norma [Kazakh literary language and language norm]. – Almaty: Ğylym, 1984. – 184 b. [in Kaz].
- [4] Arnöld İ.V. Leksikologia sovremennogo angliskogo iazyka: uchebnoe posobie [Lexicology of modern English: a textbook]. İ.V. Arnöld. – 2-e izd., pererab. – Moskva: FLINTA: Nauka, 2012. – 376 s. [in Rus].
- [5] Gurbanova G. Phraseological units as a specific branch of linguistics// International Journal of Innovative Technologies in Social Science. – 2018. – 4(8), Vol.3. – P. 9-12.
- [6] Robo L. Culture-Oriented Idioms in English and Albanian Language-Analyses of the Semantic and Syntactic Structure of Life and Death Idioms: A Comparative Study // Proceedings of The International Conference on Future of Teaching and Education 2(1). – 2023. – P. 53-64.
- [7] Yule G. The Study of Language, Fifth Edition. – Cambridge University Press, 2014. – 322p.
- [8] Tylor E. B. Primitive culture. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 468p.
- [9] Silva Eduardo Batista da., Ottaiano, Adriane Orenha, Babini Maurizio. Identification of the most common phraseological units in the English language in academic texts: contributions coming from corpora

Acta Scientiarum // Language and Culture. – vol. 39, no. 4. – Universidade Estadual de Maringá, Brasil, 2017. – P.345-357.

[10] Smağūlova G. Qazaq frazeologiasy lingvistikalıyq paradigmalarda: monografiya [Kazakh phraseology linguistics in paradigms: monography]. – Almaty: «Eltanym baspasy», 2020. – 256 b. [in Kaz].

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ӨРНЕКТЕРДІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ ТУРАЛЫ

* Ереханова Ф.Т.¹, Жусубалина Ж.М.², Нурекешова Г.Р.⁴, Жорабекова А.Н.⁴

^{*1} Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

^{2,4} М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл ғылыми зерттеу қазіргі лингвистикалық пейзаждағы фразеологиялық тіркестердің күрделі саласына тереңірек үніліп, олардың ғалымдар арасындағы пікірталас ошағы ретіндегі көрнекті мәртебесіне назар аударады. Тілдік ауқымдағы беделді зерттеушілер фразеологиялық бірліктерді тұтас өрнектің мағынасы оның жеке компоненттерінің қосындысынан асатын мағыналы лексикалық құрылымдар деп таниды. Осы саладағы зерттеулердің шектеулілігін ескере отырып, мақала ағылшын және қазақ тілдерінің фразеологиялық бірліктерін салыстыру кезінде туындайтын мәселелерді нақтылауды мақсат етеді, мәдениетаралық коммуникацияны жақсарту үшін нюансты және контекстік сезімтал тәсілдің қажеттілігін атап көрсетеді.

Бұл зерттеуде ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық тіркестерге сипаттамалық және салыстырмалы талдау жасалған. Осы қалыптасқан тіркестердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерттей отырып, зерттеу осы тілдік тіркестерге тән астарлы құрылымдарды, мәдени әсерлер мен мағыналық реңктерді жарықтандыруды көздейді. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы оның қолданылған салыстырмалы тәсілдің тиімділігін зерттеуге көңіл бөлуімен анықталады. Бұл зерттеудің нәтижелері екі тілдің фразеологиялық бірліктерінің ішінде кездесетін күрделі өзара әрекеттесуді жақсы түсінуге көмектеседі және аударма тілдің фразеологиясы мен семантикасы салаларын қосымша зерттеуге ықпал етеді. Аудармада кездесетін қиындықтарға тоқтала отырып, зерттеу фразеологиялық бірліктердің көбінесе құрылымдық ерекшеліктеріне қарамастан белгілі бір семантикалық мағыналарды сақтауының практикалық мәнін көрсетеді. Бұл мақала әдеби аударма саласына, әсіресе қазақ-ағылшын аудармасының өзекті мәселелеріне

келгенде зерттеу нәтижелерін қолдану мүмкіндігіне ие болуымен ерекше. Мақалада сонымен қатар фразеологиялық тіркестер семантикалық тәуелсіздік пен контекстік шекаралар арасындағы қызықты өзара әрекетті көрсетіп, лингвистикадағы және мәдениетаралық коммуникациядағы қазіргі әңгімені толықтырады деген қорытындыға келеді.

Тірек сөздер: фразеология, мәдениетаралық түсінік, салыстырмалы талдау, идиомалар, лексикалық және құрылымдық ұқсастықтар, фразеологиялық бірлік компоненттері, балама, аударма

О СРАВНИТЕЛЬНОМ АНАЛИЗЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ МЕЖДУ КАЗАХСКИМ И АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКАМИ

*Ереханова Ф.Т.¹, Жусубалина Ж.М.², Нурекешова Г.Р.³, Жорабекова А.Н.⁴

^{*1}Центрально-Азиатский Инновационный университет,
Шымкент, Казахстан

^{2,4}Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова
Шымкент, Казахстан

³Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация. Это научное исследование углубляется в сложную сферу фразеологических выражений в современном лингвистическом ландшафте, обращая внимание на их выдающийся статус в качестве фокуса дискуссий среди ученых. Выдающиеся исследователи всего лингвистического спектра признают фразеологизмы как значимые лексические конструкции, в которых значение всего выражения превосходит сумму его отдельных компонентов. Учитывая ограниченность исследований в этой области, статья направлена на выяснение проблем при сравнении фразеологических единиц, основанных на некоторых пословицах и поговорках между английским и казахским языками, подчеркивая необходимость тонкого и контекстуально чувствительного подхода для улучшения межкультурной коммуникации.

В данном исследовании проводится описательный и сопоставительный анализ фразеологических выражений как в английском, так и в казахском языках. Изучая сходства и различия между этими устойчивыми выражениями, исследование направлено на то, чтобы пролить свет на основные структуры, культурные влияния и семантические нюансы, присущие этим языковым выражениям. Научная значимость работы определяется тем, что в ней уделяется внимание изучению эффективности используемого сравнительного подхода. Результаты этого исследования помогают лучше понять сложные взаимодействия, существующие внутри фразеологических

единиц обоих языков, и способствуют дополнительному изучению областей фразеологии и семантики изучаемых языков. Сосредоточив внимание на сложностях, возникающих при переводе, исследование подчеркивает практическую значимость того, как фразеологизмы сохраняют определенные семантические значения, часто независимые от их структурных особенностей. Статья примечательна тем, что у нее есть потенциал применения результатов исследования в области художественного перевода, особенно когда речь идет о соответствующих проблемах перевода казахско-английских фразеологических выражений. В статье также сделан вывод о том, что фразеологические сочетания демонстрируют интригующее взаимодействие между семантической независимостью и контекстуальными границами, дополняя текущий разговор в лингвистике и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: фразеология, межкультурное понимание, сравнительный анализ, идиомы, лексические и структурные сходства, компоненты фразеологических единиц, эквивалент, перевод

Received: October 9, 2023

Information about authors:

Yerekhanova Fatima Turekhanovna – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Central Asian Innovation University, e-mail: siliconoasis@gmail.com

Zhussubalina Zhanat Meirbekovna – Master of Education, Senior Lecturer, M.Auezov South Kazakhstan University, e-mail: zhusubalinazh@gmail.com

Nurekeshova Gulsim Rakhmetbekovna – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: Gulnaz_N71@mail.ru

Zhorabekova Ainur Nazimbekovna – PhD, Associate Professor, M.Auezov South Kazakhstan University, e-mail: ainur-zhorabekova@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Ереханова Фатима Турехановна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Орталық Азия Инновациялық университеті, e-mail: siliconoasis702@gmail.com

Жусубалина Жанат Мейрбековна – білім магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, e-mail: zhusubalinazh@gmail.com

Нурекешова Гүльсим Рахметбековна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: Gulnaz_N71@mail.ru

Жорабекова Айнур Назимбековна – PhD, қауымдастырылған профессор, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, e-mail: ainur-zhorabekova@mail.ru

Сведения об авторах

Ереханова Фатима Турехановна – кандидат филологических наук., и.о.ассоциированного профессора, Центрально-Азиатский инновационный университет, e-mail: siliconoasis702@gmail.com

Жусубалина Жанат Мейрбековна – магистр образования., старший преподаватель, Южно -Казахстанский Университет имени М.Ауезова, e-mail: zhusubalinazh@gmail.com

Нурекешова Гульсिम Рахметбековна – кандидат филологических наук., и.о.ассоциированного профессора, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: Gulnaz_N71@mail.ru

Жорабекова Айнур Назимбековна – PhD, ассоциированный профессор., Южно -Казахстанский Университет имени М.Ауезова, e-mail: ainur-zhorabekova@mail.ru

UDC 8137

IRSTI 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.021>

**SECONDARY INTERPRETATION OF FACTUAL KNOWLEDGE
IN THE LITERARY AND REGIONAL WORK “THAMES: SACRED
RIVER” BY PETER ACKROYD**

* Zhumagulova B.S.¹, Ismailova F.E.², Yershay G.K.³

*^{1,2,3} Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to analysis of the subchapter “*The workers of the river*” from the literary and regional work “Thames: Sacred River” by Peter Ackroyd. *The aim* of the study is to substantiate the way of creation such a genre-hybrid based on integration of collective and individual knowledge in the frame of the theory of linguistic interpretation of the world and knowledge about the world as manifestation of the anthropocentric essence of language. *Actuality* of the research is determined by interdisciplinary approach to study of literary works from positions of literary studies, cognitive linguistics and text linguistics. *Scientific novelty* consists in effective application of methodology of cognitive linguistics to explain mechanisms of formation of a new type of literary genre-hybrid.

Methods of research are the following: the conceptual and linguastylistic analysis as well as analysis of some textual categories.

The main *result* of the study consists in the conclusion that the literary and regional genre of the analysed work is produced in the process of author's secondary interpretation of factual information about the world with the help of corresponding cognitive and linguistic models of meaning formation as well as language means of its representation. Peter Ackroyd's own vision and comprehension of the collective knowledge about river workers created additional interpretative meanings and expanded the content of the concept THAMES as a decisive factor for *socioeconomic* development of the region and country due to the formation of *River labour market, formation of the first industrial and trade population* in England in the 18th-19th centuries, *urbanization* of the river area and forming *sociocultural types* of river workers.

The theoretical and practical significance of the research lies in the applicability of its findings to various theoretical courses in Literature Studies, Cognitive Linguistics, Text Linguistics, and Stylistics, as well as in practical seminars on Text Interpretation.

Keywords: a literary and regional genre, anthropocentric paradigm, cognitive linguistics, theory of linguistic interpretation, types of interpretation, functions, cognitive models and mechanisms, language means

Introduction

The article addresses the problem about a genre- hybrid of documentary and artistic prose, known as a literary and regional genre, when writers use documentary and historical material in the light of their own artistic-subjective perception and keep their own emotional intonation. As representatives of such a trend in literature are recognized Peter Ackroyd ("London: Biography") and Orhan Pamuk ("Istanbul: City of Memories") who succeeded in writing bestsellers about London and Istanbul [1,2]. They created the image of the city by their own vision of the megapolises in the way of integration of historical realities and author's subjective evaluation [3,4].

In the article, the method of creation of such an integrative genre is highlighted by the theory of linguistic interpretation of the world and knowledge about the world in the context of cognitive linguistics. One of the theoretical settings of the modern anthropocentric paradigm of linguistic research is the consideration of language as a system for representing human knowledge about the world, which determines the growing interest of researchers in the mechanisms of formation of different types of knowledge and the role of language in this process [5, 6].

The aim of the present article is to disclose a method of combination of collective and individual knowledge about the world in the work of the literary and regional genre-hybrid as the process of secondary linguistic interpretation of the factual information in Peter Ackroyd's work "Thames: Sacred River" in the frame of the theory of linguistic interpretation of the

world and knowledge about the world as manifestation of the anthropocentric essence of language [7].

The concept THAMES is presented in the work as a complex many-sided and multi-functional knowledge, structural organized as a general cognitive matrix, consisting of 7 conceptual-thematic fields of knowledge which are realized in 15 chapters and 45 subchapters of the work. In our previous article, on the basis of author's interpretation of the factual (*physical-geographical, hydrological and temporal*) information about the river Thames its *defensive-strategical, administrative-political, navigational, agricultural and historical-cultural significance* was revealed that expanded considerably the content of the concept THAMES [8]. The present article focuses on the socioeconomic aspect of the concept THAMES presented by the subordinated sub-concept THE WORKING RIVER.

The study is based on the theory of linguistic interpretation of the world developed by cognitive linguists under the guidance of N.N. Boldyrev who distinguished besides two main functions of language (cognitive and communicative) also an *interpretative* function as one more general function of language through which the anthropocentric nature of language is being realized. Linguistic interpretation is a kind of cognitive activity, it is a process and result of world representation based on both on collective knowledge about the world and on subjective interaction experience of a person with the world [9].

The idea of the interpretative nature of language was expressed also by other researchers. For example, J. Fauconnier notes that language forms, language units "in a certain context they can activate a huge array of cognitive structures and processes, they activate certain knowledge necessary for an adequate interpretation of a particular context" [10, p.98-99].

According to N.N. Boldyrev, interpretation can be categorized into two main types: primary and secondary. Primary interpretation focuses on the world itself and its changes, while secondary interpretation involves rethinking knowledge about the world from different perspectives and within various knowledge systems, including evaluative systems and scales. Both types of linguistic interpretation, primary and secondary, can have a general and a particular character. The linguistic interpretation of knowledge is revealed in three main functions: selection, classifying and evaluation [11].

Research in recent years has convincingly shown that a new understanding of knowledge about the world, its secondary conceptualization leads to the generation of new knowledge on the basis of existing concepts and, as the consequence of this is the creation of secondary structures in the language. In that aspect, *texts* may be considered as general schemes of secondary interpretation of the world because they present a special format of transmission of knowledge about the world in language. Any text is a

single whole that on the conceptual level means the many-sided knowledge organized in the structure of *cognitive matrix* as the single complex of different cognitive contexts of knowledge from diverse fields, that gives the authors free hand for opinions and interpretations choice. So, texts being the single whole fulfil the function of the secondary interpretation of the knowledge about the world [12, p. 58;13].

Actuality of the research is determined by interdisciplinary approach to study of literary works from positions of literary studies, cognitive linguistics and text linguistics. Scientific novelty consists in effective application of methodology of cognitive linguistics to explain mechanisms of formation of a new type of literary genre-hybrid.

Method and materials

Analysis of the literary material is carried out on the subchapter “*The workers of the river*” from the chapter VII “*The working river*” in Peter Ackroyd’s book “*Thames: Sacred River*”, that provides a rich and varied analysis covering the historical, socioeconomic, urban as well as sociocultural aspects of the concept THAMES as a very important concept in the British linguistic picture of the world.

The main method of study is the functional-representative analysis in the frame of the conceptual analysis according to the operational and dynamic character of the concept THAMES as the object of research, that presupposes its analysis in situational contexts. The analysis of the extract focuses on three functions (selection, classification and evaluation) of author’s subjective interpretation of the collective knowledge about the concept THAMES that reveals additional meanings as result of using cognitive and linguistic mechanisms of meaning formation as well as language means of their representation.

Besides, the lingua-stylistic analysis and analysis of some textual categories are used in the study in order to reveal linguistic peculiarities of representation of conceptual meanings in the analysed fragment of the literary and regional work.

Results and discussion

In the subchapter 22 “*The workers of the river*” from the chapter VII “*The working river*” the concept THAMES is presented on the linguistic level by enumerations of workers engaged in labour on the river or riverside. The factual information about river workers, i.e. information in the collective consciousness of English population about river employment is interpreted by author’s vision and understanding in order to structure deeply the meaning of the concept THE WORKING RIVER on the base of metonymical scheme. It functions as a subordinated subconcept of the basic concept THAMES

revealing one of its important aspects in the socioeconomic conceptual-thematic field.

The functions of *selection*, *classification* and *evaluation* of the interpretative process of the factual information about the workers of the Thames are shown in the Table 1 by stratificational classification of the workers of the river in *temporal-historical* and *local* aspect, that reveals a chronotopical approach (Bakhtin M.) to study of facts and events by P. Ackroyd.

Table 1. Socioeconomic conceptual-thematic field of interpreting the concept THAMES as The WORKING RIVER

Selection + Classification	Main cognitive and linguistic mechanisms, language forms	Interpretative meanings including evaluation
<p>1) Medieval workers including the 16th and 17th centuries: a) garthmen, galley men, watermen, lightermen, shoutmen, hookers; b) customs officers, conservators, water-bailiffs, sub-conservators, searchers, tidemen; c) warehousemen and porters: tacklehouse porters, ticket porters, fellowship porters, companies porters; d) bargemen, toll-keepers, lock keepers.</p>	<p>- Expanding the conceptual-thematic field (mental space) WORKING RIVER, <i>Inference</i>; - Language mechanisms of nomination, expressiveness and stylistic figures of addition: homogeneous and heterogeneous enumeration and repetition (anaphoric and syntactical parallelism). <i>Intertextuality</i>. - Stratification and Specification of workers of the river by cognitive and linguistic derivative models.</p>	<p>THAMES as a <i>socioeconomic</i> factor of formation of River labour market: Fishing, Boatbuilding, Bridgebuilding, Trade, River traffic, River transport, River Work (control and management services).</p>
<p>2) River workers in the 18th - 19th centuries: a) dockers, porters, engineers, warehousemen, watermen, draymen, costermongers, touters, clerks, carters, smiths, stevedores b) tavern-keepers, laundresses; food-sellers, street-hawkers, shopkeepers, prostitutes, marine store dealers, oystermen; c) dredgers or 'river -finders', 'toshers', 'mud-larks'; d) porter, lumper, holder, decker. (The region of East End of London)</p>	<p>-Expanding the mental space, <i>Inference</i>, <i>Stratification</i> and <i>Specification</i> of workers of the river; - Language mechanisms of nomination, word-building; expressiveness; -Concretization, <i>Contrasting</i>, <i>Focusing</i>, <i>Conceptual metaphor</i> and <i>metonymy</i> (antithesis, lexical variety, imagery); -Typification of workers of the river (terms, professionalisms, word-building models).</p>	<p>Formation of the first industrial and trade population in England around the Thames. <i>Urbanization aspect</i> of the concept THAMES: East End of London. <i>Sociocultural aspect</i> of the concept THAMES: forming a sociocultural type of the Workers of the river.</p>

I. The concept THAMES as a socioeconomic factor of formation of River labour market

Results of the analysis, displayed in the table, show that the main cognitive and linguistic mechanism of structuring the conceptual meaning is *Expanding* the mental space THE WORKING RIVER through the linguistic mechanism of expressiveness and stylistic figures of Addition: enumeration and repetition (anaphorical and syntactical parallelism). The concept THAMES is identified as a factor of social and economic development of the region, assisting the development of the *River labour market* on the base of use and consumption of natural products of the river (FISHING) as well as creation of new branches of industry, satisfying needs of the society (BOATBUILDING, BRIDGEBUILDING, TRADE, etc.).

The author implemented chronotopical approach to interpretation of the factual information in temporal and local context. The chapter may be subdivided in two periods of formation of the River labour market: 1) Medieval period including also the 16th and 17th centuries and 2) the time period of the 18th - 19th centuries.

In the first period of time, the conceptual-thematic field of Thames workers is *expanded* by different groups of labourers unified by the common occupation on the river, which is recognized as a material source for their living. At the same time, the *stratification* of the workers of the river in the common process of industrial development of the country is shown by the author's classification and *specification* of activities within these groups. The main language means of representation of the mental process of expansion is the enumeration of names of workers as a stylistic device of addition in combination with various types of repetition on lexical and grammatical level. Expansion on the mental level produced expansion on the text level by the following structure types: *There were ..., who...; there were... to; there were ...and there were ...; there were also...; there were more..., etc.* Syntactical parallelism, i.e. repetition of these syntactical structures all over the text saturated with informational capacity of labour diversity gives to the text dynamic and rhythmic characteristic reflecting the process of expansion of the river labour market in time.

On the textual level, this model functions both as a means of *cohesion*, providing the structural organization and linking of the text as a whole, and as a means of *coherence*, adding new and new components into the conceptual-thematic field of the text.

E.g.: "There were conservators, who were responsible for maintaining the embankments and the weirs, and there were the garthmen who worked in the fish garths or enclosures; there were galleymen and lightermen and shoutmen, called after the names of their vessels, and there were hookers who were named after the manner in which they caught their fish."[7,162]. On the

face of it, the enumeration of river workers seems to be a homogeneous one, because of the common conceptual-thematic field. But at the same time, it is a heterogeneous enumeration since all components are specified concerning different aspects of their activity: function, working area, nomination, and technology. As a consequence, the mental space of the working river was being expanded much more. Combining homogeneous and heterogeneous enumerations of river workers presented by various word-building models (*word compounding, affixation*) creates a certain tension and associations of a strenuous activity of people in the area.

Expanding the mental space of river workers goes in several directions: 1) addition of new fields of activity such as *river control-and protection service (customs officers, conservators, water-bailiffs, sub-conservators, searchers, tidemen, etc.)*, and 2) further specification of traditional labour, for example, within porters (*tacklehouse porters, ticket porters, fellowship porters, companies porters*). Lexical strata with functional-communicative connotations manifest different logical relations in the text such as cause and consequence, implication, gradation, etc. (*illegal - cause for emerging river control service; infinite gradations in the status and employments -hierarchy; Four 'brotherhoods'- typification of monopoly; a special monopoly on certain goods, special privileges and sometimes over-generous compensation - gradation in monopoly and privileges, etc.*), which enhance the coherence structure of the text. Besides, expansion of geographical space is implemented explicitly and implicitly (*monopoly on materials imported from Danzig as well as all Irish products*) due to development of trade and logistics. In this aspect, significant is author's conclusion: "*The river was always a haven of restrictive practices*", that reveals dialectical features of the process of formation of the river labour market, i.e. dialectics of expansion of the field of river workers and at the same time restriction by more and more specification of their activity.

"*There were more specific Thames 'types' among the teeming humanity by the river. These included the porter, the lumper, the holder, the decker and the myriad other divisions of labourer*" [7,166]. Contrasting two opposite cognitive models – generalization and specification – emphasizes also the processes of labour market expansion and diversification among labourers. On the linguistic level, this contrast is conveyed by combination of the noun with generalized meaning '*teeming humanity*' with concrete nominations of workers (*the porter, the lumper, the holder, the decker*) and the hyperbole '*the myriad other divisions of labourer*'. All that create a vivid picture of river labour market development on a large scale.

On the lexical level, parallel with the vast aggregate of nominations of river workers, presented in the table above, a new stratum of terms from the knowledge sphere of economy was in use: *monopoly on certain goods, over-*

compensation, products, materials, imported, merchandise, barrels, etc., that is also an indicator of the trend towards economic changes in the river area.

Simultaneously, the author focuses on the fact that the river labour was very hard physical, not qualified work, although there were ‘*aristocrats of labour*’ (e.g. the porters of the 17th and early 18th centuries). The metaphor ‘*aristocrats of labour*’ is built on the conceptual blending of two opposite mental spaces: the highest class of society ↔ the sphere of hard physical work, which creates an ironical shade of meaning. In fact, it was “*not easy work, slow and expensive method of business, disreputable, least desirable*”, with ‘*physical demands of the work*’, and ‘*a huge responsibility on a person*’ [7,162]. Especially, the labour of dockside workers and towers/haulers “*was hard and uncomfortable and they had an unenviable reputation*”. Subjective-evaluative epithets as means of expressiveness reveal the author’s negative estimation of things described directly and straightforwardly.

Thus, the factual information about workers around the Thames in the Medieval time was interpreted in the text by means of selection, classification and combination by use of corresponding cognitive and linguistic mechanisms that resulted in producing interpretative meanings including evaluation. So, the *socioeconomic aspect* of the concept THAMES as a factor of formation of River labour market was presented by the subordinated subconcept THE WORKING RIVER.

II. Industrial, Trade, Urban and Sociocultural aspects of the concept THAMES as THE WORKING RIVER

In the 18th - 19th centuries in the region around the Thames, several groups of workers grew up, which indicated certain features of *the first industrial and trade population* in England. Beside with traditional *watermen, porters, warehousemen* appeared more qualified workers as *dockers, stevedores, engineers and smiths* as well as *clerks* as office workers. New activities as *touters, costermongers, draymen, carters* were determined by trade needs. Besides of expanding the mental space of river workers the cognitive mechanism of Inference is of great importance to reveal author’s additional meaning on the basis of secondary interpretation of the factual information presented by groups of river labourers. So, the development of industry and trade entails the process of *urbanization* of the river Thames area, that is shown through emergence of “*the vast assembly of ancillary trades such as tavern-keepers and laundresses, food-sellers and street-hawkers, shopkeepers and prostitutes, marine store dealers and oystermen - ...in a relatively small area of the East End*” [7,163] of London. On the linguistic level, a dynamic rhythm of ever emerging new activities by heterogeneous enumeration of various workers in pairs is achieved.

Despite the increasing of working population in common, the number of *permanent workers* in the world of dock labour in that time was only 400-

500, whereas 2,500 casual workers were hired by the shift, mostly "*penniless refugees, bankrupts, old soldiers, broken-down gentlemen, discharged servants, and ex-convicts*". Contrasting on the mental level and linguistic antithesis of permanent workers to casual workers and their numbers, intensified by the metaphor "*patricians of dockside labour*" on the one hand and the above cited enumeration of people from the poorest social groups on the other hand highlight real social problems of workers of the river. Focusing on their social status (*the poorest paid, the least skilled, the most irregular of employments, the province of the lower classes of workers, with the generally bad reputation*) is underlined by the social-functional marked stratum of vocabulary parallel with comparison forms of adjectives. The atmosphere of the working river and work itself is conveyed by lexical variety with emotive-evaluative connotations in parallel constructions: *dust, mud, filth, smoke, rough, dirty labour, and disreputable*.

The most poor living and at the same time 'exotic' rivermen were specified again by syntactical parallelism of the enumeration model: "*There were dredgers or 'river-finders' who searched the water looking for articles that had fallen overboard from the argosy of ships...; there were 'toshers' ...who dredged the river for flotsam and jetsam...; Then there were the 'mud-larks' who worked on the foreshore...searching for small bits of coal, lumps of metal, or stray pieces of wood*" [7,165]. Of great expressiveness is the metaphorical periphrasis for the nomination of one of these specific occupations: 'mud-larks' on the ground of integration of two opposite conceptual fields: *earth* ↔ *heaven*, profiled by riverside *mud* and *larks*. It concerns very young children or very old women, who were "the wretchedly poor living in the courts and alleys of the riverside".

In the context of socioeconomic development of the THAMES as the WORKING RIVER a *sociocultural type* of 'the Workers of the river' has been formed. The main cognitive mechanism used by the author for structuring the conceptual meaning is Typification, based on contrary principles of Specification and Generalization. To special sociocultural types of river workers belong: *sailor, boatmen/waterman, miller, toll-keeper, lock-keeper, guardian/keeper of the weirs, towers/ haulers*, etc. They reveal both general and specific features. Their general characteristics are their rough, indomitable, untamed free spirit, 'spirit of the river itself' (*condemned as savages, considered to be degraded and reprehensible, rude uncivil fellows*) and their "foul language" (*generally very coarse and dirty extraordinary terms of the haulers and the bargees, the oaths and sexual slang of the watermen*). Both the free spirit and the bad language of rivermen have been always associated with the river: "*It has to do with the freedom and the equality which the long history of the Thames induces*".

One of favourite means used by the author to illustrate the process of

forming special types of river workers is Intertextuality realized in a lot of citations from poetry and prose by *John Taylor* (the ‘water poet’), *Charles Dibbin* (18c.), *John Fielding, junior* (1794), *Henry Mayhew*, *Jerome K. Jerome*, etc. That intensified the artistic-literary side of the work and contributed to a vivid description of life in the river area.

Specific features of sociocultural types of river workers were determined by specificity of their labour, so the further specification within every type of river workers was proceeded. On the linguistic level, the author used terms, professionalisms, appealed to optical, acoustic and smelling senses of readers with corresponding lexical units as well as means of imagery in description of worker’s appearance, behaviour and language. This proposition may be illustrated by some type examples.

The further specification within *boatmen* of the Thames indicate the popularity of this activity that was presented by three groups: watermen (*concerned with the carriage of people upon the river, employing barges or wherries for that purpose*), lightermen (*concerned with the transport of goods with lighters*) and bargees (*piloted barges known as ‘canal boats’, ‘monkey boats’ or ‘wussers’; They were known for their pugnacity and their caustic wit; Like the gypsies ... the bargees were a separate and exclusive cast whose members married and intermarried*) [7,171]. The supremacy of river traffic and river transport is confirmed by statistic data about the increasing number of boatmen from different sources: at the end of the 16th century –from 3000 to 20000 boatmen, by the end of the 18th century - from 12000 to 40000. Statistics realized by numbers highlights the scope of river transportation needs in the common context of industry and trade rise.

The workers of the river engaged in charge collecting were ‘never popular’, for example, *toll-keepers* on the bridge were known as ‘*tipstiffs*’ because they spared no efforts to get the fee for bridge crossing. The *lock-keepers* were known as service workers of “*Thames turnpikes*” demanding a toll for passing through the lock. Nevertheless, they were considered as “*the guardians and wardens of the river, keeping it in order and chastening its bounds*” attending the lock of different constructions: *the pound lock or cistern lock, skiff lock or coffin lock, launch lock and barge lock...*, that shoes their further specification in labour. Moreover, the lock-keepers were estimated as “*cheerful and amiable characters*”, they were associated with “*the sound of the swinging gate and of the groaning winch, with the lap and gurgle of the slowly ascending or descending water*” (optical and acoustic associations). There was the contrary opinion also about the next ‘river figure’.

The “*merry miller*” served his local community for almost fifteen hundred years and was integrated with the river landscape because there was a mill in practically every village along the Thames upriver from Windsor. One of example of the author’s concretization is given again by the enumeration

model: "*There were important mills at Marlow and at Hambleden, at Mapledurham and at Hurley, at Temple and at Marsh. There were flour mills at Deptford and at Lambeth. There were also the great enterprises of Hovis at Battersea, Spiller's in the Royal Docks and McDougall's on the Isle of Dogs*" [7,174]. It is also one of many examples of expanding the geographical space with toponymical saturation of the text and displaying the author's chronological mode of narration. Nevertheless, miller was "...*not universally popular... in his efforts to divert or dam water of the Thames for his own purposes.*"

Emerging river workers like *lock-keepers, guardians/keepers of the weirs, and millers* during the Medieval centuries and the rise of their number in the 18th-19th centuries show human efforts "*to divert or regulate the current*" of the water and to make the river energy useful for river traffic and regional economy: "*one more example of the conserving power of the river*", "*the weirs for the miller and fisherman*", "*to harness the pure water of the Thames*", etc. *Focusing* on this aspect is represented by lexical variety (*to divert, to regulate, to dam, to conserve, to harness, to keep in order, etc.*) from this functional-thematic field.

The author accentuates again the idea about the Thames as a factor of industrial and economic development of the country: "*The energy of the city, and of the country, was the energy of the river.*" One of the main cognitive models used in the text is profiling of the river Thames from its base *Nature* that is implied continuously and displayed on the lexical level: *energy, and power of the river*. Synthesis of the natural energy of water and energy of people is explicated by a combination of conceptual and linguistic metonymy (*energy of the city, and of the country*) and propositional structure of identification: S is P (energy of people = energy of river). So, the Thames is presented as an active natural character inspiring people with material and spiritual energy and transforming it into a single will.

Thus, the industrial, trade, urban, and socio-cultural aspects of the concept of THAMES as THE WORKING river were disclosed due to the author's individual linguistic interpretation of the information about emerging a lot of new workers in the region of the river Thames in the 18th - 19th centuries. Expanding the conceptual-thematic field of knowledge 'THE WORKING RIVER' and the use of diverse cognitive and linguistic models of structuring the conceptual meaning with expressive and imagery language explication provided to the formation of the integrative genre of narration based on the synthesis of the factual information and its subjective interpretation by the writer. This combination of the literary genre and regional studies, designated as a literary and regional genre, contributed to the world success of Peter Ackroyd's work "*Thames: Sacred River*".

Conclusion

Analysis of the process of the secondary linguistic interpretation of the factual information about workers of the river Thames by Peter Ackroyd in his work “Thames: Sacred River” revealed some additional interpretative meanings of the concept THAMES in the *socioeconomic* field of knowledge:

- The concept of THAMES is represented as a decisive factor for the *socioeconomic* development of the region and country in general. In Medieval time, the base of use and consumption of natural products of the river (Fishing) as well as the creation of new branches of industry (Boatbuilding, Bridgebuilding, Trade, River traffic, River transport, River control and management services, etc.) the *River labour market* has been formed.

- The *industrial and trade* aspect of the concept THAMES is illustrated by the *Formation of the first industrial and trade population* in England around the Thames in the 18th and 19th centuries, parallel with the *Urbanization* of the river area (on the example of East End of London). *The sociocultural aspect* of the concept of THAMES consists in forming *sociocultural types* of river workers, recognizable and integrated with the English river landscape: *sailor, boatmen/waterman, miller, toll-keeper, lock-keeper, guardian/keeper of the weirs, tower/hauler, etc.*

- Cognitive models and mechanisms of formation of additional meanings used by the author are the following: expansion of the mental space, inference, stratification and specification, concretization, profiling, contrasting, focusing, typification, statistics, conceptual metaphor, and metonymy.

- Linguistic mechanisms and language means of meaning representation consist of Nomination (terminology, professionalisms, toponyms), Expressiveness (figures of addition: enumeration, repetition, syntactical parallelism, epithet; figures of contrast: antithesis; figures of substitution: language images; lexical variety), Intertextuality (citation), Word-Building (word compounding, affixation), Number (numeral).

- As a result of the author’s secondary interpretation of the factual information about the Thames with the help of corresponding cognitive and linguistic models of meaning formation as well as language means of its representation a hybrid *literary and regional genre* of his work “Thames: Sacred River” was produced that is recognized as the biography of the river and the literary world bestseller.

REFERENCES

[1] Ackroyd P. London: the Biography. – London: Vintage Books, 2001. – 822 p.

[2] Pamuk O. Stambul. Gorod vospominanij [Istanbul. City of Memories]. / Per. s tur. M. Sharova i T. Melikova. – M.: Izd-vo Ol’gi Morozovoj, 2011. – 632 s. [in Rus.]

[3] Zverev A. M. Akroj d Piter // Jenciklopedicheskij slovar’ anglijskoj literatury XX veka / otv. red. A. P. Saruhanjan; In-t mirovoj literatury im. A. M. Gor’kogo RAN. – M.: Nauka, 2005. – S. 18-20.

[4] Strukov V.V. Hudozhestvennoe svoeobrazie romanov Pitera Akrojda: k probleme britanskogo postmodernizma [The artistic originality of Peter Ackroyd's novels: on the problem of British postmodernism]. – Voronezh: Poligraf, 2010. – 182 s. [in Rus.]

[5] Anthropocentric nature of language: a collective monograph [Anthropocentric nature of language: a collective monograph] // Kognitivnye isledovaniya yazyka. Vol. XXVIII. – Moscow-Tambov: Publishing House of TSU named after. G.R. Derzhavin, 2017. – 425 p. [in Rus.]

[6] Evans V., Bergen B.K. and Zinken J. The cognitive linguistics enterprise: an overview. – London: Equinox, 2007. – P. 263-266.

[7] Ackroyd P. Thames: Sacred River. – London. 2008. – 490 p.

[8] Zhumagulova B.S., Karibayeva B.E., Yershay G.K. The Concept "THAMES" in the Aspect of Secondary Linguistic Interpretation // Izvestija KazUMOiMJa imeni Abylaj hana, serija «Filologicheskie nauki». – 2023. – № 1. – P.89-102

[9] Boldyrev N.N. Antropocentricheskaja sushhnost' jazyka v ego funkciyah, edinicah i kategorijah // Voprosy kognitivnoj lingvistiki. – 2015. – № 1 (042). – S.5-12.

[10] Fauconnier J. Methods and generalizations / Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology. – Berlin, 1999. – P.95-124.

[11] Boldyrev N.N. Yazyk kak interpretiruyuschi factor poznaniya [Language as an interpretive factor of cognition] / Interpretacia mira v yazyke [Interpretation of the world in language]. – Tambov: Izdatelski Dom TGU im. G.R. Derzhavina, 2017. – S. 19-81. [in Rus.]

[12] Boldyrev N.N. Interpretirujushhaja funkciya vtorichnyh struktur v jazykovej kartine mira / Kognitivnye issledovaniya jazyka. Vyp. № 1 (48): Vtorichnye struktury v jazykovej kartine mira: kollektivnaja monografija. – Tambov: Izd-vo IP Chesnokova A.V., 2022. – S. 19–79. [in Rus.]

[13] Boldyrev N.N., Zhumagulova B.S., Kurmanbayeva D.T. Kognitivniye osnovy realizatsii zhanovykh priznakov romana (na primere proizvedeniya Kazuo Ishiguro 'Never Let Me Go') (Cognitive basics of the realization of genre features of a novel (based on Kazuo Ishiguro's novel "Never let me go")) // Issues of cognitive linguistics. – 2021. – №3. – S. 5-20. [in Rus.]

ПИТЕР АКРОЙДТЫҢ “THAMES: SACRED RIVER” ӘДЕБИ- ЕЛТАНУ ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ФАКТИГЕ НЕГІЗДЕЛГЕН БІЛІМДЕРДІ ЕКІНШІ РЕТТІК ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ

* Жумагулова Б.С.¹, Исмаилова Ф.Е.², Ершай Г.К.³

*^{1,2,3}Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала Питер Акройдтың «Thames: Sacred River» әдеби-елтану шығармасының “*The workers of the river*” тарауын талдауға арналған. *Зерттеудің мақсаты* – антропоцентристік мәннің көрінісі

ретінде әлемді және әлем туралы білімді тілдік интерпретациялау теориясы шеңберінде, коллективті және жеке білімнің интеграциясына негізделген жанрлық гибридті құру жолын негіздеу. *Зерттеудің өзектілігі* әдеби шығармаларды әдебиеттану, когнитивтік лингвистика және мәтін лингвистикасы тұрғысынан зерттеудің пәнаралық байланысымен байланысты. *Ғылыми жаңалық* – әдебиеттегі жаңа түрдегі жанрлық гибридтің қалыптасу механизмін түсіндіруде когнитивтік лингвистиканың әдістемесін тиімді қолдануында.

Зерттеу әдістері концептуалды және лингвостилистикалық талдау, сонымен қатар жеке мәтін категорияларын талдау болып табылады.

Зерттеудің негізгі нәтижесі әдеби-елтану жанры мағынаны қалыптастыратын тиісті когнитивті және тілдік модельдердің көмегімен, сондай-ақ оларды тілде репрезентациялау құралдарын қолдана отырып, әлем туралы фактіге негізделген ақпаратты автордың екінші реттік интерпретациялау процесінде жасалады. Питер Акройдтың өзен жұмысшылары туралы коллективті ақпаратқа деген өзіндік көзқарасы мен түсінігі қосымша интерпретациялық мағыналар туғызды және *өзен еңбек нарығының қалыптасуының арқасында аймақ пен елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының шешуші факторы* ретінде, 18-19 ғасырларда Англияда Темза маңында *алғашқы өнеркәсіптік-саудагер халықтың қалыптасуы, жағалау аймағының урбанизациясы және өзен жұмысшыларының әлеуметтік-мәдени типтерінің қалыптасуы* THAMES концептісінің мазмұнын кеңейтті.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы нәтижелерді әдебиеттану, когнитивтік лингвистика, мәтін лингвистикасы, стилистика бойынша әртүрлі теориялық курстарда, сонымен қатар мәтінді түсіндіру бойынша тәжірибелік семинарларда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: әдеби-елтану жанры, антропоцентрилік парадигма, когнитивтік лингвистика, тілдік интерпретация теориясы, интерпретация түрлері, функциялары, когнитивтік модельдері мен механизмдері, тілдік құралдары

ВТОРИЧНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФАКТИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ В ЛИТЕРАТУРНО-СТРАНОВЕДЧЕСКОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ “THAMES: SACRED RIVER” ПИТЕРА АКРОЙДА

* Жумагулова Б.С.¹, Исмаилова Ф.Е.², Ершай Г.Қ.³

*^{1,2,3} КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена анализу подглавы “*The workers of the river*” из литературно-страноведческого произведения Питера Акройда

"Thames: Sacred River". Целью исследования является обосновать способ создания жанрового гибрида, основанного на интеграции коллективного и индивидуального знания, в рамках теории языковой интерпретации мира и знаний о мире как проявления антропоцентрической сущности языка. Актуальность исследования обусловлена междисциплинарным подходом к изучению литературных произведений с позиции литературоведения, когнитивной лингвистики и лингвистики текста. Научная новизна состоит в эффективном применении методологии когнитивной лингвистики к объяснению механизмов формирования нового вида жанрового гибрида в литературе.

Методами исследования являются следующие: концептуальный и лингвостилистический анализ, а также анализ отдельных текстовых категорий.

Основной результат исследования состоит в выводе о том, что литературно-страноведческий жанр анализируемого произведения создается в процессе авторской вторичной интерпретации фактической информации о мире при помощи соответствующих когнитивных и языковых моделей формирования смыслов, а также средств репрезентации их в языке. Собственное видение и понимание Питером Акройдом коллективной информации о рабочих реки создали дополнительные интерпретирующие смыслы и расширили содержание концепта THAMES как решающего фактора социально-экономического развития региона и страны благодаря формированию Речного рынка труда, формированию первого индустриально-торгового населения в Англии вокруг Темзы в 18-19 веках, урбанизации прибрежной области и формированию социокультурных типов речных рабочих.

Теоретическая и практическая значимость исследования заключается в возможности использования результатов в различных теоретических курсах по литературоведению, когнитивной лингвистике, лингвистике текста, стилистике, а также в практических семинарах по интерпретации текста.

Ключевые слова: литературно-страноведческий жанр, антропоцентрическая парадигма, когнитивная лингвистика, теория языковой интерпретации, типы интерпретации, функции, когнитивные модели и механизмы, языковые средства

Received: June 19, 2024

Information about authors:

Zhumagulova Batima – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan e-mail: youmbs@mail.ru

Ismailova Fatima Esmaganbetovna – Doctor of Philological Sciences, Professor, Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan e-mail: fatima.ismailova176@gmail.com

Yershay Gulnara Kabyrkyzy – Master of Arts, PhD student, KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan e-mail: gulnar.yershay@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Жумагулова Батима Садыковна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан e-mail: youmbs@mail.ru

Исмаилова Фатима Есмагамбетовна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан e-mail: fatima.ismaibaymussinaailova176@gmail.com

Ершай Гулнара Қабырқызы – магистр, докторант, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Алматы, Қазақстан, e-mail: gulnar.yershay@gmail.com

Информация об авторах:

Жумагулова Батима Садыковна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан e-mail: youmbs@mail.ru,

Исмаилова Фатима Есмагамбетовна – доктор филологических наук, профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан e-mail: fatima.ismailova176@gmail.com

Ершай Гулнара Қабырқызы – магистр, докторант, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан e-mail: gulnar.yershay@gmail.com

2 БӨЛІМ.
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ
САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
РАЗДЕЛ 2.
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА
PART 2.
RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

УДК 81'255.2

МРНТИ 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.022>

**РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРАВДЫ В
ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (НА ОСНОВЕ ПЕРЕВОДОВ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА АНГЛИЙСКИЙ/КАЗАХСКИЙ ЯЗЫКИ)**

* Аккалиева А.Ф.¹, Амалбекова М.Б.², Джартыбаева А.Ш.³

*^{1,3} НАО Университет им.Шакарима г.Семей, Казахстан

² ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан

Аннотация. Жанр исторического романа представляет научный интерес, как в познавательном, так и в лингвистическом аспектах для переводчиков. Разнообразие жанрообразующих признаков исторического произведения наряду с национально-культурной спецификой самого произведения и авторской интенцией, ставит перед переводчиком задачу адекватной репрезентации содержания.

В рамках данного исследования авторы рассматривают различные способы перевода языковых средств, отображающих историческую правду в художественном произведении. В качестве объекта исследования были выбраны романы известных казахстанских писателей И. Есенберлина *Көшпенділер. Алмас Қылыш* и С.Елубая *Ақ боз үй*, повествующих о значимых событиях в истории Казахстана, и их переводы на русском и английском языках, а также документальная повесть британского журналиста Г. Лайаса под названием *Kazakh Exodus* о событиях 1920-1930 годов в Казахстане, и его перевод на казахский язык. В ходе анализа были отобраны и подвергнуты лингвистическому и контентному анализу более 100 лексических единиц, раскрывающих документальность и историзм повествуемых событий.

Цель исследования заключалась в критической оценке прагматической ценности произведений с точки зрения современного культурного подхода к переводческому процессу, а также пересмотре

таких актуальных понятий в переводоведении, как переводческая трансформация, адекватность и эквивалентность перевода.

Научная значимость работы заключается в актуализации принципов перевода исторических произведений с точки зрения, так называемого культурного переворота в художественном переводе, как одной из отрасли переводоведения.

Материал переводческого анализа произведений может представлять практическую ценность для будущих и действующих переводчиков в качестве методических рекомендаций при работе с текстами художественных произведений.

Ключевые слова: художественный перевод, исторический роман, И. Есенберлин, С.Елубай, Г.Лайас, историческая реалья, переводческая трансформация, адекватность перевода, опосредованный перевод

Введение

Различные формы и жанры текста могут служить отправной точкой для классификации коммуникативных целей перевода.

После интерпретации содержания текста, переводчик выбирает ту или иную стратегию. Следовательно, не исходный текст является путеводителем переводчика в выборе переводческих стратегий, а общая коммуникативная цель исходного текста. В данном аспекте вопрос репрезентации исторической правды в художественном переводе является актуальной, так как исторический роман в современном мире, где преобладает огромное количество информации касательно событий и реальностей в окружающей действительности, является своего рода путеводителем и объяснением явлениям и мостом для понимания другой культуры.

Анализ научной литературы по данной теме показывает актуальность рассматриваемой проблемы для современной науки переводоведения в целом.

Так, например, в работе И.Н.Пучковой представлен анализ перевода историзмов на основе перевода одного из произведений известного писателя А.К. Дойля, в котором автор исследует трудности транспонирования исторических реалий [1, с.59].

Воссоздание национально-исторического колорита оригинала в переводе изучен в работе Н.Л. Чепель на основе величайшего творения Л.Толстого *Война и мир*. По словам автора, передача национальной и исторической специфики в переводе важна с точки зрения содержательной и эстетической информации оригинала [2].

Следует отметить, что интерес к самоидентификации своего народа позволяет гармонично интегрироваться в процесс исследования мировых литератур и языков.

В зарубежной научной литературе особый интерес вызвала статья L. Bayatt, в которой затронут актуальнейший вопрос для казахстанской науки перевода перевод так называемых периферийных литератур. Автор рассуждает, что в современных рыночных условиях перевод исторического романа встречает больше трудностей, чем другие жанры. По общему признанию, издатели должны быть полностью уверены, что переводимый исторический роман соответствует строгим стандартам носителей английского языка, читающих историческую литературу [3].

В целом, проблема перевода минорных литератур, в том числе казахстанской, на английский язык заключается в недостатке профессиональных переводчиков.

Обращаясь к теме перевода казахстанской исторической прозы на иностранные языки, зарубежному читателю были бы интересны исторические произведения, такие как романы *Жармак* М.Магауина, *Дом скитальца* Г.Бельгера, *Талтус* (Полдень)Т.Асемкулова и многие другие, репрезентующие вехи истории нашей страны. Но, с другой стороны, назревает вопрос о качестве перевода с точки зрения его адекватности и сохранения авторской задумки и стиля.

Описание материалов и методов исследования

В качестве практического материала рассмотрены существующие переводы произведений казахстанских писателей, а именно, первая часть трилогии С.Елубаева *Ақ Боз Үйі*, первая часть трилогии И.Есенберлина *Кочевники*, а также для перекрестного анализа взято произведение американского исследователя Годфри Лайаса *Kazakh Exodus*. Данное произведение основано на биографических и исторических данных об Оспан батыре, и событиях, имевших место в истории Казахстана в в 1920-1940 годы, когда целые казахские поселения перебирались через Тибет в Турцию, спасаясь от коммунистического режима Китая и Советов.

Следует отметить саму предысторию перевода произведения английского писателя и журналиста Г. Лайаса на казахский язык. Повесть была написана еще в далеком 1956. Но, на казахский язык произведение было переведено впервые только в 2018 году. Казахстанский издатель Б.Бухарбаев, случайно наткнувшись на электронное издание книги, решил перевести ее на казахский язык. Но из-за отсутствия профессиональных переводчиков с английского на казахский язык, книга была переведена сначала на русский язык, а затем на казахский за рекордно короткие сроки. Казахстанскому издательству не удалось получить авторские права, так как писателя уже нет в живых, и родственников также не удалось найти, а издательства, выпустившего данную книгу уже не существует.

Перевод романа-трилогии известного казахстанского

писателя С.Елубаева осуществлен на русский язык переводчиками Л.Космухамедовой (1 часть), А. Жаксылыковым (2, 3 части), английский перевод через русский язык сделан американской переводчицей К. Фитцпатрик, известной своей общественной деятельностью и переводами известных советских политиков.

Что касается перевода романа *Kөшпенділер*, то его вторая часть под названием *Заговоренный меч* переведена на русский язык писателем М. Симашко. Но, вопрос перевода романа на английский язык до сих пор остается открытым, так как нет конкретных данных о переводчике. По некоторым источникам перевод выполнен неким Олегом Чоракаевым. Могочисленные отзывы читателей говорят о недостаточно хорошем уровне английского перевода данного произведения.

В ходе исследования был проведен сравнительно-сопоставительный анализ перевода исторических реалий, способов транспонирования исторической правды в условиях опосредованного перевода.

В ходе анализа было экцерпировано более 100 единиц исторических реалий, по нашему мнению, презентующих историческую реальность в художественных произведениях. Изучение материалов текстов самих оригиналов и их переводов позволило нам систематизировать исторические реалии в следующие категории: реалии, отражающие исторические факты/ события, устаревшие топонимы и др. географические объекты; наименования и предметы быта казахов описываемого периода; устаревшие речевые обороты.

Результаты и обсуждение

Жанр исторического романа, возникший в 19 веке вызывал множество споров, так как по мнению классиков литературы того времени, автор мог правдиво изображать только ту действительность, свидетелем которой он был. Со временем, популярность исторических романов возросла, возможности архивирования и документирования исторических событий позволило авторам более реалистично изображать события [4].

Если обратиться к рассматриваемым нами произведениям, то, несомненно, в каждом из них присутствуют характеристики, присущие историческому произведению: временная отдаленность автора и описываемых событий, упоминание или описание исторических лиц/ объектов, значимых исторических событий: в романе С.Елубая - И.Сталин, В.Голощекин, хан Жөнейт, управление ГПУ, Ашаршылык/ Голодомор), в романе И. Есенберлина - Дешт-и кыпчак, Абулхаир, Хорасан.

Исторические реалии в романе Ақ боз үй

В романе С.Елубая представлено к вниманию читателя описание

одного из самых трагических событий в истории Казахстана в 20-ых годах прошлого столетия, когда повсеместно в казахских степях устанавливалась Советская власть.

В романе описывается одно из проявлений классовой борьбы - разделение на классовые группы, с которого и началось массовое истребление поголовий скота, приведшее к голодомору в Казахстане. И одну из таких классовых категорий реалию *ірі бай* мы рассматриваем в качестве историзма: *жалшы ұстаған ірі байлардың...* [5, с. 44] - ... *бая за то, что он батраков имеет* [6, с.42]. Перевод данного отрезка, в целом, адекватный, переводчик сумел сохранить и формальную и содержательную стороны лексемы, которая транспонирована в той же форме, что и в оригинале, т.е., транслитерирована, ввиду того, что лексема стала обще-обиходной в казахском и русском языках, ведь историзм *бай* означал крупного скотовода или землевладельца в Средней Азии, Казахстане и Якутии. Но, при переводе опущен перевод атрибутивной лексемы *ірі – крупный*. В переводе на английский язык антрополоксема сохранила свою первоначальную форму посредством транслитерации и выделения курсивом: *the Soviet government does not pat the bay* [7, с. 74]. Мы считаем, что, для английского перевода пояснение в конце текста, представленное как: '*bay - is a wealthy man*' [7, с. 289], недостаточно с точки зрения культурологии. Как отмечает известный отечественный культуролог и переводчик З.Наурызбаева, *бай* в казахском традиционном обществе, построенном по родовому признаку, представлял собой не просто богача, а человека, несущего ответственность за благополучие всех сородичей [8]. Следующее пояснение предоставило бы иностранному читателю больше полезной информации: '*bay in Kazakh culture denotes not only a wealthy man, but also a person who was responsible for prosperity of the whole tribe. In the period of Soviets bays were destroyed as class of enemies*'.

Другие реалии, появившиеся именно в период прихода советской власти в казахские степи, представляют собой транслитерированные формы таких лексем, как *арестованный (арыстабай - arystybay)*, *милиция (мелиса - melisa)*, *митинг (митын)*, *закон (закун - zakun)*, *волость (больс - volost)*, *аульный (аулнай - aulnay)*, *контра (контр – contra)*, которые при транспонировании на английский язык в некоторой степени сохранились в той же форме, что и в оригинале, с сопроводительным пояснением в постраничной сноске, например: *болыстық кеңес* [5, с. 19] транспонировано как *волостной совет* [6, с. 20], и соответственно на английском через калькирование как *volost council* [7, с. 35]. Историзмы *волость*, *волостной совет*, обозначавшие государственную структуру, представляют собой безэквивалентную лексику, и соответственно, требуют пояснения в английском переводе: '*volost was the regional division*

or district in the tsarist era' [7, с. 35], что, несомненно, приведет к большему пониманию исторической реальности, описываемой в произведении, и еще раз подтверждает наше предположение о положительном эффекте стратегии пояснительного перевода.

Как было отмечено, одной из главных тем романа С.Елубая – это тема *Ашаршылық (Голодомор)*. В тексте само понятие не упоминается прямо, но в сюжетных линиях тема прослеживается довольно ясно. Например, описывается, как вводили коллективизацию в аулах через принуждение к оседлости: *көшпелі аулдарды отырықшыландыруды І аптаның ішінде аяқтаймыз* [5, с.88], где мы встречаем историзм *отырықшылық – оседлость*, на английский язык оно переведено через модуляцию как *were no longer nomads* либо *transfer nomad auls to settlements* [7, с.160].

Еще один из историзмов, ставших указателем тех сложных и трагических времен–массовые откочевки казахских аулов из-за насильственной коллективизации. В романе описывается сюжет, как представители Советской власти возвращают беглецов в коллективы, и один из героев использует в своей речи искаженную форму этого слова: *Астановит откошевки приказібайт табарыш Сталин*. В английский язык это слово также транслитерировано: *Comrade Stalin himself ordered to stop otkoshevki* [7, с. 143] с кратким пояснением, не раскрывающим суть печального феномена в казахской степи: *nomadic wanderings*, обратный перевод которого представлен как *кочевые странствия*. По нашему мнению, следовало сопроводить историзм пояснительной сноской. Мы предлагаем следующий вариант пояснения: *massive and forced migration of Kazakh nomadic settlements because of violent actions from the side of the Soviets*, которое позволит читателям иметь более четкое представление об исторических событиях.

Исторические реалии в романе *Алмас қылыш*

В оригинале романа описывается ритуал умерщвления, который автор относит к древней монгольской традиции. В описании даны детали обряда: *ақ кизге орап – завернув в белую кошму, аяғы мен басын артына қайырып, бел омыртқасын сындырып* [9]- дословно: *согнув руки и ноги назад и сломав позвоночник*. В русском переводе данные детали опущены и ритуал представлен в более иносказательной форме – *какая смерть наступает чингизидов, когда угодно становится богу*, т.е., переводчик прибег к описательному переводу или интерпретированию текста оригинала. Более того, сам отрывок представлен уже как диалог между палачом и ханом. Соответственно, английский перевод транспонирован прямо, что несомненно, ухудшило прагматическую ценность произведения. Стилистически, данный прием не умаляет достоинства художественного произведения, но если рассматривать

историческую подоплеку произведения, такое опущение деталей может сказаться на ценности исторического романа.

При переводе на английский язык сохранены и синтаксические структуры, что не характерно для первичного перевода с казахского на русский язык, например вопросительная форма исходного текста также транспонирована вопросом: *Помнишь какая смерть наступает чингизидов...*[10, с.20]- *Do you remember what kind of death awaits the genghizides...*[11, p.20]. Историческая культурема *чингизид* переведена через калькирование *genghizide, так же как и хан –khan*.

Также стоит отметить, что отдельные лексемы транспонированы через синонимичные эквиваленты: *палач* переведено как *hangman*, хотя в исторических произведениях чаще используется трактовка *executioner*. Еще одна культурема транспонирована через кальку: *ханская ставка –khan's headquarters* [11, с.9].

Обратимся к следующему отрывку, где представлена сцена выезда ханской свиты на охоту: все велиполепие, внутренний и внешний посыл данного мероприятия, образ его участников представляют интерес для читателя.

В оригинале произведения перечисляются титулы, существовавшие в казахской степи- *султан, эмир, батыр, би*, которые при переводе опущены за исключением лексемы *султан*. При переводе данные этнонимы генерализованы и представлены в русском переводе следующим образом: ко всем *султанам и приближенным*. Культуремы, которые были опущены, не несут большой смысловой нагрузки и при переводе выглядят вполне адекватно: *all the sultans and their retinue*, читатель видит общую картину описываемых событий. Но, тем не менее, для реальности изображаемых событий и поддержания жанровой стилистики произведения данные историзмы также следовало бы транспонировать посредством транслитерации: *amir или emir, batyr, biy* с постраничной ссылкой.

Обратный перевод данного словосочетания звучит, как *султан и его свита*. Лексема *свита* подразумевает группу сопровождающих лиц, тогда как би, эмиры и батыры могли играть ключевую роль в иерархии ханской ставки, поэтому, мы предлагаем следующий вариант: *all the sultans and their familiars, где familiar – один из круга высокопоставленной особы*.

В целом данный отрывок, где описывается ритуал приглашения на сезонную охоту переведен адекватно, сохранены многие лексемы, есть добавления, которые не нарушают целостность художественного произведения, а наоборот, улучшают ее восприятие с точки зрения культурного контента, например: словосочетание *хабар ежелгі салт – интерпретировано посредством описательного перевода существовала*

древняя традиция по которой хан перед охотой посылал специальных гонцов, чего нет в оригинале. Опущен перевод следующего предложения *сұлтан астартын тіл алып көрсе-* что дословно означает- *узнать что-либо через шпионов, исподтишка*. Также в оригинале упоминается такая деталь, где описывается приближенные хана Абылхайра – *қырғи қабақтана бастаған бекзадалар*.

Фразеологический оборот *қырғи қабақ* – букв.косой взгляд, натянутые отношения [12]; т.е. султаны с которыми у хана были натянутые отношения не были приглашены на охоту. Кроме того, нас заинтересовал перевод исторической реалии *бекзада*, которая в толковом словаре поясняется как *шыққан тегін, жаратылысын артық санайтын ақсүйек тұқымы*, т.е., знатного происхождения. Переводной словарь казахского языка дает следующее пояснение данной реалии – потомок знатного рода, аристократ. В русском переводе реалия транспонируется как *султан*, что считаем, вполне оправдано, так как, лексемы *бекзада* и *сұлтан* в казахском языке и традиции означали людей знатного происхождения [12].

В следующем отрывке описывается уже сама ханская охота в деталях, раскрывающих важность и значимость данного мероприятия в далекое историческое время. синтаксические трансформации, стараясь сохранить суть ханской охоты.

Охота являлась мерилем не только физической, но и политической зрелости правителей и воинов. В оригинале текста присутствует устаревшая реалия *жамбы* в сочетании *жарыста жамбыны бір атқан* – *серебряная монета, которая выплавливалась в разных формах, жамбы ату* означает спортивную игру, в которой стрелки состязались в меткости. Именно данное сочетание опущено при переводе, но сама атмосфера праздника передана адекватно при помощи языковых средств переводимого языка.

Обратим внимание на перевод культурему *кульсары*. В представленном отрывке описывается участница ханской охоты, четвертая жена хана Абульхайра, вернее ее образ на охоте: *Ортеке деп ат қойылған күлсары сәйгүлік мінген жас әйел*. Толковый словарь дает этой реалии такое пояснение – *сарысы басым күлгін түс (буквально - неяркий желтый цвет)* [12]. Культурема транслитерирована как *гульсары-ахалтекинец*, которая воспринимается в русском языке уже не как окрас, или масть, а название породы лошади, т.е., переводчик вводит новую культурему в переводящий язык. Вполне естественно, что в английском переводе данная реалия сохранена в транслитерированном варианте, не неся для читателя никакой смысловой нагрузки. При переводе на английский язык все предложение переведено дословно, и данная культурема транспонирована как *gulsary-akhalkin*, которая

не снабжена ни пояснительной сноской, ни описательным переводом в самом предложении, что, несомненно, снижает уровень восприятия языковой картины мира в данном контексте, где выбор данных языковых средств служит идентификатором социального статуса женщины. Порода и окрас имеют значение, и указывают высокое положение ее обладательницы.

Реалия *саят*, означающая соколиную охоту, генерализирована через словосочетание ярмарка мужества, т.е., в данном контексте автор перевода интерпретирует оригинал, и перевод репрезентирует собой самостоятельное произведение.

Историческая реалия, означавшая древнее государство под названием *Дэити Кытшақ* при переводе опущено, что по нашему мнению, неверно. В исторических документах реалия имеет и другие наименования, такие как *половецкая степь*, *Кумания*. Транслитерированная форма данной культуры – *Деит-и-кипчак*, тогда как английский эквивалент выглядит следующим образом: *Cumania*. Приставка *деит* в переводе с персидского языка означала *большой*.

Но, с другой стороны, учитывая, что это литературное произведение, а не документальное, обобщенное наименование государства как *steppes* вполне логично, ведь в отрывке автор акцентирует внимание на изяществе наездницы, спутницы хана, показывает атрибутику богатства и роскоши наших далеких предков, нежели представляет географическое расположение действия героев.

Исторические реалии в романе Kazakh Exodus

В оригинале повествования Г. Лайас имя главного героя, батыра представляет в английской транскрипции как *Osman*, при переводе же это имя транспонировано как *Оспан*, в последующих упоминаниях в тексте оригинала встречается добавление имени *Batur*- транслитерированная форма казахского слова *батыр*. Хотелось бы обратить внимание на способ транспонирования исторических имен и других наименований, так, например, имя отца *Оспана-батыра* в оригинале текста представлено как *Islam bai*- что можно было перевести как *Исламбай*, но, в казахском переводе имя транспонировано как *Слэм*. Другие примеры перевода имен собственных: *Abram* – *Ыбырам*, *Juddaea hills* – *Иудея қыраты*, *Ali beg-Қалибек*, *hamza*-*хамза*, *Karamullah*-*Қарамолда*, *Hussein tajji*-*Құсайын тәйжі*, *Sultan Sherif* - *Сұлтаншәріп*, *Mohammed Emin* - *Мехмет Әмин* [13]. Это имена представителей знатных казахских родов, с которыми удалось поговорить британскому журналисту Г.Лайасу.

Вот каким образом описывается ведение знаменательных дат в казахской традиции дореволюционных лет. В данном описании указывается приблизительная дата рождения *Оспан Батыра*:

Анг: ...no one among the Kazakh refugees in Turkey who could tell me

on what day, or month, Osman batur was born. All we know is that he was born in 1899, the year the Boer war started [14, с.15].

Каз: Осылайша қазақтың киіз үйлерінде жыл сайын өтетін тойлар мен Құрбан айт, рамазан сияқты діни мейрамдарды ғана сақтап отырады, ал туған күн сияқты оқиғалар тіптен еленбейді. Со себептен Түркиядағы қазақ босқындарының ішінде Оспан батырдың қай күні, тым болғанда қай айда туғанын айтып беретін ешкімді кездесіре алмадым. Біздің бар білетіміз, оның 1899 жылы, Бур соғысы басталған жылы дүниесігін ашқаны [13].

Перевод сделан адекватно, потерь ни в лексическом, ни в прагматическом плане не отмечено. При переводе, информация о дате рождения Оспан батыра, являющаяся для казахско-язычных читателей новой, снабжена пояснительной сноской: *Boer war-Бур соғысы -1899-1902 жылдары болған екінші ағылшын-бур соғысы*. Обратим внимание на перевод распространенных в казахско-русском, англо-казахском, русско-английском переводах культурем. В целом, если в переводах с казахского на английский язык, реалия *киіз үй* – переводится обычно как *yurt*, то в данном англо-казахском переводе мы встречаем уже описательное словосочетание *Kazakh tents*.

Festivals and fasts – дословно *праздники и посты* в казахском переводе транспонировано – *тойлар және діни мейрамдар*.

В оригинале текста описывается деятельность отца Оспана батыра Исалмбая: *Osman's father islam bai, was a dry farmer, as a dry farmer, Islam bai was free to go where he listed, while the crop was growingthe wet farmers in the plains who depended on irrigation [14]*. В данном описании нас привлекла внимание реалия – “*dry*” *farmer*, которая, скорее всего, подразумевала фермера, занимавшегося земледелием на неплодородных землях или же, обходившегося без полива своих посевов. Толковый словарь английского языка Merriam-Webster поясняет данное слово как земледелие, которое осуществляется на неорошаемых землях в местностях, где мало выпадает осадков [15]. В любом случае, перевод на казахском языке сделан дословно: «*құрғақ*» *фермер*, что, по нашему мнению, звучит, по крайней мере, некорректно. В противовес к данной реалии автор английского текста упоминает и другое понятие: *wet farmers*, которое на казахский язык также перевели дословно, как *сулы фермер*. Также неуместен перевод лексемы *farmer* как фермер, ведь в казахском языке есть эквивалент – *диқан, диқаншы, или егінші*.

Заключение

В современной интерпретации перевода как культурного феномена, в особенности в постколониальных литературах, особое значение приобретает культурно-историческая составляющая произведения, служащая своего рода индикатором взаимодействия языков и культур.

Адекватное отражение исторической правды в произведениях является одной из первостепенных задач литературного перевода. Исторические реалии следует переводить исходя не только с точки зрения степени эквивалентности или жанровой характеристики произведения, но и исторического фона произведения.

Вопрос репрезентации казахской национальной культуры все еще не теряет своей актуальности и требует дальнейшего изучения, как в лингвистическом, так и в прагматическом аспекте. Детальный компонентный, лингвистический и переводческий анализы переводов художественной литературы послужат улучшению качества и соответственно, увеличению интереса к национальной казахстанской литературе, в том числе, исторического жанра.

Анализ произведений, рассмотренных в данной работе, показал, что все еще остается актуальным перевод через язык посредник. Кроме того, при переводе исторического произведения, перевод может представлять собой самостоятельное произведение, значительно отличающееся от оригинала. В отдельных случаях такие отклонения не обоснованы и требуют пересмотра.

Спектр применяемых при переводе трансформаций варьирует в зависимости от смысловой и прагматической нагрузки языковых единиц исходного текста, но, как показывает анализ, превалируют транслитерация и экспликация.

Многие исторические реалии, в основном, устаревшие наименования, понятия, требуют пояснительного перевода.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Пучкова Н. К вопросу о переводе историзмов в художественном тексте // Вестник ММА. – 2012. – №2. – С.59-62.

[2] Чепель Н.Л. Приемы воссоздания национально-исторического колорита оригинала в переводе (на материале перевода романа А.Толстого «Петр Первый» на английский язык) // Вестник ВолГУ Серия 2 Языкознание. – 2010. – № 2. – С.12-16.

[3] Wyatt Lucinda Translating a genre: Historical novel // Historical Novels Review. – 2013. Issue 65. – P.10-11.

[4] Юрина В.И. Жанро образующие признаки исторического романа // Молодой ученый. – 2020. – № 17(307). – С. 447-449.

[5] Елубай С. Ақ боз үй: роман-трилогия. – Алматы: Жазушы, 2005. – 525 б.

[6] Елубаев С. Одинокая юрта: роман-трилогия. – Алматы, 2005. – 175 с.

[7] Yelubay S. Lonely Yurt. – Brooklyn; NY: Metropolitan classics Press, 2016. – 294 p.

[8] Наурызбаева З. Бай и небесное изобилие. https://express-k.kz/news/kultura_expert/bay_i_nebesnoe_izobilie_t-128039 12.02.2023

[9] Есенберлин І. Көшпенділер. Алмас қылыш. Көшпенділер: роман-трилогия. / Ілияс Есенберлин. – Алматы: 1-кітап: Алмас қылыш. «БПКА «Баспагерлер, полиграфистер және кітап таратушылар Ассоциациясы», 2015. – 360 б.

[10] Есенберлин И. Кочевники. Заговоренный меч. – М.: Советский писатель, 1978. – 344 б.

[11] Yesenberlin I. The Charmed Sword. <https://adebiportal.kz/> 11.02.2023

[12] Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: МТДИ, 2014. – 728 б.

[13] Lias G. Kazakh Exodus. – London Evans Brothers limited, 1956. – 157 p.

[14] Лайас Г. Аспантау асқан үркін көш. – Алматы: Amal Books, 2018. – 288 б.

[15] Merriam-Webster Online Dictionary. <https://www.merriam-webster.com/dictionary> 03.02.2022

REFERENCES

[1] Puchkova N. K voprosu o perevode istorizmov v hudojestvennom tekste [To the issue of translating historicisms in literary texts] // Vestnik MMA. – 2012. – №2. – P.59-62. [in Rus]

[2] Chepel N.L. Priemy vossozdania nasionälno-istoricheskogo kolorita originala v perevode (na materiale perevoda romana A.Tolstogo «Petr Pervyi» na angliski iazyk) [Techniques for Recreating the National-Historical Color of the Original in Translation (based on the translation of A. Tolstoy’s novel “Peter the Great” into English)] // Vestnik VolGU Seria 2 İazykznanie. – 2010. – № 2. – S.12-16. [in Rus]

[3] Byatt Lucinda Translating a genre: Historical novel // Historical Novels Review. –2013. Issue 65. – P.10-11.

[4] İurina V.İ. Janro obrazuiuşie priznaki istoricheskogo romana [Genre-forming features of historical novel] // Molodoi uchenyi. – 2020. – № 17(307). – S. 447-449. [in Rus]

[5] Elubai S. Aq boz üi: roman-trilogia [White Yurt: novel-trilogy]. – Almaty: Jazuşy, 2005. – 525 b. [in Kaz.]

[6] Elubaev S. Odinokaia iurta: roman-trilogia [Lonely Yurt: novel-trilogy]. – Almaty, 2005. – 175 s. [in Rus.]

[7] Yelubay S. Lonely Yurt. – Brooklyn; NY: Metropolitan classics Press, 2016. – 294 p.

[8] Nauryzbaeva Z. Bai i nebesnoe izobilie [Bay and heavenly abundance]. https://express-k.kz/news/kultura_expert/bay_i_nebesnoe_izobilie_t-128039 12.12.2020 [in Rus.]

[9] Esenberlin I. Köşpendiler. Almas qylyş. Köşpendiler: roman-trilogia [Nomads. Diamond Sword. Nomads: novel-trilogy]. – Almaty: 1-kitap: Almas qylyş “БPKA баспагерлер, полиграфистер және кітап таратушылар Ассоциациясы”, 2015. – 360 б. [in Kaz]

[10] Esenberlin İ. Kochevniki. Zagovorenniy mech [Nomads. Diamond Sword]. – M.: Sovetski pisatel, 1978, – 344 s. [in Rus]

[11] Yesenberlin I. The Charmed Sword. <https://adebiportal.kz/> 11.02.2023

[12] Qaliev B. Qazaq tiliniñ tüsındırme sözdıgı [Explanatory dictionary of Kazakh language]. – Almaty: MTDI, 2014. –728 b. [in Kaz]

[13] Lias G. Kazakh Exodus. – London Evans Brothers limited, 1956. – 157 p.

[14] Laias G. Aspantau asqan ürkin köş [The encampment escaping from the mountains]. – Almaty: Amal Books, 2018. – 288 b. [in Kaz]

[15] Merriam-Webster Online Dictionary. <https://www.merriam-webster.com/dictionary> 03.02.2022

ӘДЕБИ АУДАРМАДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚТЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ (ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ АҒЫЛШЫН/ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНЕ АУДАРМАЛАР НЕГІЗІНДЕ)

* Аққалиева А.Ф.¹, Амалбекова М.Б.², Джартыбаева А.Ш.³

^{1,3} КеАҚ «Семей қ. Шәкәрім атындағы Университеті», Қазақстан

² Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ., Қазақстан

Аңдатпа. Тарихи роман жанры аудармашылар үшін когнитивтік жағынан да, тілдік жағынан да ғылыми қызығушылық тудырады. Тарихи шығарманың жанр құрушы ерекшеліктерінің алуан түрлілігі, шығарманың ұлттық-мәдени сипаттамасымен қатар, шығарманың өзіндік ерекшелігі мен автордың ниеті, аудармашының алдына адекватты мазмұнды бейнелеу міндетін қояды.

Қазақтың ұлттық-тарихи әдебиет туындыларын әлем тілдеріне, атап айтқанда, ағылшын тіліне аудару мәселесі қазіргі жағдайда бірінші орында тұр, өйткені бұл мәселе отаршылдыққа қарсы әдебиет тақырыбын жаһандық ауқымда өзекті етіп отыр.

Осы зерттеу аясында авторлар көркем шығармадағы тарихи шындықты көрсететін тілдік құралдарды аударудың түрлі жолдарын қарастырады. Қазақтың белгілі жазушылары І.Есенберлиннің «Көшпенділер. Алмас Қылыш пен С.Елубайдың «Ақ боз үй» Қазақстан тарихындағы елеулі оқиғаларды баяндайтын тундылары олардың орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары, сондай-ақ британ журналисі және жазушысы Г.Лайастың «Kazakh Exodus» атты Қазақстандағы 1920-1930 жылдардағы болған оқиғаларды туралы деректі әңгімесі және оның қазақ тіліндегі аудармасы зерттеудің нысаны ретінде қарастырылды.

Талдау барысында 100-ден астам лексикалық бірлік таңдалып алынып, лингвистикалық-мазмұндық талдау жүргізіліп, баяндалған оқиғалардың деректі және тарихи сипаты ашылды.

Бұл мақаланың мақсаты аударма процесіне қазіргі мәдени көзқарас тұрғысынан шығармалардың прагматикалық құндылығын сыни тұрғыдан бағалау, сонымен қатар аударматанудағы аударма трансформациясы, аударманың барабарлығы мен эквиваленттілігі сияқты өзекті ұғымдарды қарастыру болды.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы аударматану ғылымының бір саласы ретінде көркем аудармадағы мәдени бетбұрыс тұрғысынан тарихи шығармаларды аудару принциптерін өзектілендіруінде.

Шығармалардың аудармалық талдау материалы «Аударма ісі» мамандығының студенттері мен аудармашыларға көркем мәтіндерді аудару кезінде әдістемелік ұсыныс ретінде қолданылу мүмкінділігі зерттеудің практикалық құндылығы ретінде қарастырылуы мүмкін.

Тірек сөздер: көркем аударма, тарихи шығарма, І.Есенберлин, С.Елубай, Г.Лаяс, тарихи шындық, аударма трансформациясы, аударманың сәйкестігі, делдалдық аударма

REPRESENTATION OF HISTORICAL TRUTH IN LITERARY TRANSLATION (BASED ON TRANSLATIONS OF LITERARY WORKS INTO ENGLISH/KAZAKH)

* Akkaliyeva A.F.¹, Amalbekova M.B.², Jartybayeva A.Sh.³

^{1,3}NCJSC “Shakarim University of Semey city”, Semey, Kazakhstan

² Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Abstract. The historical genre presents a scientific interest in both cognitive and linguistic aspects for translators. The variety of genre-forming features of a historical work, along with the national and cultural specifics of the work itself and the author’s intention; pose a certain challenge to adequate content transposition.

Within the framework of this study, the authors consider various ways of translating language units that reflect historical truth in a literary work. The novels by Kazakh writers I. Yesenberlin and S. Yelubay telling about significant events in the history of Kazakhstan and their translations in Russian and English, and the novel *Kazakh Exodus* by British journalist and writer G. Lias about a significant period in the history of Kazakhstan and its Kazakh translation, were chosen as the objects of the research. In the course of the analysis, more than 100 lexical units were selected and subjected to linguistic and content analysis, revealing the documentary and historic nature of the narrated events.

The purpose of the study was to critically assess the pragmatic value of the fiction from the cultural approach to the translation process as well

as revisit relevant concepts in translation studies such as transformation, adequacy, and equivalence.

The scientific significance of the study implies actualizing the principles of translation of historical works from the point of view of the cultural turn in literary translation as one of the branches of translation studies.

The translation analysis material can be of practical value for students majoring in Translation Studies and translators as methodological recommendations in their work with literary texts.

Keywords: literary translation, historical novel, I. Yesenberlin, S. Yelubay, G.Laias, historical realia, translation technique, adequacy, mediating translation

Статья поступила: 30 марта 2023

Информация об авторах:

Аккалиева Айжан Файзрахмановна – PhD, и.о. ассоциированного профессора НАО Университет имени Шакарима, e-mail: akkali.aizhan@gcom.

Амалбекова Марал Бимендиевна – доктор филологических наук, профессор ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, e-mail: maraluspen@mail.ru

Джартыбаева Асем Шаяхметовна – магистр филологических наук, старший преподаватель НАО Университет им.Шакарима e-mail: assema_dz@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Аққалиева Айжан Файзрахманқызы – PhD, қауымдастырылған профессор м.а., КеАҚ «Семей Шәкәрім атындағы Университеті», e-mail: akkali.aizhan@gcom.

Амалбекова Марал Бимендіқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, e-mail: maraluspen@mail.ru

Джартыбаева Әсем Шаяхметқызы – филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, КеАҚ «Семей қ. Шәкәрім атындағы Университеті», e-mail: assema_dz@mail.ru

Information about the authors:

Akkaliyeva Aizhan Faizrahmanovna – PhD, Acting Associate Professor, NCJSC “Shakarim University of Semey city”, e-mail: akkali.aizhan@gcom.

Amalbekova Maral Bimendievna – Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, e-mail: maraluspen@mail.ru

Jartybayeva Assem Shayahmetovna – Master of Philological Sciences, Senior Teacher, NCJSC “Shakarim University of Semey city”, e-mail: assema_dz@mail.ru

ӘОЖ 81'25: 801.613:821.512.122

МРНТИ 17.07.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.023>

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ АУДАРМАДАҒЫ МЕТРОРИТМИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ СӘЙКЕСТІГІ

*Габдкаримова Г.С.¹, Оспанова Г.Т.², Рысбаева Г.К.³

^{*1,2}әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

³Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлының өлеңдерінің орыс және ағылшын тілдеріне аудармаларындағы метроритмикалық құрылымның сәйкестігі жан-жақты зерттеледі. Поэтикалық аударманың басты ерекшелігі — оның формалық еркіндігі мен аудармашының мағынаны дұрыс жеткізу қажеттілігі. Сонымен қатар, аудармада көркемдік мәнер, рифма және әуеннің сақталуы аудармашы үшін үлкен сын болып табылады. Мақалада поэтикалық аударманың көркем аудармадан айырмашылығы, әсіресе әр сөзге үлкен семантикалық және стилистикалық жүктеме түсетіндігі талқыланады. Зерттеу мақсаты — Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларын салыстырмалы талдау арқылы түпнұсқа мен аудармалар арасындағы метроритмикалық және семантикалық ұқсастықтарды анықтау және олардың қалай жеткізілгенін көрсету. Бұл мақсатқа жету үшін, бастапқы және аударылған мәтіндер арасындағы ритм, рифма және семантикалық-стилистикалық сәйкестікті талдау әдістері қолданылды. Зерттеу барысында орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалардың әртүрлі ерекшеліктері айқындалып, олардың түпнұсқаға жақындық деңгейі бағаланды. Теориялық талдау аудармалардың ритмикалық құрылымы мен семантикалық үйлесімділігі, сондай-ақ олардың оқырманға әсері жөнінде түсінік береді. Орыс тіліндегі аудармаларда түпнұсқаға жақындық деңгейі жоғары болып, ритм мен рифма жақсы сақталғаны анықталды. Ағылшын тіліндегі аудармаларда верлибр (еркін өлең жолдары) көп қолданылып, ритмикалық құрылым біршама өзгеріске ұшырағанымен, мағыналық жүктемені жеткізу сақталған. Практикалық тұрғыдан алғанда, талдау нәтижелері аудармашылардың лексикалық таңдауында мұқияттылық танытып, түпнұсқаның негізгі идеясы мен эмоционалдық әсерін сақтау үшін стилистикалық тәсілдерді дұрыс пайдаланғанын көрсетеді. Аудармашылардың түпнұсқа мен аудармалар арасындағы тепе-теңдікті сақтай отырып, оқырманға қажетті әсерді жеткізе алғаны дәлелденді.

Тірек сөздер: поэзия аудармасы, метроритмикалық құрылым,

рифма, ритакты сурет, семантика, коммуникациялық интенция, реципиент, түпнұсқа

Кіріспе

Аударма – адам қызметінің ең көне түрлерінің бірі екені белгілі. Алғашқы кезеңдерден бастап аударма әртүрлі тілдерді қолданатын адамдардың өзара қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беріп, маңызды әлеуметтік қызмет атқарды. Жазбаша аудармалардың кең таралуы халықтардың мәдениетімен танысуға, әдебиеттер мен мәдениеттердің өзара ықпалдасып, бір-бірін байытуына жағдай жасады.

Аударма ісі – теориялық негізі бар, әдеби және тілдік міндеттерді шешуге бағытталған ғылыми сала. Әсіресе көркем шығарманы аудару түпнұсқаның көркемдік рухын басқа тілде дәл, шынайы және сапалы жеткізе білу өнерін талап етеді, бұл шығармашылық шеберліктің маңызды көрінісі болып табылады.

Ақындар мен жазушылардың шығармашылығын қарастыру және салыстыру барысында дәстүр сабақтастығы мен оның тағылымын басты назарда ұстау қажет.

Поэзия – бұл өлең жолдарына негізделген, мағынасы мен эмоциялық әсері арқылы ерекшеленетін өнер түрі. Поэзияның интонациясы музыкалық сипатқа ие болып, ырғақ синтаксистік заңдылықтарға толық бағынбайды, керісінше, метр арқылы синтаксистік құрылымдарға әсер етеді. Сондықтан поэтикалық мәтіннің құрылымдық ерекшеліктері ерекше маңызға ие.

Поэзия тілін аударуда, толерантты болу да маңызды, осы жерде «Толеранттылық – адамның шынайы әлемді пассивті түзетусіз және өзінші қайта құрусыз белсенді қайта қабылдау қабілетін ашатын қасиет» [1, 8 б.].

Поэтикалық мәтін құрылымдалғанда мағынаны қалыптастыру тәсілі өзгереді: мәтіндегі әрбір элемент өзара тығыз байланыста болып, қосымша мағыналар береді. Поэтикалық контекст сөздердің көп мағыналылығын күшейтіп, олардың семантикалық реңктерін байытады. Осыған орай, поэтикалық аударманы талдаудың алдында оның мәтіндік ерекшеліктерін анықтау қажет.

Өнердің кез келген түрі өз материалдарымен шектелгенімен, поэзия – еркін, дыбыстық, бейнелік және нақты ойға негізделген сөз өнері болып табылады. Кейбір ғалымдар поэзияда барлық өнер түрлерінің элементтері бар деген ой түйіндейді және оның шексіз мүмкіндіктерін атап өткен.

И.Р. Гальпериннің терминологиясында семантикалық ақпарат екіге бөлінеді: нақты (фактуалды) және тұжырымдамалық [2, 27 б.]. Нақты (фактуалды) ақпарат белгілі бір оқиға аясында туындаған немесе ойдан шығарылған әлемде орын алған фактілер мен оқиғаларға қатысты мәліметтерді қамтиды. Ал тұжырымдамалық ақпарат автордың әлемге

деген көзқарасын, оның түсінігін көрсететін тұжырымдар жиынтығын білдіреді және бұл ақпарат мәтінде жасырын күйде қалады. Ол нақты мазмұнның көмегімен бейнеленіп, мәтін арқылы жеткізіледі. Осылайша, мағына мәтіннің мазмұнының формасына айналып, оның құрылымын айқындайды. С.Ф. Гончаренко поэтикалық мәтіннің беретін ақпаратын екі негізгі түрге жіктейді: семантикалық және эстетикалық ақпарат [3, 107 б.].

Л.Т. Идиатуллина поэтикалық шығармаларды элементтердің күрделі кешені ретінде сипаттайды: ритм, әуен, строфика және стилистика өзара әрекеттесіп, оқырманның санасында синтетикалық әсер тудырады [4, 46 б.].

К.И. Леонтьева поэтикалық мәтінді экстралингвистикалық, прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа факторлармен үйлесе отырып, жүзеге асатын көркем құрылымдық семантикалық тұтастық ретінде анықтайды. Нәтижесінде, поэтикалық мәтін таза лингвистикалық және мәдени аспектілерден бастап, бірегей субъективті мағыналарға дейін жинақтай алады [5, 100 б.]. Мәтіннің бұл сипаты ақпараттың жоғары деңгейде қолданылуын қамтамасыз етеді. Ақын өз идеясын поэтикалық мәтіннің күрделі ақпараттық жүйесінің барлық компоненттерінің бірлігі мен өзара әрекеттесуі арқылы жүзеге асырады.

Әдебиетке шолу

Поэтикалық аударма ең күрделі аударма түрлерінің бірі болып табылады, себебі оның өзіндік ерекшеліктері көптеген қиындықтар туғызады. Поэзияны аудару тек тілді жетік білуді ғана емес, сонымен қатар өлең жазудың белгілі бір дағдыларын меңгеруді қажет етеді. Поэтикалық аудармада кездесетін қиындықтарды шартты түрде екі негізгі топқа бөлуге болады: бірінші топқа оқытылатын тіл мен аударылатын тілге тән мәдени, ұлттық және әлеуметтік айырмашылықтар жатады. Екінші топқа тілдің құрылымына қатысты қиындықтар: өлең формасының ерекшеліктері, рифма, ырғақ, сондай-ақ дәстүрлі түрде қалыптасқан поэтикалық өлшемдер кіреді.

Поэтикалық аударма өзінің қарама-қайшылықты табиғатына байланысты көптеген жылдар бойы аудармашылардың назарында болып, кең талқылауға түсіп келеді. Поэтикалық аударма ұғымын қалыптастыру барысында екі негізгі бағытты ажыратуға болады: лингвистикалық және әдеби. Лингвистикалық бағыт аударманың тілдік ерекшеліктеріне баса назар аударса, әдеби бағыт түпнұсқа шығарманың көркемдік мазмұны мен поэтикалық мәнерін жеткізуді мақсат етеді.

Көптеген ақын-аудармашылар поэзия аудармасының мәселелеріне ерекше көңіл бөлуде. Бұл салаға И.Р. Галперин, М.М. Бахтин, Н.С. Гумилев, К.И. Чуковский, С.Я. Маршак, М.Л. Лозинский, В.В. Левик, С.Ф. Гончаренко, С.Л. Сухарев, Е.В. Витковский, Б.В. Дубин сияқты ғалымдар мен зерттеушілер өз үлестерін қосқан. Дегенмен, поэтикалық аударманы бағалауға арналған нақты, жалпыға ортақ критерийлер, сондай-ақ аударма үдерісінде қолданылатын әдіс-тәсілдер мен нұсқаулар жетіспейді. Қазіргі аударма теориясында поэзия

аудармасының мәселелеріне арналған теориялық зерттеулер жеткіліксіз болып отыр.

Аударма теориясында поэтикалық аударма жалпы аударманың бір түрі ретінде қарастырылады. В.Н. Комиссаров аударманы тілдік құралдардың көмегімен түпнұсқа мәтіннің мазмұнын басқа тілде коммуникативті эквивалентті мәтін құру арқылы жеткізу деп анықтайды [6, 253 б.]. Аударманың дамуы барысында поэтикалық аудармада адекваттылық пен эквиваленттілік ұғымдары басты назарда болды. А.Д. Швейцер поэтикалық эквиваленттілікті ерекше бөліп көрсетеді және оны аударманың шектеулігін сипаттау үшін қолдануға кеңес береді. Ол поэтикалық аударманың өзіндік ерекшеліктерін арнайы зерттемегенімен, бұл ұғымды аударманың жалпы заңдылықтарын көрсету үшін маңызды материал ретінде пайдаланады [7, 91 б.]. Аударманың арнайы теориясында поэтикалық аударма көркем аударманың жалпы тұжырымдамасына кіреді. И.С. Алексеевтің пікірінше, поэтикалық аударма көркем аударманың бір түрі ретінде қарастырылады және жанрлық-стистикалық классификацияға сәйкес, оның негізгі мақсаты — қабылдаушыға эстетикалық әсер ету [8, 288 б.]. Көптеген аудармашы ақындар поэтикалық аудармаға ортақ жол табуға тырысады. Мысалы, Н.С. Гумилевтің «Аудармашының тоғыз өсиеті» атты мақаласында поэтикалық көркемдіктің тоғыз қағидасы көрсетілген. Гумилевтің айтуынша, аудармашы ақын, зерттеуші және сыншы бола білуі керек. Ол түпнұсқаға аналитикалық және шығармашылық тұрғыдан қараудың маңыздылығын атап көрсетіп, әр автордың шығармасына үлкен жауапкершілікпен қарау қажеттігін айтады. Сонымен қатар, аудармашы аудару үдерісінде өз пікірін қоспай, поэзия авторының ойы мен сезімдерін дәл сезінуі тиіс [9, 383 б.]. Поэтикалық аударманың айрықша ерекшелігі оның салыстырмалы түрде еркін сипаты болып табылады. Өлеңнің қатаң құрылымы тікелей сәйкестіктерді немесе дәл аудармаларды табуды жиі қиындатады. Әсіресе, рифма поэтикалық аудармада ерекше қиындық туғызады, бұл классикалық поэзияға тән сипат. Мысалы, Абай Құнанбайұлының өлеңдерін аудару айтарлықтай қиындықтар тудырады, өйткені оның өлеңдеріндегі көркемдік құрылымдарды дәл жеткізу оңай емес. Ал қазіргі поэзияда нақты құрылымдар мен қатаң шектеулер аз, сондықтан аудармашыларға еркіндік көбірек беріледі.

Абай Құнанбайұлы – XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақтың ұлы ақыны, ағартушы, философ және қоғам қайраткері. Абайдың шығармашылық мұрасы көркемдік тұрғыдан ерекшеленіп, оның туындыларында көтерілген мәселелер өзекті болып қала береді. Ақынның шығармалары арқылы қазақ халқының ойлары мен ұмтылыстары, халықтар арасындағы бостандық пен достық, ағарту мен теңдік жолындағы күресі көрініс табады. Абай өз ойларын қазақ тіліндегі өлеңдері арқылы терең мазмұнда жеткізіп, ұлттық руханияттың негізгі тіректерінің бірі ретінде басқа халықтардың әдеби көкжиегін кеңейте түсті.

Поэтикалық аударма, ең алдымен, форманың еркіндігімен

ерекшеленеді, алайда оның басты мақсаты – түпнұсқаның мағынасын дәл жеткізу. Поэтикалық аударманың міндеттері жалпы көркем аударма міндеттерімен ұқсас болғанымен, онда көптеген бейнелі өрнектер мен әр сөздің семантикалық-стилистикалық жүктемесі үлкен маңызға ие. Сонымен қатар, өлеңнің формасы, рифмасы және әуені сияқты элементтерге ерекше назар аудару қажеттілігі поэтикалық аударманы көркем аудармадан әлдеқайда күрделі етеді.

Поэзия аудармасының кең таралған бірнеше түрлері бар:

1. Поэзияның прозалық аудармасы – бұл поэзия аудармасының ең қарапайым түрі. Мұндай аудармада түпнұсқа өлеңнің мағынасы прозалық мәтін ретінде беріледі. Бұл тәсіл арқылы аудармашы семантикалық, эстетикалық және акпараттық мазмұнды жеткізеді, бірақ түпнұсқа өлеңнің поэтикалық ерекшеліктері сақталмайды.

2. Өлеңдердің поэтикалық аудармасы – бұл аудармада түпнұсқа өлеңнің негізгі қасиеттері, соның ішінде құрылым мен мағына сақталады, бірақ рифма толық сақталмауы мүмкін. Мұндай аудармалар көбінесе «жалаң өлең» деп аталады, себебі түпнұсқаның рифмалық элементтері сақталмауы мүмкін.

3. Поэтикалық аударма – бұл түпнұсқаға барынша жақын аударма түрі, онда өлеңнің құрылымы, пішіні және рифмасы сақталып, мәтіннің мағынасы мен эстетикалық әсері жеткізіледі. Мұндай аудармада өлеңнің көркемдік элементтері мен мазмұнының үйлесімі маңызды рөл атқарады.

Осылайша, поэтикалық аударманың мақсаты – түпнұсқа мәтіннің поэтикасын бейнелейтін мәтін құру болып табылады. Аударма тек мазмұнның бір бөлігін ғана емес, сонымен қатар мазмұнның формасы арқылы берілетін әсерін де сақтауға тырысады. Л.Т. Идиатуллинаның пікірінше, поэзиядағы форма мағыналы рөл атқарады. Аударманың мақсаты тек форма мен мазмұнды жеткізу ғана емес, сонымен қатар оқырманның санасы мен эмоциялық күйіне әсер ету болып табылады. Бұл үшін аудармашы белгілі бір семантикалық функцияларды сақтай отырып, түпнұсқаның идеялық-эстетикалық мазмұнын жеткізуі тиіс [4, 48 б.].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Поэтикалық аудармадағы ритақ (ритм) мәселесінің маңыздылығы белгілі бір ритақпен сипатталатын поэтикалық мәтіннің ерекшеліктерінің салдары болып табылады.

Ритақ – бұл белгілі бір тәртіпте екпінді буындар және екпінді емес буындар орындарының ауысуы.

Метр – екпінді және екпінсіз буындардың кезектесу реттілігі, ол стоптағы буындардың санына байланысты өлшемдерді қамтиды (мысалы, екпінсіз буыннан кейін екпінді буынның келуі). Өлеңнің өлшемі мағынаны жеткізуге ықпал ете алады. Мысалы, екі буынды жолдар (хорей) жылдам қозғалысты білдіруі мүмкін, ал үш буынды жолдар (амфибрахий) баяу қозғалысты бейнелейді. Сонымен қатар, өлеңнің өлшемі автордың эмоционалдық жағдайын көрсетуге қабілетті.

Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі және оның орыс және

ағылшын тілдеріндегі аудармалары әрбір шумақ пен жол бойынша салыстырылып, аудармаларда түпнұсқаның эмоциялық және поэтикалық әсері сақталғанын бағалау үшін құрылымдық талдау жасалды. Бұл әдіс аудармалардағы метроритмикалық құрылымдардың сәйкестігін немесе ерекшеліктерін түсінуге көмектесті.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, орыс тіліндегі аудармаларда ритм және рифмаға ерекше көңіл бөлініп, түпнұсқамен жақындық жоғары болды. Ал ағылшын тіліндегі аудармаларда верлибр тәсілі кең қолданылып, ритмикалық құрылым біршама өзгергенімен, өлеңнің негізгі идеясы мен әсерін жеткізу сақталған.

Поэтикалық аудармада рифманы сақтау мәселесіне тоқталсақ, рифма – бұл поэтикалық жолдардың соңындағы дыбыстық үйлесімдердің қайталануы, яғни екі немесе одан да көп поэтикалық жолдардың аяқталуын байланыстыратын дыбыстардың ұқсас тіркесімдері. Рифма өлеңнің ритмдік ұйымдастырылуына көмектеседі, жолдарды біріктіріп, шумақтарды құрайды. Сонымен қатар, рифма сөздерді семантикалық тұрғыдан ерекшелей отырып, жаңа мағыналар жасауға мүмкіндік береді.

Рифманы сақтау мәселесі, әсіресе қазақ немесе орыс поэтикалық шығармаларын ағылшын тіліне аудару кезінде өзекті болып табылады, өйткені қазақ және орыс поэзиясында рифма кең таралған. Ал ағылшын поэзиясында, әсіресе XIX ғасырдың аяғынан бері, верлибр (еркін өлең жолдары) жиі қолданылып келеді, бұл ағылшын поэзиясының және поэзия аудармаларының рифмалық формалардан алшақтағанын көрсетеді.

Зерттеу барысында поэтикалық жолдардың аяқталуын байланыстыратын дыбыстардың ұқсас тіркесімдерін қайталау әдісі қолданылды. Бұл әдіс шығарманың ритмдік ұйымдастырылуына көмектесіп, өлең жолдары мен шумақтарды біріктіру үшін қолданылады. Аударма поэтикалық өлшемнің сақталуын, яғни буындар мен екпіндердің санын және түпнұсқа мәтіндегі жолдар мен шумақтардың ретін сақтауды көздейді. Сондай-ақ, *верлибр (еркін өлең жолдары) әдісі* ағылшын тіліне аудару барысында қолданылды. Бұл әдіс қазақ тіліндегі шығарманың семантикасын бұзбай, реципиентке қажетті әсерді сақтап, коммуникациялық интенцияны сәтті жеткізу мақсатында пайдаланылды.

Ритмді синтаксис пен метрдің арақатынасы арқылы сипатталатын интонациялық ритм деп ажыратуға болады. Поэзиядағы интонациялық монотондылық әрқашан логикалық интонациялармен салыстырылады, бұл синтаксистік-интонациялық айырмашылықтардың айқын көрінісін жасайды. Мұндай фон аясында сөздердің лексикалық мағыналары өзара байланысып, салыстырылып, терең мағыналық мәндерге ие болады.

Зерттеудің негізгі әдіснамасы талдау мен талқылауға негізделген.

Талқылау

Абай Құнанбайұлының «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі көлемді әрі көркемдік бейнелеу құралдарына бай, бұл оны аударудағы күрделілікті

арттырады. Кейбіреулер өлеңнің күрделілігі аудармашыларға көп қиындық тудырмайды деп ойлауы мүмкін, бірақ іс жүзінде бұл олай емес. Аудармашылар М. Петровых пен Ә. Қодардың орыс тіліне жасаған аудармаларында өлеңнің түрлі деңгейлерде және аспектіде интерпретацияланғаны байқалады. Бұл аудармалардың көркемдік-эстетикалық дәрежелері әртүрлі болып шықты және реципиентке жеткізілетін ойлардың да айырмашылығы болды. Бұл талдауда біз Абай Құнанбайұлының «Ғылым таппай мақтанба» өлеңін М. Петровыхтың орыс тіліне және Том Боттингтің ағылшын тіліне аударған кейбір өлең жолдарын салыстырып, олардың ерекшеліктерін талдап көрсетеміз.

Жоғарыда айтылған ғалым-зерттеушілердің поэзия аудармасына қатысты пікірлеріне сүйене отырып, поэзия аудармасы тек мазмұн мен мағынаны жеткізуге негізделуі мүмкін деген көзқарас қалыптасқан. Дегенмен, өлеңнің құрылымдық ерекшеліктерін, ритмикалық құрылымын (ритакты) аударудың маңыздылығы жиі ескерілмейді. Ритм мен мағынаны бір-бірінен бөліп қарастыру немесе ритақты тек мәтінді сипаттау құралы ретінде бағалау түпнұсқаның ритмикалық құрылымы мен мағыналық құндылығын төмендетуі мүмкін.

Шын мәнінде, поэтикалық шығарманың ритмикалық құрылымын түсінбеу және оны аударуда жеткілікті деңгейде ескермеу аударманың сапасына әсер етеді. Ритмді сақтаудың маңыздылығы поэзия аудармасының негізгі аспектілерінің бірі болып табылады, өйткені ол түпнұсқаның эмоционалдық және эстетикалық әсерін сақтауға көмектеседі. Осылайша, ритмді мағынаның ажырамас бөлігі ретінде қарастыру қажет.

Абай Құнанбайұлының *Ғылым таппай мақтанба* өлеңін М. Петровыхтың орыс тіліне тәржімелеген аудармаларымен салыстырып көрейік:

Кесте 1. Салыстырмалы нұсқа (түпнұсқа және орыс тілінде)

Түпнұсқа:	М. Петровыхтың аудармасы:
<i>Ғылым таппай мақтанба.</i>	<i>Пока не знаешь - молчи.</i>
<i>Орын таппай баптанба.</i>	<i>Пока блуждаешь - молчи.</i>
<i>Құмарланып шаттанба.</i>	<i>Не тешься блеском парчи,</i>
<i>Ойнап босқа күлуге.</i>	<i>Пустых забав не ищи.</i>
<i>Бес нәрседен қашық бол,</i>	<i>Чтоб человеком ты был,</i>
<i>Бес нәрсеге асық бол,</i>	<i>И вровень с веком ты был,</i>
<i>Адам болам десеңіз.</i>	<i>И не жил бы суетой,</i>
<i>Тілеуің, өмірің алдыңда,</i>	<i>Ты пять врагов покори</i>
<i>Оған қайғы жесеңіз.</i>	<i>И пять друзей избери.</i>
<i>Өсек, өтірік, мақтаншақ,</i>	<i>Злословье, ложь, хвастовство,</i>
<i>Еріншек, бекер мал шашпақ –</i>	<i>Тщету пустую и лень</i>
<i>Бес дұшпаның, білсеңіз.</i>	<i>Смети с пути своего.</i>
<i>Талап, еңбек, терең ой,</i>	<i>Правдивость, ясная мысль,</i>
<i>Қанағат, рақым, ойлап қой –</i>	<i>Упорство, скромность и труд -</i>
<i>Бес асыл іс, көнсеңіз [10,65].</i>	<i>Доверься - не предадут [10,57].</i>

Жоғарыда көрсетілген 1-ші кестеде Абай Құнанбайұлының *Ғылым таппай мақтанба* өлеңін М. Петровтың орыс тіліне аудармасы көрсетілген, Абай Құнанбайұлының «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде ақын айқын әрі ауызекі сөйлеу стилінде ой толғап отырғандай көрінгенімен, шығарманың рифмалық құрылымы ерекше назар аударады. Поэтикалық шығармада рифма, яғни өлең жолдарының соңындағы дыбыстық үйлесімдердің қайталануы арқылы екі немесе одан да көп жолдардың байланысы байқалады. Өлеңде рифма үнемі қайталанып, мысалы, «мақтанба – шаттанба,» «жесеңіз – білсеңіз,» «терең ой – ойлап қой» сияқты сөздер арқылы көрініс табады. Бұл рифмалық құрылым өлеңнің ритмдік ұйымдастырылуына көмектесіп, жолдар мен шумақтарды біріктіреді. Сонымен қатар, рифма арқылы сөздерді семантикалық түрде ерекшелеу өлеңге қосымша мағыналар беретінін байқауға болады.

Бұл шумақта *грамматикалық трансформациялар* қолданған, яғни аударма үдерісіндегі сөйлемнің құрылымының өзгеруін байқаймыз және лексикалық трансформацияның *қосу әдісін* қолданған, аудармашы *нақтылау* мақсатында қолданды деген ой түйеміз.

Поэзия аудармасы ұзақ уақыт бойы тек мазмұны мен мағынасын аударуға негізделген деп есептелді, ал өлеңнің құрылымдық ерекшеліктерін аудару мүмкін емес деген көзқарас басым болды. Дегенмен, поэзия аудармасы түпнұсқа шығарманың ритмикалық құрылымын сақтаудың маңыздылығын да қамтуы тиіс. Ритм мен мағынаны бір-бірінен бөлу, ритмді тек мәтінді сипаттау элементі деп қарастыру түпнұсқаның мәні мен ритмикалық құрылымының құнсыздануына әкелуі мүмкін.

Аудармада әдетте поэтикалық өлшем сақталады, яғни өлеңдегі буындар мен екпіндердің саны, шумақтардың және жолдардың реті түпнұсқаға сәйкес келеді. Мұндай жағдайда аудармада түпнұсқаның формасы мен құрылымын сақтай отырып, эстетикалық әсерге ие жаңа шығарма жасалады. Алайда, түпнұсқа мәтіннің формасын өзгерту ақынның ойы мен ниетін өзгертуге әкеліп, шығарманың бастапқы мағынасының жоғалуына және автор жасаған шындықтың бұрмалануына себеп болуы мүмкін.

Аудармаға кіріспес бұрын, ритм арқылы берілген мағынаны түсіну маңызды. Ақынның ойы ритмикалық құрылым арқылы көрініс тауып, оны сақтап аудару түпнұсқаның эстетикалық және семантикалық мәнін жеткізуде басты принцип болып табылады.

Абай Құнанбайұлының *Ғылым таппай мақтанба* өлеңін Том Боттинг ағылшын тіліне тәржімелеген аудармаларымен салыстырып көрейік:

Кесте 2. Салыстырмалы нұсқа (түпнұсқа және ағылшын тілінде)

Түпнұсқа:	Том Боттинг аудармасы:
<p><i>Ғылым таппай мақтанба. Орын таппай баптанба. Құмарланып шаттанба. Ойнап босқа күлуге. Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол, Адам болам десеңіз. Тілеуің, өмірің алдыңда, Оған қайғы жесеңіз. Өсек, өтірік, мақтаншақ, Еріншек, бекер мал шашпақ – Бес дұшпаның, білсеңіз. Талап, еңбек, терең ой, Қанағат, рақым, ойлап қой – Бес асыл іс, көнсеңіз [11,65].</i></p>	<p><i>You should not vaunt your knowledge while you're still untaught, Nor bask in rapture's bliss while you are immature, Nor boast of matchless skill at childish games and sport, For things that easy come were never yet secure. Five things in life there are that you should shun and ban. Five other things there are that you should strive to gain, If you have made your aim to be a worthy man. And know - if you try hard your goals you will attain. Look to the future, whatever you do! Bragging and slander, odious lies, Foul dissipation, laziness, too. These are five things a man should despise! [11,39].</i></p>

Жоғарыда көрсетілген 2-ші кестеде Абай Құнанбайұлының *Ғылым таппай мақтанба* өлеңін Том Боттинг ағылшын тіліне аудармасы көрсетілген, рифманы сақтау мәселесі, әсіресе, қазақ немесе орыс поэтикалық шығармаларын ағылшын тіліне аудару кезінде қиындық тудырады, себебі рифма қазақ және орыс тілдерінде кең таралған. Қазақ және орыс поэзиясына қарағанда, ағылшын поэзиясында верлибр (еркін өлең жолдары) жиі кездеседі, бұл тенденция ХІХ ғасырдың аяғынан бастап кеңінен қолданыла бастады. Осыған орай, ағылшын поэзиясы мен поэзия аудармалары көбінесе рифмалық формалардан алшақтайды.

Аудармада басты мағынаны жеткізуге тырысқан сонымен қатар лексикалық трансформацияның келесі түрі *жуық аударма (приближенный перевод)* қолданылған деп тұжырымдаймыз, жалпы *жуық аударма* дегеніміз ол – аударма тіліндегі ұқсас, бірақ бірдей емес мағынасы бар аналогтардың таңдауы болып табылады.

Абайдың поэтикалық шығармаларында рифма өлең жолдарының соңындағы дыбыстардың ұқсастығымен, яғни екі немесе одан да көп жолдардың аяқталуын байланыстыратын дыбыстық үйлесімдердің қайталануымен ерекшеленеді. Алайда, ағылшын тіліндегі аудармаларда бұл рифмалық ерекшеліктер сақталмағаны байқалады. Ағылшын аудармасында «youг» «that,» және «and» сияқты сөздердің жиі қолданылуы мәтіннің формасын өзгертіп, түпнұсқаның рифмалық құрылымын бұзады.

Поэтикалық шығармада рифма мен метр ұғымдары өлең жолдарының құрылымын айқындайды. Метр екпінді және екпінсіз буындардың белгілі бір реттілікпен кезектесуін білдіреді және өлең жолында кездесетін буындардың санына байланысты өлшемдерді қамтиды. Алайда, ағылшын тіліндегі аудармада бұл метрлік ерекшеліктер көп жағдайда ескерілмеген. Дегенмен, шығарманың негізгі ойы мен семантикалық мазмұны реципиентке жеткізілген деуге болады, өйткені өлеңнің өлшемі мағынаны жеткізудің бір құралы ретінде қарастырылған.

Аударма алдында ритм арқылы берілген мағынаны талдау маңызды. Өлеңнің ритмі ақын ойының «қозғалысын» бейнелейтін маңызды принцип болып табылады, және оны аудармада сақтау аудармашы үшін негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

Нәтижелер

Мақалада жүргізілген талдау негізінде, орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларда өлеңнің мағынасы мен коммуникативтік интенциясын реципиентке сәтті жеткізуге қол жеткізілгені дәлелденді. Орыс тіліндегі аудармаларда мәтіндердің метроритмикалық құрылымдарының сәйкестігі, олардың семантикалық және құрылымдық ұқсастықтары, сондай-ақ қабылдаушыға әсері айқын көрсетілген. Ал ағылшын тіліндегі аудармаларда метроритмикалық сәйкестікке көп жағдайда назараударылмаған, себебі ағылшын поэзиясында *верлибр* (*еркін өлең жолдары*) жиі қолданылады. Мақалада жасалған талдау негізінде бірнеше орысша аударма авторы, өлең аудармасын қабылдаушыға *грамматикалық трансформация* мен *лексикалық трансформацияның* бірнеше әдіс тәсілдерін қолдану арқылы реципиентке коммуникациялық интенция сәтті жеткенін, мағынаны толық айта алғанын көріп отырмыз. Талдау барысында орысша аударма авторлары *қосу*, *түсіру*, *компенсация*, *мағыналық даму*, *орын олтыру*, *жалпыландыру*, *тұтас түрлендіру*, *бөлшектену* тәсілдерін жиі қолданып, түпнұсқаның лексикалық бірліктерін аударма тілі бірліктерін қолдана отырып аудару тәсілін қолданған, олардың мәні бастапқы бірліктердің шамаларына сәйкес келмейді, сондықтан лексикалық-семантикалық трансформация қолданылған, олардан белгілі бір логикалық түрлендіруді, жоғарыда аттап өткен *грамматикалық трансформация* мен *лексикалық трансформацияның* бірнеше әдіс тәсілдерін қолдану арқылы қолдана отырып, оларды көрсете ұсынғаны анықталды.

Қорытынды

Қоркөк аударманың бір түрі ретінде поэзия аудармасы поэтикалық мәтінді мақсатты тілде қайта құруды көздейді. Бұл процесс түпнұсқаның мазмұны мен эстетикалық ақпаратын жаңа поэтикалық мәтін арқылы жеткізуді талап етеді. Аудармашы түпнұсқаның идеяларын, мағыналарын сақтай отырып, қажет болған жағдайда басқа лингвистикалық немесе

поэтикалық формаларды қолдана алады. Поэзия аудармасы аударылған мәтінді әдеби процеске, мәдени дәстүрге және сол тілдегі әдебиеттің жадына қосуды мақсат етеді, бұл түпнұсқа мен аударма арасындағы шекараны жоюға мүмкіндік береді.

Абай Құнанбайұлы – қазақ әдебиетінің дамуында жаңа кезең ашқан ұлы ақын. Оның поэтикалық тілі ұлттық колоритке бай, қазақ халқының тұрмысымен және дәстүрлерімен байланысты лексикалық ерекшеліктермен сипатталады. Абайдың поэтикалық тіліндегі кейбір ұғымдар мен сөздер орыс немесе ағылшын тілдерінде баламасы жоқ және олардың мәнін дәл жеткізу қиынға соғады. Мұндай жағдайда тек мағынасын беру мүмкіндігі ғана қалады, ал кейбір сөздерді аудару тіпті мүмкін емес. Сондықтан аудармашының түпнұсқаның терең табиғатын, ақынның шығармашылық әлемін және поэтикалық мәнерін қаншалықты түсінетіні аударманың сапасына тікелей әсер етеді.

Ақынның идеясын аудармада жеткізу екі деңгейде жүзеге асырылады: бірінші деңгейде түпнұсқаның нақты мазмұнын, яғни негізгі ақпарат пен ойды дәл беру керек. Екінші деңгейде өлеңнің көркемдік мәнін сақтай отырып жеткізу маңызды, себебі әрбір ақынның өзіне тән поэтикалық стилі мен мәнері бар. Аударма барысында осы поэтикалық ерекшеліктерді дәл бейнелеу қажет, өйткені поэтикалық реңктерді өзгерту түпнұсқаның табиғи қасиетін төмендетіп, ақынның поэтикалық әлемін бұрмалап жіберуі мүмкін.

Қорытындылай келе, аударылған өлең оқырманның мәдениетіне бейімделген кезде түпнұсқаның мағынасы мен әсері сақталады. Прагматикалық бейімдеумен жасалған аударма автордың коммуникативтік ниетін оқырманға жеткізуді қамтамасыз етеді. Мұндай аудармада автордың қолданған көркемдік элементтері, реңктері, ырғақтары барынша сақталады, нәтижесінде оқырман түпнұсқаның әсерін сезіне алады.

Абай өлеңдерінің басқа тілдерге аудармасы көбінесе жолма-жол аудармаға немесе түпнұсқаның мазмұны мен идеясын қайта баяндау тәсіліне негізделген. Зерттеулер көрсеткендей, аудармалар строфа, рифма, ырғақ, семантика мен құрылым тұрғысынан жоғары эквиваленттілікпен сипатталады. Нәтижелер аудармашының түпнұсқа мен аударма арасындағы тепе-теңдікті сақтай отырып, стилистикалық тұрғыдан таңбаланған лексиканы сәтті қолданғанын дәлелдейді. Аудармашылардың Абайдың айтпақ ойын сақтап, оқырманға тиісті әсерін жеткізе алғаны анықталды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Islam A. Some aspects of formation of metacommunicative competence in the process of professional training // Journal Espacios. – 2018. – № 30. – Vol. 39. – P. 8.

- [2] Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 2006. – 210 с.
- [3] Гончеренко С.Ф. Перевод и поэтический перевод: устойчивость и вариативность // Тетрадь переводчика: научно – теоретический сборник. Выпуск 24. – М. МГЛУ. 1999 – С. 107-122.
- [4] Идиатуллина В.Н. The problem of poetry's translation in the works of the modern scientists // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. – 2010. – № 1. – С. 44-49.
- [5] Леонтьева К.И. Чрезмерная осмысленность формы поэтического текста как проблема перевода // *Lingua mobilis*. – 2012. – № 1 (34) – С. 100-115.
- [6] Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
- [7] Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
- [8] Алексеев И.С. Профессиональное обучение переводчиков. Учебник по переводу для переводчиков и преподавателей. – СПб.: Союз, 2008. – 288 с.
- [9] Гумилёв Н. С. Письма о русской поэзии. – М: Современник, 1990. – 383 с
- [10] Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Таңдаулылар /Қазақ тілінен аударма. – М.: Көркем әдебиет, 1970. – 272 б.
- [11] Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Т.1. – Алматы: Ғылым, 1977. – 454 б.

REFERENCES

- [1] Islam A. Some aspects of formation of metacommunicative competence in the process of professional training // *Journal Espacios*. – 2018. – № 30. – Vol. 39. – P. 8.
- [2] Galperin I.R. Tekst kak ob'yekt lingvisticheskogo issledovaniya (Text as an object of linguistic research). – М., 2006. – 210 s. [in Rus.]
- [3] Goncharenko S.F. Perevod i poeticheskiy perevod: ustoychivost' i variativnost' // tetrad' perevodchika: nauchno – teoreticheskiy sbornik (Poetic translation and translation of poetry: constants and variability // Translator's notebooks: a scientific theoretical collection.). – Vypusk 24. – М. MGLY. 1999 – S. 107 -122. [in Rus.]
- [4] Idiatyllina V.N. The problem of poetry's translation in the works of the modern scientists // *Vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv*. – 2010. – № 1. – S. 44-49.
- [5] Leonteva K.I. Chrezmernaya osmyslennost' formy poeticheskogo teksta kak problema perevoda (Supersemantization of the form of a poetic text as a problem of translation // *Lingua mobilis*). – 2012. – № 1 (34) – S. 100-115. [in Rus.]

[6] Komisarov V.N. Teoriya perevoda (lingvisticheskiye aspekty) (Theory of translation. (linguistic aspects)). – М.: Vysshaya shkola, 1990. – 253 s. [in Rus.]

[7] Shveiser A.D. Teoriya perevoda: status, problemy, aspekty. (Theory of translation: Status, problems, aspects.) – М.: Nauka 1988 – 216 s. [in Rus]

[8] Alekseev I.S. Professional'noye obucheniye perevodchikov. Uchebnik po perevodu dlya perevodchikov i prepodavateley (training. Textbook on interpretation and written translation for translators and teachers). – St. Petersburg: Spb.: Soíyz, 2008. – 288 s. [in Rus]

[9] Gýmílev N. S. Pis'ma o russkoy poezii (Letters about Russian poetry). – М: Sovremennik, 1990. – 383 s. [in Rus]

[10] Abai (Ibrahim) Qunanbaev. Tańdaýlylar /Qazaq tilinen aýdarma (Favorites / Translation from Kazakh). – М.: Kórkem ádebiyet, 1970. – 272 b. [in Kaz]

[11] Abai (Ibrahim) Qunanbaev. Shyǵarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaǵy (Two volumes of complete collection). –Т.1. – Алматы: Ǵylym, 1977. – 454 b. [in Kaz]

СООТВЕТСТВИЕ МЕТРОРИТМИЧЕСКИХ СТРУКТУРЫ СТИХОВ АБАЯ КУНАНБАЕВА В ПЕРЕВОДЕ

* Габдкаримова Г.С.¹, Оспанова Г.Т.², Рысбаева Г.К.³

^{1,2} КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³ Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье всесторонне изучается соответствие метrorитмической структуры в переводах стихотворений Абая Кунанбайулы на русский и английский языки. Главной особенностью поэтического перевода является свобода формы и необходимость переводчика правильно передать смысл. Кроме того, сохранение художественного стиля, рифмы и мелодии в переводе является большой задачей для переводчика. В статье рассматривается отличие поэтического перевода от художественного перевода, особенно то, что каждое слово имеет большую смысловую и стилистическую нагрузку. Цель исследования – выявить метrorитмическое и семантическое сходство оригинала и переводов путем сравнительного анализа русского языка. и английские переводы стихотворения Абая «Ǵылым тепанда тянба» и показать, как они были переданы. Для достижения этой цели были использованы методы анализа ритма, рифмы и семантико-стилистического соответствия оригинального и переведенного текстов. В ходе исследования были выявлены различные особенности русских и английских переводов и оценен уровень их близости к оригиналу. Теоретический анализ обеспечивает понимание ритмической структуры

и смысловой гармонии переводов, а также их воздействия на читателя. Установлено, что в русских переводах высока степень близости к оригиналу, хорошо сохранены ритм и рифма. В английских переводах часто используются верлибры (строки свободного стиха), и хотя ритмическая структура претерпела некоторые изменения, передача смысловой нагрузки сохранилась. Переводчики были осторожны в выборе лексики и правильно использовали стилистические приемы, чтобы сохранить основную идею и эмоциональное воздействие оригинала. Доказано, что переводчики смогли донести до читателя желаемый эффект, сохранив баланс между оригиналом и переводами.

Ключевые слова: перевод поэзии, метроритмическая структура, рифма, ритмический рисунок, семантика, коммуникационная интенция, реципиент, оригинал

CORRESPONDENCE OF THE METRORHYTHMIC STRUCTURE OF ABAI KUNANBAEV'S POEMS IN TRANSLATION

* Gabdkarimova G.S.¹, Ospanova G.T.², Rysbayeva G.K.³

^{*1,2} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ Egyptian University of Islamic Culture Nur Mubarak, Almaty, Kazakhstan

Abstract. In the article, the conformity of the metrorhythmic structure in the translations of Abay Kunanbayuly's poems into Russian and English is comprehensively studied. The main feature of poetic translation is its freedom of form and the translator's need to convey the meaning correctly. In addition, preservation of artistic style, rhyme and melody in the translation is a great challenge for the translator. The article discusses the difference between poetic translation and literary translation, especially the fact that each word has a great semantic and stylistic load. The purpose of the study is to identify metrorhythmic and semantic similarities between the original and the translations through a comparative analysis of Russian and English translations of Abay's poem "Gylym tepanda tyanba" and to show how they were conveyed. . To achieve this goal, the methods of analysis of rhythm, rhyme and semantic-stylistic correspondence between the original and translated texts were used. During the research, various features of Russian and English translations were identified and their level of closeness to the original was evaluated. The theoretical analysis provides an understanding of the rhythmic structure and semantic harmony of the translations, as well as their effect on the reader. It was found that the level of closeness to the original was high in the Russian translations, and the rhythm and rhyme were well preserved. In English translations, verlibre (free verse lines) are used a lot, and although the rhythmic structure has undergone some changes, the conveyance of the semantic load has been preserved. From a practical point of view, the results of the analysis show that the translators were careful in

their lexical selection and correctly used stylistic methods to preserve the main idea and emotional impact of the original. It has been proven that the translators were able to convey the desired effect to the reader by maintaining a balance between the original and the translations.

Keywords: poetry translation, metrorhythmic structure, rhyme, rhythmic pattern, semantics, communication intention, recipient, original

Мақала түсті: 13 маусым 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Габдкаримова Гулжазира Сагидокасовна – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «8D02302 – Аударма ісі (батыс тілдері)» білім беру бағдарламасы, докторант, e-mail: gabdkarimovagul@gmail.com

Оспанова Гулмария Турысбековна – әл-Фараби ҚазҰУ магистрі, e-mail: maryama140870@gmail.com

Рысбаева Гульдархан Калиевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті профессоры, e-mail: guldarhan@inbox.ru³

Информация об авторах :

Габдкаримова Гулжазира Сагидокасовна – докторант по образовательной программе «8D02302 – Переводческое дело (западные языки)» КазНУ имени аль-Фараби, e-mail: gabdkarimovagul@gmail.com

Оспанова Гулмария Турысбековна – магистр, КазНУ имени аль-Фараби, e-mail: maryama140870@gmail.com

Рысбаева Гульдархан Калиевна – доктор филологических наук, профессор, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, e-mail: guldarhan@inbox.ru

Information about the authors:

Gabdkarimova Gulzhazira Sagidokasovna – Doctoral student of the educational program “8D02302 – Translation (Western languages)” Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gabdkarimovagul@gmail.com¹

Ospanova Gulmaria Turysbekovna – Master, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: maryama140870@gmail.com²

Rysbayeva Guldarhan Kalieva – Doctor of Philological Sciences, Professor, Egyptian University of Islamic Culture Nur Mubarak, e-mail: guldarhan@inbox.ru

УДК 81.22

МРНТИ 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.024>

ИССЛЕДОВАНИЕ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ ОШИБОК И НЕСООТВЕТСТВИЙ В ПЕРЕВОДЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ С РУССКОГО ЯЗЫКА НА КИТАЙСКИЙ

*Цао Мэнди¹, Казыбек Г.К.²

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

Аннотация. Перевод – это межкультурная коммуникационная деятельность, которая имеет долгую историю. Цель, к которой стремится каждый переводчик, полно и точно передать смысл исходного текста. Но в практике художественного перевода часто возникает явление переводческих ошибок из-за различных причин. В современной лингвистике и переводоведении не существует общепринятой точки зрения на предмет типологии переводческих ошибок. В данной статье предпринимается попытка рассмотреть и обобщить существующие классификации переводческих ошибок, выделить основные типы переводческих ошибок. На основе объяснения определения и классификации переводческих ошибок и несоответствий в статье анализируются ошибки перевода в различных ситуациях в процессе русско-китайского взаимного перевода, исследуются причины и стратегии. Автор считает, что причины переводческих ошибок и несоответствий кроются в различиях русского и китайского языка, например: морфология, семантическая неоднозначность и прагматическая сложность и так далее. Следовательно, исследование переводческих ошибок и несоответствий способствует развитию переводоведения. В данной работе пытаемся изучить переводческие ошибки на основе взятых материалов из произведений китайских и русских писателей

Актуальность настоящего исследования определяется своей направленностью в важную и недостаточно изученную область переводческих ошибок из-за различий между Россией и Китаем.

Методы исследования, использованные в данной работе: сопоставительный анализ текстов оригинала и перевода, метод лингвистики-культурного логического анализа, метод контекстуального анализа.

Таким образом, сделанные выводы могут помочь расширить анализ и установить исследовательское направление художественного перевода. В конце концов, основываясь на собственном опыте учебы, мы внесли конструктивное предложение и мысли для переводчиков-

практиков. Надеемся, что исследование, представленное в этой статье, может послужить справочной информацией для практикующих переводчиков русско-китайской языковой пары.

Ключевые слова: переводческие ошибки, несоответствие, художественное произведение, исходный язык, целевой язык, анализ, ненамеренный несоответственный перевод, намеренный несоответственный перевод

Введение

Реформа и открытость повысили общую национальную мощь Китая и привлекли внимание всего мира к Китаю. Эта работа по представлению миру открытого Китая ложится на плечи китайских переводчиков. Сложность этой работы заключается в том, что: 1) изучаемым языком является иностранный язык, и, как правило, способность людей к иностранному языку относительно ограничена; 2) перед лицом постоянного потока новых вещей и новых явлений часто трудно переводчики, чтобы распознавать и выражать на иностранных языках; 3) Время завершения короткое, и легко сделать ошибки. Поэтому ошибки и несоответствия перевода являются неотъемлемой частью перевода.

Перевод — это действие, уходящее корнями в глубины соответствующей культуры [1, с.221), а перевод — это общение внутри культур и между ними». Культурные различия в различных аспектах между странами действительно стали серьезной трудностью в переводческой работе. Если у переводчика нет глубокого понимания скрытого культурного значения текста, легко допустить неправильный перевод или отсутствие культурной информации. Для того чтобы уменьшить таких ошибок, и улучшить качество и уровень работы, необходимо проанализировать причины их возникновения, и найти подходящие стратегии перевода. Теоретически переводческие ошибки и несоответствия относятся к категории переводоведения, а также является актуальной проблемой в переводоведении последних лет. Многие ученые в стране и за рубежом также по-разному объясняют переводческие ошибки и несоответствия. (1) Русский ученый Шулига считает, что: «Переводческие ошибки и несоответствия — это когда один язык переводится на другой язык, вследствие необоснованного отклонения или нарушения переводчиком требования эквивалентности перевод не соответствует содержанию исходного текста». [2, с.84] (2) А. Д. Швейцер считает: «Переводческие ошибки и несоответствия означает, что содержание перевода отклоняется от оригинального текста». [3, с.414] (3) Цю Хэминь считает, что: «Переводческие ошибки и несоответствия — это изменение культурной информации исходного языка в культурном контексте целевого языка, которое включает

увеличение, уменьшение, потеря, расширение и т. д. информации с точки зрения количества». Эти утверждения учитывают намеренные изменения переводчиком исходного текста из-за таких факторов, как культурное происхождение или потребности читателей. Хотя перевод не соответствует исходному тексту, не все изменения, внесенные в исходный текст, являются неверными, его не следует полностью отрицать, а анализировать в конкретных ситуациях.

Описание материалов и методов

В последние годы переводческие ошибки и несоответствия также привлекают всё большее и большее внимание в кругах русских и китайских учёных. Например, В. Н. Комиссаров рассматривает ошибку как меру дезинформирующего воздействия на читателя. [4, с.424] Он разделяет ошибки на четыре основных типа: грубое искажение содержания оригинала, неточная передача смысла, снижение стилистического качества перевода, нарушение обязательных норм языка.

О. В. Максютин в своей работе «Переводческая ошибка в методике обучения переводу» упомянула, что при переводе «ошибки рассматриваются как показатели сформированности переводческой компетенции и используются для оценки качества перевода». [5, с. 49–51]

Кроме этого, А. Д. Швейцер рассматривает ошибку как отступление от содержательного соответствия перевода оригиналу, Р. К. Миньяр-Белоручев – как меру несоответствия перевода оригиналу. [6, с. 208]

Н.К.Гарбовский отмечает— непереводимость как фрагмент реальности переводческой практики подтверждает то, что любой перевод, в принципе, это только некое приближение к оригиналу, но в нём никогда не передаются полностью все аспекты содержания и формы оригинала. «Частичность воссоздания системы смыслов оригинала — объективное свойство перевода. Оно обусловлено неизбежной асимметрией любой пары языковых систем, оказывающихся в контакте в переводе, асимметрией языковых картин мира». [7, с.4-16]

Ян Шичжан выделяет два типа ошибки и несоответствия (языковые ошибки и ошибки в трансляции культуры), и раскрывает конкретные причины их возникновения. [8, с. 66–71]

Но вопрос о исследовании переводческих ошибках до сих пор остаётся малоизученным. Видно, что большинство русских учёных уделяет внимание понятию переводческой ошибки и несоответствия, классификации и причинам их возникновения, а китайские ученые сосредотачиваются на переводческих ошибках в аспектах литературоведения, культурологии и лингвистики. Но в современной лингвистике и переводоведении ещё не существует общепринятых

одинаковых взглядов на предмет типологии переводческих ошибок. Классификация как неотъемлемая часть исследования ошибок и несоответствий перевода помогает ориентировать направление исследования, обобщить результаты анализа ошибок, привести методы исправления ошибок и несоответствий.

Результаты и обсуждение

1. Классификация переводческих ошибок и несоответствий.

С появлением переводческой деятельности естественным образом появилось явление переводческой ошибки. Такое явление очень распространено в переводческой деятельности, и всегда затрудняет ученых в переводческих кругах. В первые дни многие люди рассматривали несоответственный перевод как неверный перевод в узком смысле и считали, что при переводе следует избегать несоответственного перевода. Возможны разные причины возникновения переводческих ошибок. В некоторых случаях их вызывает недостаточная образованность переводчика в той или иной сфере. В России Н. К. Гарбовский выделяет два вида ошибки и несоответствия: намеренные (переводческие деформации) и ненамеренные (переводческие ошибки). [9, с. 514] А в Китае профессор Се Тяньжэнь тоже разделил несоответственный перевод на два типа: ненамеренный несоответственный перевод и намеренный несоответственный перевод. В этой главе будет изучена классификация несоответственных переводов с точки зрения этих двух ученых. «Ненамеренный несоответственный перевод» относится к тем неверным переводам, которые не являются намеренными переводчиком, и некоторые из них могут быть вызваны небрежностью переводчика, неправильным прочтением или игнорированием исходного текста. В связи с недостаточным уровнем знания или незнакомым культурным фоном, переводчик ненамеренно совершил неверный перевод. [10, с.213]

ИТ: Варвара Павловна сжала губы и прищурилась. «Это отвращение, — подумала она, — **кончено**: я для его даже не женщина». «Дворянское гнездо»

ПТ: Варвара Павловна сжала губы и прищурилась. «Это отвращение, — подумала она, **конечно**: В его глазах я даже не женщина» (перевод Хуан Вэйцин)

瓦尔瓦拉·巴甫洛夫娜紧闭双唇，稍微眯缝起眼睛。“这是厌恶透啦”。«她心里想道“当然！我在他眼里甚至算不上一个女人。”（黄伟经译）

Переводчики приняли “кончено” (Все кончилось, безнадежно) за “конечно” (Конечно, да). Эти два слова очень аналогичны. По небрежности переводчика обозначилось слово, в результате чего произошло неправильное понимание всего предложения. И смысл этого предложения таков: Все кончено! Я для него даже не женщина.

Существует также часть культурного несоответственного перевода, вызванного тем, что переводчик недостаточно знает культурную основу языка оригинала.

(2)ИТ: 老天爷，这日子怎么过得下去？人人都红眼睛啦！

ПТ: О небо. Как пережить все это? Люди смотрят друг на друга налитыми кровью глазами.

В этом примере скрытый смысл слова «красные глаза» в оригинальном тексте относится к ревности или ненависти из-за зависти к другим, но перевод прямо переводится как «налитыми кровью глазами», что не выразили скрытого значения исходного текста, и это принадлежит ненамеренному несоответственному переводу.

В китайских и русских пословицах метафоры воплощают различные национальные особенности и тесно связаны с их языком и культурой. «как бамбуки после дождя» по-русски выражаются как грибы после дождя, поскольку в России бамбук не растет, а местные жители любят собирать грибы. Изображено много видов грибов также в литературных произведениях Льва Толстого, Горький, Пушкин и др. Это же отражает культурный разрыв между Китаем и Россией.

(3)ИТ:黑白无常，银幡雪柳，白花花一片。

ПТ: ... черные и белые изображения посланцев смерти белые стяги вокруг, повсюду сплошь белые бумажные цветы.

В исходном предложении «白花花» — прилагательное слово, состоящее из удвоенного иероглифа (редупликация), означающее «ослепительно белый», но переводчик при переводе не понял смысла и напрямую перевел его в существительное «Белые бумажные цветы», что неверно.

«Намеренный несоответственный перевод» означает такое поведение при переводе, при котором переводчик намеренно делает исходный текст и целевой текст не полностью эквивалентными, чтобы достичь определенной цели или удовлетворить определенную потребность в процессе перевода. намеренный несоответственный перевод является результатом намеренного перевода, выполненного переводчиком. Он может быть направлен на то, чтобы удовлетворить культурный менталитет читателей целевого языка, представить иностранную культуру или должны обработать его из-за культурных вакансий и так далее.[11, с.41-42]

(1)ИТ: “老神仙，您最近可好？”贾母笑道。道士谦虚道：“托您的福，仍然康健。您的家人可好呢？宝玉近况如何？”

ПТ:А как вы себя чувствуете, святой отец? — с улыбкой осведомилась матушка Цзя. -Ваши милостями пока здоров, -смирненно ответил даос. -А как чувствуют себя ваши домашние? Меня особенно интересует Бао-юй. Как он поживает?

В оригинальном тексте термин «Старый Фея (Бессмертный)»

изначально относился к уважительному титулу даосских жрецов, а также является уникальным образом персонажа в китайской мифологии, но в России такого понятия, как «Фея», не существует, поэтому переводчик трактовал это слово как «святой отец» — кажется неверным исходному тексту, это же переводческая ошибка, но он больше соответствует культурным обычаям страны изучаемого языка.

(2) ИТ: 我头上这顶小小的乌纱帽, 还拿在你这些人手里, 随时喊摘就摘哪!

ПТ: Вы в любой момент можете выкинуть меня из этого кресла, если захотите !

В оригинальном тексте слова «Шляпа уха» относятся к разновидности шляпы, которую носили чиновники в древние времена, которая позже использовалась как метафора официальных должностей. Снять шляпу фактически означает быть уволенным с должности. В переводе шляпа переводится не по поверхностному смыслу, а подмечается глубинный смысл, по сути, это изученный намеренный несоответственный перевод, что равносильно пересозданию переводчика. Таким образом, из приведенных выше примеров видно, что ненамеренные несоответственные переводы, вызванные ошибками понимания или недостатком знания и культуры, обычно относятся к «настоящим переводческим ошибкам», и их следует избегать, насколько это возможно; а намеренный несоответственный перевод – это активное преобразование, предпринимаемое переводчиком для достижения определенной цели перевода, которая в определенной степени желательна.

2. Влияние переводческих ошибок и несоответствий

Переводческие ошибки в литературных произведениях является неизбежным явлением перевода. Как и в нашем предыдущем анализе, следует отрицать негативное влияние искажения оригинального произведения на восприятие читателями информации в оригинальном произведении. Другие намеренно выполняются переводчиком, чтобы проявить субъективность и творческий потенциал переводчика и играть положительную роль в передаче информации, такой подход стоит пропагандировать

(1) Негативное воздействие

Некоторые переводческие ошибки искажают исходный текст из-за недостаточного владения языком оригинала или неправильного понимания оригинального произведения, в результате чего читатели неправильно понимают оригинальное произведение и приводят к дислексии. Перевод литературных произведений часто имеет неперевоаемость или культурные пробелы, а некоторые уникальные сцены оригинального произведения не могут быть полностью воспроизведены, что неизбежно приводит к потере информации. Точно так же неправильный перевод

также приведет к добавлению информации, но независимо от того, какой вид не способствует распространению культуры.

(2) Активное влияние

С точки зрения практики перевода, некоторые переводческие ошибки и несоответствия действительно сыграли положительную роль в культурном обмене и распространении. Это то, что мы часто называем проблемой полного раскрытия субъективности и творчества переводчика. В процессе перевода переводчик полностью понимает культурные обычаи страны исходного языка, а также принимает во внимание способность читателей страны целевого языка, так что намеренный несоответственный перевод определенного явления в переводе может не только сделать целевую языковую культуру и работу по переводу. Это также способствует распространению и развитию оригинальной языковой культуры и оригинальных произведений в странах целевого языка.

В целом переводческие ошибки и несоответствия являются не только неизбежным явлением в художественном переводе, но и приводит к различным последствиям. Традиционный взгляд на перевод предполагает, что несоответственный перевод – это неверный перевод, который приведет к негативным последствиям и его следует избегать. Но с точки зрения межкультурного общения и развития энтузиазм и уникальность несоответственного перевода ясно отражают общение и столкновение между различными культурами и вдохновляют сознание литературных инноваций.

3. Причины культурных переводческих ошибок и несоответствий

Существует множество причин переводческих ошибок и несоответствий, включая собственные причины переводчика, а также влияние типа текста и культурной идеологии. В этом разделе в основном анализируются причины переводческих ошибок и несоответствий с точки зрения языка и культуры.

(1) Языковой уровень

Язык представляется специфической системой, отражающей как окружающий мир, так и ментальное, культурное и психолингвистическое пространство этноса, в то же время организует восприятие мира его носителями, Человек фиксирует в словах результаты познания объективного мира, вследствие чего в сознании человека или языкового коллектива строится совокупность представлений о мире, известная как языковая картина мира. И именно эта уникальная, непередаваемая картина мира, построенная носителями языка, представляет большие трудности и вызов для переводчиков [13, с.57]. Например, чтобы перевести английское предложение I hired a worker на русский язык, переводчик должен определить, что здест «woker(работник/ца)» -это значит мужчины или женщины, а английские лексико-грамматические

формы не дают такой информации о реальном мире. Глагол «hired» в русском переводе должен использоваться в какой форме-совершенной(СВ) или несовершенной(НСВ), переводчик невозможно узнать из английской грамматики, поскольку это не принадлежит к тому, что английский язык должен передать информацию о реальном мире. Кроме того, даже если переводчик каким-то образом (например по контексту или ситуации) определил пол рабочего и формы глагола- (СВ или НСВ), - все равно какой-то смысл в английском предложении, не возможно полностью передать на русский язык. Только когда переводчик не находит соответствующего выражения в языке перевода на том же языке, он четко сознает «чему невозможно не выразить». Задача переводчика - превратить то, что невозможно не выразить на исходном языке, в то, что не «невозможно не выразить», а возможно выразить на языке перевода. Так же, как носитель английского языка говорит «I hired a worker», он не чувствует необходимости уточнять пол работника и не осознает, что уточнение того, упоминается ли предмет разговора впервые или нет. Язык обязывает его выразить «невозможно не», и таким образом ощущает ограничения английского языка на деятельность своего ума. Носитель русского языка, говоря «Он нанял няньку», тоже не осознает, что тот факт, что он не уточняет, упоминается ли предмет разговора впервые в разговоре, или человек все еще работает на момент разговора. Но это является неполным представлением события. Обычный носитель целевого языка касается о переведенных текстах на своем родном языке. Для переводчика существует только то, что возможно выражать на этом языке, а не то, что «невозможно не выражать». О последнем он даже не осознает. Для носителя одного языка невозможно соприкоснуться с картиной мира, построенной на другом языке, через перевод. Чем удачнее и красивее перевод, тем больше припятствует мировоззрению носителей разных языков.

Несоответственный перевод на языковом уровне еще может учитывать на следующие факторы: субъективные и объективные факторы. Одним из субъективных факторов является отношение переводчика. В процессе перевода рабочий настрой переводчика является одной из важных причин, влияющих на качество перевода. Если при переводе у переводчика некорректное поведение и работа недостаточно серьезная, то можно не сомневаться, что переведенный контент вообще не будет качественным. Однако в реальном процессе работы многие переводчики иногда неправильно понимают или пропускают исходный текст из-за невнимательности и путаницы слов при чтении исходного текста. Другой относится к владению переводчиком иностранным языком. Для носителей иностранного языка, занимающихся переводческой работой, важность владения прочными профессиональными знаниями очевидна. Каждый язык имеет свою уникальную и сложную грамматическую

систему. Будь то китайско-русский или русско-китайский, если у переводчика нет твердых профессиональных знаний, небольшой словарный запас и неясная грамматика, то перевод это обязательно вызовет многие проблемы, как неясность смысла, связность глав и другие проблемы.

Объективные факторы обусловлены различиями в языковых характеристиках двух языков – русского и китайского. Русский принадлежит к индоевропейской языковой семье, в которой особое внимание уделяется логике и точности. Китайский, напротив, принадлежит к китайско-тибетской языковой семье и помимо точности, он также подчеркивает художественную концепцию, красоту и простоту. Два языка имеют разные части речи, разные синтаксические структуры и разные риторические привычки, поэтому при переводе следует уделять внимание обобщению опыта, следовать языковым правилам, учитывать психологию читателей в стране целевого языка, и уменьшить количество ошибок перевода.

(2) Культурный уровень

Под культурой понимают «совокупность социально приобретённых и транслируемых из поколения в поколение значимых символов, идей, ценностей, обычаев, верований, традиций, норм и правил поведения, посредством которых люди организуют свою жизнедеятельность». Другими словами, в понятие «культура» входят исторические, социальные и психологические особенности, характерные для конкретного народа [14, с. 2]. Из-за разной среды обитания и географического положения в России и Китае сформировались разные обычаи, религиозные верования, идеологии, образ мышления и гуманистические традиции. Часто говорят, что литературные произведения являются воплощением культуры нации. Возникновение и развитие языка способствуют возникновению и развитию культуры, а перевод является своего рода передачей информации между языками. В процессе перевода переводчики часто сталкиваются с некоторыми вещами, объектами или понятиями, которые невозможно понять или объяснить с помощью стандартов их собственного языка, культуры и социальных ценностей [12, с. 125-127]. Ввиду этого, при переводе художественного текста переводчикам трудно полностью передать смысл исходного текста. Перевод художественного текста обеспечивает диалог культур и играет важную роль в обмене духовными и культурными ценностями между разными лингвокультурными общностями, то есть народами, объединёнными одной культурой и языком. Таким образом, художественный перевод - это не только взаимодействие двух языковых систем, но и взаимодействие разных культур, в нем сталкиваются различные эпохи, традиции и особенности конкретного народа [15, с. 82].

Как выше изложено, в каждом языке существуют «непереводимые

или переводческие ошибки и несоответствия» понятия, а также уникальные явления, обусловленные особенностями сознания того или иного народа, в том числе русского и китайского. Языковая особенность выражена в образном наполнении данных единиц, и она связана с культурными и национальными чертами носителей рассматриваемых языков. Таким образом, автор считает, что переводческие ошибки и несоответствия всегда существуют в художественном переводе и невозможно полностью избежать.

4. Стратегии предотвращения переводческих ошибок и несоответствий

Между различными национальными культурами существуют более или менее культурные различия. Поэтому, когда мы переводим, мы должны обращать внимание на различия в языках. В этом разделе в основном предлагается несколько соответствующих контрмер, основанных на причинах вышеупомянутых несоответственных переводов.

К ошибкам перевода на языковом уровне при переводе следует относиться серьезно и ответственно и точно понимать значение слов в исходном тексте. При переводе, помимо бережного отношения к лексике, можно также подыскивать точные определения с помощью словарей, тщательно обдумывать многозначные слова и анализировать связи между ними.

Пример: Варвара Павловна сжала губы и прищурилась. 《 Это отвращение, — подумала она, — кончено: я для его даже не женщина 》. 瓦尔瓦拉·巴甫洛夫娜紧闭双唇, 稍微眯缝起眼睛。 “真是厌恶透啦!” 她心里想道, “当然! 我在他眼里甚至算不上一个女人。”

«Кончено» в оригинальном тексте - переводчик расценивал его «Конечно» при переводе. Из-за невнимательности переводчика, смысл все предложение сильно отличается от оригинального текста. Но такого рода переводческой ошибки можно полностью избежать при рецензировании.

(1) Чтобы предотвратить неправильный перевод на культурном уровне при переводе, необходимо много читать книги, делать запросы и текстовые исследования из нескольких источников, а также осуществлять переводческую практику с учетом образа мышления читателей целевого языка. Для некоторых слов, имеющих значение культурного фона, вы можете найти альтернативные слова на китайском языке и сделать соответствующие замены, например, жизнь-копейка (жизнь как копейки) --- 命如草芥 жизнь подобна траве. Сорока олицетворяет счастливые события в Китае, а в России сорока может относиться к Людям, которые любят жевать язык и распространять сплетни; китайский красный чай соответствует русскому чёрному чаю и так далее. Некоторые отличительные культурные слова можно перевести буквально, а некоторые необходимо аннотировать, то есть напрямую аннотировать

скрытую культурную информацию в переводе.

Пример: 由于自己所做的贡献, 他获得了希望小学优秀园丁的称号

Сам он за свой вклад завоевал титул “лучшего садовника школ Надежд”

В китайском языке учитель сравнивается с трудолюбивым садовником, но слово садовник в русском языке не имеет такого значения. Для достижения ожидаемого эффекта перевода следует обращать внимание на прагматический смысл исходного текста, а не на буквальную форму. В переводе можно добавлять аннотации или отказаться от последовательности в форме, чтобы достичь пика смысла, при этом слово «сам» также становится избыточным, предлагаемый перевод:

(1) За свой вклад он завоевал титул Лучшего садовника школ Надежд (В китайском языке учителя сравнивают с садовником).

(2) Он завоевал титул Лучшего учителя школ Надежд за свой вклад.

Короче говоря, на языковом уровне, будь то проблема отношения переводчика или проблема владения иностранным языком, ее можно исправить в последующем процессе рецензирования и редактирования, что является переводческими ошибками, которых можно избежать. На культурном уровне все сложнее: необходимо учитывать не только проблемы, вызванные культурными различиями, но и разумность субъективности и творчества переводчика.

Заключение

В данной статье в основном анализируется явление переводческих ошибок и несоответствий и даются некоторые предложения на основе обобщения определения и классификации переводческих ошибок и несоответствий. В целом, переводческие ошибки и несоответствия можно назвать положительным или отрицательным. С другой стороны, это искажение исходного текста, без фактической передачи информации исходного текста. Потеря информации, вызванная переводческими ошибками и несоответствиями, может привести к тому, что читатели неправильно поймут культурную информацию, содержащуюся в оригинальном произведении, и не смогут увидеть суть культуры страны оригинала. Но, с другой стороны, некоторые намеренные несоответственные переводы сыграли положительную роль в межкультурном общении, позволяя эффективно интегрировать исходный язык и целевой язык, уменьшая культурные коллизии, способствуя распространению культуры исходного языка и в то же время обогащая культуру в стране целевого языка. Таким образом, к переводчикам выдвигаются более высокие требования: помимо владения глубокими культурологическими знаниями они также должны обладать острым

культурологическим чутьем. При переводе мы должны не только сохранять культурную информацию оригинального произведения, но и учитывать чувства читателей целевого текста. Только так мы можем получить наиболее превосходный и естественный перевод.

ЛИТЕРАТУРА

[1] 谭载喜, 《西方翻译简史》(增订版), 北京: 商务印书馆, 2004, 第 221 页。(Тан Цзайси, «Краткая история западного перевода» (обновленное издание). – Пекин: Commercial Press, 2004. – 221с.)

[2] Шульга Н. В., Большой энциклопедический словарь. – Москва: Научное издательство, 1988. – 84с.

[3] Швейцер А. Д. Перевод и лингвистика. – Москва: Наука, 1988. – 415 с.

[4] Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М., 2001. – 424 с.

[5] Максютин О. В. Переводческая ошибка в методике обучения переводу // Вестник ТГПУ. – 2010. – С.49–51.

[6] Миньяр-Белоручев Р. К. 1996. Теория и методы перевода. – М.: Московский лицей. -208 с.

[7] Гарбовский Н.К. Перевод как художественное творчество // Вестник Московского университета. Серия 22. Теория перевода. – 2010. – № 3. – С. 4-16.

[8] 杨仕章. 2008. 俄汉误译举要[M]. 北京: 国防工业出版社, 第 66–71 页(Ян Шичжан, 2008. Краткое изложение неправильных переводов на русский и китайский языки. – Пекин: National Defense Industry Press. – с. 66–71)

[9] Гарбовский Н. К. Теория перевода. – Москва: Издательство Московского университета 2007. – 514 с.

[10] 谢天振, 当代国外翻译理论: 南开大学出版社, 2008, 第 213 页 (Се Тяньчжэнь, Современная теория иностранного перевода. – Издательство Нанкайского университета, 2008. – 213 с.)

[11] 李艳春、邓丽娟, 《〈红楼梦〉俄译本中饮食文化内涵的翻译技巧及误译》, 《牡丹江教育学院学报》2016 年第 4 期, 第 41–42 页(Ли Яньчунь, Дэн Лицзюань, «Навыки перевода и неправильный перевод смысла пищевой культуры в русской версии «Сон в красном тереме», «Муданьцзянская педагогика // Журнал Китайской академии наук. –2016. – Выпуск 4. – С. 41–42.)

[12] 陈桂琴, 《语言、文化与翻译》, 《黑龙江社会科学》2009 年第 2 期, 第 125—127 页(Чэнь Гуйцин. Язык, культура и перевод // Социальные науки Хэйлунцзян». – 2009. – Выпуск 2. – С. 125–127.) https://wenku.baidu.com/view/ba09761080c4bb4cf7ec4afe04a1b0717fd5b39a.html?wkts_=1694792885233

[13] 蒋国辉, 翻译与世界语言图景, 中国学术期刊电子出版

社,1995-2023期,第57页(Цзян Гохуэй. Перевод и языковая картина мира // Китайский академический журнал «Электронная пресса», 2022-2023. – С.57.<http://www.cnkinet>

[14] Аккалиева А.Ф., Амалбекова М.Б. Роль языка-посредника в художественном переводе // Полилингвильность и транскультурные практики. <http://journals.rudn.ru/education-languages>

[15] Мухтарова С.С. Трудности перевода безэквивалентной лексики / С.С. Мухтарова // Интеграция образования, науки и производства: Материалы международной научно-практической конференции. – Актобе, 2016. – С. 79-82.

REFERENCES

[1] Tan Zaixi, A Brief History of Western Translation (Updated Edition). – Beijing: The Commercial Press, 2004. – 221s. [In Chinese]

[2] Shulga N. V. Bolshoj enciklopedicheskiy slovar [Big encyclopedic dictionary]. – Moskva: Nauchnoe izdatelstvo, 1988. – 84s. [in Rus.]

[3] Shvejcer A. D. Perevod i lingvistika [Translation and linguistics]. – Nauka, 1988, – 415 s. [in Rus.]

[4] Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie [Contemporary translation studies]. – Moskva, 2001. – 424 s. [in Rus.]

[5] Maksyutina O. V. Perevodcheskaya oshibka v metodike obucheniya perevodu [Translation errors in methods of teaching translation] // Vestnik TGPU. – 2010. – S. 49–51. [in Rus.]

[6] Minyar-Beloruhev R. K. 1996. Teoriya i metody perevoda [Theory and methods of translation]. – М.: Moskovskij licej, 1996. – 208 s. [in Rus.]

[7] Garbovskij, N.K. Perevod kak hudojestvennoe tvorchestvo [Translation as artistic creation] // Vestnik Moscovskogo universiteta. Ser. 22, Teoriya perevoda. – 2010. – № 3. – S. 4-16. [in Rus.]

[8] Yang Shizhang. Summary of Mistranslations in Russian and Chinese. – Beijing: National Defense Industry Press, 2008. – S.66–71. [in Chinese]

[9] Garbovskij N. K. Teoriya perevoda [Theory of translation]. – Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta 2007. 514s. [in Rus.]

[10] Xie Tianzhen. Contemporary Foreign Translation Theory. – Nankai University Press, 2008. 213 s. [in Chinese]

[11] Li Yanchun, Deng Lijuan. Translation Skills and Mistranslation of the Connotation of Food Culture in the Russian Version of A Dream of Red Mansions // Journal of Mudanjiang Institute of Education. – 2016. – Issue 4. – P. 41-42. [in Chinese]

[12] Chen Guiqin. Language, Culture and Translation // Heilongjiang Social Sciences. – 2009. – Issue 2. - P. 125-127. [in Chinese]

[13] Jiang Guohui. Translation and linguistic worldview // China Academic Journal. – Electronic Publishing House. – 2022-2023. <http://www.cnkinet> [in Chinese]

[14] Akkalieva A.F., Amalbekova M.B. Rol' yazyka-posrednika v hudozhestvennom perevode // Polylinguality and Transcultural Practices <http://journals.rudn.ru/education-languages> [in Rus.]

[15] Muhtarova S.S. Trudnosti perevoda bezekvivalentnoj leksiki / S.S. Muhtarova // Integraciya obrazovaniya, nauki i proizvodstva: Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. – Aktobe, 2016. – S. 79-82. [in Rus.]

ШЫҒАРМАНЫҢ ОРЫС ТІЛІНЕН ҚЫТАЙ ТІЛІНЕ АУДАРМАСЫНДАҒЫ АУДАРМА ҚАТЕЛЕРІ МЕН СӘЙЕЛСІЗДІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

*Цао Мэнди¹, Казыбек Г.К.²

*^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Аннотация. Аударма – ұзақ тарихы бар мәдениетаралық қарым-қатынас қызметі. Әрбір аудармашының ұмтылатын мақсаты – бастапқы мәтіннің мағынасын шынайы әрі дәл жеткізу. Бірақ көркем аударма тәжірибесінде аударма қателері құбылысы әртүрлі себептерге байланысты жиі туындайды. Қазіргі тіл білімі мен аударматануда аударма қателерінің типологиясы тақырыбына жалпы қабылданған көзқарас жоқ. Бұл мақала аударма қателерінің бар классификацияларын қарап шығуға және қорытындылауға және аударма қателерінің негізгі түрлерін көрсетуге тырысады. Мақалада аударма қателері мен сәйкессіздіктерінің анықтамасы мен жіктелуін түсіндіру негізінде орысша-қытайша өзара аударма процесіндегі әртүрлі жағдайларда аударма қателері талданады, себептері мен стратегиялары зерттеледі. Автор аудармадағы қателер мен сәйкессіздіктердің себебі орыс-қытай тіліндегі айырмашылықтарда жатыр деп есептейді, мысалы: морфология, семантикалық екіұштылық және прагматикалық күрделілік және т.б. Демек, аудармадағы қателер мен сәйкессіздіктерді зерттеу аударматану ғылымының дамуына ықпал етеді. Бұл жұмыста біз қытай және орыс жазушыларының шығармаларынан алынған материалдар негізінде аударма қателерін зерттеуге тырысамыз.

Бұл зерттеудің өзектілігі оның Ресей мен Қытай арасындағы айырмашылықтарға байланысты аударма қателерінің маңызды және аз зерттелген саласына бағытталғанымен анықталады.

Бұл жұмыста қолданылған зерттеу әдісі: түпнұсқа мен аударма мәтіндерін салыстырмалы талдау, лингвистикалық-мәдени логикалық талдау әдісі, контекстік талдау әдісі.

Соңында мен өзімнің оқу тәжірибемнің негізінде тәжірибелі аудармашыларға сындарлы ұсыныстар мен ойлар бердім. Осы мақалада ұсынылған зерттеу орыс-қытай аудармашылары үшін анықтамалық ақпарат бола алады деп үміттенемін.

Тірек сөздер: аударма қателері, сәйкессіздік, көркем әдебиет, бастапқы тіл, аударма тілі, талдау, әдейі қате аудару, әдейі қате аудару

RESEARCH OF TRANSLATION ERRORS AND INCONSISTENCIES IN THE TRANSLATION OF AN ARTWORK FROM RUSSIAN INTO CHINESE

*Cao Mengdi¹, Kazybek G.K.²

^{1,2}al-Farabi Kazakh National University, Almaty Kazakhstan

Abstract. Translation is an intercultural communication activity that has a long history. The goal that every translator strives for is to truthfully and accurately convey the meaning of the source text. But in the practice of literary translation, the phenomenon of translation errors often arises due to various reasons. In modern linguistics and translation studies there is no generally accepted point of view on the subject of the typology of translation errors. This article attempts to review and summarize the existing classifications of translation errors and to highlight the main types of translation errors. Based on the explanation of the definition and classification of translation errors and inconsistencies, the article analyzes translation errors in various situations in the process of Russian-Chinese mutual translation, exploring the causes and strategies. The author believes that the reasons for translation errors and inconsistencies lie in the differences in the Russian-Chinese language, for example: morphology, semantic ambiguity and pragmatic complexity, and so on. Consequently, the study of translation errors and inconsistencies contributes to the development of translation studies. In this work we are trying to study translation errors based on materials taken from the works of Chinese and Russian writers

The relevance of this study is determined by its focus on the important and understudied area of translation errors due to differences between Russia and China.

The research method used in this work: comparative analysis of the original and translation texts, the method of linguistics-cultural logical analysis, the method of contextual analysis.

In the end, based on my own learning experience, I provided constructive suggestions and thoughts for practicing translators. I hope that the research presented in this article can serve as reference information for practicing Russian-Chinese translators.

Keywords: Translation errors, inconsistency, fiction, source language, target language, analysis, unintentional mistranslation, intentional mistranslation

Статья поступила: 09.09.2023

Информация об авторах:

Цао Мэнди – PhD докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,

e-mail: 1103891261@qq.com*

Казыбек Гульмира Кудайбергеновна – кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, e-mail: Kazybek_68@mail.ru*

Авторлар туралы мәлімет:

Цао Мэнди – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: 1103891261@qq.com

Казыбек Гүлмира Кудайбергенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: Kazybek 68@mail.ru

Information about the authors:

Cao Mengdi – doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: 1103891261@qq.com

Kazybek Gulmira Kudaibergenovna – Candidate of Philological Sciences, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: Kazybek 68@mail.ru

**3 БӨЛІМ.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
PART 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF
FOREIGN LANGUAGE TEACHING**

УДК 378.147:81”36

МРНТИ 14.25.09

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.025>

**ПРЕПОДАВАНИЕ ГРАММАТИКИ ИНОСТРАННОГО
ЯЗЫКА ЧЕРЕЗ КОММУНИКАТИВНЫЙ ИГРОВОЙ ПРОЕКТ
«AENGIME»**

* Малгаждарова Д.А.¹, Кенжетаева Г.К.²

*^{1,2}ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Аннотация. Данное исследование посвящено решению проблем, связанных с преподаванием английского языка как иностранного (EFL) в Казахстане, особенно в части обучения грамматике и вовлеченности студентов. Традиционный дедуктивный подход к преподаванию грамматики оказался недостаточным, что привело к низкой мотивации и слабому усвоению материала у студентов. Для преодоления этих трудностей в статье представлен проект “Aengime”, который включает элементы геймификации в методику коммуникативного обучения языку (CLT). Основная цель исследования – предложить альтернативное решение, которое улучшит усвоение грамматики и повысит мотивацию студентов за счет интеграции коммуникативных заданий с игровыми элементами. Проект “Aengime” разработан с учетом различных стилей обучения (кинестетический, визуальный, аудиальный) и уровней подготовки, что позволяет учащимся активно участвовать в учебном процессе. Методология исследования основывается на коммуникативном подходе, дополненном игровыми заданиями, такими как карточные игры и ролевые упражнения, которые помогают закреплять грамматические конструкции через взаимодействие. Исследование подчеркивает, что такая методика способствует увеличению вовлеченности студентов и улучшению понимания грамматики. Основные результаты показывают,

что студенты, участвовавшие в проекте “Aengine”, продемонстрировали значительное улучшение как в мотивации к обучению, так и в применении грамматических правил в реальных ситуациях. Ценностью проведённого исследования является применение искусственного интеллекта, онлайн игр и настольных игр вместе, что является новшеством и вносит вклад в развитие методики преподавания иностранных языков. Практическая значимость исследования заключается в его потенциале изменить подходы к преподаванию EFL, сделав обучение более увлекательным и эффективным. Материалы исследования апробированы и внедрены в образовательный процесс одного из вузов Астаны.

Ключевые слова: TEFL, коммуникативный метод, игровое обучение, стиль обучения, разноуровневое обучение, грамматика, искусственный интеллект, настольные игры

Введение

Для успешной адаптации к современной образовательной среде казахстанские учителя прибегают к применению коммуникативного метода обучения языку (Communicative Language Teaching), рассматриваемого как эффективный подход в образовании. Наблюдается изменение подхода к преподаванию: от традиционного уклонения, где в центре внимания находился учитель, к более акцентированному на учащемся, где учитель выступает в роли наставника. Поэтому необходимо модифицировать учебный материал, чтобы соответствовать потребностям обучающихся.

Эта тенденция соответствует политике Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, которое установило новую цель преподавания английского языка. Особое внимание уделяется развитию коммуникативной компетенции, особенно в областях науки, технологий и техники [1]. При таком подходе студенты могут выучить английский быстрее, потому что они становятся более расслабленными и менее боязливыми, более творческими и готовыми идти на риск в употреблении языка. В статье подробнее рассматривается авторский игровой проект “Aengine”, который основан на принципах данного метода и нацелен на улучшение грамматики через проработку упражнений, для улучшения навыков разговорной речи.

Существуют определенные трудности в изучении английского языка, так как английский не является родным или вторым языком, а преподавание в сфере образования и управления ведется не на английском языке, за исключением некоторых учреждений. Для этого используется аббревиатура English as a Foreign Language (EFL) для описания изучения английского языка не носителями языка в странах, где английский не является доминирующим языком.

Многие люди не подвергаются воздействию естественной языковой среды, что создает определенную трудность при практическом применении английского языка. Вот почему преподавание грамматики является предметом постоянных дебатов среди заинтересованных сторон, включая преподавателей и учащихся английского языка, исследователей и практиков. Некоторые утверждают, что грамматике не нужно уделять особое внимание при овладении языком. Дети осваивают родной язык сознательно не изучая правила расположения слов, но при этом способны эффективно общаться с другими людьми. Однако, Н. Хомский подчеркивал, что лингвистические элементы, такие как лексика, синтаксис, фонология и морфология, являются ключевыми аспектами овладения языком [2]. По словам Дж. Ричардса и В. Ренандия [3], эффективное использование языка требует от учащихся овладения навыками грамматики, которые облегчают организацию слов и сообщений. Они заявляют, что «без хороших навыков грамматики языковое развитие учащихся будет серьезно ограничено», подчеркивая важность понимания основных требований языковой грамматики. Эти знания необходимы для точной и эффективной передачи идей и сообщений. Б. Азар подчеркнул важность преподавания грамматики, утверждая, что грамматика помогает учащимся раскрыть природу языка и предсказать их способность ясно говорить, слушать, читать и писать. Кроме того, Б. Азар утверждал, что без грамматики у нас остаются только разрозненные звуки и слова. Использование только выражений и изображений для передачи смысла. Учащиеся EFL не могут эффективно общаться, не овладев грамматикой [4, с. 11-12].

Тем не менее, в условиях высших учебных заведений Казахстана, где преподавание английского как иностранного языка (EFL) имеет решающее значение, существует постоянная проблема, связанная с дедуктивным и несистематическим подходом к преподаванию грамматики. Это распространенная проблема, с которой сегодня сталкиваются многие педагоги. Поэтому мы глубоко убеждены, что совершенствование грамматических навыков базируется, прежде всего, на тренировке коммуникативных навыков. У обучающихся расширяется словарный запас и объединяют его в ходе парной или групповой.

В связи с тем, что особое внимание в образовании уделяется развитию коммуникативной компетенции согласно политике Министерства науки и высшего образования РК, особенно в областях науки, технологий и техники [1], происходит переход от традиционных форм ведения занятий в сторону новейших технологий. Центром внимания становятся ученики, а не учитель. Существует ряд проблем, которые встают перед современным учителем с точки зрения преподавания грамматики. Одна из них, это искусственная языковая среда. Учителю необходимо создавать

дополнительные условия для учащихся для более полного погружения в языковое обучение. Другая проблема связана с дедуктивным и несистематическим подходом к преподаванию грамматики. Нет единого правильного формата преподавания грамматики, из-за этого учителям часто не хватает профессиональных компетенций, чтобы эффективно доносить материал до учащихся. Другой распространённой проблемой при изучении английского языка является низкая вовлеченность учащихся в образовательный процесс, что влияет на их мотивацию в обучении. Немаловажный аспект, усложняющий процесс обучения является необходимость адаптировать учебный материал в условиях разноуровневого обучения, когда у учащихся разные языковые уровни, интересы, стиль обучения, прошлый опыт и готовность к обучению. Цель данной статьи – предложить альтернативное решение на данные проблемы в виде образовательного проекта на основе авторских коммуникативных игр “Aengime”, включающий настольные, карточные и онлайн игры. Данные игры адаптированы к разным стилям изучения английского языка в условиях разноуровневого обучения: аудиальный, кинестетический, визуальный и вербальный. Благодаря синтезу различных упражнений, построенных на коммуникативной методике с элементами геймификации, научная новизна исследования абсолютно уникальна. Объектом исследования являются студенты 1 курса STEM направления одного из вузов Астаны. Образовательный проект “Aengime” успешно апробирован среди студентов и внедрён в образовательный процесс. Предметом исследования является авторский игровой проект “Aengime”. Гипотеза исследования состоит в том, что данный проект поможет учащимся улучшить их грамматику и мотивацию к обучению с учетом дифференциальных подходов в обучении.

Описание материалов и методов

В нашем исследовании был описан разработанный нами метод “Aengime”, используемый в обучении грамматике на занятиях английского языка. Данный метод может быть characterized как квинтэссенция коммуникативного метода, игрового обучения, дифференцированного обучения и цифровых инструментов. При этом также уделяется большое внимание развитию грамматики, говорения, слушания, чтения и письма. Проект “Aengime” зарегистрирован как «ноу-хау» патентным ведомством Казахстана и считается авторской интеллектуальной собственностью.

Результаты и обсуждение

В основе методики, которая лежит в играх “Aengime” стоит коммуникативный метод. CLT – это метод, который уделяет особое внимание использованию и практике английского языка в ясных и

реалистичных ситуациях, в которых учащиеся лично участвуют в изучении языка. При таком функциональном подходе цель каждого урока – научиться что-то делать. Конкретные виды деятельности включают языковые игры, ролевые игры, песни, создание диалогов, интервью, опросы и задачи по решению проблем.

Представленный в 1970-х годах метод получил мировое признание в связи с растущей потребностью изучающих язык приобретать практические коммуникативные навыки. Однако, несмотря на его широкое распространение, остаются серьёзные проблемы из-за несоответствия этого метода традиционным методам обучения. Известному лингвисту Д. Нунану [5] приписывают значительную популяризацию коммуникативного преподавания языка (CLT) сегодня. Он уделяет особое внимание обучению общению посредством взаимодействия с использованием подлинных материалов и личного опыта, соединяя уроки в классе с обучением в реальном мире. Его методы преподавания английского языка были тщательно изучены и приняты преподавателями во всем мире. Д. Нунан подробно раскрывает использование ролевых игр, опросов, интервью и игр для улучшения изучения языка, стремясь сделать этот процесс быстрее и приятнее. В 1980-х и 90-х годах многочисленные преподаватели английского языка, прошедшие обучение CLT, из Великобритании и Северной Америки, преподающие за рубежом, внедрили коммуникативный/интерактивный подход на различных уровнях образования в разных странах.

Некоторые страны включили коммуникативный подход в свою национальную политику в области образования, сосредоточив внимание на совершенствовании методов преподавания английского языка для развития коммуникативных навыков учащихся, а не исключительно на сдаче экзаменов. По словам Г. Иргалиевой и Р. Бантела [6, с.121], этот сдвиг в использовании языка стал центральной темой на встречах TESOL в Центральной Азии и стал темой многих научных статей в Казахстане. По нашему мнению, несмотря на признание эффективности CLT, практические проблемы, такие как большие размеры классов, трехсменный режим обучения, разный образовательный уровень, интересы, стиль обучения, готовность к обучению учащихся, недостаточная подготовка педагогов и многие другие проблемы препятствуют широкому внедрению метода.

Как следствие, это негативно сказывается на общей мотивации к обучению. В своей практике мы столкнулись с тем, что ученикам очень часто не хватает мотивации к обучению, они не вовлечены в образовательный процесс и для них утомительно находиться в классе. Ву, который занимался влиянием цифровых мобильных игр на изучение английского языка [7, с. 209] подтверждает это мнение, выявив два

фактора, а именно отсутствие адекватных условий обучения и мотивации, которые негативно влияют на результаты изучающих язык.

Следуя каждому этапу планирования урока согласно схеме традиционного метода «Презентация – Практика – Воспроизведение» (Presentation – Practice – Production), урок грамматики можно объединить с уроком разговорной речи в увлекательной форме. В данной модели учитель все объясняет сам и на этапе презентации акцент делается на грамматическую форму. Понимание грамматики происходит на этапе практики. Полное усвоение происходит на этапе воспроизведения, которое является мостиком между правилами грамматики и использованием аутентичной речи. На этом этапе могут быть использованы игровые упражнения “Aengime” в группах. В результате коммуникативный подход представляет собой не только творческий, но и структурированный метод преподавания английского языка.

На этапе презентации правил, чтобы заменить традиционный дедуктивный подход объяснения правил с учебником, мы предлагаем индуктивный подход – *inductive approach*, который используется в коммуникативной методике, когда главный акцент при презентации делается на смысле и живых примерах использования грамматики, а затем на грамматическую форму и формулу. Необходимо сделать так, чтобы учащийся сам осознал использование грамматики через контекст, а не получал готовое правило, тогда интерес и понимание грамматики будет усиливаться. Е.Волд описывает это так: «студенты лучше всего запоминают то, что сами узнали, когда они учатся искать закономерности в языке и формировать гипотезы о языке, возможно, основанные на предыдущем опыте изучения языка и знаниях о других языках» [8, с. 125-138]. Таким образом, понимание грамматики происходит быстрее на этапе презентации материала.

К примеру, в презентации через QR код к играм “ Aengime” включены линии с временами и примерами, которые помогают наглядно понять смысл использования временных форм. А уточняющий вопрос на проверку (Concept Check Question) заставляет учащегося мыслить и познавать грамматику осознанно. К примеру: «Какое действие произошло в начале, а какое после?».

Следующим фактором, влияющим на эффективность изучения грамматики английского языка является стиль обучения учеников в разноуровневом пространстве. Тематика разноуровневого обучения сегодня актуально исследуется в Казахстане. Важность учитывания дифференцированного подхода и стиля обучения подтверждается одной из самых ярких сторонниц «разноуровневого подхода» К. Томлинсон. Ее работа над дифференциацией охватывает период с середины 1990-х годов по настоящее время. Она утверждает, что в дифференциации «весь

класс, малая группа и индивидуальные мероприятия, а также учителя используют время, пространство, материалы и стратегии обучения гибкими способами для решения различных задач под потребности обучающегося» [9, с. 26-30]. Она также утверждает, что классы должны быть сообществами, в которых голоса студентов будут услышаны. Излагая цели дифференциации, К.Томлинсон утверждает, что учителям необходимо укреплять доверие в классе, чтобы создать среду, в которой учащиеся заботятся о работе, которую они выполняют.

Учителя должны понимать, что некоторым учащимся нравится учиться индивидуально, другим нравится учиться в совместной деятельности, а некоторые хорошо взаимодействуют со сверстниками при изучении чего-либо.

Х. Браун [10] определяет стили обучения как способ которым люди воспринимают и обрабатывают информацию в учебных ситуациях. Он утверждает, что предпочтение стиля обучения определяет выбор определенной обучающей ситуации.

Многие считают, что стили обучения являются одним из факторов успеха в высшем образовании. Сбивающие с толку исследования и, во многих случаях, применение теории стилей обучения породили множество методов, используемых для классификации стилей обучения. В настоящее время не существует единого общепринятого метода, но в качестве альтернативы используются несколько потенциальных шкал и классификаций. Большинство этих шкал и классификаций скорее похожи, чем различны, и сосредоточены на экологических предпочтениях, сенсорных модальностях, типах личности или когнитивных стилях.

В своей работе мы опирались на модель Н.Флеминга [11], который предложил четыре модели, отражающие взаимодействие студентов и преподавателей, и назвали их моделью VARK. VARK – это аббревиатура, означающая visual (визуальный), audial (слуховой), read/write (вербальный) и kinaesthetic (кинестетический). Эта модель кажется более жизнеспособной, поскольку с середины марта до середины сентября 2006 года у Флеминга было более 180 000 человек, обучающихся по модели VARK онлайн. Флеминг гарантировал, что обучающиеся-визуалы имеют склонность использовать визуализированные методы для своего обучения, такие как использование стратегий, которые состоят не просто из простых слов, а скорее с использованием таких вещей, как графики, диаграммы, символы, контуры, изображения и т.д. Флеминг твердо убежден, что аудиальные ученики лучше всего учатся, слушая примеры, обучаясь посредством лекций, дискуссий, записей и т.д. Он также предполагает, что тактильно/кинестетическим учащимся нравится учиться посредством вовлечения, например, физического взаимодействия.

Отталкиваясь от принципов коммуникативной методики [6], мы решили добавить больше практических игровых упражнений на занятиях, где студенты получают навыки общения из контекста ситуации, а не из правил как в классической грамматико-переводческой методике. Также было важно объединить в себе разные типы упражнений, которые подходят для разных стилей обучения. Ниже будет более подробно раскрыт термин геймификации и его использование в обучении.

Интерес к интеграции геймификации в классы EFL сейчас имеет большую актуальность. Согласно исследованию Г. Ниязовой, запрос на «геймификация в образовании» на сайте www.scopus.com в первой тройке по публикациям в базе данных в странах: Испания-566, США-549, United Kingdom-267. В Казахстане в данном направлении зафиксировано общее количество публикаций – 15. Статьи были опубликованы в период с 2017 по 2022 год [12, с.250-255]. Проанализировав данную статью, мы предполагаем, что это связано со стремительным развитием онлайн образования в Казахстане и необходимостью адаптировать образовательный процесс в комфортной и эффективной форме.

По мнению Вана и Юнг-Чэна, которые занимались внедрением коммуникативных игр по английскому языку в тайваньских начальных школах, игровое обучение (Game-based learning) – это метод улучшения навыков и знаний учащихся посредством игр в цифровой нецифровой среде обучения [13, с. 126].

Термин «геймификация» был представлен программистом Н. Пеллингом в 2002 году и изначально применялся в областях развлечений и маркетинга. В настоящее время этот концепт широко исследуется в сферах педагогики, бизнеса, маркетинга и управления. Это касается не только новых подходов в образовании, связанных с геймификацией, но и общей образовательной практики.

Среди отечественных ученых, занимающихся исследованием моделей геймификации следует выделить Г. Ниязову и С. Алханова, которые согласны с тем, что геймификация улучшает мотивацию студентов. «В результате использования геймификации в образовательном процессе мотивация субъекта уделять больше и лучшее внимание учебной деятельности повышает вероятность достижения образовательной цели. Геймификация коренным образом меняет способ организации этой деятельности, сохраняя содержание образовательной деятельности неизменным, и имеет возможность охватить все этапы обучения» [12, с. 250-255].

Немаловажный вклад в исследование применения геймификации среди дошкольного образования в Казахстане внесли А. Жакупова и С. Еркебаева. Они дали следующее определение геймификации и на основе своего исследования выделили преимущества этого процесса:

«Геймификация – популярное направление целенаправленного использования различных компьютерных и мобильных сервисных приложений с игровой механикой. Жизненные навыки человека (познавательные, физические, эмоциональные и социальные) развиваются в раннем возрасте, то есть в дошкольном возрасте. Поэтому в этот период предоставление качественного образования путем создания приятной среды обучения для детей и обеспечение правильного развития ценностей в формировании личности обеспечивает качественное будущее. Формирование понятия «геймификация» в образовании можно определить как интеграцию образовательной деятельности. Преимущество геймификации в том, что помимо качественного образования она способствует развитию критического мышления, креативности, навыков работы в команде и общения, повышает мотивацию» [14, с. 200].

Таким образом, мы можем сказать, что игры можно легко применять, когда это необходимо и уместно во время урока, например, игры можно использовать для разминки, обучения новым структурам или повторения предыдущих языковых моментов, также использовать в качестве последующих действий для завершения занятия. Это приспособление во многом помогает учащимся в обучении, например в запоминании новых слов или эффективной отработке новых грамматических структур в классе. Наконец, игры или игровая деятельность выстраивают межличностные отношения среди учащихся.

Улучшение грамматических навыков через использование игр и учета стилия обучения учащихся основывается на исследовании Р. Лондона, который смог повысить грамматическую компетентность учащихся 7 класса в одной из филиппинских школ с помощью упражнений, учитывающих стиль учащихся. Он призывает учителей использовать нетрадиционные упражнения и использовать разнообразные формы обучения. «В результате исследования выяснилось, что стили обучения влияют на грамматическую компетентность учащегося с точки зрения морфологии и синтаксиса. Знание стилей обучения поможет преподавателям языка планировать различные языковые занятия, которые будут сосредоточены не только на традиционных стратегиях и подходах при обучении грамматике. В конце концов, учителям необходимо найти новые способы активировать уже имеющиеся знания и мотивировать учащихся изучать различные структуры грамматики и словарного запаса» [15, с. 1017-1032].

Казахстанский ученый Г.Иргалиева в своем исследовании среди студентов одного из вуза Казахстана также подчеркнула важность знакомства со студентами и их различными стилями обучения. Она использовала несколько другую типологию стилей (визуальный,

слуховой, тактильный или их комбинация). Она определила, что они уже знают, и области, в которых у них могут быть недостатки. Ее план урока соответствовал всей группе в классе, но она вносила необходимые изменения, чтобы учесть учеников, которые испытывали трудности, а также тех, кто был более опытным, тем самым проводя дополнительную дифференциацию по уровню обучения [7, с.121].

Учитывая проблемы бессистемного изучения грамматики, сложности адаптации материала по разным стилям обучения и отсутствием мотивации к учебе, авторы рассмотрели международный опыт методов геймификации как наиболее эффективное решение и разработали собственный коммуникативный игровой обучающий проект “Aengime”, призванный помочь учащимся повысить эффективность обучения, их грамматические навыки посредством взаимодействия в группах во время практической части урока. Мы предлагаем учителям использовать игры, чтобы вовлечь учащихся в усвоение грамматики через групповые разговорные игры.

Через образовательные игры “ Aengime” на занятии создается дружелюбная атмосфера, поскольку каждый из участников может быть услышан, его мнение важно, а также учитываются индивидуальные потребности обучения как один из элементов разноуровневого обучения. Как следствие, это ведет к повышению мотивации к обучению, так как учащиеся получают много позитивных эмоций. При создании дизайна игр учитывались стили обучения по модели Флемминга “VARK” [11].

Для кинестетиков, кому важны тактильные ощущения, существует игровое поле и раздаточные карточки с тематическим дизайном, которые они могут держать в руках. Таким учащимся важно ощущать, что они изучают, а не абстрактно представлять полученную информацию. Карточки имеют глянцевую поверхность и приятны на ощупь, могут использоваться в виде подсказок, если студент забыл грамматическую формулу, что дает ему больше уверенности в своих силах.

Так как учащимся – кинестетикам важны упражнения с физическим взаимодействием, мы предлагаем использовать с ними игры – эстафеты. Есть три типа заданий с карточками. В первой категории даны вопросы на использование условных предложений и времен английского языка, во второй группе даны слова с переводом и в третьей группе даны изображения известных личностей Казахстана и мира. Учащиеся делятся на две команды и должны на скорость ответить на вопросы в карточках, дать перевод слова либо дать описание человека на карточке на английском и отгадать его личность. При этом, чтобы получить карточку, участнику нужно добежать определенное расстояние до нее, ответить на вопрос, и только тогда следующий за ним участник может бежать. Например, учащиеся в начале могут выучить прилагательные,

описывающие человека с помощью карточек на английском и казахском языках. Далее, используя закрытые вопросы такие как: "Is he a singer?" (Он певец?) "Is he from Kazakhstan?" (Он из Казахстана?) "Is he tall?" (Он высокий?) "Is he talented?" (Он талантливый?) узнать личность человека. Если узнать человека не получается, можно спросить открытый вопрос: "What is he famous for?" (Почему он стал известен?). Ответом могут быть участники Великой Отечественной Войны такие как Касым Кайсенов или Хиуаз Доспанова; певцы Куляш Байсеитова или Димаш Кудайберген; а могут быть всемирно известные личности как Вольфганг Моцарт, Стив Джобс или Мария Кьюри. Таким образом, занятие английского языка можно интегрировать с занятием по истории, когда учащиеся могут изучать биографии известных людей и расширять свой кругозор.

Согласно Н. Флеммингу [11], аудиалы лучше всего учатся, когда слышат примеры и участвуют в дискуссиях. В играх есть возможность слушать своих соседей, перенимать их речь, общаться с ними, а также прослушивать правильное произношение слов через программу Quizlet, отсканировав QR код, и проверить себя.

Для визуалов важно зрительное сопровождение через диаграммы, картинки, символы. Для них существуют визуальные формулы, временные линии на презентации по теме. Также существуют иллюстрации с тематикой космоса, планетами и ракетами о будущих временах, иллюстрации известных личностей, глаголы с изображением людей, вовлечённых в это действие. Есть слова с иллюстрациями описания человека с прилагательными внешности, характера, национальности, существительные профессий и частей тела. Все изображения сгенерированы искусственным интеллектом и адаптированы под казахстанские реалии жизни, чтобы подчеркнуть национальную культуру и уникальный колорит нашего общества. Дополнительно можно пройти онлайн игру через вебквест через QR код, разработанный на сайте joyteka.com, где любители визуального контента должны ответить на 5 вопросов по грамматике, чтобы суметь выйти из комнаты и закончить задание. Например, первая игра "Aengime" создана чтобы тренировать Present Simple. В квест игре есть комната, в которой находятся предметы. Необходимо двигать разные предметы с заданиями, чтобы выйти из комнаты. К примеру, вы открыли стол и там есть записка с вопросом на заполнение пропуска: " __ you like to read?" Нужно вписать правильный вспомогательный глагол в нужной временной форме. Обучающийся может отодвинуть коврик, занавеску или шкаф, за которым может быть новое задание.

Коммуникативный метод оказался наиболее подходящим для разработки коммуникативного игрового обучающего проекта "Aengime" по своим принципам и основным особенностям. Согласно Д. Нунану

[6], одним из базовых принципов коммуникативного метода является аутентичность материалов. Учебные материалы создаются так, чтобы отражать реальные ситуации общения, в которых студенты могут применять свои языковые навыки. Все карточки в играх “Aengime” содержат актуальные вопросы из реальной жизни. Например, на флеш-карточках, которые прилагаются к настольным играм, есть актуальные, близкие к жизни, практически ориентированные вопросы, такие как: «Как ты проводил свои каникулы?» с использованием Past Simple; «Вы занимаетесь каким-нибудь проектом в этом месяце?» с использованием Present Continuous; «Изменились ли ваши цели к тому времени, когда вы стали старше?» с использованием Past Perfect.

Следующим немаловажным принципом является принцип взаимодействия, когда учебный процесс способствует развитию ученического взаимодействия на английском языке. Например, в проекте “Aengime” люди работают группами максимум 8 человек. Это снижает уровень тревожности, поскольку они работают среди сверстников, а учитель играет роль посредника и инструктора. Сначала проводится взаимная коррекция среди учащихся. мониторинга работы преподаватель может добавить свою обратную связь.

Заключение

В данной статье мы постарались отобразить самые актуальные проблемы по изучению грамматики английского как иностранного языка в Казахстане такие как: сложность применения знаний на практике, бессистемный подход к обучению, сложность учета дифференцированного подхода, в особенности адаптивирования материала под стиль обучения учащихся, а также отсутствие мотивации к обучению. Геймифицированный проект “Aengime” был предложен в качестве решения данных проблем на основе коммуникативной методики обучения, основанной на принципах аутентичности материала и принципе взаимодействия с окружающими, обеспечивая наглядные примеры для преподавания и увеличивая эффективность усваиваемости материала. Данный проект может быть использован для повышения квалификации педагогов в использовании альтернативных методов TEFL и включен в школьную и университетскую программу.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Перспективы образовательной политики Казахстана. – 2018. <https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/article/details/137425?lang=en>.

[2] Chomsky N. Syntactic structures Mouton. Second edition with an introduction by Lightfoot. – 2002. – 136 p.

[3] Richards J.C. & Renandya W.A. *Methodology in Language Teaching: An Anthology of Current Practice*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 422 p.

[4] Azar B. *Grammar-Based Teaching: A Practitioner's Perspective*. TESL-EJ. – 2007. – № 11(2). – P.1- 12. <http://www.teslej.org/ej42/a1.pdf> April 2019

[5] Nunan D. *Language teaching methodology: A textbook for teachers*. – London: Prentice Hall, 1991. – 264 p.

[6] Irgalieva G.H., Bantel' R. *Teaching Communicative English at the University: Kazakh and American Experience of Teaching* // *Vestnik KazNPU im. Abaja, serija «Pedagogicheskie nauki»*. – 2020. – №1(65). – S.121.

[7] Wu C. J., Chen G. D. & Huang C. W. *Using digital board games for genuine communication in EFL classrooms* // *Educational Technology Research and Development*. – 2014. – № 62(2). – P. 209 – 226. doi:10.1007/s11423-013-9329-y

[8] Vold E. T. *Meaningful and contextualised grammar instruction: What can foreign language textbooks offer?* // *The Language Learning Journal*. – 2020. – T. 48. – № 2. – P. 133-147.

[9] Tomlinson C., Brimijoin K., Narvaez L. *The differentiated school: Making revolutionary changes in teaching and learning*. – ASCD, 2008. – S. 26-30.

[10] Brown H. D. *Principles of language learning and teaching: A course in second language acquisition*. – Pearson, 2014. – 394 p.

[11] Fleming N., and Baume, D. (2006) *Learning Styles Again: VARKing up the right tree!* Educational Developments, SEDA Ltd, Issue 7.4, Nov. 2006, P. 4-7.

[12] Ниязова Г. Ж. *Модели геймификации и ее потенциал в образовании* // *Молодой ученый*. – 2023. – № 10 (457). – С. 250-255. <https://moluch.ru/archive/457/100644/>.

[13] Wang Y. *Using Communicative Games in Teaching and Learning English in Taiwanese Primary Schools* // *Journal of Engineering and Education*. – 2010. – № 7(1). – P. 126-142.

[14] Жакупова А., Еркебаева С., Каримова Р., Тезел Шахин Ф. *Білім берудегі геймификация: қолдану мәселелері және дамыту перспективалары*// *Педагогика және психология*. – 2022. – № 4(53). – Б. 198-207. <https://journal-pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/1278>.

[15] London R. F. *Using Differentiated Learning Activities to Improve Student's Grammatical Competence* // *East Asian Journal of Multidisciplinary Research*. – 2022. – Т. 1. – №. 6. – P. 1017-1032.

REFERENCES

- [1] Perspektivy obrazovatel'noj politiki Kazahstana [The perspectives of educational policy of Kazakhstan]. – 2018. <https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/article/details/137425?lang=en>. [in Rus].
- [2] Chomsky N. Syntactic structures Mouton. Second edition with an introduction by Lightfoot. – 2002. – 136p.
- [3] Richards J.C. & Renandya W.A. Methodology in Language Teaching: An Anthology of Current Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 422 p.
- [4] Azar B. Grammar-Based Teaching: A Practitioner's Perspective. TESL-EJ. – 2007. – № 11(2). – P.1- 12. <http://www.teslej.org/ej42/a1.pdf> Retrieved April 2019
- [5] Nunan, D. Language teaching methodology: A textbook for teachers. – London: Prentice Hall, 1991. – 264 p.
- [6] Irgalieva G.H., Bantel' R. Teaching Communicative English at the University: Kazakh and American Experience of Teaching // Vestnik KazNPU im. Abaja, serija «Pedagogicheskie nauki». – 2020. – №1(65). – S.121.
- [7] Wu C. J., Chen G. D., & Huang C. W. Using digital board games for genuine communication in EFL classrooms // Educational Technology Research and Development. – 2014. – № 62(2). – P. 209 – 226. doi:10.1007/s11423-013-9329-y
- [8] Vold E. T. Meaningful and contextualised grammar instruction: What can foreign language textbooks offer? // The Language Learning Journal. – 2020. – T. 48. – №. 2. – P. 133-147.
- [9] Tomlinson C., Brimijoin K., Narvaez L. The differentiated school: Making revolutionary changes in teaching and learning. – ASCD, 2008. – P. 26-30.
- [10] Brown H. D. Principles of language learning and teaching: A course in second language acquisition. – Pearson, 2014. – 394 p.
- [11] Fleming N., and Baume D. Learning Styles Again: VARKing up the right tree! // Educational Developments. – SEDA Ltd, 2006. – Issue 7.4, Nov. 2006. – P. 4-7.
- [12] Nijazova, G. Zh. Modeli gejmifikacii i ee potencial v obrazovanii [Models in gamification and its potential in education] // Molodoj uchenyj. – 2023. – № 10 (457). – S. 250-255. <https://moluch.ru/archive/457/100644/> [in Rus].
- [13] Wang Y. Using Communicative Games in Teaching and Learning English in Taiwanese Primary Schools // Journal of Engineering and Education. – 2010. – № 7(1). – P. 126-142.
- [14] Zhakupova A., Erkebaeva S., Karimova R., Tezel Shahin F. Bilim berudegi gejmifikaciya: qoldanu myaseleleri zhyane damytu perspektivalary [Gamification in education: problems of application and development prospects] // Pedagogika zhyane psihologiya. – 2022. – № 4(53). – B. 198-

207. <https://journal.pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/1278> [in Kaz].

[15] London R. F. Using Differentiated Learning Activities to Improve Student's Grammatical Competence // East Asian Journal of Multidisciplinary Research. – 2022. – Т. 1. – №. 6. – P. 1017-1032.

«AENGIME» КОММУНИКАТИВТІК ОЙЫН ЖОБАСЫ АРҚЫЛЫ ШЕТ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫН ОҚИТУ

*Малгаждарова Д.А.¹, Кенжетаева Г.К.²

^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Л.Н. Гумилев, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеу Қазақстанда ағылшын тілін шет тілі (EFL) ретінде оқытумен байланысты қиындықтарды, әсіресе грамматиканы оқытумен студенттердің белсенділігін арттыру мәселелерін қарастырады. Грамматиканы оқытудағы дәстүрлі дедуктивті әдіс жеткіліксіз екендігі дәлелденді, соның салдарынан студенттердің сабаққа деген ынтасы төмендеп, оқу мүмкіндіктерінің нашарлауына әкелді. Осы қиындықтарды жеңу үшін мақалада тілді оқытудың коммуникативтік (CLT) әдістемесіне геймификация элементтерін қосатын «Aengime» жобасы ұсынылып отыр. Зерттеудің негізгі мақсаты – коммуникативті тапсырмаларды ойын элементтерімен интеграциялау арқылы грамматиканы меңгеруді жақсартатын және білім алушылардың ынтасын арттыратын балама шешімді ұсыну. «Aengime» жобасы әр түрлі оқыту стильдерін (кинестетикалық, көрнекі, есту) және оқыту деңгейлерін ескере отырып, студенттерге оқу процесіне белсенді қатысуға мүмкіндік береді. Зерттеу әдістемесі өзара әрекеттесу арқылы грамматикалық құрылымдарды нығайтуға көмектесетін карта ойындары және рөлдік жаттығулар сияқты ойын әрекеттерімен толықтырылған коммуникативті тәсілге негізделген. Зерттеу бұл әдіс білім алушының белсенділігін арттырып, грамматиканы түсінуді жақсартатынын көрсетті. Негізгі нәтижелер «Aengime» жобасына қатысқан студенттердің оқуға деген ынтасында да, грамматикалық ережелерді өмірлік жағдайларда қолдануда да айтарлықтай жақсарғанын көрсетті. Зерттеудің құндылығы – жасанды интеллект, онлайн ойындар мен үстел ойындарын бірге қолдану, бұл жаңашыл әдіс және шет тілдерін оқыту әдістемесінің дамуына ықпал етеді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның EFL оқыту тәсілдерін өзгерту әлеуетінде, оқуды қызықтырақ және тиімді етуде. Зерттеу материалдары сынақтан өтіп, Астанадағы жоғары оқу орындарының бірінің оқу үдерісіне енгізілді.

Тірек сөздер: TEFL, коммуникативті әдіс, ойынмен оқыту, оқу стилі, көп деңгейлі оқыту, грамматика, жасанды интеллект, үстел ойындары

TEACHING FOREIGN LANGUAGE GRAMMAR THROUGH THE COMMUNICATIVE GAME-BASED PROJECT «AENGIME» AMONG STUDENTS

*Malgazhdarova D.A.¹, Kenzhetaeva G.K.²

^{*1,2} ENU named after. L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan,

Abstract. This study aims to address the challenges of teaching English as a Foreign Language (EFL) in Kazakhstan, particularly in terms of grammar learning and student engagement. The traditional deductive approach to grammar teaching has proven to be insufficient, resulting in low motivation and poor learning performance among students. To overcome these challenges, the article presents the “Aengime” project, which incorporates gamification elements into the Communicative Language Teaching (CLT) methodology. The main objective of the study is to propose an alternative solution that will improve grammar learning and increase student motivation by integrating communicative tasks with game elements. The “Aengime” project is designed to accommodate different learning styles (kinesthetic, visual, auditory) and levels of preparation, allowing students to actively participate in the learning process. The research methodology is based on the communicative approach, supplemented by game tasks, such as card games and role-playing exercises, which help to reinforce grammar constructions through interaction. The study highlights that this methodology helps increase student engagement and improve grammar understanding. The main findings show that students who participated in the “Aengime” project demonstrated significant improvements in both their motivation to learn and their application of grammar rules in real-life situations. The value of the study is the use of artificial intelligence, online games and board games together, which is an innovation and contributes to the development of foreign language teaching methods. The practical significance of the study lies in its potential to change approaches to EFL teaching, making learning more engaging and effective. The study materials have been tested and implemented in the educational process of one of the universities in Astana.

Keywords: TEFL, communicative method, game learning, learning style, multilevel learning, grammar, artificial intelligence, board games

Статья поступила: 3 апреля 2024

Информация об авторах:

Малгаждарова Дина Алтаевна – докторант 2 курса специальности: 8D01719 «Иностранный язык: два иностранных языка» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, преподаватель иностранного языка Международного Университета Астана, e-mail: dinamalgazhdarova@mail.ru, orcid 0009-0006-9398-7722

Кенжетаева Гульзира Кабаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранной филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, e-mail: gulken_kz@mail.ru, orcid 0000-0002-9046-353X

Авторлар туралы мәлімет:

Малгаждарова Дина Алтаевна – 8D01719 « Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы бойынша 2 курс докторанты, Астана халықаралық университетінің шет тілі оқытушысы, e-mail: dinamalgazhdarova@mail.ru, orcid 0009-0006-9398-7722

Кенжетаева Гульзира Кабаевна – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ шетел филологиясы кафедрасының доценті, e-mail: gulken_kz@mail.ru, orcid 0000-0002-9046-353X

Information about the authors:

Malgazhdarova Dina Altayevna – PhD Candidate 2nd year specialty: 8D01719 “Foreign language: two foreign languages, ENU named after L.N. Gumilyov, foreign language teacher in Astana International University, e-mail: dinamalgazhdarova@mail.ru, orcid 0009-0006-9398-7722

Kenzhetayeva Gulzira Kabayevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department Foreign Philology, ENU named after L.N. Gumilyov, e-mail: gulken_kz@mail.ru orcid 0000-0002-9046-353X

UDC 371.39

IRSTI 14.85.09

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.026>

**ON THE EFFECTIVE AND ETHICAL USE OF
AI IN ACADEMIC WRITING**

*Hartman Douglas K.¹

¹PhD, Michigan State University, Michigan, the USA
e-mail: dhartman@msu.edu

Abstract. This paper investigates the ethical and effective application of generative AI tools in the realm of academic writing, specifically within the context of graduate education. The study, supported by TUBITAK, was conducted at Gazi University in Ankara, Türkiye, over a ten-week period and involved 24 graduate students. The research framework was structured around a five-phase new literacies model, encompassing the stages of questioning, locating, evaluating, synthesizing, and communicating. Each phase was

supplemented by the use of specific AI tools, including Stormboard, XMind, ScholarAI, and Humata, to assist students in navigating the academic writing process.

A mixed-methods approach was employed, drawing on both quantitative and qualitative data to evaluate the intervention's impact. The quantitative analysis revealed a significant improvement in students' research attitudes, digital literacy skills, and academic writing self-efficacy, indicating a greater confidence in their scholarly abilities. Qualitative data, which includes video recordings, interviews, and written artifacts, is still undergoing analysis, with a hermeneutic approach planned for deeper interpretation.

The study's findings highlight the potential of AI tools to enhance academic writing skills and offer new insights into the integration of technology in higher education. This research contributes to the ongoing discourse on the role of AI in educational contexts and provides a framework for future studies in this area.

Keywords: artificial intelligence, academic writing, new literacies, digital literacy, literature review, intertextuality, education, learning

Introduction

Artificial Intelligence (AI) is rapidly transforming various academic disciplines, fundamentally changing the ways in which research is conducted, published, and disseminated. In this article, we explore our journey of integrating AI tools into academic writing within the context of higher education. Our project, which emerged from a collaboration between scholars at Gazi University in Ankara, Türkiye, sought to investigate how generative AI can be employed both ethically and effectively in academic settings. As an interdisciplinary team, we brought together expertise from diverse fields in education and embarked on a ten-week intervention with 24 graduate students, focusing on the potential of AI to enhance the academic writing process.

We centered our work on the *new literacies* framework, developed by scholar Donald J. Leu, which outlines a five-phase process: questioning, locating, evaluating, synthesizing, and communicating. We adapted this framework to guide our integration of AI tools into the academic writing curriculum, creating a structured yet flexible approach that allowed students to engage deeply with complex scholarly tasks. By aligning each phase of the process with specific AI tools, we aimed to provide a comprehensive learning experience that balanced both the theoretical and practical aspects of academic writing.

In this article, we share an in-depth analysis of the methodologies we employed, the AI tools we utilized, and the preliminary findings of our study. Through a mixed-methods approach, we observed significant improvements

in students' digital literacy, academic writing self-efficacy, and research attitudes. Our discussion not only highlights the transformative potential of AI in academic settings but also raises important questions about the ethical implications and long-term impact of these technologies on scholarly practices. As we reflect on our experience, we invite readers to consider how AI can be harnessed to support and enhance the future of academic writing.

To begin with, there is a question that is currently on the minds of many, particularly those involved in higher education who are engaged in publishing, conducting research, and seeking grant funding for both. The question is: how can we utilize a tool like AI—specifically generative AI—effectively and ethically in academic writing? This is indeed a pertinent question that occupies our thoughts and one that we must confront in the coming days.

To address this question, I spent six months in Türkiye, with generous support from TUBITAK, collaborating with colleagues at Gazi University. Together, we endeavored to design an initiative aimed at providing an initial answer to this complex question. In the following pages, I will organize my reflections into three main areas: first, I will discuss the context of the work we undertook; second, I will elaborate on the specific approach or intervention that we employed with graduate students; and finally, I will present some preliminary results. These three components will structure this discussion, offering insights into the work we accomplished. To describe it in a few words, the main work that we have been able to complete is creating a comprehensive scheme for using AI, a scheme that involves five consecutive stages organized in a linear way. That mental scheme will eventually allow the students to utilize AI effectively and, most importantly, in a proper way while doing their academic writing. The goal was to develop a scheme that would allow the students to become better academic writers, to organize their papers prominently, and to gain confidence in their respective fields.

Let us begin with the context. This project emerged as a result of collaboration with colleagues at Gazi University, located in Ankara, the capital of Türkiye. The project team, including myself, was composed of the following members:

- Prof. Dr. Douglas K. Hartman
- Prof. Dr. Hayati Akyol
- Prof. Dr. Mustafa Yıldız
- Doç. Serkan Düzgün

Although we come from diverse fields within education, we share a common interest in exploring how this new generative tool can be employed both ethically and effectively in academic writing. We worked with approximately 24 graduate students at Gazi University, meeting twice a week over a ten-week intervention. The students came from various regions across

Türkiye, as this map (Figure 1) indicates. This brief overview provides some context for our work.

Figure 1 – Participants of the project, regional dissemination

Methods and materials

In this study, a mixed-methods approach was employed to investigate the impact of AI tools on academic writing among graduate students. The intervention spanned ten weeks and involved 24 students from Gazi University in Türkiye. The new literacies framework, which includes phases of questioning, locating, evaluating, synthesizing, and communicating, served as the foundational structure for the intervention.

Throughout the process, specific AI tools were integrated into each phase: Stormboard and XMind for questioning, Google Scholar and ScholarAI for locating, Humata for evaluating, and various generative tools for synthesizing and communicating ideas. Data collection involved quantitative surveys assessing digital literacy and academic writing self-efficacy, as well as qualitative methods, including video recordings, interviews, and writing samples. Preliminary analysis indicates significant improvements in students’ research attitudes and skills, with data still being analyzed using hermeneutic and interpretive methodologies.

Results and discussion

Now, let us delve into the approach we used. While the details of this intervention are extensive, I will focus on one particular aspect. This aspect relates to the work of a scholar named Donald J. Leu, whose research centers

on a field known as new literacies [1]. I will explore this concept in greater depth.

In essence, the *new literacies* framework involves five phases. The first phase is *questioning*. When individuals engage in literate activities online, whether reading or writing, they often start with a question. We recognized this as analogous to the research process: developing, formulating, and pursuing evidence-based answers to questions. Once a question is posed, there is a process of *locating* or searching for relevant literature. This literature is then *evaluated*, and during the evaluation process, some degree of synthesizing or integration begins.

How does one transform this into a literature review? Finally, there is the *communication* of this work. Communication can occur through writing, but it can also involve speaking or presenting the findings. This simple cycle, derived from the literature, is referred to as the new literacies process. We drew upon this framework to inform our thinking on how to use AI effectively and ethically in academic writing. We adapted this cycle into a more linear format, progressing from questioning, to locating, evaluating, synthesizing, and communicating—allowing those new to the academic writing process to perceive it as a step-by-step procedure (Figure 2).

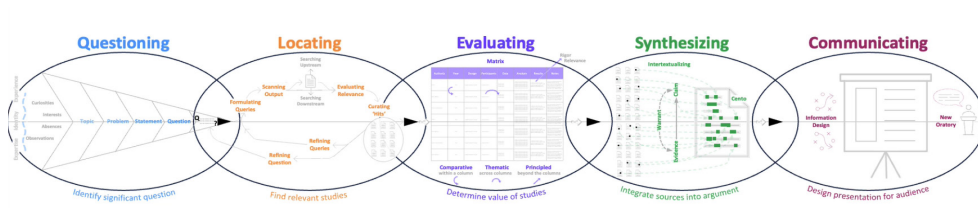

Figure 2 – The linear process of writing an academic work

However, this process was not strictly linear; it also involved iteration and recursion. In other words, while working on one phase of this five-phase process, participants might return to an earlier phase upon realizing the need for further learning or re-evaluating something previously understood. Thus, while the process was presented in a linear fashion, it was inherently recursive. At a general level, this process was quite detailed. While it may be challenging to visualize, I wish to convey that within each of these five phases, there was an underlying process, which we depicted visually.

We dedicated time not only to discussing the overall process in which the students were engaged but also to exploring what actions were necessary within each phase. Subsequently, we aligned each of the five phases of intellectual work with an AI tool. Below the five-phase process are examples of AI tools that we carefully examined, considering their utility and how to use them effectively and ethically. Although there were more tools than those depicted, this provides a conceptual understanding of our approach.

It is worthwhile to examine each of these phases in detail. For the questioning phase, we began by considering the students' lives, experiences, and expertise. This funnel-shaped diagram narrows down to the point where they develop a research question. Certainly, there is back-and-forth movement and recursion within this phase (Figure 3).

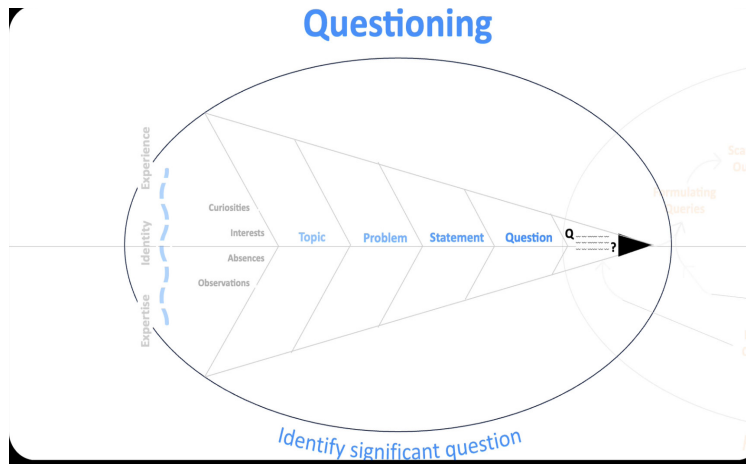

Figure 3 – The Questioning Phase

The questioning phase then transitions into the locating phase, characterized by a clockwise cycle in which students formulate questions, search, and archive relevant materials in EndNote. As they gain more knowledge, they generate different queries for further literature searches.

From the locating phase, students proceed to the evaluation phase, where they assess whether the material is relevant and rigorous (Figure 4). We provided extensive guidance on how this evaluation could be carried out.

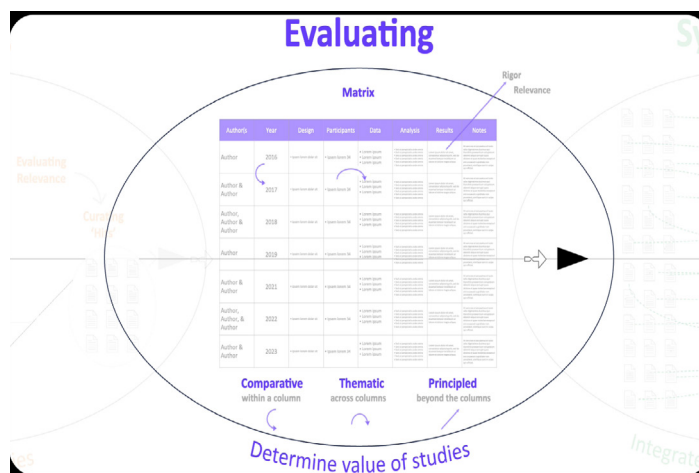

Figure 4 – Evaluating Phase

Following the evaluation phase, the process moves to synthesizing, where students begin to construct an argument—not merely reporting on the literature but integrating it into a coherent argument. Finally, they consider how to communicate their findings, not only through writing but also through oral communication and presentations. Given time constraints, we focused primarily on oral communication of research and literature reviews.

This overview of the five-phase process and the associated details provides insight into our approach. I would now like to provide an example of some of the generative AI tools we utilized. For the questioning phase, we identified two particularly helpful tools: Stormboard and XMind. These tools proved invaluable for generating and refining scholarly ideas.

For the locating phase, we used several tools. Google Scholar was a central resource, as it has been indispensable in recent years. We also utilized databases available through our libraries, such as JSTOR. A newer tool we experimented with was ScholarAI, which was particularly useful because it avoids generating the kind of fabricated and phantom articles that other generative AI tools can produce. Another tool we employed was ResearchRabbit. All of this was connected to a tool for archiving articles and chapters, EndNote, which was provided by the university.

In the evaluation phase, we did not find an ideal generative AI tool for assisting students in critically engaging with the literature and identifying gaps. While tools like ChatGPT and Gemini can be somewhat useful, we aimed to help students visualize where absences in the literature might exist. However, we did find a powerful tool called Humata. This tool allows users to upload a PDF of an article and interact with it—asking questions, requesting more detail, or comparing it to other works. Although Humata comes with a cost, it is highly effective for engaging in dialogue with an article or set of articles, especially when seeking to identify gaps or areas of incongruence among studies.

In the synthesizing phase, we did not identify a particularly effective generative AI tool, though we anticipate that some may become available soon. We discussed the critical thinking required for synthesizing literature. It is not enough to simply report on the literature; one must construct an argument that demonstrates the significance and relevance of the research question and its potential to advance the field. We explored the concept of *intertextuality*, which involves weaving together resources into an argument. We also discussed the literature review as a “cento” or a patchwork of sources. The term “cento” originates from Latin, meaning patchwork, and a literature review is essentially a patchwork of ideas drawn from various sources.

I developed visuals to help the students understand that this patchwork is analogous to a literature review, which synthesizes ideas and resources from different sources. We then examined a literature review together, analyzing how it functions as a cento—an intertextual work that synthesizes other works.

We focused on how arguments are formed and the language that signals this process. This exercise was particularly valuable as it allowed students to see how argument building is achieved.

In the final phase, communicating, we concentrated on how to present this work at conferences or in other professional settings. I will highlight a few tools we used. PowerPoint, for instance, now integrates AI features, allowing presenters to place themselves on the slide rather than being confined to a small corner. This feature is known as Cameo. Another tool we discussed was Copilot. Copilot enables users to upload a paper, such as one intended for a conference, into PowerPoint, and it generates a draft presentation. While not perfect, it provides a solid starting point. If one's visual design skills require enhancement, this tool can assist in creating an initial draft of a presentation. This tool has recently become available, having only been released recently.

After discussing the context and approach, I would like to turn to the data we collected and discuss the preliminary results. Although we are still in the process of analyzing the data, I can share some early findings. This was a mixed-methods study, and we relied heavily on the work of Creswell to design the intervention [2].

Regarding our quantitative data, the analysis conducted thus far indicates that this AI-assisted academic writing intervention, structured around the five phases, had a significant impact on the research attitudes of the graduate students. It boosted their confidence, fostering a sense of “I can do this, and I want to do it.”

The students' digital literacy skills improved markedly, and their academic writing self-efficacy—the belief that “I am a scholar, and these tools assist me in the scholarly writing process”—also increased.

As for the qualitative data, we collected video recordings, interviews, student writing samples, and other artifacts, including several surveys. This data is yet to be fully analyzed, as it will be processed in three phases: transcription, digital preprocessing of all documentation and artifacts, and finally, the interpretive analysis. We plan to employ a hermeneutic analytic process for this analysis.

In summary, this narrative provides an overview of our work on academic writing. While this is a condensed version of a much more detailed account, I hope it offers some valuable insights.

Conclusion

In conclusion, this study demonstrates the profound impact that AI tools can have on the academic writing process within higher education. By integrating AI within the framework of new literacies, the project at Gazi University provided a structured yet adaptable approach to guide graduate students through the complexities of scholarly writing. The five-phase process—questioning, locating, evaluating, synthesizing, and

communicating—served as a foundational model that not only enhanced students' digital literacy and academic self-efficacy but also fostered a more confident and informed engagement with research practices.

The findings underscore the potential of AI to transform academic writing by offering tools that support each stage of the intellectual process. However, the study also highlights the importance of ethical considerations, particularly in ensuring that AI is used responsibly and does not undermine the integrity of scholarly work. While the initial results are promising, they also point to the need for further research, especially in understanding the long-term effects of AI integration on academic practices.

As AI continues to evolve, its role in academia will likely expand, making it imperative for educators and researchers to remain vigilant in balancing innovation with ethical stewardship. The insights gained from this project provide a valuable framework for future endeavors, emphasizing the importance of thoughtfully integrating AI into educational settings to enhance, rather than replace, the human elements of scholarship.

REFERENCES

[1] Leu, D. J., Kinzer, C. K., Coiro, J., and Cammack, D. Toward a Theory of New Literacies Emerging From the Internet and Other Information and Communication Technologies // R. B. Ruddell & N. J. Unrau (Eds.), *Theoretical models and processes of reading*. 5th ed. – 2004. – P. 1570-1613.

[2] Creswell, J. W., and Creswell, J. D. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. – SAGE Publications. – 2017. – 270 p.

[3] Stormboard. (n.d.). Retrieved from <https://stormboard.com>

[4] XMind. (n.d.). Retrieved from <https://www.xmind.net>

[5] Google Scholar. (n.d.). Retrieved from <https://scholar.google.com>

[6] JSTOR. (n.d.). Retrieved from <https://www.jstor.org>

[7] ScholarAI. (n.d.). Retrieved from <https://www.scholarai.com>

[8] ResearchRabbit. (n.d.). Retrieved from <https://www.researchrabbit.ai>

[9] Humata. (n.d.). Retrieved from <https://www.humata.ai>

[10] Copilot by Microsoft. (n.d.). Retrieved from <https://www.microsoft.com/en-us/microsoft-365/copilot>

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗУ БАРЫСЫНДА ЖИ-ді ТИІМДІ ӘРІ ЭТИКАЛЫҚ ТҮРДЕ ҚОЛДАНУ ЖАЙЫНДА

*Хартман Дуглас К.¹

*¹PhD, Мичиган мемлекеттік университеті, Мичиган, АҚШ

e-mail: dhartman@msu.edu

Аңдатпа. Бұл мақала академиялық жазу саласында, әсіресе магистратурада оқыту контекстінде генеративті ЖИ құралдарын

этикалық және тиімді пайдалануды қарастырады. TUBITAK қолдауымен Түркияның Анкара қаласындағы Гази университетінде жүргізілген зерттеу он апталық кезеңді қамтыды. Жобаға 24 магистрант қатысты. Зерттеу құрылымы бес кезеңнен тұратын Жаңа сауаттылық моделіне негізделді: сұрақ қою, ақпарат іздеу, бағалау, синтездеу және қарым-қатынас. Әр кезеңде студенттерге академиялық жазу процесіне өтуге көмектесу үшін Stormboard, XMind, ScholarAI және Humata сияқты арнайы AI құралдары пайдаланылды.

Интервенцияның әсерін бағалау үшін сандық және сапалық деректерді қамтитын аралас әдіс тәсілі қолданылды. Сандық талдау студенттердің зерттеуге деген көзқарасының, цифрлық сауаттылығының және академиялық қабілеттерінен сенімділігінің айтарлықтай жақсарғанын көрсетті, бұл олардың зерттеу дағдыларына деген сенімінің артқанын көрсетеді. Сапалы деректер, соның ішінде бейнежазбалар, сұхбаттар мен қолжазбалар талдау сатысында, олар үшін тереңірек түсіндіру үшін меневтикалық тәсілді қолдану жоспарлануда.

Зерттеу нәтижелері ЖИ құралдарының академиялық жазу дағдыларын жақсарту және технологияны жоғары оқу орындарына интеграциялаудың жаңа перспективаларын ұсыну үшін әлеуетін көрсетеді. Бұл зерттеу ЖИ-ның білім беру контекстіндегі рөлі туралы жалғасып жатқан пікірталасқа үлес қосады және осы саладағы болашақ зерттеулерге негіз болады.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, академиялық жазу, жаңа сауаттылықтар, сандық сауаттылық, әдебиетке шолу, интермәтінділік, білім беру, оқыту

ОБ ЭФФЕКТИВНОМ И ЭТИЧНОМ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИИ В АКАДЕМИЧЕСКОМ ПИСЬМЕ

*Хартман Дуглас К.¹

* PhD, Мичиганский государственный университет, Мичиган, США
e-mail: dhartman@msu.edu

Аннотация. В данной статье рассматривается этическое и эффективное применение инструментов генеративного ИИ в области академического письма, в частности в контексте обучения в магистратуре. Исследование, поддержанное TUBITAK, было проведено в университете Гази в Анкаре, Турция, и охватывало десятидневный период. В проекте приняли участие 24 обучающихся магистратуры. Исследовательская структура была основана на модели новой грамотности, включающей пять этапов: постановка вопросов, поиск информации, оценка, синтез и коммуникация. На каждом этапе использовались определенные инструменты ИИ, такие как Stormboard, XMind, ScholarAI и Humata,

которые помогали студентам ориентироваться в процессе академического письма.

Для оценки воздействия вмешательства был применен смешанный метод, включающий количественные и качественные данные. Количественный анализ показал значительное улучшение исследовательских установок студентов, их цифровой грамотности и уверенности в своих академических способностях, что свидетельствует о возросшей уверенности в их научных навыках. Качественные данные, включающие видеозаписи, интервью и рукописи, находятся на стадии анализа, для чего планируется использовать герменевтический подход для более глубокого толкования.

Результаты исследования подчеркивают потенциал инструментов ИИ в улучшении навыков академического письма и предлагают новые перспективы по интеграции технологий в высшее образование. Это исследование вносит вклад в продолжающуюся дискуссию о роли ИИ в образовательных контекстах и предоставляет основу для будущих исследований в данной области.

Ключевые слова: искусственный интеллект, академическое письмо, новая грамотность, цифровая грамотность, обзор литературы, интертекстуальность, образование, учение

Received: November 11, 2024

Information about authors:

Douglas K. Hartman – PhD, Michigan State University, Michigan, the USA e-mail: dhartman@msu.edu

Авторлар туралы мәлімет:

Дуглас К. Хартман – PhD, Мичиган мемлекеттік университеті, Мичиган, АҚШ e-mail: dhartman@msu.edu

Информация об авторах:

Дуглас К. Хартман – PhD, Мичиганский государственный университет, Мичиган, США e-mail: dhartman@msu.edu

4 БӨЛІМ.
ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
РАЗДЕЛ 4.
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
PART 4.
LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

ӘОЖ 821.222.8.

ҒТАХР 17.07.29

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.027>

**М. ӘУЕЗОВ ПЕН Д. РАДЖАБИ ШЫҒАРМАЛАРЫ: ӘДЕБИ
БАЙЛАНЫС, ЖАЛПЫ МӘДЕНИ МҰРА**

* Әмірбаева Ш.М.¹, Қонаев Д.А.², Пірәлі Г.Ж.³

*^{1,2,3} М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Мұхтар Әуезов пен Доджон Раджабидің шығармаларында қамтылған әдеби байланыстар мен жалпы мәдени мұра қарастырылады. Олардың еңбектерінде көрініс тапқан тақырыптарға ерекше назар аударылады. Екі автор да халық тарихындағы қайғылы оқиғаларға, соның ішінде 30-50 жылдардағы қуғын-сүргінге ілінген, қайраткерлердің психологиялық қысымы мен азабына тоқталады. Зерттеуіміз Әуезов пен Раджабидің шығармашылығының өзара әрекеттесуін, оларды қандай ортақ тақырыптар мен мотивтер біріктіретінін және олардың өз халықтарының мәдени және әдеби дәстүрлерін сақтауға және дамытуға қалай ықпал ететінін талдайды.

Зерттеудің өзектілігі – ХХ ғасырдың аяғындағы Раджаби бет алысы 1937 жылы Тәжікстандағы қуғын-сүргінді терең зерттеуге және көркем түрде түсінуге алғашқы әрекет болды, осылайша тәжік әдебиетіне айтарлықтай үлес қосты. Әуезов пен Раджабидің шығармалары мәдени және тарихи мұралардың ортақ ерекшеліктерін бейнелейді, бұл олардың аймақ әдебиеті контекстінде маңыздылығын көруге мүмкіндік береді. Доджон Раджаби 30-шы жылдары жарияланған жүздеген мұрағат материалы мен мақалаларды, қудалау мен азаптау кешкен куәгерлер мен әдебиетшілердің, туыстарының әңгімелерін тыңдай, зерттей жүріп, оқиғаларды терең әрі шынайы жеткізе алғандығы жөнінен деректер келтірдік, жазушы замандастары шығармашылығына байланысты мәселелер де бой көтерді, оларға шолу жасалды.

Зерттеудің мақсаты – Әуезов пен Раджаби шығармашылығындағы

әдеби байланыстар мен жалпы тақырыптарды анықтау және талдау, олардың мәдени мұраны сақтауға және маңызды, мәнді тақырыптарды түсінуге қосқан үлестеріне баса назар аудару. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы Орта Азия әдебиетіндегі рухани түсініктерді кеңейту, жалпы мотивтер мен тақырыптарды ашу, сондай-ақ тарихи оқиғалардың әдеби шығармашылыққа әсерін түсінуді тереңдете қарастыруда болып отыр. Зерттеудің практикалық маңыздылығы мынада: нәтижелер аймақ әдебиетіндегі мәдени байланыстар мен тарихи жадыны одан әрі зерттеу үшін, сондай-ақ Әуезов пен Раджаби шығармаларын оқытуда пайдаланылуы мүмкін.

Мақалада тақырыпты ашу үшін жалпылау, сипаттау, жүйелеу және әңгімелеу, шолу әдістері қолданылады. Зерттеу шығармашылықтың объективі арқылы тарихи оқиғаларға қайта оралудың маңыздылығын көрсетеді, Орта Азия халықтарының мәдени мұрасын тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Тірек сөздер: Мұхтар Әуезов, тәжік әдебиеті, проза, Тәжікстан, шығармашылық, әдебиет, тарих, мәдени мұра

Кіріспе

Әдебиет тарихында маңызды орын алатын Мұхтар Әуезов пен Додожон Раджабидің шығармашылығы аясында прозаның даму жолдары қарастырылды. Мақалада тарихи оқиғалар мен мәдени дәстүрлерді бейнелейтін дәуір прозасының тақырыптары мен ерекшеліктеріне назар аударылады. Қуғын-сүргінге, жазушылардың шығармашылығына, сондай-ақ олардың шығармаларында көрсетілген әдеби және көркемдік ерекшеліктерге ерекше назар аударылды. Зерттеу Әуезов пен Раджабидің шығармашылығын біріктіретін жалпы тақырыптар мен мотивтерді, сондай-ақ Джалол Уикромиді, Масуд Расули, Абдурахмон Абдуманнонов, Хуршед Отахонов, Фируза Шахиди, Шохзамон Рахмонов т.б. сияқты замандастарының әдебиеттегі ерекше тақырыптардың дамуына қосқан үлестерін талдайды. Нәтижесінде, мақала осы көрнекті жазушылардың шығармашылығы аясында әдеби байланыс және жалпы мәдени мұра туралы түсініктерді кеңейтеді.

XX ғасырдың 80-ші жылдардың орта шенінен бастап, 90-шы жылдарының басында қайта құру кезеңінің басталуымен бұрын одақтас болған республикаларда түбегейлі өзгерістер болды, бұл әлеуметтік қана емес, қоғамның руханиятындағы революциялық өзгерістерге әкелді. Жаңаша ойлау, ең алдымен, бұрынғы одақтың орталық газеттерінде көрініс тауып, кейіннен баспасөздің еркін бағытта қалыптасуына әкелген болатын. Егемендік орнағаннан кейін Тәжікстанда мәдениет, саясат, ұлттық тіл мен сана мәселелері ерекше қызығушылық тудыра бастады.

Мұхтар Әуезовтің шығармашылығында қуғын-сүргін салдарын

қоса алғанда, Кеңес заманының саяси және әлеуметтік жағдайлардың шынайы көрінісін табуға болады.

Абай Құнанбаевтың өмір жолы қамтылған «Абай жолы» романы әлеуметтік және саяси қысым тақырыптарын жанама түрде қозғайды. Романда дәстүр мен жаңа қоғамдық өмір арасындағы қақтығыстар бейнеленген, оларды ой бостандығы мен кеңес дәуіріне тән идеологиялық шектеулер арасындағы күрестің көрінісі ретінде тануымызға болады [1, 47 б.]. Оны репрессия туралы аллегория ретінде қарастыруға болатындай, дегенмен репрессия тақырыбы тікелей ашылып суреттейлмейтінін тағы да атап өтеміз [2].

«Қараш-қараш оқиғасы» (1927) бұл повесте феодалдық жүйе мен әділетсіздікке қатысты сын бар, олар көбінесе кеңес дәуіріндегі әділетсіздік пен репрессиялық режимді сынға алды. Сталиндік қуғын-сүргінге тікелей сілтеме болмаса да, қоғамдық қысым мен оқиғалар трагедиясының атмосферасы қуғын-сүргіннің жалпы тақырыбымен байланысты болғандығын байқауымызға болады [3, 78 б.]. Повес қарапайым адамдардың әділетсіздігі мен сенімсіздігі туралы баяндайды, оны саяси қуғын-сүргінге жанама аллегория ретінде де қабылдауға болады. Айта кету керек, Әуезов өмір кешкен кезеңде сталиндік қуғын-сүргінге тікелей сын айту, ол тақырыпты көтеру қауіпті болғаны белгілі және көптеген жазушылар өз ойлары мен тәжірибелерін жанама түрде білдіру үшін аллегориялар мен метафораларды қолданды [4, 67 б.]. Осы тұрғыдан қарасақ жанама мағыналы дүниелерді Әуезов шығармаларынан да көре аламыз.

Жалпы екі қайраткердің шығармаларының байланысы, ұқсас тұстары туралы айтар болсақ, психологиялық қысым және әділеттілік үшін күрес: олардың еңбектерінде саяси қуғын-сүргін мен тоталитарлық режимнің салдары болған психологиялық қысым мен әлеуметтік әділетсіздікке қарсы күрес тақырыбы бар.

Екі жазушы да ұлттық бірегейлік пен рухани мұраның маңыздылығын көрсете отырып, өз халықтарының мәдени және әдеби дәстүрін сақтауға және дамытуға ұмтылды.

Жеке тұлғаға табынуды сынау: олардың еңбектерінде Кеңес дәуіріне тән жеке тұлғаға табынушылықты сынау және оның қоғамға жойқын әсері де байқалады. Әуезов пен Раджаби тарихи оқиғалар мен трагедияларды болашақ ұрпақ үшін маңызы мен мәнінің жоғары екендігін жеткізуге тырысты.

Тәжік әдебиетінде азаматтық соғыстың қайғылы оқиғаларын сипаттау, соғыс құрбандарының ащы тағдырын ашық көрсету көптеген роман мен повестердің, очерктер мен әңгімелердің басты тақырыбына айналды. Ол кездегі шығармалар қатарын реалистік прозаға жатқызар болсақ, сол заман өкілдерінің тағдырын неғұрлым терең, шынайы

сипаттаумен ерекшеленген-ді. Реалистік шығармалардың қатарына тәжік жазушылары Додожон Раджаби, Урун Кухзод, Саттор Турсун, Абдулхамид Самадов, Кароматулло Мирзоев, Пури Хамрох және т.б. прозаларын жатқызамыз. Аталған тұлғалардың шығармалары әлеуметтік шындықты көркем түрде сәтті бейнелейді. Халықтың бақыты үшін өз өмірін құрбан еткен тәжік ұлдарының өмірі мен қызметі лайық түрде бағаланбай, әділетсіз жала жабылып, оларға халық жауы деген атау таңылғаны белгілі. Осы және бірнеше тақырыптардың өзектілігін мақаламызда ашуға тырысамыз.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Айтып өткеніміздей, бұл тақырып қайта құру кезеңімен байланысты болды. Туындының басты тақырыбы – 37 жылдардағы қуғын-сүргін құрбаны болған әдебиетшілердің тағдыры болды. Додожон Раджабидің «Таза беттегі дақтар» [5], «Айрылысу түні» [6], «О, менің жанашыр әпкем» [7] және «Қисық аспан» [8] шығармалары астарлы тақырыптар аясында жазылған әрі тауарих үшін үлесі зор шығармалар болды. Осы шығармалардан кейін әдебиеттанушы Сохиб Табаровтың [9], Абдурахмон Абдуманноновтың және Фирза Шахидидің [10], Хуршед Отахоновтың [11], журналист Али Бободжонның [12], жазушы Заромның және т.б. жазушылардың еңбектері жарыққа шықты [13]. Додожон Раджаби кейінірек «Қисық аспан» кітабында жарияланған шығармалар циклінде алғаш рет фактілер мен нақты оқиғаларды, құжаттарды егжей-тегжейлі зерттей отырып, 1937 жылы орын алған қанды оқиға Сталиндік режимнің құрбаны болған зиялы қауымның қайғылы тағдыры туралы жазады.

Д.Раджабидің шығармалары зерттеуші-жазушылар Т.Бердиева, А.Абдуманнонов, А.Набави, С.Ағзамзода, С.Саидовтың назарын өзіне аударды. Әдебиеттанушы С.Ағзамзода осы тақырыпта Додожон Раджабидің ізденістері мен жазбалары ерекше назар аударуға тұрарлық екенін атап өтеді.

Сонымен қатар, қазақ әдебиетінде Мұхтар Омарханұлы Әуезов осы тақырып аясында, қазақ пен тәжік әдебиеті арасындағы байланыстарды терең зерттеді. Әуезовтің еңбектері қазақ-тәжік әдеби байланыстарының берік орныққанын дәлелдейді. Ол XIX ғасырдағы Абай Құнанбайұлының шығармашылығы арқылы қазақ-тәжік мәдени ықпалдастығын анықтап, әрі қарай дамытуға күш салды. Әуезов XX ғасырдың 50-ші жылдары қазақ жұртшылығын тәжік әдебиетінің құнды шығармаларымен таныстырып, ұлттық баспасөзде бұл туындылардың әлеуметтік және әдеби мәселелерді түсінуге ерекше септігін тигізгенін көрсетті.

Әуезов пен Раджабидің шығармалары өз заманының

ауыртпашылықтары мен қуғын-сүргін көрген зиялы қауымның тағдырын, сонымен бірге әдеби және мәдени байланысты сақтау үшін істелген еңбектерін жеткізу арқылы екі халықтың әдеби және мәдени мұраларын біріктіретін құнды зерттеу көзі ретінде маңыздылығын дәлелдейді.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ-тәжік әдеби байланыстарының тарихында Қазақстанның әлемнің көптеген халықтарымен әдеби байланыстарын зерттеу мен жолға қоюда шығармашылық еңбегімен қатар, қазақ жазушысы Мұхтар Әуезов үлкен рөл атқарады.

М. Әуезовтің ерекше тұлғасы мен жазушылық жолы Қазақстанда ғана емес, шетел асып өз бағасын алғаны белгілі. М. Әуезов туралы оның шығармашылығына арналған көптеген ғылыми еңбектер мен монографиялық зерттеулер жазылғанымен, ғылыми әдебиеттерде қамтылмаған бірқатар мәселелер бар. Осындай аз зерттелген мәселелердің бірі – оның тәжік әдебиетіне деген көзқарасы, оның шығармашылығының тәжік әдебиеті жазушыларына берген әсері, оның шығармаларын тәжік оқырмандарының қабылдауы сынды мәселелер болып отыр.

Тәжікстан мен Қазақстан әдебиетін салыстырмалы зерттеу ХХ ғасырдың ортасынан басталды. Екі ел компаративизмінің бастауында көрнекті жазушы, ғалым Садриддин Айни мен Мұхтар Әуезов тұрды. Кеңес дәуіріндегі әдебиеттану ғылымының, әсіресе ресейлік салыстырмалы әдебиеттанудың дамуына байланысты 60-жылдардың басынан бастап Орта Азиядағы әдеби байланыс бойынша зерттеулер қарқынды дамыды. Осы кезден бастап Алматы, Душанбе және Ташкентте салыстырмалы әдебиеттану мәселелеріне арналған түрлі өңірлік әрі халықаралық конференциялар өткізілді. Тәжікстан мен Қазақстанда көптеген жинақ, кітаптар, библиографиялық көрсеткіштер, ғылыми конференци мен симпозиумдар тезистері мен материалдары жарық көрді. Диссертациялық жұмыстар, зерттеу жұмыстары қорғалды.

Абай шығармашылығы жаңа заман әдебиеті қалыптаса бастаған кезеңде басталып, дамығаны белгілі. Ол Фирдоуси мен Низамиден бастап М. Ю. Лермонтов пен А. С. Пушкинге дейінгі әлемдік әдебиеттің көркем мұрасын игерді. Сондықтан оның шығармашылығындағы («Ескендір», «Масғұт», «Өзім әңгімесі» поэмалары) аудармалары мен шығармашылық стилизациясы соның айғағы. Осылайша Абай өзінің шығармашылық қызметінде шығыспен, ең алдымен тәжік классикалық әдебиетімен тығыз байланыста болғанын бағамдаймыз. Бұған оның гуманистік идеяларға толы моральдық-ағартушылық өлеңдері ғана емес, сонымен қатар Унсурулмаали Кей-кавустың «Қабуснама» және

Муслихиддин Сағидің «Гүлстан» сияқты парсы-тәжік классикалық әдебиетімен тығыз байланысты «Ғақлиялар» («Қара сөздер») прозалық шығармасы дәлел бола алады. Бұл туралы М. Әуезов, А. Жиреншин, Ш. Қ. Сәтпаева, М. Мырзахметов және т. б. зерттеушілер атап өтеді.

Абайдың бірқатар өлеңдерінде М. Әуезов тәжік классикалық поэзиясының жетекші жанрларының бірі – ғазал үлгісін көреді. Оларға «Қор болды жаным», «Сен мені не етесің?» және т.б. жатқызуға болады, онда махаббат тақырыбын сипаттаудың шығыс тәсілі көрініс береді. Бұл өлеңдерде, классиктер ғазалдарындағыдай, сағыныш, қызғаныш, үмітсіздік және махаббат сезімдері бейнеленген. Бұл өлеңде ғашықтық ғазалдарында үнемі кездесетін «бару» – рафтан, «бөтенді жолдас ету» – агер, «кел ертерек» зуд ой, «серт бұзған» – вадахилофи сияқты ұғымдар бар.

Абайдың рухани өлместігін түсіну оның этикалық мұратымен байланысты. Бұл Абайдың ұлы ұстазы Фирдоусидің сөздерін еске түсіреді.

Ерлер мен қариялар, жігіт-қыздар,

Бақытқа шақырар менің әуендерім.

Тіпті ғасырлар бойы ұйқыда жатсам да,

Мен өлмеймін: Мен тірімін! [14] (еркін аударма).

Абай Құнанбаевтың шығармашылығын зерделеу Кеңес өкіметі жылдарында ғана басталғаны, оны көлемді зерттеушілерінің бірі Мұхтар Әуезов болғаны белгілі. Қазақ классигінің өлеңдерін орыс тіліне аудару да кейінірек жүзеге асырылды. Сол себепті тәжік оқырмандары мен зиялы қауым 1950-ші жылдарға дейін Абай туралы аздаған ақпараттармен таныс болды. Ол туралы алғашқы ақпарат тәжік баспасөзі беттерінде пайда бола бастады. 1950 жылы 11 тамызда «Хакикати Ленинобод» («Ленинабадская правда») газетінде Абайдың туғанына 105 жыл толуына байланысты А.Мирпочаевтың «Великий друг русской культуры» атты қысқаша мақаласы жарияланды [15].

Әлемдік әдебиеттің ұлы ескерткіштерінің бірі – Фирдоусидің «Шахнама» кітабын қазақ тіліне аудару қазақ халқының өміріндегі маңызды, әдеби оқиға болды. Алғашқы араб аудармаларынан бастап (1218-1227) бұл монументалды шығарма әлемнің көптеген елдерінде түпнұсқада және әртүрлі аудармаларда таралды. «Шахнаманың» қазақ әдебиетіне әсері туралы әдебиеттанушылар М. Әуезов, М. Қаратаев, Ә. Сатыбалдиев, Т. Жүргенов, М. Байділдаев, Р. Бердібаев, Ә. Коңыратбаев және т. б. зерттеушілер сөз қозғады.

Қоғам қайраткері, тәжік жазушысы Атахон Сайфуллоев өзінің шығармаларын Орталық Азия жазушыларының ең танымал шығармаларын зерттеуге арнайды. Ол тәжік, өзбек және түркімен жазушыларының шығармашылығындағы прозаның дамуын Орта

Азиядағы реалистік проза дәстүрлерінің жалғасы екенін айтады. Сондай-ақ, Орта Азия жазушылары тарихты объективті түрде көрсетуімен қоса, халықтың жанашыр ұлдарының жарқын бейнелерін жасайтындығын атап өтеді. Ал, профессор М.Ходжаева көркем шығармадағы нақты оқиғаларды пайдалану турасында тақырып өрбітеді. А.Набавидің «Прозадағы ізденістер мен инновациялар» [15] және А.Сайфуллаевның еңбектерінде көркем прозаның дамуының әртүрлі аспектілері зерттелген. Бұл тақырып Ресей, Беларусь, Молдова, Грузия, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және ТМД-ның басқа елдерінің ғалымдарының назарын аударған болатын.

Тәжік әдебиеттанушысы Абдухолик Набави тәжік әдебиетінің ерекшеліктері туралы көптеген өзгерістермен қатар, жазушылардың назарындағы революциялық ұмтылыстар мен көзқарастардың, соңғы 10-15 жылда жемісін берген мәселелер мен көркемдік ізденістердің қарастырылып жатқаны туралы пікірлері бар. Бұл пікірді негізге ала отырып, екінің бірі бара қоймайтын тақырыптарда сөз қозғаған тәжік жазушылар қатарын атап өтсек болады. Профессор Атахон Сайфуллоев 90-шы жылдардағы ғасыр трагедиясына арналған бірқатар тарихи шығармалар жасалғанын атап өтеді. Құтби Кирдің «Тугралды өлтіру» (1993) және Додожон Раджабидің «Қисық аспан» (1998) кітаптарында кеңестік саясаттың әкелген зардабы салдарынан ел қайраткерлерінің басына түскен трагедиялар көрсетілген. Аталмыш шығармада Додожон Раджаби тәжік халқының тамаша жазушылары Хаким Карим, Рашид және Гани Абдулло, Джалол Уикром, Рахим Хошим және т.б. ақын-жазушылардың сонау 1937 жылдары басынан өткерген оқиғаларын баян етеді.

Додожон Раджабидің ХХ ғасырдың 80-90-шы жылдар басындағы еңбектері 37-ші жылдар оқиғасын зерттеп, көркем публицистикалық тұрғыдан баяндауға, 30-50-ші жылдардағы жеке тұлғаға табынудың салдарын ашуға алғашқы әрекет ретінде көрініс алғаны бар. Ол уақыттарда бұл тақырып аса өзекті болмай, кеңестік кезеңдегі қиындықтар тарихи-көркемдік тұрғыдан зерттелмеген күйінде қала берді. Додожон Раджаби 30-шы жылдары жарияланған жүздеген мұрағат материалы мен мақалаларды, құдалау мен азап кешкен куәгерлер мен әдебиетшілердің туыс-туғандарынан есіткен әңгімелерін тыңдай, зерттей жүріп, оқиғаларды терең әрі шынайы жеткізе алды. Жазушы мұрағат материалдарына сүйеніп, тәжік халқының ұлы ұлдарының қайғылы тағдырын, замана әділетсіздігі мен сатқындығын, орынсыз шеккен азабын, олар көрген қысым мен 37-ші жыл тарихының қайғылы тұстарын ашып көрсетті.

Додожон Раджаби еңбектерінің қуғын-сүргін оқиғаларына, жазықсыз айыпталушыларды қатігез түрде азаптауға ғана емес, өлім

жазасына кесілген адамдар тағдырына деген аянышы оянып, елдің тарихын сақтап қалу жолында пайда болғанын бағамдауға болады. Соныменқатаротаршылдықжылдарындақуғын-сүргінгеұшырағандарды жаппай оналту, олардың тарихтағы рөлін қайта жаңғырту тақырыптары да ескерусіз қалмады. Айта кету керек, әдебиетте бұл тақырыптарды зерттеуді орыс жазушылары бастады, кейіннен ТМД-ның құрамындағы бұрынғы елдердің тарихы мен әдебиетінде өз жалғасын тапты.

Жазушының назары талантты жазушы Хаким Каримнің өмір трагедиясына ауды. Оның өмірінің зерттелмеген беттері «Хаким Каримро ки кушт?» еңбегінде жазылды. Жазушының әңгімесінің желісі негізінен Хакимнің жесір қалған әйелі Бонухон Максудованың естеліктеріне негізделген.

Бұл шығарма бастапқыда «Адабиет ва санъат» газетінде (1986, 27 наурыз) жарық көрді. Осы еңбек Додожон Раджабидың жауабы табылмаған сансыз сұрақтарымен басталады. Жазушының он төрт ай бойы, ал әйелі Бонухонның бір жыл он бес күн қамауда болғандығы, алты айлық балалары Абдухалимның ата-анасынан ажырап, балалар үйінде қайтыс болғандығы, сондай-ақ жазықсыз шарананың жан тапсыруына кінәлілерді іздеу сәті бейнеленген. Осы шағын ойдан қайғылы уақыттың құрбаны болған талантты тәжік жазушысының өмір тарихын ашуға ұмтылған жазушы идеясы қылаң беретіндей. Бонухонның әңгімелеріне негізделген бұл еңбек Хаким Каримнің өмірінен алынған эпизодтарды, оның көркем бейнесін жарыққа шығарып, оқырмандарды жауынгер жазушы өмірбаянымен толығырақ таныстыруға мүмкіндік берді.

Жазушы өміріндегі көп естеліктері – Бонухонмен өткен бақытты шақтары, олардың Сталинабадқа көшуі, Жазушылар Одағы ғимаратында тұрған кездері, сонымен қатар тәжік жазушылары Рахим Джалил, Мухиддин Аминзода, Қожа Содик, Абулкосим Лохутилармен шығармашылық байланыстары, жазушының аударма қызметі туралы әңгімелері аса маңызды. Бонухонның айтуынша, 1937 жылы 20 қыркүйекте олардың бақытты шақтарын «Ұлтшылдар тобы жойылсын» деген атпен жарияланған мақаласы бұзған. Аталмыш мақала Хаким Каримге халық жауы, Ходжент саудагерінің ұлы, буржуазияшыл, ұлтшыл деп айыпталуына себепші болды. Ал, Бонухон бұл оқиғадан екі апта өткен соң халық жауының әйелі ретінде қамауға алынып, ұлқыздары балалар үйіне жіберілгенін баяндайды. Көп ұзамай оны басқа да қылмыстары үшін айыптаған тағы бір мақала жарыққа шығады. Бонухон айтқандай, Хаким Карим өзін таңылған партия ісіндегі жала жабудан өмір бойы азап шекті.

Додожон Раджаби өз шығармасына Хаким Каримді кім өлтіргендігі туралы ізденістерін тақырып етіп алып және Хаким Каримнің фашистердің оғынан немесе басқалар қолынан қаза тапқан сәтте қапа

болған сәтін бейнелеп, ол қылмысты ешқашан да, ешкім де, жуып-шая алмайтындығын ызалана суреттейтін сәті бар. Бұл жолдардан сталиндік қуғын-сүргін трагедияларынан бөлек, қудалау мен азаптауға ұшыраған жазушылардың серіктері, әріптестері де айыпты болуы мүмкін деген қорытындыға келгенін байқауға болады. Жазушы үшін сталиндік режимнің қайғылы оқиғаларын сипаттап, қарапайым адамдардың бейбіт өмірі мен адамгершілік мәселелерін ой елегінен өткізіп, көркемдік тұрғыдан бейнелеу, әрине, оңай болмады.

Әдебиеттанушы Т.Бердиева Додожон стиліндегі шешендік үлгілерді қарастыра келіп, Додожон Раджабидің нағыз тарихшы іспетті, бұлтартпас фактілерге сүйеніп, ерік-жігері мықты жазушылар мен олардың өмірінен орын алған әділетсіздіктерге қатысты көркем шындықты ашатыны жөнінен пікір білдіреді [14]. Шынында да, жазушы туындыларын қарастырған сәтте оның айқын жазылған еңбек екенін бірден байқауға болады. Жазушының дәл осы стиль ерекшелігі тәжік әдебиеттанушысы Р.Тошматовтың да назарын аударды. Д.Раджаби сипаттап отырған оқиғаларын барынша шынайы беру мақсатында мәліметтерді негізге алатынын, материалдарды Фирдоуси республикалық кітапханасындағы газет-журналдар мен мемлекеттік мұрағат көздерінен алып, мұқият зерттегенін, сонымен қатар, 30-50 жылдардағы қуғын-сүргінге ұшыраған партиялық және мемлекеттік корреспондент, заңгер, ғалым, ақын-жазушылардың ресми мәліметтерін қолданғанын айтады.

XX ғасырдың 30-40-шы жыл әдебиетшілер өміріне арналған Додожон Раджабидің шығармалар жинағы ел басындағы мәселелерді көркемдік тұрғыдан шешу тұрғысынан 80-ші жылдардың аяғы мен 90-шы жылдардың басындағы әдебиетке жаңа леп ала келді. Тақырыпты зерттеу кезінде жазушы мұрағаттық құжаттарға, оқиға куәгерлерінің әңгімелеріне сүйене отырып, сталиндік қуғын-сүргіннің құрбаны болған жазушылардың бейнесін жарқын, сенімді түрде қайта жасайды. Додожон Раджаби бұл тақырыптар легіне кештеу болса да үніліп, ерек туындыларды жасауға кіріскен еді. Оның шығармашылығындағы тақырып жаңалығы, көркемдік зерттеу, жаңа мәселелерді шешу тұрғысындағы шеберлігі Тәжікстандағы көркем прозаның қалыптасуы мен дамуына үлкен әсер етті [9].

Тәжік әдебиеттанушысы С.Саидов болса, Додожон Раджаби шығармашылығының ерекшелігіне назар аудара отырып оның әңгімелерінің асыл, мейірімді, ақылды әрі білімді тәжік ұлдарының аяусыз тағдыры мен қиындықтары туралы көптеген деректер мен мәліметтерге толы екендігін, ол әңгімелерді жаның ашымай оқу мүмкін еместігін, Додожон Раджаби ащы шындық туралы көркем тілде айтатынын, оқырмандар алдында сол дәуірдің сұсты суреттерін айнытпай келтіргендігін атап өтеді [14].

Сонымен Додожон Раджабидің әр жылдары жарық көрген шығармалары, 80-ші жылдардың соңындағы тәжік баспасөзінде жарияланған еңбектері, ХХ ғасырдың 90-жылдарының басында Джалол Уикромидің «Бастан өткен» кітабы, Сохиб Табаровтың «Сағдулло Рабейдің ащы тағдыры», Абдурахмон Абдуманнонов пен Фируза Шахидидің «Жалғыздық», Хуршеда Отахонованың «Бақытсыз жазушы», Зариф Гуломның «Ақынның ұлы» және т.б. еңбектері тәжік еліндегі әлеуметтік-саяси тақырып аясында сөз қозғап, оның салдарын бағамдар тұста маңызды.

Қорытынды

Додожон Раджаби жазықсыз жала жабылып, халық жауы атанған барлық дерлік тәжік жазушыларының тағдырын параққа түсірген алғашқы жазушы. Көркем зерттеулерін шағын эссе жанрынан бастап, ірі шығармалар жинағымен жалғастырды. Шығармаларының әрқайсысы әр уақытта жазылғанымен оларды біріктіріп тұратын ортақ ерекшеліктер табылады. Әңгімелерінің сюжеті тәжік зиялылары мен олардың отбасысы көрген трагедиясын, кейбір жазушыларға жасалған сатқындықтар мен езгіні баяндаудан, азаптау және жазықсыз тұтқындарға тағылған айыптардан тұрды.

Жазушы шығармаларына көркемдік шеберлік тұрғысынан қарасақ реалистік стиль үлгілерін табамыз. Шынайы шығарма жазу жолында 30-шы жылдардағы мемлекеттік және отбасылық мұрағаттардың, газеттер мен журналдардың материалдарына, сталиндік қуғын-сүргін оқиғаларының куәгерлерінің әңгімелеріне сүйенді. 37-ші жыл әділетсіздігінің құрбаны болған жазушы-ақындардың, әдебиеттанушылардың өмірін зерттеу негізінде шығармаларды мүлдем жаңа стильде қозғайды. Жазушының шығармаларында тәжік халқының асыл ұлдарының басына түскен трагедия мен азап турасында тарихи мәліметтер жазылған.

Сталиндік қуғын-сүргін оқиғаларының көрінісі айтылмаған тақырыптар санатында екені даусыз. Елдің егемендік алғаннан кейін бұл тақырыпты зерттеу тәжік қайраткерлері ішінен атап өткеніміздей Додожон Раджаби еңбектерінен бастау алып, Абдурахмон Абдуманнонов, Хуршеда Отахонов, Зариф Гулом, Масуд Расули, Джалол Уикромидің прозаларының жалғасын тапты. Аталған жазушылардың әрқайсысы тақырыпты аша түсу үшін белгілі бір мақсатқа сүйенетіні сөзсіз. Абдурахмон Абдуманнонов пен Зариф Гуломның шығармалары сталиндік қуғын-сүргін оқиғалары мен ащы шындықты көрсету жолында көркем стильде жазылған. Джалол Уикромидің, Хуршеда Отахонованың және Масуд Расулидің шығармаларына мән берсек, ол еңбектердің мемуарлық сипатта жазылғанын байқаймыз. Әр түрлі стильдер мен жанрларда жазылғанымен, бұл жұмыстардың барлығы ортақ мүддеге,

тақырыптар мен идеялар жолында жазылған. Мұндай шығармалардың басты ерекшелігі – олардың кейіпкерлері жалған айып тағу мен жаланың құрбаны болуында, ал шығармалардың сюжетіндегі ерекшеліктерге келер болсақ материал құрылымдарының тыйым салынған мұрағаттан алынған мәліметтерге сүйене жазылуында болып отыр.

Мұхтар Әуезов пен Доджон Раджабидің шығармаларын талдау олардың шығармашылығының әдеби дәстүрдің қалыптасуына айтарлықтай әсерін көрсетеді. Екі жазушы да тарихи-мәдени контекстердің айырмашылығына қарамастан, әлеуметтік әділеттілік, қуғын-сүргін және психологиялық қысым сияқты ұқсас тақырыптар мен мотивтерді қарастырады. Олардың шығармалары Орта Азияның әртүрлі мәдениеттері арасындағы әдеби байланыстың маңызды буыны болып отыр.

Әуезов пен Раджабидің шығармашылығы өз халықтарының жалпы мәдени мұрасының маңызды элементін құрайды. Олар өз шығармалары арқылы мәдени дәстүрді сақтап дамытады, маңызды мәселелерді зерттейді және тарихи жадыны бейнелейді. Олардың жұмыстары аймақтың әдеби дамуына әсер еткен мәдени-тарихи бірегейліктің терең аспектілерін түсінуге көмектеседі. Зерттеу Раджабидің шығармашылығы Джалол Икромиді, Масуд Расули, Абдурахмон Абдуманнонов және т.б. авторлардың шығармаларымен байланысатын қазіргі тәжік әдеби контекстіне шолуды қамтиды. Жұмыс Әуезов пен Раджаби шығармашылығының объективі арқылы әдеби байланыстар мен мәдени мұраны одан әрі зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері Орта Азияның мәдени және әдеби байланыстарына қызығушылық танытатын әдебиеттанушылар, тарихшылар мен мәдениеттанушылар үшін, сондай-ақ аймақ әдебиетін оқыту мен насихаттау үшін практикалық маңызға ие.

Жалпы, мақала Мұхтар Әуезов пен Доджон Раджабидің шығармашылығы Орта Азиядағы әдеби және мәдени байланыстың негізгі элементі ретінде көруімізге де болады, олардың постколониалдық әдебиеттің дамуына және мәдени мұраның сақталуына әсерін көрсетеді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландырған BR20281009 – «Қазіргі әдебиеттану мен өнертанудың өзекті мәселелері» негізінде жазылды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әуезов, М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т. 10. – Алматы: Ғылым, 2003. – 456 б.
- [2] Әуезова, З.-А. Актуальность, опыты и проблемы историко-

культурной интерпретации: казахский-русский-английский. М.О. Әуезовтің туғанына 120 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми симпозиум материалдары. – Алматы: Print express, 2018. – 492 б.

[3] Бектенов, З. Мухтар Омарханович Ауэзов // Мухтар Ауэзов жана Кыргызстан. – Бишкек: Турар, 2010. – 612 б.

[4] Елеукуенов, Ш. ТМД елдері ғалымдарының М.О.Әуезовтің шығармашылық мұрасын зерттеу мәселелері. Ұжымдық монография. – Алматы: Servise Press, 2017. – 384 б.

[5] Рачабй, Д. Доги руйи пок. – Душанбе: Адабиёт ва санъат, 1989, 5 қаңтар. – 13 б.

[6] Рачабй, Д. Шои фироқ. – Душанбе: Адабиёт ва санъат, 23 ақпан. – 11 б.

[7] Рачабй, Д. Чон хохари дилсухта. Тоҷикистони советӣ. – 1989, 5 ақпан.

[8] Рачабй, Д. Осмони хамида. Адабиёт ва санъат. № 5. – 1998, 1 ақпан.

[9] Табаров С. Саргузашти талхи Саъдулло Рабии. №1. –1990. – 192 б.

[10] Абдуманнонов А. Садои Шарк. Ф.Шахидй, Ф.Танхой. №4. – 1990. – 92-112 б.

[11] Отахонова Х. Дил мехоҳад, ки гуяму гирям. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 196 б.

[12] Бобочон А. Адиби ноком. Адабиёт ва санъат. – 1993, 13 тамыз.

[13] Зариф Ф. Писари шоир. – Худчонт, 2007. – 58 б.

[14] Құнанбаев А. Шығармаларының он томдық толық жинағы. – Алматы, 1961. – 693 б.

[15] Мирпочаев А. Великий друг русской культуры. – Хакикати Ленинобод. 1950, 11 тамыз.

REFERENCES

[1] Auevov M. A complete collection of works by Auevov M. In Fifty volumes. Vol. 10. – Almaty: Science, 2003. – 456 p.

[2] Auevova Z.-A. Relevance, ideas and problems of historical and cultural interpretation: Kazakh-russian-english. Materials of the international scientific symposium dedicated to the 120th anniversary of the birth of M. O. Auevov. – Almaty: Print express, 2018. – 492 p.

[3] Bektenov Z. Mukhtar Auevov // Mukhtar Auevov zhana Kyrgyzstan. – Bishkek: Turar. 2010. – 612 p.

[4] Eleukenov Sh. Problems of studying the creative heritage of M. O. Auevov by scientists of the CIS countries. Collective monograph. – Almaty: Servise Press, 2017. – 384 p.

[5] Rachabi D. Dogi ruyi pok [A stain on a clean face]. – Dushanbe: Literature and art, 1989, 5 kantar. – 13 b.

- [6] Rachabi D. Shomi firok [Evening of firok]. – Dushanbe: Adabiyot va sanat., 23 akpan. – 11 p.
- [7] Rachabi D. Chon hohari dilsuhta [Heartthrob Jeon hohari]. Tochikistoni soveti. – 1989, 5 akpan.
- [8] Rachabi D. Osmoni hamida [Inclined sky]. Adabiyot va sanat. № 5. – 1998, 1 akpan.
- [9] Tabarov S. Sarguzashti talhi Sadullo Rabii [The bitter story of Saadullo Rabi]. – 1990. – №1. – 192 p.
- [10] Abdumannonov A. Sadoi Shark [The sound of a shark]. F.Shahidi, F.Tanhoi. №4. – 1990. – 92-112 p.
- [11] Otahonova H. Dil mekhohad, ki guyamu giryam [My heart wants me to talk and cry]. – Dushanbe: Irfon, 2011. – 196 p.
- [12] Bobochon A. Adibi nokom [Loser]. Adabiyot va sanat. – 1993, 13 tamyz.
- [13] Zarif F. Pisrpi shoip [The poet's son]. – Khudjont, 2007. – 58 p.
- [14] Kunanbaev A. SHyfarmalargynuz on tomduq tolyq zhinafy [The full ten-volume collection of his works]. – Almaty, 1961. – 693 p.
- [15] Mirpochayev A. A great friend of Russian culture. – Hakikati Leninobod. 1950, 11 tamyz

**ПРОИЗВЕДЕНИЯ М. АУЭЗОВА И Д. РАДЖАБИ:
ЛИТЕРАТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ, ОБЩЕКУЛЬТУРНОЕ
НАСЛЕДИЕ**

* Амирбаева Ш. М.¹, Кунаев Д.А.², Пирали Г.Ж.³

^{1,2,3} НМО «дом Ауэзова», Институт литературы и искусства имени
М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются литературные связи и общее культурное наследие, содержащиеся в произведениях Мухтара Ауэзова и Доджона Раджаби. Особое внимание уделяется постколониальным темам, отраженным в их творчестве. Оба автора касаются трагических событий в истории своего народа, в том числе репрессий 30-50-х годов, психологического давления и страданий соотечественников. В исследовании анализируется взаимодействие творчества Ауэзова и Раджаби, какие общие темы и мотивы их объединяют и как они способствуют сохранению и развитию культурных и литературных традиций своих народов.

Актуальность исследования заключается в том, что работа Раджаби конца двадцатого века стала первой попыткой углубленного изучения и художественного осмысления репрессий в Таджикистане в 1937 году, тем самым внося значительный вклад в постколониальную таджикскую литературу. Произведения Ауэзова и Раджаби отражают общие черты

культурного и исторического наследия, что позволяет увидеть их значение в контексте региональной литературы. Доджон Раджаби, слушая и изучая сотни архивных материалов и статей, опубликованных в 30-е годы, рассказы свидетелей и родственников литераторов, совершивших домогательства и пытки, приводил данные, свидетельствующие о том, что ему удалось передать события глубоко и достоверно, были подняты вопросы, связанные с творчеством современников-писателей, проведен их обзор.

Цель исследования – выявить и проанализировать литературные связи и общие темы в творчестве Ауэзова и Раджаби с акцентом на их вклад в сохранение культурного наследия и понимание постколониальных тем. Научная значимость исследования заключается в расширении духовных представлений в центральноазиатской литературе, раскрытии общих мотивов и тем, а также углублении понимания влияния исторических событий на литературное творчество. Практическая значимость исследования заключается в том, что результаты могут быть использованы для дальнейшего изучения культурных связей и исторической памяти в литературе региона, а также при преподавании произведений Ауэзова и Раджаби.

Для раскрытия темы в статье используются методы обобщения, описания, систематизации и рассказывания историй, обзоров. Исследование подчеркивает важность возвращения к историческим событиям через призму творчества, придавая работе практическое значение и способствуя более глубокому пониманию культурного наследия народов Центральной Азии.

Ключевые слова: Мухтар Ауэзов, таджикская литература, проза, Таджикистан, творчество, литература, история, культурное наследие

THE WORKS OF M. AUEZOV AND D. RAJABI: LITERARY COMMUNICATION AND CROSS-CULTURAL HERITAGE

* Amirbaeva Sh. M.¹, Kunaev D. A.², Pirali G. Zh.³

^{1,2,3}The "Auezov House" Research Center, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article examines the literary connections and shared cultural heritage found in the works of Mukhtar Auezov and Dodzhon Rajabi. Special attention is given to the postcolonial themes reflected in their writings. Both authors address tragic events in the history of their people, including the repressions of the 1930s and 1950s, psychological pressure, and the suffering of their compatriots. The study analyzes the interaction between Auezov's and Rajabi's works, identifying common themes and motifs that unite them and how they contribute to the preservation and development of their respective

cultural and literary traditions.

The relevance of the study lies in the fact that Rajabi's work from the late 20th century represents the first attempt at an in-depth exploration and artistic interpretation of the 1937 repressions in Tajikistan, thereby making a significant contribution to postcolonial Tajik literature. Auezov's and Rajabi's works reflect common aspects of cultural and historical heritage, highlighting their significance within the context of regional literature. Dodzhon Rajabi, by reviewing hundreds of archival materials, articles from the 1930s, and accounts from witnesses and relatives of persecuted writers, has provided evidence that he succeeded in deeply and accurately conveying the events, and has raised questions related to the work of contemporary writers, offering a comprehensive review.

The aim of the study is to identify and analyze the literary connections and common themes in the works of Auezov and Rajabi, with a focus on their contribution to the preservation of cultural heritage and understanding postcolonial themes. The scientific significance of the research lies in expanding the understanding of Central Asian literature, revealing common motifs and themes, and deepening the comprehension of the impact of historical events on literary creativity. The practical significance of the study is that the results can be used for further exploration of cultural connections and historical memory in the literature of the region, as well as for teaching the works of Auezov and Rajabi.

To address the topic, the article employs methods of generalization, description, systematization, and narrative review. The research emphasizes the importance of revisiting historical events through the lens of creative works, providing practical value and contributing to a deeper understanding of the cultural heritage of Central Asian peoples.

Keywords: Mukhtar Auezov, tajik literature, prose, Tajikistan, creativity, literature, history, cultural heritage

Мақала түсті: 27 тамыз 2024

Авторлар туралы мәлімет:

Әмірбаева Шолпан Мейрамғазықызы – филология ғылымдарының магистрі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, «Әуезов үйі» ҒМО-ның ғылыми қызметкері, e-mail: samirbaeva@gmail.com

Қонаев Диар Асқарұлы – филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, «Әуезов үйі» ҒМО-ның директоры, бас ғылыми қызметкер, e-mail: diar.kunaev@gmail.com

Пірәлі Гүлзия Жайлауқызы – филология ғылымдарының докторы, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, «Әуезов үйі» ҒМО-ның бас ғылыми қызметкері, e-mail: piralieva58@mail.ru

Информация об авторах:

Амирбаева Шолпан Мейрамгазыкызы – магистр филологических наук, научный сотрудник НМО «Дом Ауэзова», Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова, e-mail: samirbaeva@gmail.com

Кунаев Диар Аскарлович – кандидат филологических наук, директор и главный научный сотрудник НМО «Дом Ауэзова», Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова, e-mail: diar.kunaev@gmail.com

Пирали Гульзия Жайлауовна – доктор филологических наук, главный научный сотрудник НМО «Дом Ауэзова», Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова, e-mail: piralieva58@mail.ru

Information about the authors:

Amirbaeva Sholpan Meiramgazykyzy – Master of Philology, Researcher at the “Auezov House” Research Center, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, e-mail: samirbaeva@gmail.com

Kunaev Diar Askarovich – Candidate of Philology, Director and Chief Researcher of the “Auezov House” Research Center, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, e-mail: diar.kunaev@gmail.com

Pirali Gulzia Zhailaukyzy – Doctor of Philological Sciences, Chief Researcher at the “Auezov House” Research Center, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, e-mail: piralieva58@mail.ru

UDC 82

IRSTI 17.82.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.028>

THE CONCEPT OF FREEDOM IN THE DYSTOPIAN WORKS

BY D. GLUKHOVSKY METRO AND THE POST

* Baimussina Z.B.¹, Roziyeva D.S.², Zhaparkulova K.Zh.³, Khoshayeva G.B.⁴

¹ al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

^{2,3} Ablai Khan KazUIR & WL, Almaty, Kazakhstan

⁴KNWTTU, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article analyzes the concept of “freedom” in the works of the dystopian genre by the Russian author D. Glukhovsky. The author explores how writers use this literary genre to highlight the issues of modern society and identify potential threats to freedom and individual rights through various dystopian texts. The purpose of this work is to examine the concept of freedom in D. Glukhovsky’s novels “Metro” and “Post”, as the theme of freedom is a

central theme in dystopian literature. The focus of the research is on analyzing the concept of freedom within the author's works. The significance of this study lies in its relevance to Russian dystopian literature, which is becoming increasingly relevant against the backdrop of current events in Russia. This article employs comparative-historical and linguistic analysis methods to explore the concept of freedom. The main findings of the study emphasize the significance of examining the concept of "freedom" in dystopian literature, as it is freedom and the right to self-determination that are crucial in society. When a person is deprived of their ability to make decisions, they lose their sense of identity. The current situation in Russia and human rights are also a significant focus for D. Glukhovsky. The value of this research lies in its relevance at a time when it is crucial to analyze Glukhovsky's works, as the author has been labeled a foreign agent by the Russian government. The practical implications of this study are limited to its potential use as a resource for further research. In dystopian narratives, the concept of freedom stands in opposition to totalitarianism, encompassing freedom of speech, action, choice, movement, expression, and, most significantly, thought. Drawing on the works of classic dystopian authors, Glukhovsky emphasizes the importance of individual freedom under an oppressive regime.

Keywords: dystopia, Russian dystopia, concept of freedom, Glukhovsky, totalitarian regime, society, freedom of speech, dictatorship

Introduction

At the beginning of the 20th century, many Russian writers addressed the problem of the social ideal. After the 1917 revolution, it became necessary to create a new social order, which led to the emergence of a new literary genre in Russia – dystopia. In this genre, writers consider not only the problems of government, but also the life of an ordinary person in this system. A person becomes the center of a cultural society encompassing all spheres of life. Dystopian literature focuses on the conflict between the human personality and the ruthless social system.

Historically, dystopia arose as a corrective to utopia, choosing a specific form of polemic: it fits a utopian project into the logic of real life and fearlessly presents the results of this experiment. Classical dystopia is an artistic model of the realized utopian ideal, demonstrating the consequences of social transformations.

The genre of dystopia has always been closed to research in Russian literary studies. It was only by the twentieth century that works began to appear, where the works of E.Zamyatin, A.Platonov and in the 2000s a galaxy of dystopian authors like V.Sorokin, A.Volos, T.Tolstaya, etc. were studied. Therefore, the study of the work of modern authors like Glukhovsky makes it possible to analyze the works of dystopian authors and keep track of the

continuation of traditional themes and the identification of new trends in their works.

The genre of dystopia was closed for research in the literary studies of several countries. However, closed topics were often narrated in the works of writers in connection with an interest in looking into the future or the unknown. One of them is a novel by D.Glukhovsky, which describes the life and horror of people after a nuclear disaster. Perhaps the author aimed to warn the inhabitants of the planet in advance about the danger of using any weapon, leading to radical consequences, climate change, food shortages, the appearance of various diseases and their mutations, that is, to pessimistic scenarios. On the other hand, interest in dystopias is reviving due to the extraction of experiences also from history, from the past. Researcher G.Gizdatov notes that "the popularity of genres of historical and science fiction literature, the interest of all forms of humanitarian knowledge in the past has manifested itself" [1].

Dystopia rejects the idea of achieving social ideals and shows that attempts to establish a predetermined just social order often led to violence against the individual and social reality, then it becomes clear why this genre became dominant in the era of wars and revolutions. The social upheavals of the 20th century, including the revolution in Russia and the unrest of liberation movements around the world, were perceived as a real threat to the possibility of bringing utopian ideals to life. In the middle of the 20th century, dystopias became the prevailing trend in the West, designed to discredit utopian visions and warn about the possibility of violent human *happiness*.

Materials and methods

The proposed article presents texts from the above-mentioned novel as the main material, based on the concepts of total control and suppression of individual freedom through language and ideology: people do not learn the necessary lessons from their lives, past mistakes, that people drive themselves into certain social and physical limits, limiting themselves in their own individual freedom; measures are not followed precautions, the physical and mental integrity of the affected persons is violated and at the same time their freedom, autonomy and self-determination are limited, and much more. It is reflecting a post-apocalyptic dystopia with an emphasis on limiting individual freedom through social and physical frameworks. The number of uses of keywords related to the concept of freedom and its antonyms in each work was studied.

Linguistic analysis: the semantic shades of the words *freedom*, *will*, *choice* and their antonyms in the context of works are analyzed.

General scientific methods of analysis and synthesis of scientific literature on the research topic; conceptual analysis with the aim of determining the

characteristics of the identified concept *freedom*, contextual-representative analysis with the aim of determining the characteristics of the implemented basic concept *freedom* in the analyzed works of art, genre features.

Also we referred to the works of classical dystopian authors such as Zamyatin – explores the collectivization of freedom and the suppression of personal will in the name of the common good and Orwell – a concept of total control and suppression of individual freedom through language and ideology.

Additionally, we involved data from the explanatory dictionary of Ozhegov [2]. We applied a comparative historical method to study the evolution of the concept of freedom in various cultural and historical context; linguistic analysis to a frequency analysis of the use of lexemes associated with “freedom” and its antonyms to identify the prevailing meanings. It is the number of uses of keywords related to the concept of freedom and its antonyms in each work was studied.

Linguistic analysis: the semantic shades of the words “freedom”, “will”, “choice” and their antonyms in the context of works are analyzed.

Results

In Ozhegov’s explanatory dictionary, the word *freedom* is interpreted as follows: the absence of constraints and restrictions linking the socio-political life and activities of any kind. the class, the whole society, or its members. Freedom of conscience (the right to profess any religion or not to adhere to any religion). Freedom of speech. Freedom of the press. Personal freedom (inviolability of the person, home, secrecy of correspondence, telephone telegraphic messages, freedom of conscience). Freedom of assembly, rallies, street marches and demonstrations. Fighters for the freedom of the people. To win freedom. 3. In general, the absence of any restrictions, constraints in anything. To give children more freedom. 4. The condition of someone who is not in custody, in captivity. Set free.

Some scientists study the concept of freedom and give their own definitions. For example, O. Kirillova considers the prototype of the linguistic and cultural concept of *freedom*, refers it to the key concepts of Russian culture with a dominant axiological principle [8]. The concepts of will and freedom in the Russian linguistic consciousness in interrelationship. N. Petrov considers will and freedom as oppositions of “one’s own” and “someone else’s” [9]. T. Ardasheva concludes that the concept of *freedom* is a basic concept, forms the worldview of the individual and society, regulates the behavior of individuals and it has a wide range of applications [10].

Freedom is the absence of constraints and restrictions linking the socio-political life and activities of a class, the whole society or its members. Freedom is also the possibility for the subject to manifest his will based on

awareness of the laws of the development of nature and society. Freedom is a conscious necessity.

In addition, comparative linguistics explores not only the concept of freedom, but also the concept of freedom based on the material of related languages.

In the novel *Metro*, the word *freedom* occurs 37 times, *will* - 6, *choice* - 10 and *independence* only 4 times. The antonyms for these words are much more common. For example, *limit* is 8 times, *impossible* - 84, *closed* - 14, *power* - 13 and *must* - 88.

In the novel *the Post* the word *freedom* occurs 6 times, *will* - 2, *choice* - 1, *independence* - 2. Antonyms for these words: *impossible* - 64, *closed* - 34, *power* - 8, *must* 23. Looking at these figures, it can be understood that the author himself, perhaps without noticing, does not use words, describing freedom. This shows that the characters do not even think in their thoughts, they rarely allow themselves to think about freedom and independence. The most common words are impossible (64 times) and *must* (88 times).

Glukhovsky's style and language in his works can be characterized as dynamic, rigid and saturated with elements of colloquial and even street style. He actively uses elements of the sociolect (the language of a certain social group), which makes his works more realistic and closer to the perception of the real world.

A mixture of literary and conversational style is a mixture of high and low styles. For example, in his works there are often both high philosophical reflections and direct, rude spoken language that reflects the atmosphere of the post-apocalypse or the dark sides of human nature. This combination allows you to create the effect of reality, where the narrative is layered and diverse. This is especially evident in such works as "Metro 2033" or "The Post".

In Glukhovsky's works dialogic and internal monologue widely use the inner monologue of the characters, which allows them to reveal their experiences and thinking more deeply. In *Metro*, for example, the narrative is built around the inner world of the hero, who is experiencing changes in his life and comprehending his place in society. In this context, Glukhovsky's style can be described as psychological realism, where language reflects internal conflicts and struggle with the outside world: *I don't know what I'm looking for in these ashes. Perhaps I'm not looking for anything – they say that murderers are drawn to return to the scene of the crime, so isn't that the whole point? One thing is for sure: I will not find either forgiveness or hope here* [3].

The concept of dystopia has been used in literature for many decades, starting with "We" (1920) by E. Zamyatin, *Brave New World* (1932) by O. Huxley, *1984* (1949) by J. Orwell's *Fahrenheit 451* (1953) by R. Bradbury and in the 2000s, continued this trail in V. Sorokin, T. Tolstaya, D. Glukhovsky,

etc. These and many other texts influenced the genre of dystopian literature [4].

Glukhovsky actively uses specific vocabulary to create a unique atmosphere and emphasize the social picture of the world in which his characters live.

His works often contain words and expressions that are associated with violence, survival, despair and moral dilemmas. For example, in *Metro 2033* there are many words and expressions related to survival, degradation of the human personality, tyranny and cruelty (such as *rats*, *black*, *boiling water*). These lexical elements create darkness and hopelessness, permeating the entire text.

Glukhovsky also often uses elements of mythologies and symbols borrowed from popular culture. In *Metro 2033*, for example, there are phrases and ideas reminiscent of ancient myths about the end of the world or the struggle for survival, reworked through the prism of modern culture. The symbolism of underground stations and their inhabitants often has a metaphorical meaning, reflecting hierarchy, degradation of society and echoes of civilization.

Glukhovsky uses neologisms and archaisms to create the effect of time and change the perception of reality. For example, in *Metro 2033*, fictional words are used to refer to objects, places, or phenomena in a destroyed world. These neologisms create a sense of a new reality, but also emphasize the atmosphere of the post-apocalypse, where words familiar to us lose their meaning or acquire new shades.

Radiation – although this word exists in Russian, in the context of post-apocalyptic reality it acquires a special meaning and new variations. In the work there are such forms as *radiation zones*, *hot spots* (places affected by radiation). *Paladins* is a term borrowed from historical vocabulary, used to refer to militant groups that defend certain territories in the subway. *Black* is the name of the mutated creatures that inhabit the subway. This word also carries an element of symbolism and is associated with something dangerous, inhuman. *Depot* – in the subway, the term is used to refer to *stations* or *bases* where residents return after forays to the surface. *Libraries* are the so-called special repositories in metros where knowledge is stored, for example, old books or some kind of technology.

The syntactic constructions in Glukhovsky's works are diverse, but in general they are quite simple and dynamic. This is since works are often aimed at creating a tense, fast-paced atmosphere.

Glukhovsky often uses simple sentences, which gives the text some *rudeness* and *straightforwardness*. However, at the moments of the most important philosophical reflections or tense scenes, the author resorts to complex sentences that allow you to convey in detail the thoughts of the

characters, their inner experiences. This is especially noticeable in *Metro*, where long, multi-part sentences often serve to convey the hero's complex reflections.

Inversion and other syntactic techniques, such as repetition and parceling, are actively used to create tension or emphasis on a certain point in the text. For example, short phrases or even single words are often used in action scenes, which creates the effect of dynamism and rapid development of events.

Glukhovsky actively uses rhetorical means to enhance the expressiveness of his text and convey the inner world of the characters.

As already mentioned, metaphors and symbols play an important role in creating the ambiguity of works. For example, the metaphor of the underground world in *Metro 2033* can be interpreted as a metaphor for the degradation of human society, and life in the subway as life in prison, in a world devoid of normal human relations.

Antithesis and contrasts, for example, between light and shadow, survival and death, were used to emphasize the philosophical themes of the works. In the "Text" Glukhovsky often contrasts the everyday life and inner experiences of the hero, showing the difference between the outside world and the inner state of the character.

Glukhovsky always relies on pragmatic elements in his text, creating a special atmosphere of interaction with the reader. In *Metro 2033*, an important role is played by addressing the reader through first-person narration, where the inner monologues of the characters become not only a narrative, but also an appeal to the audience. This creates the effect of personal involvement in the story.

The philosophy of the dystopian world order is the philosophy of separation. And not only territorial. We are talking about a more important phenomenon – human division: the strictly hierarchical division of a dystopian society is only one of the results of this. A dystopian society is usually divided into castes, each of which performs certain types of work and has (or does not have) certain privileges. But hierarchy is perhaps not the most important and not the most terrible feature of the dystopian world order. In most cases, a dystopian society is like two levels, and the lower one is completely subordinate and subordinate to the upper one, that is, there are *vertical* relations between levels of different order. There are practically no *horizontal*, single-level relations: a person really exists as a *unit*, he is absolutely separated from others, there is practically no family institution left, a person appears out of nowhere and, like a detail of a large mechanism, having served his time, goes nowhere. There are no fathers and mothers in this world, since they also bear the stamp of individuality, the personality is leveled, likened to a machine acting thoughtlessly according to a once-set

canon. In this world, there are only *vertical* connections – the bond of a slave and a master, a puppet and a puppeteer.

As A. Chantsev notes [5], in the 1990s and early 2000s, Russian writers were more interested in historical events, for example, the 1917 Revolution, the Civil War, World War II, the GULAG and the collapse of the USSR, that is, there was a focus on the past, and today the works of writers describe the present and the future.

B. Wittenberg [6] calls such works *situational literature*, which activates the interest of the people in the genre of literature that describes the problem of today and the *flow* is exhausted only when the situation is resolved.

B.A. Lanin [7] sees the reason for the widespread dystopia in the absence of an open discussion of political problems in the country. Along with direct prohibitions, the *internal editor* is being revived. Without explanations or discussions, the laws already adopted by the authorities are being *lowered* to the population. This kind of disregard is what causes dystopian literature.

Discussion

There are often words associated with control and oppression (for example, *suppression*, *censorship*) that emphasize the lack of real freedom.

Glukhovsky often uses complex sentences with different levels of nesting to convey the inner conflicts of the characters. For example, in the dialogues of the characters, contradictions often arise related to their desire for freedom and responsibilities to society.

Glukhovsky uses various versions of the word *freedom*, often in the context of its loss or illusion. For example, phrases like *freedom of choice* and *pseudo-freedom* emphasize its dual nature. Freedom in his works is often seen as an illusion maintained by the system. The characters strive for freedom, but eventually face a reality that leaves them no choice.

The juxtaposition of individual freedom and collective security is a key topic. The characters realize that freedom can threaten their lives and safety.

Glukhovsky actively uses the term “freedom” to create a contrast between life in the dungeons and the ideals they represent. Characters’ speeches about freedom often serve to emphasize their helplessness in front of the system.

In *Metro 2033*, freedom is perceived as a lack of control and as a metaphor for hope. However, the real conditions of life underground contradict this hope.

Dialogues between characters can demonstrate their different approaches to freedom: some strive for independence; others choose security, even if it means losing freedom.

Glukhovsky addresses the fears and anxieties of modern society,

including the consequences of totalitarianism, identity crisis and dependence on technology. Freedom is becoming a symbol of countering these threats.

In *Metro 2033*, freedom of movement and choice is associated with dangers that highlight the fragility of human life in terms of survival.

Glukhovsky uses the concept of freedom to explore deeper philosophical and social issues.

Restriction of freedom leads in dystopian works to conformism, rebellion, suicide or mass submission. Usually, the main character is a rebel who seeks to resist the totalitarian regime or tries to find an answer to the main question: *what is going on?*

The idea adopted by a person *without the most difficult and painful spiritual work* [11], A. Zverev rightly believes, does not guarantee moral correctness at all. Dystopia embodied this conflict of divergence *between idea and morality* in the forms of the great social experiments of the twentieth century. In the genre of dystopia, a historical paradox is recorded: the establishment of an *ideal* public order turned out to be possible since a living person was *put* under the ideological press. Modern psychological science reminds us: Order in society can only be brought from within, starting with order in one's own soul. Only such an order, projected from the inside out, can be alive and durable. He is born out of freedom, out of Chaos, which we are now so afraid of, forgetting that it is the deadening order *lowered from above* on a person – the order in the morgue – that is the main cause of rotting" [12].

Heroes of the Russian dystopia Glukhovsky in the works *Metro 2033* (2005), *Metro 2034* (2009), *Metro 2035* (2015) and *Post* (2019) are the rebels and seekers of freedom in the world where people live in constant fear of large-scale deception and control.

In a dystopian state, a person is deprived of mental activity, because he lives on other people's ready-made thoughts and has no desire to develop. All this contradicts the very nature of man, which inevitably leads to the degradation of personality [13].

The protagonist Artyom in the *Metro* trilogy is the only one who wants to understand the causes of the nuclear disaster and find out if there is life outside the metro. The trilogy tells the story of the survival of people in the subway, which turned into both a shelter and hell.

Artyom is a young man with a complex character. Sometimes he does not control his emotions and resorts to extreme measures. However, all this can be explained by the fact that the limited space of the subway, where every day you must fight for life, makes his soul rush in different directions. Therefore, he finds a little freedom in his travels on the subway, in search of the truth and, no matter how strange it may seem to people around him, in hope for the future. In addition, he feels freedom physically through his decisions.

Artyom is a faceless hero, his personification is missing in the novel. In this way, Glukhovsky immerses the reader in his own world. He has a communicative concept *friend or foe*, used implicitly by the hero, serves as a guideline in the space [14].

Glukhovsky's heroes fight for freedom of thought: despite the totalitarian regime, they find the opportunity to express their thoughts secretly or find a symbol of freedom that does not allow them to give up and die; for freedom of action: despite the closed space, heroes can move forward and look for ways out; freedom of choice: to take important steps to save themselves and loved ones; freedom of courage: they choose to fight and survive.

Glukhovsky's characters in the novel *Post* are different from they were in the trilogy *Metro*. After the war between Moscow and the regions, Moscow was forced to separate from the rest of Russia and become an independent state called Muscovy. The action takes place on the eastern border of the empire, at an outpost on the Volga River, which is located several hundred kilometers from the capital and has become polluted and infected.

In his work, the author creates a terrifying vision of the future, where his characters are not destined to find long-awaited happiness. In the finale, the author destroys the myth of a resurgent Moscow, which is a source of well-being and protection. Moscow is becoming a symbol of a terrible bulwark on the body of a suffering country. The post-apocalypse becomes a metaphor for modern life and the problems of today, a story about the search for eternal values and an attempt to preserve humanity after the death of mankind. In the *Post*, the main mass weapon is the word, NLP is a weapon. After hearing the *demonic prayer*, people become possessed. You can only be saved by piercing your eardrums and not hearing prayer.

The main characters are replaced by other characters in the most unexpected place and their choice determines the future of the entire plot. If Artyom from *Metro* had to look for the causes of the disaster and look for a way out of the subway, then the heroes Egor and Michelle had to put up with this world where all the rules were already established and they should not look for answers outside the post, because that's how they spoil the rules of the game. Thus, the characters have different motivations for life.

Seventeen-year-old Egor lives in the *Post* with his mother and stepfather, who is the commandant of the *Post*. He is in love with Michelle, who dreams of going to Moscow.

Sartre [15] developed the concept of freedom as the main aspect of existence. He wrote that a person is free to choose his actions and is responsible for his decisions.

Glukhovsky's dystopian works can be interpreted as a reaction to the political situation and instability in Russia. This is a warning and the author's concern for the future of Russia, this is the hope for a better future. Therefore,

the characters, like the author himself, are concerned about the themes of human freedom and the right to live.

The concept of totalitarianism, presented by Orwell, focuses on the concept of *freedom*. The author repeatedly expressed his imagination about a *nightmarish world where two and two are equal to what the leader will say. If he says five, then that's the truth*. Orwell, in his ideologeme from *1984*, rejects the idea of rebellion against natural meanings, considering it as an irrational and destructive reaction of an individual unable to accept normality.

The central idea of *1984* is a postmodern interpretation of the *main dogma of the Angsoc* – the idea of the variability of the past. Various interpretations of the slogan of the inner party from *1984*, including control of time that is holding past and future, present and past, occupy a special place in the history of intellectualism of the twentieth century.

Orwell shows the theoretical possibility of depriving people of historical memory, manipulating the past and present, distorting objective reality to legitimize a totalitarian society. In *1984* he demonstrated the danger of a society of robots that have lost their individuality and critical thinking. This warning is also relevant in the modern world, where social and political technologies can lead to the loss of freedom and human rights.

In none of the newest dystopias are economic interests a priority in the struggle that drives events in the artistic world of the work. However, the cruel logic of power, which subordinates everything and everything up to the intimate life of a person, is investigated extremely accurately.

In dystopian works, either the intellectual elite or the officers usually sit at the head. In the Metro trilogy, there is a detachment of fighters of the Order of Sparta, led by Colonel Melnik, head of the Ring Line Commonwealth, chairman of the Hansa and the Board of Directors – Loginov and the antagonist – Bessolov. The legend of the invisible observers turns out to be true and Artyom reaches it. Invisible observers are the surviving members of the leadership of the former country who lived in Metro-2 and controlled everything that happened in the subway. After learning about this grandiose performance, Artyom supposedly gets the freedom of the truth, that is, he has already been freed from lies.

Dystopia parodies utopian works and discovers their opposite. It reveals the absurdity of the contradictions inherent in utopian ideas. Through the depiction of the reality of a certain historical period, dystopia reveals the strict regulation of human behavior, technological progress and the transformation of man into a mechanism. This genre became especially relevant in the 20th century, the period of revolutions and world wars, when utopian ideas, especially in the regime of Stalin, were put into practice. In Russia, for example, the idea of creating a Bolshevik party was once central to building a bright communist future.

Conclusion

Thus, the concept of freedom in the works of Dmitry Glukhovsky plays a key role in turning the hero into an absolutely free person, while the state, confident in the righteousness of its mission – to forcibly make everyone happy – leads to a tragedy when personal freedom is actually destroyed.

The results of the study emphasize the importance of analyzing the concept of *freedom* in dystopias, since freedom and the right to it are the most important aspects of society. Deprived of the opportunity to make decisions, a person loses the meaning of his existence. The importance of such an analysis increases in the light of current human rights issues in Russia, where Glukhovsky, already recognized as a *foreign agent*, puts issues related to freedom and human rights on the agenda.

Glukhovsky's works show how the author, using a variety of linguistic means, from vocabulary to rhetorical techniques, creates an atmosphere saturated with social, psychological and philosophical overtones. His style is characterized by the flexible use of various linguistic forms and constructions, which makes it possible to effectively convey the dark, hopeless experiences of the characters, as well as their complex inner experiences.

The themes of the struggle for individuality and opposition to dystopian systems permeate all his works, emphasizing the versatility of human nature and the desire for freedom. Glukhovsky encourages readers to think about how easy it is to lose freedom under the pressure of power and technology. His works serve as a warning about the possible threats that humanity may face in the future, where freedom can become a decisive factor in the struggle for survival.

Results allowed us to consider the concept of freedom and human rights in dystopian literature in its historical development and analysis revealed stylistic techniques and linguistic means by which Glukhovsky creates a gloomy, psychologically saturated atmosphere. It helped a deeper understanding of the role of freedom in the author's works and its relevance in modern society.

REFERENCES

[1] Gizdatov G. G. Intermedial'nye ehksperimenty v sovremennom literaturnom i art-prostranstve Kazakhstana (Intermedial Experiments in Modern Literature and Art Space of Kazakhstan) // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series "Philological Sciences". – 2023. – №2 (69). – P. 336-347. [in Rus.]

[2] Ozhegov S. I. [Electronic resource]: Material from Wikipedia - the free encyclopedia: Version 10326782, preserved. at 16:02 UTC August 4, 2008 / Wikipedia authors // Wikipedia, the free encyclopedia. — Electron.

Dan. - San Francisco: Wikimedia Foundation, 2008. - Access mode: <http://ru.wikipedia.org/?oldid=10326782> [in Rus]

[3] D.Glukhovskiy. Metro 2033, 2015. – 374 s. [in Rus]

[4] Ames Melissa. "Engaging 'Apolitical' Adolescents: Analyzing the Popularity and Educational Potential of Dystopian Literature Post-9/11." // The High School Journal 97.1 (2013): 3-20. Web. 12 Mar. 2014.

[5] Chancev A. Fabrika antiutopij: Distopicheskiy diskurs v rossijskoj literature sere diny 2000-h. [A Factory of Dystopias: Dystopian Discourse in Russian Literature of the mid-2000s]. – M., 2007. – S 95-99. [in Rus]

[6] Vitenberg B. Puteshestviya v mir utopij. Obzor knig po literaturnoj utopii [Travels to the world of utopias. Review of books on literary utopia] // Novoe literaturnoe obozrenie. – 2008. – S. 327-337. [in Rus]

[7] Lanin B. S. Voobrazhaemaya Rossiya v sovremennoj russkoj antiutopii [Imaginary Russia in modern Russian dystopia] // Obshchestvennyye nauki i sovremennost', 1993. S. – 386-387. [in Rus]

[8] Kirillova O. A. Prototip lingvokul'turnogo kontsepta «Svoboda» [The prototype of the linguistic and cultural concept of "Freedom"] // III Nauchno-obrazovatel'nyy kompleks Yamalo-Nenetskogo avtonomnogo okruga. – 2014. [in Rus]

[9] Petrovykh N. M. (Katayeva N. M.) Kontsepty volya i svoboda v russkom yazykovom soznanii [The concepts of will and freedom in the Russian language consciousness] // Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Gumanitarnyye nauki. Istoriya. Filologiya. Iskusstvovedeniye». – 2002. – № 5 (24). – S. 207-217. [in Rus]

[10] Ardasheva T. G. Lingvokognitivnyy analiz kontsepta «svoboda»: na materiale russkogo, angliyskogo i frantsuzskogo yazykov [Linguistic and cognitive analysis of the concept of "freedom": based on the material of the Russian, English and French languages]. – Izhevsk, 2012. – 210 s. [in Rus]

[11] Zverev A. Krusheniye utopii [The collapse of utopia] // Inostrannaya literature. – 1988. – №11. – S. 175. [in Rus]

[12] Kochubej B. Kazarma ili tolpa – dlya inogo nado byt' lichnost'yu [Barracks or a crowd – for another you need to be a person] // Znanie – sila. – 1991. – № 8. – S. 38–44. [in Rus]

[13] Lazareva S.L. Model' gosudarstva v antiutopicheskom proekte «My» E. Zamyatina [The model of the state in the dystopian project "We" by E. Zamyatin]. [in Rus]

[14] Abdikerimova G.S. Politicheskiy mediadiskurs kak prostranstvo, retransliruyushcheye lingvokul'turologicheskiye intertekstual'nyye smysly [Political media discourse as a space retransmitting intercultural meanings of the linguocultural nature] // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series "Philological Sciences". – 2022. – № 22(65). – P. 11-29. [in Rus.]

[15] Kandalinceva L. E. Problema svobody i vybora vo francuzskom

ekzistencializme (ZH. P. Sartr, A. Kamyu) {The problem of freedom and choice in French existentialism (J. P. Sartre, A. Camus] // *Filosofiya i obshchestvo*. – 2001. – №2(23). – S. 97-107. [in Rus]

Д. ГЛУХОВСКИЙДІҢ “МЕТРО” ЖӘНЕ “ПОСТ” ДИСТОПИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ “БОСТАНДЫҚ” КОНЦЕПТІ

* Баймусина З. Б.¹, Розиева Д.С.², Жапарқұлова К.Ж.³, Хошаева Г.Б.⁴

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

^{2,3}Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан

⁴ҚызПУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада орыс жазушысы Д. Глуховскийдің антиутопиялық шығармаларындағы «бостандық» концепті талданады. Әр түрлі антиутопиялық мәтіндерге сілтеме жасай отырып, автор жазушылардың осы жанрды қазіргі қоғамның мәселелерін әшкерелеу және бостандық пен жеке құқыққа төнетін қауіптерді анықтау үшін қалай қолданатынын зерттейді. Жұмыстың мақсаты – Д.Глуховскийдің «Метро» және «Пост» антиутопиялық шығармаларындағы «бостандық» концептін талдау. Себебі бостандық тақырыбы антиутопиялық шығармалардағы басты тақырыптардың бірі болып табылады. Ғылыми зерттеудің негізгі бағыттары мен идеялары автордың антиутопиялық шығармаларындағы «бостандық» концептісіне бағытталған. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы – дәл қазір Ресейде болып жатқан тарихи оқиғалардың аясында ресейлік антиутопия өзекті болып отыр. Мақалада салыстырмалы-тарихи және лингвистикалық талдау әдістері қолданылады. Жұмыстың негізгі нәтижелері антиутопиялық зерттеулердегі «бостандық» концептісін зерттеудің маңыздылығын көрсетеді, өйткені қоғамда бостандық пен бостандық құқығы маңызды. Өзі үшін шешім қабылдау құқығынан айырылған адам өмірінен айырылады. Қазіргі Ресейдің жағдайы және адам құқықтары да Д.Глуховский үшін басты тақырып болып табылады. Антиутопияны зерттеу саласындағы зерттеудің мәні мынада: Д. Глуховскийдің жұмысын қазір уақытында талдау маңызды, өйткені автоды Ресейде иноагент қатарына кіргізген. Жұмыстың практикалық мәні материалды басқа зерттеулер үшін қолдануға болады. Антиутопиялық шығармаларда бостандық концепті әрқашан тоталитарлық билікке қарсы тұрады. Бұл сөз бостандығы, іс-әрекет бостандығы, таңдау еркіндігі, қозғалыс еркіндігі, сөз бостандығы және ең бастысы – ойлау еркіндігі. Классикалық антиутопиялық жазушыларға сүйене отырып, Д.Глуховский тоталитарлық режимдегі адамның бостандығына назар аударады.

Тірек сөздер: дистопия, орыс дистопиясы, Бостандық концепті, Глуховский, тоталитарлық режим, қоғам, сөз еркіндігі, диктатура

КОНЦЕПТ "СВОБОДА" В АНТИУТОПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Д.ГЛУХОВСКОГО "МЕТРО" И "ПОСТ"

* Баймусина З.Б.¹, Розиева Д.С.², Жапаркулова К.Ж.³, Хошаева Г.Б.⁴

*¹КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

^{2,3}КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

⁴КазГосЖенПУ, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье анализируется концепт "свобода" в антиутопических произведениях российского писателя Д.Глуховского. Обращаясь к различным антиутопическим текстам, автор исследует, как писатели используют этот жанр для обнажения проблем современного общества и выявления возможных угроз свободе и личным правам. Цель работы – проанализировать концепт "свобода" в антиутопических произведениях Д.Глуховского "Метро" и "Пост", поскольку тема свободы является одной из главных тем в антиутопических произведениях. Основные направления и идеи научного исследования фокусируются на анализе концепта "свобода" в антиутопических работах автора. Научная и практическая значимость работы состоит в том, что именно русская антиутопия сейчас становится актуальной на фоне исторических событий, происходящих в России. В статье используются сравнительно-исторический метод и лингвистический анализ. Основные результаты работы показывают важность исследования именно концепта "свобода" в антиутопических исследованиях, поскольку именно свобода и право на свободу важны в обществе. Человек лишенный прав решать за себя, лишается и жизни. Состояние нынешней России и права человека тоже является главной темой для Д.Глуховского. Ценность исследования в область изучения антиутопии состоит в том, что работы Д.Глуховского сейчас важно проанализировать вовремя, поскольку автор уже считается иноагентом в России. Практическая значимость работы сводится к использованию материала для других исследований. В антиутопических произведениях концепт свободы всегда противостоит тоталитарной власти. Это свобода слова, свобода действий, свобода выбора, свобода движений, свободы самовыражения и самое главное – свобода мыслить. Следуя за классическими антиутопистами Д.Глуховский обращает внимание на свободу человека при тоталитарном режиме.

Ключевые слова: антиутопия, русская антиутопия, концепт свободы, Глуховский, тоталитарный режим, общество, свобода слова, диктатура

Received: September 1, 2024

Information about authors:

Baimussina Zarina Baimussinovna – PhD student, al-Farabi KazNU,
e-mail: baimussina.zarina@gmail.com

Roziyeva Dilfuza Selmakhunovna – PhD, Associate Professor of the Department of Speech Practice of Foreign Philology, Ablai Khan KazUIR & WL, e-mail: rsdiluza@mail.ru

Zhaparkulova Kenzhe Zharkynbekovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Ablai Khan KazUIR & WL, e-mail: kenjekey707@mail.ru

Khoshayeva Gulbakhram Bakhapovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, KNWTTU, e-mail: gulbakhram13@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Баймусина Зарина Баймусиновна – докторант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, e-mail: baimussina.zarina@gmail.com

Розиева Дилфуза Сельмахуновна. –PhD, шетел филологиясының сөйлеу практикасы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан email: rsdiluza@mail.ru

Жапарқұлова Кенже Жаркынбековна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, e-mail: kenjekey707@mail.ru

Хошаева Гульбахрам Бахаповна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚызПУ, e-mail: gulbakhram13@mail.ru

Информация об авторах:

Баймусина Зарина Баймусиновна – докторант, КазНУ им. аль-Фараби, e-mail: baimussina.zarina@gmail.com

Розиева Дилфуза Сельмахуновна–PhD, ассоциированный профессор кафедры практики речи иностранной филологии, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, e-mail: rsdiluza@mail.ru

Жапаркулова Кенже Жаркынбековна– кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, e-mail: kenjekey707@mail.ru

Хошаева Гульбахрам Бахаповна – кандидат филологических наук, доцент, КазГосЖенПУ, e-mail: gulbakhram13@mail.ru

ӘӨЖ 81'42

ҒТАХР 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.029>

ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

* Досова А.Т.¹, Сегизбаева К.К.²

^{1,2} А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қостанай, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ жазушысы Қабдеш Жұмаділов шығармаларының ерекшеліктеріне талдау жасалған. Зерттеудің нысанына «Прометей алауы», «Тағдыр» романдары алынған. Қазақ әлемі бейнесіндегі тарихи тамыр және тарихи сабақтастық, ұлт тағдыры және ұлттық мінез тақырыптары кеңінен қамтылған. Жұмыста сипаттамалы, салыстырмалы, түсіндірме, жүйелеу және ғылыми талдау сияқты дәстүрлі әдістер қолданылды. Жазушы шығармаларының тақырыптық ерекшеліктерін айқындау мақсатында тарихи кейіпкерлердің образдарын ашу үшін зерттеу жүргізілді. Қ.Жұмаділов шығармаларының тақырыбы, идеялық-көркемдік ерекшеліктер және жанрлық жүйесі анықталды. Жазушы шығармаларының басты ерекшелігі – тарихи деректердің шынайылығы мен нақтылығы, сонымен қатар ұлттық бояудың мол көрінісі автор стиліне тән, бірегей сипаты болып табылады. Жазушының қайталанбас түсінігі мен әлемді қабылдауы, оның көркемдік әдісі шығармаларда эпитеттер, метафоралар және т.б. көркемдегіш тәсілдер арқылы айқындалады. Автордың оқиғаны, құбылыстарды, кейіпкерді суреттеудегі өзіндік тіл ұстарту техникасы қалыптасқан.

Зерттеудің теориялық тұжырымдарын Қабдеш Жұмаділов шығармашылығына арналған арнайы курстарда пайдалануға болады. Сондай-ақ зерттеудің нәтижелерін жоғары оқу орындарында Қазіргі қазақ әдебиеті, Әдебиеттануға кіріспе, Әдебиет теориясы пәндері бойынша өткізілетін тәжірибелік сабақтарда көмекші құрал ретінде қолдануға болады деп санаймыз.

Мақала жазу барысында жазушының көркем прозасы ұлттың өткені мен бүгінін сабақтастыратын қазақ әдебиетінің бай мұрасы болып табылатынына көз жеткіздік. Себебі Қабдеш Жұмаділов шығармаларында ұлттың тарихы, тағдыры, мінезі, тұрмыс-тіршілігімен қатар, болашаққа деген сенімі, арманы көрініс тапқан. Ал көркем шығарма тілін талдау қазіргі тіл біліміндегі өзекті тақырыптардың бірі болып отыр.

Тірек сөздер: проза, Қабдеш Жұмаділов, Прометей алауы, образ, идея, тарихи сабақтастық, көркем әдіс, дүниенің ұлттық бейнесі

Кіріспе

Қабдеш Жұмаділов шығармаларының көркемдік ерекшелігін сипаттайтын бірнеше негізгі ережелерді атап өтуге болады. Бастысы, шығарма тақырыбының тарихилығы. Қ.Жұмаділов романдарында қазақ халқының тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрлері, әлеуметтік мәселелері кеңінен қамтылған. Екіншіден, кейіпкерлердің психологиясы. Оқырманға кейіпкерлердің күрделі психологиялық жағдайларын, сезімдері мен ойларын терең ашады. Үшіншіден, поэтикалық элементтер мен сюжет. Шығармаларында көркем тілмен сомдалған образдар жиі кездеседі. Сюжеттік оқиғаның дамуы логикалық түрде өрбиді, өткен мен қазіргі уақытты байланыстырады.

Жазушы Қ.Жұмаділов шығармаларының негізгі ерекшелігі - шынайылығында, яғни ол жазған шығармаларының бәрі өмірде болған жайттар. Тарихи тақырыпқа арналған романдарындағы оқиғалар бұрмаланбай, шындыққа негізделген. Олардың тағы бір ерекшелігі - көтерген жүгінде. Жазушы шығармаларының көтерген жүгі - қоғамның әлеуметтік жағдайы. Адам тағдыры, ұлттың рухани дүниетанымы, әлеуметтік теңсіздік мәселелелері қаламгер көтерген басты тақырыптар болып табылады. Жазушының рухани мұрасы жайында ғылыми басылым беттерінде – жарық көрген сыни мақалаларда айтылғанмен, прозасының көркемдік қыры әлі де болса зерттелмеген. Зерттеуімізде алғаш рет жазушы шығармаларының әдеби-теориялық аспектіде айқындалуы тақырыбымыздың өзектілігін нақтылай түседі. Жазушының көркем шығармасындағы оқиғаны оқырманының жүрегіне жеткізудің басты жолы – ұлттық идеяны көркем тілмен шебер жеткізе білуінде. Автор өзінің шығармаларында өткен тарихты шынайы оқиғаларды суреттеу арқылы оқырманының дүниетанымына әсер ете білген деп ойлаймыз.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақалада ғылыми талдау (анализ), сипаттамалы, салыстырмалы, түсіндірме және жүйелеу әдістері қолданылды. Бұл әдістерді қолдану мақсаты - шығарманы әр қырынан алып қарастырып, оның өзгеше сипат белгілерін арнайы зерттеп, танып білу. Яғни, шығарманы идеялық мазмұн, тақырыпты баяндау ерекшеліктері тұрғысынан, немесе сюжеттік, композициялық құрылысы жағынан талдау. Жүйелеу әдісінің мақсаты – Қ.Жұмаділов «Прометей алауы» шығармасындағы көркемдік ерекшеліктерді эпитет, символ сөздер, метафоралар мен портреттерге жіктеу. Содан кейін, түсіндіру, сипаттау және салыстыру әдістерін қолдану арқылы жазушы шығармасынан жинақталған көркемдік ерекшеліктері бар мысалдарды оқырманға түсіндіру, салыстыру және сипаттау. Жазушы шығармаларының көркемдік ерекшеліктерін айқындау мақсатында тарихи кейіпкерлердің образдарын ашу үшін зерттеу жүргізілді.

Талқылау

Б.Майтанов «Сөз сыны» еңбегінде тарихи тамырластық, тарихи сабақтастық деген ұғымның маңызына тоқталып, дәуір кезеңдерін шығармаларында шынайы суреттеген жазушыларды тарихшылармен бір орынға қояды[1, 256 б.]. Тарихи сабақтастық жүгін арқалаған шығармаларға Қ.Жұмаділовтің «Прометей алауы» мен «Тағдыр» романдарын жатқызуға болады. Қабдеш Жұмаділов қазақ халқының өткен тарихы мен сол заманның қаһармандарының тағдырын шығармаларының басты тақырыбы ете отырып, елінің тыныс-тіршілігін шынайы суреттейді.

Т.Кәкішев өзінің зерттеуінде: «Жазушылардың шығармаларындағы даланың қайсар мінезді еркін перзенттерінің образдарынан қалың көпшілік өзін танып, тағылым алады», - дейді [2, 203 б.]. Көркем шығарманың көркемдік, идеалдық деңгейі жазушының шығармашылық ойлау табиғатымен, дүниетанымымен, көркемдік шеберлігімен тығыз байланыста айқындалады. «Тағдыр» романының кейіпкерлерінің әрқайсысының өз орны, мінез-құлқы мен іс-әрекеті бар, бірақ барлық кейіпкерлердің қарым-қатынасы Демежан төңірегінде шоғырланған. Қазақтың бейшара тұрмысына қынжылған Демежан қазақты өмірге бейімдеу үшін егін егіп, егіншілікке үйрететін арнайы маман шақырады. Егінге жарамды суармалы жерлердің барлығы халдайлардың қарамағында болғандықтан, Демежан көп ізденіс жүргізіп, Әбдіра мен Қараүңгір өзендерінің бойындағы өңделмеген тың егістікке қажет екі жаңа тоған салуға рұқсат алады. Халық Демежанға арқа сүйеп, ауыл шаруашылығымен айналысып, тұрмысын күннен-күнге өркендетіп, еңбекші ауылға береке келеді. Егіншілікпен айналысқан көшпелі қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне онша мән бермеген халдайлар егіншілер тоғанның көзін таңдап, егінін күннен-күнге суарған кезде қазақтардың іс-әрекетіне қатты таң қалып, дау-дамайға кіріседі. Алайда, рудың ғана емес, бүкіл қазақтың қамын ойлайтын азаматтық биікке көтерілген Демежан туған халқына жасалып жатқан әділетсіздікке табандылығымен тойтарыс бере алады. Бұдан қазақ халқының ежелден келе жатқан ұлттық қасиеті мен ұстанымы, психологиялық ерекшеліктері қауым ішінде бұзылмағандығын көреміз.

«Прометей алауы» романындағы кейіпкерлер образын суреттеуде үлкен жауапкершілікті байқауға болады. З.Қабдоловтың айтуынша, ұлт тарихында болған тұлғалардың көркем шығармаларда суреттелуі жазушыдан үлкен жауапкершілікті талап етеді[3, 120 б.]. Жазушы шығармаларында ұлттық болмыс, мінезді ашуда үлкен жауапкершілікті көрсете алған. Қ.Жұмаділов тарихи шығармаларындағы кейіпкерлерін ұлттық идеяны насихаттау тұрғысынан суреттеген деп ойлаймыз. Қ.Жұмаділовтің «Прометей алауы» романы тәуелсіздіктен кейінгі

жазылған шығармасы. Негізгі ерекшелігі – тарихи дерек көздерінің дәлдігі мен оқиға орнының нақтылығы, ұлттық бояудың қанық болып көрініс табуында. Қ.Жұмаділов «Прометей алауы» романында тарихи тұлғаларды қазақы болмысқа тән шежірелік жолмен баяндайды. Оқиға қазақ хандығы тарағаннан кейінгі аға сұлтандар дәуірінде өтеді. Романның көтерген басты мәселесі – ұлт тағдыры. Мешіт орнына шіркеу салып, ата діннен алыстатып, мешелдікке жол сілтеген жат ділді өзге дін өкілдерімен рухани күрес кеңінен беріледі. Мұндағы қаһармандар қолына қару алып, жауға қарсы аттанбайды, бірақ олар бұдан әлдеқайда биік тұратын рухани шабуылға қарсы тұрады. Сол себепті де мұндағы кейіпкерлер өзгеден ерек, бұрынғыдан соны тұлғалар. Роман кейіпкері Ақтайлақ би жат ағымды уағыздаушылармен күресе отырып, шіркеу орнына мешіт салғызу арқылы елі үшін әділдікке қол жеткізеді.

Нәтижелер

«Прометей алауы» романы өмірде болған қазақтың соңғы ханы Кенесары қолына қару алып, күрескен ерлігі Ақтайлақ бидің баяндауымен айтылады. 18-ғасырдағы ел тағдыры баяндалады. Бұл романның негізгі мотиві – шын өмірдегі болған оқиғалар желісі арқылы отансүйгіштік пен туған жерге деген сүйіспеншілікті көрсету.

«Композиция (латынша *composito-* құрастыру, қиыстыру) бірер сөзбен айтқанда, көркем шығарманың құрылысы. Алайда мұны құрылыс деген сөзге қарап тек пішінге ғана байланысты ұғым деуге болмайды, композиция мазмұнмен тікелей байланысты нәрсе: ол - әдеби шығарманың сыртқы түрінің ғана симметриясы емес, сонымен қатар ішкі сырының да гармониясы [6, 172 б.]. Сыртқы пішін мен ішкі мазмұнның үндесіп келуі арқылы көркем шығара туады.

Туындының композициялық құрылымы мен сюжетін қарастырсақ:

Фабуласы: Жазушы Қ.Жұмаділовтың «Прометей алауы» атты романы қазақ хандығы тарағаннан кейінгі аға сұлтандар дәуіріндегі қақтығыстар баяндалады.

Романның көтерген басты мәселесі – ұлт тағдыры. Мешіт орнына шіркеу салып, ата діннен алыстатып, мешелдікке жол сілтеген жат ділді өзге дін өкілдерімен рухани күрес кеңінен беріледі. Кенесары хан отаршылдармен айқаста басын берді. Халықты құлақкесті құл етіп, аздырып-тоздырмау үшін, Ақтайлақ би ұсынған бір сенімді жолдың бар екендігін көрсетеді.

Жанры: эпостық жанр, кең көлемді роман

Тақырыбы: Отансүйгіштік

Идеясы: Жас ұрпаққа ата-баба өмірі мен ерлігін таныта отырып, ұлтжандылық, Отансүйгіштік рухын ояту, тарихта өткен елім деп, жерім деп жандарын аямаған азаматтардан үлгі алу. Осы идеяны жазушы басты

кейіпкерлердің портреті арқылы іске асырады. Ақтайлақ би, Қасым хан, Кенесары хан образдары арқылы оқырманға отансүйгіштік рухын насихаттайды.

Сюжеттің басталуы: Сексеннің сеңгіріне шыққан Ақтайлақ бидің ауыл молдасы, әрі бидің күтушісі Бәшер ноғайдың тамсануымен басталады. Ерте оянып, төбе басына шығып, ауылдың бар көрініс көріп, кімнің келгенін, кімнің кеткенін көмекшісі Бәшерден сұраумен болады.

Сюжеттің байланысы:

– Ақтайлақтың кенже ұлы - Сабырбайдың серілігі, жыр-толғауымен елге танымалдығы.

– Уәли өлгеннен соң, үлкен ұлы Ғұбайдолланың хандыққа отыруы, кейіннен орыс ұлықтары Ғұбайдолланы итжеккенге айдап жібереді.

– Ақтайлақ пен Қасым сұлтанның достығы.

– Орыс ұлықтарының бастығы, майор Сергей Нюхалов пен Ақтайлақтың кездесуі.

– Қазақтың басынан өткерген қилы кезеңі, жоңғар шапқыншылығындағы қанды оқиға.

– Кенесары көтерілісі.

– *Лаухұл-Махноз* аталатын жазмыш кітапшасында жазылған сыр.

– Шейхұл Сейіттің басты мұраты соғысу емес, мешіт-медіре салып, халықты дін жолына түсіру.

Сюжеттің дамуы: XIX ғасырдың басында Арқаға ауған қожалар көшінің көрсетуі. Түркістан жеріндегі қасиетті әулие кісілерге тағзым ету.

Сюжеттің шарықтау шегі: Ақтайлақ би басынан өткерген оқиғалар мен кезендерге шолу жасай отырып, шіркеу орнына мешіттің салынуына ат салысқан иман жүзді, әділ би екендігін көрсетеді.

Сюжет шешімі: Шейхұл Сейіттің басы арманының орындалуы. Ұлы – Құл-Мұхаммедтің әке аманатын орындап Қытай асып кетіп, кейіннен елге оралуымен аяқталады.

Жазушы шығармасында көбінесе әдеби қаһарман бейнесін жиі көре аламыз, романтикалық, лирикалық, реалистік, эпикалық образдардың барлығы дерлік қамтылып, Қасым хан, Шейхұл Сейт бейнесін аша отырып, шығарманың тарихи-идеялық тұсын айқындай аламыз. Мәселен, автор *«Қасымның ойы - ұрпаққа үлгі тастау, ел намысын қорлатпау. Ең бастысы, олар қазірдің өзінде-ақ қазаққа айбар болып отыр»* [5, 35 б.]. Қасым хан образын ел-жер көрген қайсар, ер мінезді, небір соғыс, ел арасындағы кейкілжіндерге қатысқан, білектің күшімен, ақылмен шешетін ел азаматы ретінде көрсетіп отыр. Сондай-ақ *«Тек қожаларға тән белгі де жоқ емес: кең маңдайлы, қошқар тұмсықты, сәл-пәл ерінділеу, әнтек мұрынылау. Көздері қиық емес, шаралы, сәл шүңеттеу»*[5, 6 б.]. Бұл мысалда реалистік образ ретінде Шейхұл

Сейтті оқыған дін жолындағы адам, араб елінен қазақ еліне келген кісі деп сипаттайды. Қаншама қан араласса да, арғы тектерінен араб екені көрініп тұр.

Шығарманың көркемдік сипаты кейіпкерлер образдарымен ашылады[4, 123 б.] Тарихи тақырыпқа жазылған шығарманың кейіпкерлері ұлттық келбетке ие. Мұндай кейіпкерлер көбінесе өз халқының мәдениетін, дәстүрлерін және тарихын бейнелейді. Олардың ұлттық келбеті, киімдері, сөйлеу мәнері және өмір сүру салты арқылы автор халықтың ерекшеліктерін көрсетеді.

Тура мінездеу деп автордың шығармасындағы кейіпкеріне тікелей мінездеме беруін айтамыз. Ал жанама мінездеу дегеніміз автор тарапынан кейіпкер тікелей мінезделмей, сол көркем бейненің өзіне емес, оның төңірегін, қоршаған ортасын, тұрмыс жайын, үй-мүлкін т.б. кейіпкерге қатысты жайларды сипаттау арқылы мінездеу [7, 65 б.].

Қабдеш Жұмаділов шығармаларында кейіпкерлерін тура және жанама мінездеуді қолданады. Шығармада кейіпкер бейнесін тура мінездеу Ақтайлақ, Қасым хан бейнелерін сомдауда көрініс тапқан.

Ақтайлақ. *Ақтайлақ би жасы ұлғайып кетсе де тым арсаланып жүдемеген, өң-шырайы бұзылмаған кісі. Тым ағарып, селеуше сұйылып кетпей бабымен бұрылданған сақал-мұрты да ақыл-ой қонақтаған аққұба жүзіне құп жарасып, көрік беріп тұрады* [8,5 б.]. Мысалда *тым арсаланып жүдемеген, өң-шырайы бұзылмаған* фразеологизмдері мен *бұрылданған сақал-мұрты, аққұба жүзі* эпитеттері дене-бітімі шымыр егде жастағы кейіпкердің портретін сомдау үшін тиімді пайдаланылған.

Қасым хан. *Қасымның ойы - ұрпаққа үлгі тастау, ел намысын қорлатпау. Ең бастысы, олар қазірдің өзінде-ақ қазаққа айбар болып отыр* [8,35 б.]. Қасым хан ел-жер көрген қайсар, ер мінезді, небір зұлматты еңсерген ел ағасы. Жоғарыдағы сөйлемде белгіленген тілдік бірліктер Қасым ханның дара мінезін айқындайды.

Шейхұл Сейт. *Иманды, дін жолындағы, бес уақыт намазын қалт жібермейтін кісі. Шейхұл Сейттің негізгі мақсаты – сауда емес, мешіт-медресе салу* [8,14 б.].

Кенжеғұл. Ата дәулетінің арқасында **бұла боп өскен, тілі удай ащы, әрі бет қаратпайтын шешен адам.** Мына бас еркінен айырылған кіріптар заманға өлердей қарсы [8,101 б.]. Мысалда кейіпкерге мінездеме берілген. Берілген фразеологизмдер мен эпитет арқылы Кенжеғұлдың сөзге шешен, бірбеткей адам екеніне көзімізді жеткіземіз.

Шығармада жанама мінездеу арқылы да кейіпкерлердің бейнесі ашылған. Бұған шығармадағы Ғұбайдолла кейіпкерге берілген мінездеме дәлел бола алады. Мысалы, *Уәли хан өлген соң, оның ұлкен ұлы Ғұбайдолла қазақ хандығын құлатпай сақтап қалуға күш салып-ақ көрді. Ол ел ішіндегі кейбір сұлтандар мен билерге арқа сүйесе,*

сыртта қытайдың Еженханынан көмек алуға талпынған [8,14 б.]. Жоғарыдағы мысалда кейіпкерге автор өзісуреттеу жасайды, оған қоршаған ортасындағы іс-әрекеттер арқылы баға беріледі.

Қабдеш Жұмаділов шығармасында кейіпкердің портретін шебер сомдай білген. Мысалы,

Шейхұл Сейт портреті. *Тек қожаларға тән белгі де жоқ емес: кең маңдайлы, қошқар тұмсықты, сәл-пәл ерінділеу, әнтек мұрынылау. Көздері қиық емес, шаралы, сәл шүңеттеу*[8,61 б.].

Қорытындыласақ, Шейхұл Сейт оқыған дін жолындағы адам, араб елінен қазақ еліне келген кісі. Қаншама қан араласса да, арғы тектерінен араб екені көрініп тұр. Мысалда қолданылған көріктеуіш құралдар кейіпкердің шынайы портретін беру үшін тиімді жұмсалған.

Айкүміс портретіне назар аударсақ, нағыз қазақ әйелінің бейнесін көреміз. *Сұңғақ бойлы, жұмыр денелі, омыраулы келген, кесек бітімді қыз екен Ақтайлақ: «Айкүміс – кілең ұл тапқалы тұрған қыз зой. Ұл болғанда, жай біреу емес, нағыз ат көтере алмайтын алыптарды туады!»- деген екен. Бидің сол айтқаны келді. Айкүміс кілең басы бақырдай ат көтермес ұлдар тапты* [8,44 б.]. Жазушы Айкүміс портреті арқылы сол замандағы әйелдің сыртқы келбет ерекшеліктері жайында ақпарат береді. Оқырман әйел портреті арқылы сол қоғамдағы әйел бейнесінің ерекшелігін көрсетеді. Жоғарыдағы мысалдан болашақ ұрпақтың қандай болатындығы әйелдің сыртқы бет-пішініне байланысты екендігін дәлелдейді. Жұмыр денелі әйелден алып ер балалар туатындығын көрсетеді.

Шығарма тарихи кезеңдерді шолуға негізделген. Яғни, Ақтайлақ бидің басынан өткерген кезеңдері мен тарихи кезеңдер суреттеледі. Шығарма басталғаннан соңына дейін, тіпті асқақтала суреттелген кейіпкер Ақтайлақ би болды. Оның батыр кезінен бастап, сексеннің сенгіре келген қарт кезеңіне дейін суреттеледі.

Дәл осы сарынмен жазушының келесі туындысын алып қарастырсақ, «Тағдыр» романы да тарихи өмір арнасын қозғайтын - отаршылдық биліктің байланысында ұлт тағдырын, азаттық күрестің қиын жолдарын байланыстыратын шығарма. Романда архивтің терең қоймаларында жасырылған осы уақытқа дейін көпшілікке белгілі болмаған қатыгездіктердің де беті ашылады. Мәселен, өткен ғасырдың алпысыншы жылдарында дүнген көтерілісіне қосылған қазақтар кейіннен үлкен шығынға ұшырайды, өз күштерімен халық қозғалысын баса алмайтындығына көз жеткізеді. Шыңжаң билеушілері патшалық Ресейден әскери көмек сұрайды. Жетісудан келген Колпаков құрамалары азат етуді сұрағандарды басып тастайды және бұл әскерлер көп уақыт осы аймақта тұрақтап қала отырып, Қытай империясына болысты. Дәмежан халық тағдырын тереңінен ойлайтын, өз мүддесінен

ел мүддесін жоғары қоятын тұлға ретінде ашылған, халқына адал қызмет еткен бұл бейненің өмірі трагедиямен аяқталады, бұл өз алдына бір заңдылық. Жазушы билеуші тапқа намысты, жігерлі тұлғалардың болмысынан гөрі, мансапқор, халық мүддесін сатып кететіндер оңтайлы боларын байқатады.

Жазушының шығармаларында көркемдегіш құралдар шығарманың көркемдік қырын арттыруға жұмсалған. Қаламгер өз шығармаларында заттың, яки құбылыстың ерекшелігін, сыр-сипатын бейнелі түрде танытатын поэтикалық ұғым, экспрессивті айқындауш сөзді, яғни эпитетті шебер қолданған. Мысалы: *Бір кездегі таң арайындай шапақ атып тұрған сұлу, нұрлы жүзіне ұсақ әжімдер түсе бастаған* [5, 618 б.]. *Бибі бүгін үстіне қоңырқай көйлек, қара қатипа камзол киіп, басына қара бөртпе шәлі жамылыпты* [5, 618 б.]. *Үстінде кең-мол тігілген жасыл жібек шапан, басында құндыз бөрік* [5, 397 б.].

Жоғарыдағы мысаладардағы эпитеттер кейіпкердің образын сомдауда қолданылған. *Сұлу, нұрлы жүз, ұсақ әжімдер, қоңырқай көйлек, қара бөртпе шәлі жасыл жібек шапан, құндыз бөрік* сөз тіркестері кейіпкер бейнесін дәл беріп қана қоймай, шығарма тіліне экспрессивтік реңк үстеген.

«Прометей алауы» романында метафоралар кездеседі. Мысалы: *Хан-қанаушы, би-кертартпа, ақындар – халық жаяуы* [5, 196 б.]. Оқиғаға қатысты астарлы ой айтылған. Символ да метафора сияқты тілдік тұлғаның тіліндегі ұлттық мәдениеттің көрсеткіші ретінде көрінеді. *Ақ, қара түстері символикалық мәнге ие болады. Қ.Жұмаділов екі шығармасында «ақ» пен «қара» символы көптеп кездеседі. Мысалы, Ақпатшаолардан да солдатқа жігіт жинай бастаса керек* [5, 5 б.]. *Сонан соң, күнкөрістен айрылған қара жаяу халықты қу тақырға иіріп қойып, қақ жарымын аштан өлтірді* [8, 189 б.]. *Былайғы қара халық соған кәдімгідей иланады* [5, 15 б.]. Қаламгер «ақпен» орыс патшасын, қарапайым халықты «қара» түспен таңбалайды. Себебі ақ түс байларды, ал қара түс қарапайым халықты сипаттайды деген түсінік мәдениетке, дәстүрге және символикаға байланысты. Ақ түс көбінесе тазалық, байлық, мәртебе, жарықтық және үмітпен байланыстырылады. Мысалы, ақ киімдер жиі салтанатты шараларда немесе маңызды оқиғаларда киіледі. Ал қара түс, керісінше, кейде ауыртпалық, кедейлік немесе қайғы-қасіретпен байланыстырылады. Бұл түс қарапайым халықтың өміріндегі қиындықтарды, ауыр еңбек пен кедейлікті білдіреді.

Қ.Жұмаділовтің ұлттық танымы, ұлттық азаматтық рухы қазақ тіліндегі бұрын қалыптасқан символдар мәнінен айқын байқалады. Бұрынғы әмбебаптық қасиетіне Қ.Жұмаділов шығармаларындағы сөз-символдар авторлық ерекшелік мән үстейді де, кең көлемді сипатта келеді.

Қорытынды

Брілген мақала қазақтың жазушысы Қабдеш Жұмаділовтің даралық сипаттарын айқындап, оның шығармаларының идеялық-тақырыптық ерекшелігін зерттеуге арналған. Қаламгердің жазушылық шеберлігі мен проза жанрындағы туындыларының көркемдік ерекшелігі кеңінен ашылып, авторлық қолтаңбасы айқындалды. Зерттеуде жазушы шығармаларының көркемдік ерекшелігі, құрылымы мен құндылығы айқындалды. Қ.Жұмаділов шығармаларының тілі, автордың негізгі айтпақ ойы, шығарманы жазудағы басты идея қандай екеніне назар аударылды. Жазушы шығармаларының көркемдік сипаты айқындалып, көркем әдебиетіміздің көріктеу құралдары қарастырылды.

Тілдік тұлғаның табиғатын ашып, суреткерлік шеберлігін тану үшін оның тілінде қолданылған көріктеу тәсілдеріне зер салдық. Жазушының дүниені ерекше көркем түсінуі, сезінуі үшін өркемдік әдістер міндетті түрде оның шығармасында көрініс табады. Қ.Жұмаділов тіліндегі эпитет, метафора, символдар әр кейіпкердің жеке басын, мінез-құлқын, адамгершілігін, наным-сенімін, парасатты санасын ұлттық өмір мәдениетінің дәстүрлеріне сай көркем бейнелеу үшін жұмсалған.

Қабдеш Жұмаділов қазақ әдебиетінің дамуына үлес қосқан заңғар жазушыларымыздың бірі. Шығармалары қазақ халқының шынайы болмысын танытуға қызмет еткен деген қорытындыға келіп отырмыз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Майтанов Б. Сөз сыны (20-ғасыр әдебиеттерінің көріністері). Зерттеулер, мақалалар, портреттер. – Алматы: «Ғылым», 2002. – 344 б.

[2] Кәкішев Т. Қазақ әдеби сынының тарихы. – Алматы, «Санат», 1994. – 448 б.

[3]Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Санат», 2006. – 369 б.

[4] Әбеуұлы А. Сын түзелмей, көркем әдебиет көтерілмейді // Әдебиет айдыны. – 2008. – № 1. – Б. 171-179

[5] Жұмаділов Қ. Прометей алауы. Роман және әңгімелер. – Алматы: «Атамұра», 2002. – 352 б.

[6] Серғалиев М. Сөз сарасы. – Алматы: «Жазушы», 2019. – 300 б.

[7] Шалабаев Б. Көркем проза тілі. – Алматы: Білім, 2021. – 128 б.

[8] Жұмаділов Қ. Шығармалары. – Алматы: «Жазушы», 1991. – 420 б.

REFERENCES

[1] Maitanov B. Söz syny (20-ğasyr ädebietteriniñ körinisteri). Zertteuler, maqalalar, portretter (Criticism of the word (reflections of 20th century literature). Research, articles, portraits). – Almaty: «Gylym», 2002. –344 p. [in Kaz.]

[2] Kākışev T. Qazaq ädebi synynyñ tarihy (History of Kazakh literary criticism). – Almaty, «Sanat», 1994. – 448 p. [in Kaz.]

[3] Qabdolov Z. Cözöneri (Own art). – Almaty: «Sanat», 2006. – 369 b. [in Kaz.]

[4] Äbeuily A. Syn tüzelmei körkem ädebiyet köterilmeidi (If criticism is not corrected, fiction will not rise) // Ädebiyet aidyny. – 2008. – № 1. – B. 171-179. [in Kaz.]

[5] Jūmadilov Q. Prometei alauy. Roman jāne äñgimeler (Torch of Prometheus. Novels and stories). – Almaty: «Atamūra», 2002. – 352 b. [in Kaz.]

[6] Serğaliev M. Sözsarasy (Word search). – Almaty: «Jazuşy», 2019. – 300 b. [in Kaz.]

[7] Şalabaev B. Körkemprozatılı (The language of artistic prose). – Almaty: Bılım, 2021. – 128 b. [in Kaz.]

[8] Jūmadilov Q. Şyğarmalary (Works). – Almaty: «Jazuşy», 1991. – 420 b. [in Kaz.]

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАБДЕША ЖУМАДИЛОВА

* Досова А.Т.¹, Сегизбаева К.К.²

^{1,2} Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова
Костанай, Казахстан

Аннотация. Статья представляет анализ особенностей произведений казахского писателя Кабдеша Жумадилова. Объектом исследования являются романы «Факел Прометей», «Судьба». Широко освещается тема исторических корней и исторической преемственности в казахской картине мира, судьба нации и национальный характер. В работе использовались традиционные методы описательного, сравнительного, поясняющего, систематизирующего и научного анализа. С целью определения тематических особенностей произведений писателя было проведено исследование на примере раскрытия историко-героических образов. Определены тема, идейно-художественные особенности и жанровая система произведений К.Жумадилова. Главной особенностью произведений писателя является их аутентичность и точность исторических данных, а также богатое отражение национального колорита. Уникальное художественное понимание и восприятие мира писателем, его художественный метод отражаются в произведениях через использование эпитетов, метафор и других художественных средств. У автора сформирована собственная языковая техника в описании событий, явлений, персонажей.

Теоретические выводы исследования могут быть использованы в

специальных курсах, посвященных творчеству Кабдеша Жумадилова. Также мы считаем, что результаты исследования могут быть использованы в качестве вспомогательного средства на практических занятиях, проводимых в вузе по дисциплинам Современная казахская литература, Введение в литературоведение, Теория литературы.

В ходе написания статьи мы убедились, что художественная проза писателя – это богатое наследие казахской литературы, связывающее прошлое и настоящее народа. Потому что в произведениях К.Жумадилова, наряду с историей, судьбой, характером, бытом, отражена вера в будущее, мечта нации. А анализ языка художественного произведения является одной из актуальных тем в современной филологии.

Ключевые слова: проза, Кабдеш Жумадилов, Факел Прометея, образ, идея, историческая преемственность, художественный метод, национальная картина мира

ARTISTIC FEATURES OF KABDESH ZHUMADILOV'S WORKS

* Dossova A.T.¹, Segizbayeva K.K.²

^{*1,2} A.Baitursynov Kostanay Regional University,
Kostanay, Kazakhstan

Abstract. The article presents an analysis of the features of the works of the Kazakh writer Kabdesh Zhumadilov. The object of the study is the novels «Prometheus' Torch», «Destiny». The topic of historical roots and historical continuity in the Kazakh picture of the world, the fate of the nation and national character are widely covered. The work used traditional methods of descriptive, comparative, explanatory, systematizing and scientific analysis. In order to determine the thematic features of the writer's works, a study was conducted on the example of revealing historical and heroic images. The theme, ideological and artistic features and genre system of the works of K. Zhumadilov are determined. The main feature of the writer's works is their authenticity and accuracy of historical data, as well as a rich reflection of national color. The unique artistic understanding and perception of the world by the writer, his artistic method are reflected in the works through the use of epithets, metaphors and other artistic means. The author has formed his own language technique in describing events, phenomena, characters.

The theoretical conclusions of the study can be used in special courses devoted to the work of Kabdesh Zhumadilov. We also believe that the results of the study can be used as an auxiliary tool in practical classes held at the university in the disciplines of Modern Kazakh Literature, Introduction to Literary Criticism, Theory of Literature.

In the course of writing the article, we were convinced that the writer's fiction is a rich heritage of Kazakh literature, linking the past and present of

the people. Because in the works of K.Zhumadilov, along with history, fate, character, life, faith in the future, the dream of the nation are reflected. And the analysis of the language of a work of art is one of the topical topics in modern philology.

Keywords: prose, Kabdesh Zhumadilov, Prometheus' Torch, image, idea, historical continuity, artistic method, national picture of the world

Мақала түсті: 20 сәуір 2023

Авторлар туралы мәлімет:

Досова Алма Төлегенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің қауымдастырылған профессорының м.а., e-mail: almdosova@mail.ru

Сегизбаева Кенжегуль Кунусбаевна – филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің қауымдастырылған профессорының м.а., e-mail: kenzheguldzama@mail.ru

Информация об авторах:

Досова Алма Тюлюгеновна – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, e-mail: almdosova@mail.ru

Сегизбаева Кенжегуль Кунусбаевна – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, e-mail: kenzheguldzama@mail.ru

Information about the authors:

Dossova Alma Tulegenovna – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, e-mail: almdosova@mail.ru

Segizbayeva Kenzhegul Kunusbayevna – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, e-mail: kenzheguldzama@mail.ru

UDC 821.512.122.09

IRSTI 17.07.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.030>

LITERARY FEATURES OF KAJIKUMAR SHABDANULY'S PROSE STYLE

*Mursal A.¹, Dzhumabekova A.A.², Ermekova A.B.³

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

^{2,3}Center for the Development of Languages, Zhangir Khan West
Kazakhstan Agrarian Technical University, Uralsk, Kazakhstan

Abstract. The special consideration of works in the prose genre in literary studies is characterized by its relevance in the process of verbal art. The etymology of Kazakh prose works originates in Turkic literature, and later it was supplemented by the works of Kazakh writers. The novels of Kazhigumar Shabdanuly "Pana" and "Kylmys" are chosen as the form of this article.

The main purpose of the research is to analyze the specific prose of Kazhigumar Shabdanuly as a prison work. The value of the research is the writer, although forty years in prison as an enemy of the Chinese empire, acquires the character of a man who entered the history with his unusual prose works. The writer's works as a mirror of history have a special place in the field of literary in the artistic design of characters, combining them with history and unique linguistic character.

Analysis of the writer's style as a special concept of Kazakh prose, reveals the scientific value of research in Kazakh literary studies. Thematic, ideological specificity of author is scientifically defined, various events covered in it, the scale of the raised topics are relevant for today. The practical significance of the study is allows using the works of Kazakh literature that emerged in the prison in the course of literary studies. The study uses methods of scientific descriptive and style analysis, conceptual analysis, comparison.

In result, the author's artistic features of the prose of the writer, who exerted a lot to the Kazakh prose development have been revealed. It is also noted that the original writer in Kazakh literature has a separate signature. Artistic work helps the reader to enrich his spiritual world, filled with grief and sorrow from the painful life of Kazakh intelligentsia living in China.

Keywords: Kazhygumar Shabdanuly, literary studies, Chinese-Kazakh literature, genre of prose, artistic features, author's style, fiction text, sarcasm

Introduction

The multi-volume novel "Kylmys" is a singular piece of art with distinct stylistic elements. The author is Kazhygumar Shabdanuly. The piece quickly

ascended to prominence as one of the greatest pieces of Kazakh literature. Our study unequivocally reveals the author's viewpoint on the novel, methods of expressing life's realities, and, ultimately, the writing style of the piece. Because it wrote about those historical events, the work gained notoriety. Human virtue, the spirit of the high country, and patriotism are the concerns brought forth.

After receiving the independence of our country, the scholars started to make analysis of special literary sources in the country, which are more focused on national culture and literature. It is obvious that epic works on historical and life-giving topics are of great importance in the presentation of the facts of the life reality of the Kazakh people and outstanding personalities. Especially during the years of the independence declaration of the Republic of Kazakhstan and the beginning of its existence as an independent sovereign state, the national and patriotic consciousness of our people was awakened, and the self-awareness of our nation was enriched with modern views. These facts formed the classical trends in the history of Kazakh literature that are appreciated in the space of world civilization. The aim of the research is to consider one of the novels by the founder of Kazakh-Chinese literature Kajikumar. Kajikumar Shabdanuly's six-volume novel "Kylmys" is an epic novel of the prose genre.

Before starting our analysis, we want to introduce the content of the six-volume novel. Although little time has passed since the publication of this work, it has become one of the best works of Kazakh literature. It has become important work of art for various reasons. During the period of recession our compatriots left their native lands. The novels depict their difficulties, persecution in a foreign land, their pathetically difficult fate, trembling excitement in the writer's novels. In his novels, Kajikumar Shabdanuly talks about the events that happened to him in a foreign country – China through the image of the character of the novel Bigabyl. These stories become a legacy for future descendants. Especially striking is the mastery in the use of words, the composition of the novel, with the help of which the author seeks to reveal a gray life full of exhaustion and fear, the bitter truth that has become a victim of the wild society.

In this connection, we consider the main research questions:

Why do novels by Kajikumar Shabdanuly remain so important today?

How did the author reveal hardships of time?

What are the main peculiarities of the author's language style and composition of stories?

According to the composition and construction of the six-volume prose, the arrangement of its components, and the order of presentation of events. One of the main literary means by which the writer characterizes the actors and depicts the circle of life phenomena of interest to him as he understands

them. It is an indicator of the skill of the writer, using the symmetry of the various particles of the work, the stylistic means of conveying the author's idea. A successful interweaving of the plot or the location of the connection of plot units, the composition of the novel could not be attractive. In the novels of "Kylmys" these principles of the novels are fully reflected. The composition is connected with the plot. We have chosen the novels for analysis as one of the masterpieces which reveal historical and literary style.

Materials and methods

In the research we used theoretical analysis of literature and articles published during the time of independence. The research materials were six-volume novels by Kajikumar Shabdanuly. We used descriptive and stylistic analysis of the novels. The literature review assisted to define the importance of the novels of the author as historical and epical works.

The thematic and ideological features of Kajikumar Shabdanuly are determined through stylistic and thematic analysis. The linguo-stylistic analysis helped to reveal the individual style of the author.

Results

Through language style, the individual originality of writers is revealed in the description of a new theme and phenomena of life. The Kazakh writers' works can be characterized by polyphony of space and time at different periods. They are permeated with the sounds of nature and the city. Authors combine the replicas by several people in one paragraph, without specifying to whom they belong. As a result, the effect of a voice chorus is created (Abenova, Baybolova, Matkarimova, 2019: p.55) [1]. Toxambayeva A.O., Amangazykyzy M. (2022) also tried to consider the artistic essence of motives in modern Kazakh prose. It was clarified that the motives themselves are of different nature. Through analyzing the features of the themes, the use of most common motives are: loneliness, sorrow, were observed in Kazakh prose [13]. Mashakova A. (2017) stated that the foreign reception of Kazakh literature started during the years of independence [10, 396].

In addition to "Kylymys", another piece of work of the writer, born in prison, is the novel "refuge". In 2004, this novel was published in Almaty under the auspices of the World Association of Kazakhs. At the end of the novel "Urumqi Prison №1" was written during the time November 26, 1988y. to November 25, 1989y. where he lived for 15 years in prison. But there is no information about his other works written during that time [9].

These works has unique character written in Xinjiang. They were known as "literature born in prison" and specific style make them to be famous later. The first prison work was by the poet, Tanzharyk Zholdyuly who was imprisoned in Urumqi for 7 years and wrote his 70 percent of works

in a cage. The poems of Tanzharyk Zholdyuly were about the people's fate who imprisoned there. It wasn't a pleasant and good job to develop the works under prison, who faced very hard times.

Kazhigumar Shabdanovich followed him after 50 years. He mostly mentioned the times of XIXth century, when Russian conquering of Kazakhstan had been completed. There were two factors that influenced to the dramatic change in Kazakh prose and poetry. The Kazakh folklore and colloquial literature were developed under the influence of the West. Kazakh literary works of written styles began to emerge (Feldman, 2008). In this connection, G.A. Jakipova and Zh.S. Beissenova (2021) described the development of literary style and approaches to the styles in Kazakh literature. They highlighted its connection with national and world literary trends. The world literary traditions that epistemed the cultural and historical development in the literary textual structure, content were introduced in a new sense [8].

Most of the works devoted to repressin at that time. It is natural that the writers of that time were mostly people who suffered from the consequences of repressin. The cruel time had victims of people who enlighted the education and development of the coutry. Straugling against them they exerted a lot to the development of literature. They tried to depict the victim and unfair policy of conquerers. For example, Imanjusip and Madi's songs were devoted to to "prison works". They were a lot of questions, why that was happening with them, why Russian prisons were so full of Kazakhs and where the entrance and exit was to them. This situation required understanding in their minds and needed deep research.

T.K. Albekov and others (2017) stated that "only when Kazakhstan gained its independence, the possibility and conditions have been created for deep and maximally full studying of the literary monuments, already without censorship and changes in the text"[16]. Due to these circumstances, another feature of the novel is told in the first person singular. Writing a six - volume work in the first person is a meager and painful work that is not destined to anyone. When putting a period at the end of each section, each chapter, the author "ties" his listener with cotton wool. The listener is, of course, the "mighty investigator". Kabdesh Zhumadilov, who translated the novel from Arabic script into Cyrillic and prepared it for publication: "... The 1st chapter of the book contains the bitter truth of fate in Kazakhstan during the thirtieth of the XX c. The writer tried to depict the whole era lasted for half a century. Born in Ayagoz in 1925, in Tansyk steppe, he moved to Shaueshek at the age of seven. In China, in 1932 he appeared because of Russian repression in the motherland. In the next chapters, he develops the life in Shaueshek gradually. He described the reforms, like struggle and revolutions in Xinjiang for national liberation. He started to write about Bibigul who was a propogandist [2].

N. Khudaibergenov and others (2018) stated the fact that "the main

instrument of the Kazakh enlighteners remained in literature, and it becomes clear why prose works were given a special place [14, 406]. In general, the enlightenment process was an ideological beginning of struggle for cultural and political modernization. Writers started to express opinions about reforming the spiritual and socio-political development Eastern countries who were under colonial oppression during the XIX and the XX centuries [14].

The writer and society are described through the conflicts. The work is full of revenge, bitterness and sarcasm. He sees his entire experience and existence and traces of crime against the authorities. Where, we can see the character developed from a little boy ageing Great Chinese empire, where most of his life was in prison and that has always been dark and hoarse days.

According to G. Satylkhanova and et all (2018), the traditions and ethnography of Kazakh people can be revealed through alternative descriptions of events and effectiveness of author's decisions. The purpose of revealing the character psychology is the main part which investigated the events throughout the story depiction. The philosophy and culture, historical life and knowledge of Kazakh nation can be studied on the basis of prose and its literary structure [11].

In the beginning one can not be surprised what power replaces another power, even when people in the country changed their masks, and tyrants and sorcery started to be dominating. In the first part Bigabil becomes convinced every day, that the "Communist Party" seemed and believed like the God. Bigabil asked: "*Oh my God! Who will not be admitted to the party? Am I worthy of such an Organization, the Marxist way?*" The officials, swindlers, mullahs, and even traitors have become so vile and dishonest. These people entered the Communist. They are not worth a blue penny of the sorrows of the peasants and the poor people. If one expresses his thoughts and views, he will be a political prodigy, opposed to the party direction, imbued with alien ideology, and called and blamed as: "panturkist", "right-wing" and "enemy of the society". It is a chauvinistic evil policy in this society, the policy of driving Kazakhs into one another, is openly conducted. In short, the realities of the times, the realities of the era, and the realities of society pass before your eyes without any folds, disguises and excessive coloring. In the Chinese empire, where Hajigumar lived, the fire of hell is ready for a person who fought for a nation, for free thought, for free opinion. Wherever he goes, see the Scarecrow, Slander, hijacking without any justification, imprisonment without any evidence.

The novel also cites a huge number of historical facts, with the skill and eloquence peculiar only to him. The events in the novel take place with the main character of the novel – Bigabyl. Bigabyl is the prototype of the author himself, Kajikumar. The fate of the main character is similar to the fate of an

entire people who left their native lands for political reasons. And it vividly captures all the hardships of a difficult time. Many of the characters in the novel are real people with whom the author was familiar with. Their names have been changed for special reasons. The names of only famous historical figures remain unchanged. Parents, brothers, sisters of the main character – all of them in reality were relatives of the author himself. The Shabdan dynasty in the novel is called the “Zhappar dynasty”. And it cannot be said that in the novel the author describes all the events of his life in a row, indiscriminately. He describes only those events that he masterfully weaves into the plot of the novel. These events are deeply analyzed by the main character of the novel – Bigabyl [5].

Therefore, the plot and composition of the novel is distinguished by the originality inherent in the worldview, the view of the author himself. For example, the attractiveness, the location of a string of events captures the reader and captivates with various feelings. Any event in the novel penetrates the reader deeply. The plot was called “connections, contradictions, likes and dislikes and in general people’s relationships, the history of growth and organization of a particular character” [1].

The plot is a series of interconnected and consistently developing life events. The relationships and interactions of people shown in these events reveal various traits of human character, the behavior and experiences of the actors, the history of character development, and its growth. The plot reflects the collisions and contradictions characteristic of life, the relationships of people and the assessment, the attitude of the writer towards them. Composition and plot merge into each other as form and content, theme and idea. There is no plot without compositional integrity. In order for the plot to become a plot, all its component parts are intertwined into a compositional form, becoming one whole, a complete work. And this again proves the unity of the plot and composition. It can be seen that the author carried out the whole idea of this six-volume work in himself, as a mother carries a child. Various episodes of events, the strokes of the portraits were honed, evaluated in the author’s plan, compiled into a kind of composition before they were written on paper. The compositional structure of the novel will stand out as a peculiar feature. During the interrogation in prison, the author begins each of his answers with the words “*if I tell a lie to the “almighty” investigator, hit me in the crown!*” Then the events are told on behalf of Bigabyl. At the end of this section, the hero again satirically ridicules the “respected” investigator” and ends his speech.

As we mentioned before, the writer started writing the “Kylmys” “ in early 1968 and only in recent years he finished w writing it. Literary scholarly attribute of the book “Kylmys” is memoirs. The novel also describes the Kazakh people fate for almost a century. We can read the book with tears

in eyes and blood flowing from hearts. It was written for more than 30 and valued as a great masterpiece connected with Kazakh spirituality and Kazakh literature which described hard lives and period. It is described as depiction of horrors of the time [2].

According to G. A. Mahash (2014), the formation of Kazakh literature was developed through literary devices as: rhetorical questions, prose versions, antitheses, climax, parallelisms, and other means of set expressions and expressive means. The style of criticism promotes the study of the history of formation of Kazakh prose which affects on the literary criticism [9].

D.T. Kudaibergenova (2015) also considered the truth and authentic history how the nation developed throughout the Kazakh literature. The prose style reflected on the transformations of modern society and cultural production in XXth century which is recognized as the most turbulent period of Soviet country [12]. The "Kylmys" belongs to a historical memoir and literary prose. The literature of modern Kazakhstan has been interwoven with the dilemmas of national building and establishing the national identity. We should appreciate the literary community that has not been written for a long time. Most historical novels depict the truth and realities associated with particular historical events. However, the Crime differs from others, because it describes the truth. In the first line, it starts with the lines as: "my mighty investigator, if I lie like urine, hit me on the stone ceiling". It means the truth starts from the first lines without any additives. After it, the events continue to be sequenced, one after another, describing the realities of everyday life [15].

And the composition of the novel "Kylmys" is difficult to attribute to any kind of these compositions. If we analyze the location of the plots, the beginning of events is not connected with the childhood of the main character. The plot begins with a short dialogue between the protagonist of the novel and the investigator. Further, the hero of the novel briefly describes the history of his ancestors, the youth of his parents, his carefree childhood, covering a total of more than a century, with a special feeling of tenderness of memories. Then time returns again to the initial plot of the novel [6]. We can safely say that this technique paints and makes the novel even better. The plot refers only to the genres of epic, dramatic and lyric-epic works. And the composition belongs to all genres. In lyrical works, there may not be a plot, only the author's thought is expressed in it. But even there, the idea and composition are necessarily present. The artistry and value of a major work is determined by the unity of these two components. It shows the literary skill of the writer. The author describes the events through the mouth of Bigabyl, the main character of the novel, the prototype of which is he. The events that happened to Bigabyl became the basis of the novel.

If we would perceive the individual parts of the novel as short stories,

but when combined into a large work – a novel, they become particles of the composition. The composition of the work depends on the location of these particles inside the novel. There are certain repetitive types of composition: ring composition (repetition of the initial fragment at the end of the text); concentric composition (plot spiral, repetition of similar events in the course of the development of the action), mirror symmetry (repetition, in which for the first time one character performs an action in relation to another, and then he performs the same action in relation to the first character).

Discussion

We noticed that this complex phenomenon, which marks the writing ability, wisdom and individuality of Kazhigumar Shabdanovich, proves his spiritual wealth, quickness of imagination, high receptivity, resourcefulness in difficult times, is perfectly reflected in his work, became the basis for his own orientation and literary motifs. Therefore, in the course of the study, we were faced with the following objectives:

- to find out the history of the birth and writing of the novel “Kylmys” and trace them to a scientific one;
- to identify the main idea of the novel and analyze its features;
- to give disclosure and scientific justification of the thematic and ideological features of the novel “Kylmys”;
- to determine the general character by analyzing the themes and events raised in the novel;
- to define the combination of literary components in the novel, determining whether they are relevant to each other;

It is clear that the above-mentioned goal is only when we carefully analyze the tasks at the scientific level that the topic that becomes our object of study is maximally revealed and opens the way for further research work. Therefore, the place of determining the general thematic nature of the novel “Kylmys” will always be special.

In turbulent times, the fate of a Kazakh who moved to every corner from hunger and innocent punishment, and a person who spent half his life in a Stone Cage prison, suffering in his soul and body, the fate of a person who is most realistic, artfully described and does not leave anyone indifferent, the novel “Kylmys” always has a special place. The fact that all the events described in it are caused by the reality of real life gives the work a special impetus and leads the human mind to new heights. Therefore, theoretically, the definition of the main thematic features and character of the novel became the basis of our research work.

A series of interesting plots and exciting events, devotion to love and love for relatives, brothers and sisters, filial duty to the people, the nation and respect for traditions are present throughout the work. He was the prototype

of Bigabil, who thought – *Good, did – good, carried his conscience and faith* – Kazhigumar Shabdanovich himself... The life of Bigabil and the hardships he experienced are seventy percent of Hajigumar's own experiences, taken from his own life...

One of the plots born of Kazhigumar's imagination is the safe return of Bigabil to his native land, Kazakh land, and Atameken at the end of the novel. This is the dream of K. Shabdanuly for 77 years. At the age of seven, in 1932, during the famine, he crossed the Tansyk steppe in search of a piece of bread... Chapter-by-chapter in "the mighty Investigator" narrates the "crime»? There were questions about: was it a crime, i it was a crime, where was it. We observe that the book is full of criminal events that brought to endless crime. The book is full of crime and depiction of the century crime over the whole nation. The author tried to reveal so painful experiences courage of and heroism of the Kazakh people....

The work is full of consideration of complex historical characteristics and historical events. The Kazhigumar's epic literature was overvalued by plot-compositional constructions which has aesthetic value. The novel reflection is based on national fate and the victim was a people against historical interconnections. The fate of whole individuals, families during such evil social environment. The whole content of story reflects the reality of life of that time. The aesthetic evaluation of the the book has set a good example formed during the literary process. It can be said that that the whole novel and author's individual style can be evaluated and appreciated. The followers of his style and make K. Shabdanuly as one of the unique writers of the XX century. Aesthetic evaluation of the creative influence of this work has formed the literary process, on consideration of complex fateful historical figures national history, and historical events by its innovative methods of analysis.

The novel "Kylmys" was written by K. Shabdanovich with special originality. Kazhigumar Shabdanovich is a personality from the point of understanding the trends in modern Kazakh literature. Recently it has been analyzed and studied from different aspects. It is special to study literary and cognitive views of K. Shabdanovich through "Kylmys" in order to reveal its thematic idea. Therefore, we determined the ideological and thematic features of Kazhigumar Shabdanovich through his novel "Kylmys" and tried to criticize his message to his readers and give a scientific analysis and literary assessment.

K. Shabdanovich reveals originality of individual writing style through the novel "Kylmys". His six-volume novel written in a prison laid the foundations for unprecedented new genre in the style Eastern literature. Even his novel belongs to the memoir genre, the writer does not whip and sweepall the topics that he catches his eyes and disappointments. Through his book, we

clearly see the Kazakh starvation period called ‘sulama’ of the 20th century. All the phenomena described in the novel are reflected in the eyes of Bigabil, the main character of the story. The fate and life of the entire Kazakh nation in a foreign country were described as a symbol of Tai people.

Each part of the novel is called *“My Mighty investigator! If I add a lie, hit my stone ceiling!” it starts with*, and its end point is *“crooked eyes, my grim investigator!”* It’s also legal. This is a great way to say that Kazhigumar has a moral heart. Says:

“Crooked eyes, my grim investigator! After all, I got rid of you, without sarcasm, without sarcasm, without pressure-without hesitation, I will tell you my truth: I was the cause of the death of all these pity, and of all the thousands of familiar and unfamiliar deceased who were killed because of me. Everyone was imposed on my name and died on my painful path [17, 22-23].

Therefore, I cannot say that I am innocent. But I couldn’t find out where I was or what I was doing for twenty years. You can’t find a problem that you can match with any reality, even if your larynx continues to rattle and squeak...

...After that, it is clear that no one can write my honest work and paid demands in a notebook with black paint as a crime. It turns out that I am now in my homeland! It turns out that there is no greater crime in the world than the loss of their homeland!” the writer points out.

...A citizen of a nation who entered the Chinese Empire fought for the nation. It was his entire crime before the Chinese empire in the image of a “crooked eye, grim investigator”...

Having analyzed this chapter, we can confirmly say that the novel composition is cyclically developed. The starting plot describes the events, by describing the main character and his fate. It is introduced as a prologue. He developed the time and space during this description gradually. A style of prologue is an introduction, which introduced the readers the beginning of events preceding by the events. This prologue ends with the satirical words by the main personality, Bibigul who was imprisoned unfairly because of dark policy during that time. In the second part of the novel, the actions dynamically increased through bitter satire. It causes the indignation from the readers which ridicules the society and power’s vicious phenomena sharply. It was truthfully shown that negative sides of crucial phenomena. In that cold prison, starving, the author did not dream of freedom. He preserved his human dignity by telling the vents and describing those mementos in his multi-volume book “Kylmys- Crime”.

The novel language can be accepted as harmonious style which is easily read and understood. The novel vocabulary was selected and analyzed accurately using its logical conclusions. His style and dialects do not occur even he lived in two countries. Usage of archaisms, set expressions

and proverbs and sayings were taken from everyday speech. They also raise the literary colourful sense to the novel language, They were not used very frequently but used very aptly and individually.

There are examples of use of proverbs and sayings: "*Huge eyes are a sign of stupidity, verbosity is a sign of stupidity*", "*If you are a matchmaker with a dog, you will get married with a slop*", "*And the wind is against the poor man*", "*A bad master is cowardly*" or "*Trouble does not come alone*" reveal the author's idea.

The composition mastery is accepted as a creation of a single part where multitude examples served for the description of the ideas by the author. All plots are connected through gradual development into the whole. The integrity of events and unity of episodes serve the whole order and the depth of the novel composition. The mood, the inner world of Bigabyl is the same as the mood, the views of the author in the novel. Both the image of Bigabyl and the author image find a response in the reader's character. Because, the author is the prototype of the Bigabyl.

The prose style of "Kylmys" is characterized by the presence of several episodes. The term "episode" is defined as a small, relatively independent parts of a literary work. Its function is to capture one completed moment of an action taking place between two or more characters for a limited time interval or in one place. The number of episodes determines the work volumes and they affect genre nature of the novel. The episode tells about the action of one or several characters. The interconnection of the different parts and subordination directed to the author's main idea. The essence and meaning of the novel has grouped all the components and ideas around the main idea. Several incidents or major events often determine the development of the plot. The actions of the characters, which need for a distinct idea of the era, the dynamics of event serve to reveal the basic idea of the novel. In the main part the content required a clear compositional basis. The literary joins mature works, that are distinguished by complex unity of the idea. Therefore, the literary work composition is primarily determined by the aesthetic, literary and ideological positions of the author.

The episode arrangement is important fact of the work composition. Simultaneously with the episodes related to the main action that taking place can be called as an introductory. The parts inserted in episodes are not related to the storyline of the narrative. There are epic compositions that make up the main plot several events. The author reveals some episodic characters with his individual characteristic skills. For example: *Halima is confronted by a Uighur officer in pursuit, in the middle of the way, whose image can be attributed to the completed episodic hero.*

M.Baktiyn describes that the "main compositional and stylistic units in the novel" include the types:

1. various forms of style of semi-literary everyday narrative (letters, diaries, etc.).
2. oral everyday narrative (story) style of various forms;
3. direct author's literary narration'
4. author's literary words (philosophical ideas, rhetorical recitations, scientific essays, ethnographic extracts, and etc.).
5. stylistically isolated words from the character.

All the descriptions are peculiar to the novel under discussion. The image of Father Zhappar is depicted as a Kazakh with bursting with health and a huge physique. Zhappar is the master of his own destiny. After his first wife, Kumiszhan dies, he does not lose himself. Then he goes to Madiyan, although he did not want to give his daughter, he steals the bride according to Kazakh customs. This example is given to show the traditions of Kazakh people against Soviet Union. Here again we see the importance of the composition of the writer's novel [16].

The novel "Kylmys" - a sum of total six volumes was finished by the writer in 2009. The story of one personality, who depicts the tragedy of an entire nation. The multi-volume novel "Kylmys" is quite worthy of the World Book of records. The writer's work distinguished his great contribution to Kazakh literature [17]. He became the enemy of the Chinese empire and spent 40 years in Chinese prison and 5 years under house arrest. During the detention of K. Shabdanovich for political persecution, International Amnesty recognized him as a "prisoner of conscience". They demanded from the competent official positions of China to conduct an open trial and fair investigation in connection with him systematically.

Another novel "Refuge" is a historical novel based on the story of *Sulubay batyr* during the uprising of the three regions. The writer sees the life when he imprisoned, even in his adulthood. During the Famine of 1932, the writer was forced to leave with the people. K. Shabdanovich proved that memoirs can carry the burden of an epic novel. He was only 7 years old at the time. This is widely covered in the first part of the novel. This work, which covers almost half a century, ends up on paper behind bars. The first two parts of the novel were written when the writer was released. But before him, Kazhigumar Shabdanovich has been in prison for twenty years. Therefore, the concept of the novel was prepared in the heart and brain of the writer for twenty years. The 3rd part of the novel was burned completely in the prison and rewritten. The other 4 chapters were set within the walls of the prison. The author's novel, who became the "enemy" of the Chinese empire has been subject to a lot of conspiracies.

The manuscript of the novel was also translated into English and French. Because there are not many memoir adventure novels in the world. The historical reality written in the form of novel that exposes a great genocide can

not be found in the history of mankind. The Nobel Prize is usually awarded to literary works created for such events. The novel "Kylmys" belongs to the memoir, but it describes the tragedy of the century. Each part of the novel is "My Mighty investigator", if I add a lie hit my stone ceiling!"- begins. It was considered as one of the first which depicted the man-made famine of 1932. Through the composition of the novel and ideological content, the writer demonstrated the tyrannic policy of Russia and China. Our generation should learn and read the novel "Crime" in understanding the image of Chinese repression. By reading this book, one can delve deep into the psychology and inner worldview of the Chinese evil policy during that time. For many years, the book was remained in manuscript form and it was not published as a book. In the first part of this novel, three people from the family of the main character, Bigabil got a job at a road construction factory in China. In the evening, six people divided the two buns after they they found and saved their lives. Another example: one day, Bigabil is hired by a Uyghur butcher and receives sheep's blood for his salary. He poured the blood into the voke and cooked for saving their lives. Such terrible episodes are experienced in the novel. For example, at the end of the novel "Crime" it is said: "There is no great crime in a world that has lost its homeland". Kazhigumar Shabdanuly did not see his native country after 1932. The Chinese side strictly forbade it. All his life, he dreamed of reaching his native land and died with regret. The novel "Crime" is a work that proves that a personality is powerful enough to do everything throughout his life for the sake of his country.

It will be our duty to create and present to the world the rich legacy of the writer. There is a special consideration of works in literary studies, where prose genre can be distinguished by its relevance of speech art in the process.

1. *The main idea of the novel.* Kazhigumar Shabdanuly and his fate in "Kylmys" and "Pana" is about the writer's hard life that was abundant and difficult. Even he was innocent he was accepted as an enemy of the Chinese Empire and spent 15 years in prison. He faced with so unjust and cruel people, created amazing three-part novel and wrote the truth about severe repression and reality. He contributed to the understanding of cruel time during the repression.

2. *Style & vocabulary.*

The literary style of Kazhigumar Shabdanuly and his rich vocabulary can be accepted as the unique intelligence and national patriotism. The author's style is important and effective for readers and the students who study literature. Our idea is to make analysis of Kazhigumar Shabdanuly's style art as valuable gift for future generation of Kazakhstan. The realia used in the novel: "*Dala*" /dala/, "*Nokta*" /nokta/, "*Tanzharyk*" /tanzharyk/, "*Batyr*" /batyr/, "*Tansyk*" /tansyk/ are very uniquely used to make them also significant:

Tanzharyk – as bright, as the sun.

Dala – a plain, an open space.

Batyr – a strong warrior, an armed man.

The analysis results of Kajikumar's style for Kazakh prose is a special concept which give a new status to Kazakh literary criticism. By analyzing his works, we can realize that Kazhikumar Shabdanuly is an excellent writer who can depict the inner world of a personality through events delicately. The ideological and thematic features of "Khazhigumar Shabdanuly" have been determined through the various events described in it in a scientific sense. The scope of the events, time and space, the topics raised are today's actual topics for discussion. In this way, the representatives of today's generation get to know the hardships of the past about the nation., They also get a lot of information from the life of our ancestors. He described the terrible history and fate of the Kazakh people in a lot of works, as well as the entire periods of difficult times with exceptional skill. His works are priceless spiritual wealth. The practical value of the research is that it is possible to use works of Kazakh literature created in an unjust prison in the literary studies course.

The language of the novel is soft, delicate and easy to be read. The terminological and vocabulary content of the novel was selected carefully. The parts can be analyzed through logical parts and events described in the novel. In the Kazhigumar Shabdanuly's works, the names of major Kazakh political figures are not changed, which shows the unique character of the novel. At that time, citizens of Kazakh origin, who cared about Kazakhs, united and created fear from the giant China. This novel describes the famous hero Ospan Batyr and sage Zhagda Babalykuly, who fought against the empire to unite the Kazakh people.

Use of Kazakh proverbs and archaisms are not often used in conversation. It raises the artistic colorful image of the novel language and content to the level of the greatest works. Although proverbs such as "If you are fond of a dog, you will be paralyzed", "The wind blows to the poor", "The bad owner is a coward", "No problem, come alone" are examples of the author's ideas. Creative skill of the autor is his unique ability to take multiple meanings of the realia used in the literarture. They turn the expressions into an individual as a whole. This style supports the author's idea in every part of the novel. In conclusion, we believe that "Crime" is a well-written work. Despite living in two countries, there is no dialectism or repetition in the author's story.

Conclusion

The research assists the literary scholars to study the Kazakh literature style more deeply and conveys the idea of Kajikumar Shabdanuly's novels. The research is a discovery of policy over a nation during the repression and language culture of the Kazakh nation. It ascertains the understanding of the literary works which were possible to describe the arguments corresponding to

the novel content. Through the study of literary analysis the plot composition of the novel "Kylmys" is combined into one whole harmoniously. The essence of compositional techniques is thus reduced to the creation of some complex unity, a complex whole, and their meaning is determined by the role they play against the background of this whole in the subordination of its parts. Kazhigumar Shabdanovich is a unique person who laid the foundation for Chinese-Kazakh literature. Especially a person who skillfully described and psychologically assessed the psychology of the Kazakh nation, which was forced to leave its homeland, when it went to a foreign land.

The creative biography of Kazhigumar Shabdanovich today becomes the object of research work and manifests itself as a trend of a new stage. This work of the writer, who skillfully describes the difficult times of our compatriots who lost their native country and land due to various reasons, will always be a special legacy. In the novel, the author tells about what happened in China, a country that is not related to his own experiences, in an incredibly touching and meaningful way through his Bigabil hero, who passed it on to future generations.

REFERENCES

[1] Abenova L., Baibolova A., Matkarimova A. Täuelsızdık kezeñindegi qazaq ädebiyatın zertteu joldary [Ways of studying Kazakh literature in the period of independence] // Ğylym jäne bilim habarşysy. – 2019. – № 23 (77). – 1-bölim. – B. 52-55. [in Kaz]

[2] Abdualieva J.B. «Qylmys» romanynyñ süjeti men kompozisiasy turaly [About the plot and composition of the novel "Kylmys"] // QazÜU Habarşysy. «Filologia» Seriasy. – 2012. – № 3(137). – B.10-13. [in Kaz]

[3] Şarahymbai B. «Qylmys» jäne «Pana» şyğarmalarynyñ tūsaukeserı otanymyzda ötkızıldı [The presentation of the works "Crime" and "Cover-up" was held in the motherland] // Qazaq ädebietı. – Almaty, 2005, 23-29 jeltoqsan. – №51. [in Kaz]

[4] Şäken J. Tas türmesiniñ dauysy. Körnekti jazuşy Qajyğūmar Şabdanūlynyñ şyğarmaşylyğy turaly [The voice of the stone prison. About the work of the prominent writer Kazhygumar Shabdanuly] // Qazaq ädebietı. – Almaty, 2005, 2-8 jeltoqsan. – №48. [in Kaz]

[5] Feldman W. Kazakh literature. – 2008. <https://www.britannica.com/art/Kazakh-literature>

[6] Jakypova G.A., Beisenova J.S. Qazaq ädebietindegi jaña ziatkerlik aғym mädenietaralyq zertteuler: bilim jäne ğylym [A new intellectual tide in kazakh literature: education and science]. – 2021. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45091596> [in Kaz]

[7] Mahash G. A. The Formation of Kazakh Literary Criticism // World Applied Sciences Journal. – 2014. – № 29 (9). – P. 1179-1182.

[8] Mashakova A. Some specifics of Foreign reception of Kazakh literature // *Man in India*. – 97(21). – P. 393-401. <https://www.researchgate.net/publication/321671884>

[9] Satylkhanova G. and etc. (2018) Artistic function of detail in Kazakh prose // *Opción, Año Especial*. – 2018. – No.15. – P. 1265-1294

[10] Kudaibergenova D.T. Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature Elites and Narratives // LEXINGTONBOOKS Lanham•Boulder•NewYork•London, – 2015.

[11].Toxambayeva A.O., Amangazykyzy M. Ideological, thematic and artistic originality of modern Kazakh – 2022. <https://www.google.com/search?q=Kazakh++PROSE+during+the+independence>

[12] Khudaibergenov N., Orda G., Askarova G., Matbek N., Imakhanbet R.n, Nagiyatova L. Early Reflections of Universal Human Values in Kazakh Prose // *Astra Salvensis – review of history and culture, year VI, Supplement*. – 2018. – No. 1 – P. 361-410.

[13] Nurmuratov S. Kazakh society at the beginning of the twentieth century: value directions // *Sajasat Policy*. – No IX. – 2005.

[14] Albekov T.K. and others. Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors» // *Revista ESPACIOS*. – 2017. – No 45. – Vol. 38 www.revistaespacios.com/a17v38n45/a17v38n45p33.pdf

[15] Şabdanūly Q. Qylmys. 1-tom. – Almaty: «Atajūrt», 2009. – 504 b.

ҚАЖЫҚҰМАР ШАБДАНҰЛЫ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘДЕБИ СТИЛІ

* Мурсал А.¹, Джумабекова А.А.², Ермакова А.Б.³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

^{2,3}Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық
университеті, Орал, Қазақстан

Аңдатпа. Әдебиеттану ғылымында проза жанры саласындағы және сөз өнері үдерісіндегі шығарманы арнайы қарастыруымыз зерттеудің өзектілігін ерекшелейді. Қазақ прозалық шығармаларының этимологиясы түркі әдебиетінен бастау алып, кейінірек қазақ жазушыларының еңбектерімен толығы түсті. Бұл мақаланың нысаны ретінде Қажықұмар Шабданұлының «Пана», «Қылмыс» романдары тандалып алынды.

Зерттеудің негізгі мақсаты - Қажықұмар Шабданұлының түрме туындысы ретіндегі ерекше прозаларына талдау жасау негізінді тілдік көркемдік ерекшеліктерін сипаттау. Зерттеу жұмысының құндылығы – қаламгер қытай империясының жауы ретінде қырық жыл абақтыда

отырса да өзінің ерекше прозалық шығармаларымен тарихта қалған тұлға ретінде сипат алуында. Жазушының шығармалары тарихтың айнасы ретінде әдебиеттану саласында ерекше орын алуы ондағы кейіпкерлерді тарихпен ұштастыра баяндауымен және ерекше тілдік сипатымен көркемделуінде.

Қазақ прозасының ерекше концепциясы ретінде жазушының стилін талдау, қазақ әдебиеттануындағы зерттеудің ғылыми құндылығын аша түседі. Қажығұмар Шабданұлының тақырыптық-идеялық ерекшелігі ғылыми тұрғыда айқындалып, онда баяндалған түрлі оқиғалар, көтерілген тақырыптардың ауқымы бүгінгі күні өзекті тақырып болып табылады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы – түрме қабырғасында туындаған қазақ әдебиетінің туындыларын әдебиеттану курсы бойынша пайдалануға мүмкіндік береді.

Зерттеуде ғылыми сипаттамалық және стильдік талдау, концептуалдық талдау, салыстыру әдістері қолданылады.

Зерттеу нәтижесінде қазақ прозасының дамуына үлес қосқан жазушы Қажығұмар Шабданұлының прозаларының авторлық көркемдік ерекшеліктері анықталды. Сондай-ақ қазақ әдебиетіндегі өзіндік қолтаңбасы бөлек, дара жазушы екендігі байқалады. Зерттеу жұмысымыз автор шығармалары туралы жалпы түсінік береді. Көркем туынды – Қытайда өмір сүрген қазақ зиялыларының бастарынан кешкен азапты өмірлерінің қасірет, қайғыға толы болғандықтан оқырманға рухани әлемін байытуға көмектеседі.

Тірек сөздер: Қажығұмар Шабданұлы, әдебиеттану, қытай-қазақ әдебиеті, проза жанры, көркемдік ерекшеліктер, авторлық стиль, көркем мәтін, сарказм

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЛИТЕРАТУРНЫЙ СТИЛЬ ПРОЗЫ КАЖИГУМАРА ШАБДАНУЛЫ

*Мурсал А.¹, Джумабекова А.А.², Ермакова А.Б.³

¹Казахский национальный педагогический университет
Алматы, Казахстан

^{2,3}Западно-Казахстанский аграрно-технический университет
имени Жангир хана, Уральск, Казахстан

Аннотация. Особое рассмотрение произведений в жанре прозы в литературоведении отличается своей актуальностью в процессе словесного искусства. Этимология казахских прозаических произведений берет свое начало в тюркской литературе, а позже пополнилась трудами казахских писателей. В качестве формы данной статьи выбраны романы Кажигумара Шабдановича «Пана», «Қылмыс».

Основная цель исследования – проанализировать специфические

прозы Кажигумара Шабдановича как тюремного произведения. Ценность исследовательской работы заключается в том, что писатель, хотя и сорок лет сидел в тюрьме как враг китайской империи, приобретает характер человека, вошедшего в историю своими необычными прозаическими произведениями. Особое место произведения писателя, как зеркало истории, занимают в области литературоведения в художественном оформлении персонажей, сочетающих их с историей и уникальным языковым характером.

Анализ стиля писателя как особой концепции казахской прозы, раскрывает научную ценность исследований в казахском литературоведении. Тематико-идейная специфика Кажигумара Шабдановича научно определена, различные события, освещаемые в нем, масштаб поднятых тем являются актуальными на сегодняшний день. Практическая значимость исследования заключается в том, что оно позволяет использовать произведения казахской литературы, возникшие в стенах тюрьмы, по курсу литературоведения.

В исследовании используются методы научного описательного и стилового анализа, концептуального анализа, сравнения.

В результате исследования выявлены авторские художественные особенности прозы писателя Кажигумара Шабдановича, внесшего вклад в развитие казахской прозы. Также отмечается, что самобытный писатель в казахской литературе имеет отдельную подпись. Наша исследовательская работа дает общее представление о произведениях автора. Художественное произведение помогает читателю обогатить свой духовный мир, наполненный горем и горем от мучительной жизни казахской интеллигенции, жившей в Китае.

Ключевые слова: Кажикумар Шабданулы, литературоведение, китайско-казахская литература, жанр прозы, художественные особенности, авторский стиль, художественный текст, сарказм

Received: January 10, 2024

Information about authors:

Mursal Aikerim – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: aigerimmursal@mail.ru

Dzhumabekova Aynagul Altayevna – Senior lecturer, Master, Center for the Development of Languages, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, e-mail: aminaamir80@mail.ru

Ermeikova Asemgul Bazarbaevna – Senior lecturer, Master Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, e-mail: vip.ainagul1986@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Мурсал Айкерим – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: aigerimmursal@mail.ru

Джумабекова Айнагуль Алтаевна – аға оқытушы, магистр, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті , e-mail: aminaamir80@mail.ru

Ермекова Асемгуль Базарбаевна – аға оқытушы, магистр, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, e-mail: vip.ainagul1986@mail.ru

Информация об авторах

Мурсал Айкерим – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет, e-mail: aigerimmursal@mail.ru

Джумабекова Айнагуль Алтаевна – старший преподаватель, магистр, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, e-mail: aminaamir80@mail.ru, vip.ainagul1986@mail.ru

Ермекова Асемгуль Базарбаевна – старший преподаватель, магистр, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, e-mail: vip.ainagul1986@mail.ru

Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN
of Ablai khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

№4 (75) 2024

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

Philology.bulletin@ablaikhan.kz

«Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ» АҚ «Полилингва» баспасында басылып шықты
«Баспа авторлық құқық материалдарының мазмұнына және фактілерді
жариялауға байланысты кепілдіктер бермейді, мақалалар нәтижелері
туралы деректер және басқа ақпараттар туралы мәліметке жауапты емес»

Отпечатано в издательстве «Полилингва» АО «КазУМОиМЯ имени Абылай хана»
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов и не
предоставляет гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Ответственный за выпуск журнала
директор издательства:

Есенғалиева Б.А.

Технический редактор.

Кынырбеков Б.С.

Компьютерная верстка:

Ахметова Р.С.

Подписано в печать 27.12.2024 г.
Формат 70х90 1/8. Объем 59,0 п.л.
Заказ № 3481. Тираж 300 экз.
Гарнитура: “Times New Roman”, “SimSun”, “MS Mincho”

Издательство “Полилингва” КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 24-18
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru